

निर्णय नं. ८५५१

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
रिट.नं. २०६६-WS-००२३
आदेश मिति: २०६७/१०/६/५
विषय: उत्प्रेषण समेत ।
निवेदक: भ.पु.जि. ठिमी नगरपालिका वडा नं. १६
लोकन्धली वस्ने अधिवक्ता मीना खड्का
समेत
विरुद्ध
विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
समेत

- छुट्टै कानूनी व्यवस्थाद्वारा काम, कर्तव्य, अधिकार र पदीय दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने वर्गका निजामती सेवाका कर्मचारी र अन्य नागरिकहरूलाई एउटै अवस्था र हैसियतमा रहेका समान वर्गका रूपमा हेर्न र सोहीअनुसारको व्यवहार गर्न भन्ने कानूनी आधार नदेखिने ।
- तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गरी राज्यबाट सुविधा लिइरहेका निजामती कर्मचारीहरूका बालबालिकाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षाको व्यवस्था गर्ने र राज्यबाट कुनै सुविधा प्राप्त नगर्ने अन्य नागरिकका बालबालिकाहरूको लागि गुणस्तरीय शिक्षाको व्यवस्था नगरेको भन्ने आधारमा विद्यालय खोल्ने र छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने गरेको व्यवस्था बदरको माग दावी जायज र औचित्यपूर्ण नदेखिने ।
- सरकारले निजामती सेवाभित्रका कर्मचारीहरूबाट प्रवाह हुने सेवाको गुणस्तरलाई अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले आर्थिक ऐनमा गरेको व्यवस्थालाई समानताको

हकसँग दाँजेर हेरी सोही आधारमा भैरहेको व्यवस्थालाई असमान भएको मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.६)

- सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयमा नियमित अनुगमन एवं निरीक्षण हुन नसकेको कारण शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार हुन नसकेको, आर्थिक अभावको कारणले विद्यालय नै बन्द हुनसक्ने परिस्थिति, निम्न आर्थिक स्थिति भएका नागरिकका छोराछोरीलाई पर्याप्त छात्रवृत्तिको व्यवस्था हुन नसकेको, विद्यालयमा छात्र छात्रालाई छुट्टाछुट्टै चर्पीको व्यवस्था नहुँदा विद्यालयक्षेत्र दुर्गन्धित भै बालबालिकाको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर परेको, जीर्ण अवस्थामा रहेका विद्यालय भवन मर्मत सम्भार नहुँदा जोखिमपूर्ण अवस्थामा अध्यापन गराउनु पर्ने वाध्यता रहेको र अपाङ्ग विद्यार्थीहरूलाई अपाङ्ग मैत्री विद्यालय पर्याप्त नभएको जस्ता यावत् कुरालाई राज्यका तर्फबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री माधवकुमार वस्नेत

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३, १७
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ३२, ३२(३)

आदेश

न्या.मोहनप्रकाश सिटौला: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७ (१) र (२) को आधारमा दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ:-

विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट २०६६।३।२९ मा व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेश गरेको आर्थिक वर्ष २०६६।०६७ को बजेट बक्तव्यमा "सार्वजनिक व्यवस्थापन र सेवा प्रवाहमा सुधार" शीर्षकअन्तर्गत बुँदा नं. २६४ मा, आफ्ना बालबालिकाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा दिलाउन सुगम क्षेत्रमा सरुवा तथा पदस्थापनाको चाहना राख्ने प्रवृत्ति बढिरहेको छ। यसको निराकरणको लागि निश्चित स्थानहरूमा निजामती कर्मचारीका बालबालिकाहरूले प्राथमिकता पाउने गरी गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ। आगामी आर्थिक वर्ष दिपायल र धनकुटामा एक-एकवटा उच्च माध्यमिक विद्यालय स्थापना गरिने छ। यस्ता विद्यालयको सन्चालनमा स्थानीय स्तरमा अभिभावक कर्मचारीहरूकै सञ्चालक समिति रहने छ। केन्द्रीयस्तरमा यसको समन्वय सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले गर्ने छ भन्ने र बुँदा नं. २६५ मा, स्वेदशी विश्व विद्यालयहरूमा डाक्टर र इन्जिनियर विषयको स्नातक र विज्ञान, व्यवस्थापन तथ अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको लागि प्रतिस्पर्धाको आधारमा छनौट भएका निजामती कर्मचारीका छोराछोरीमध्ये वार्षिक दुईसय जना विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराइने छ। निजामती कर्मचारीहरूलाई समुचित तलब सुविधा, वसोवासको व्यवस्था, स्वास्थ्य सेवा र सन्ततीको उच्च शिक्षाको अवसरलाई क्रमिक रूपमा वृद्धि गर्दै लैजान सरकार कटिबद्ध छ। यसबाट सदाचार, इमानदारिता र लगनशीलता वृद्धि भई सेवा प्रवाहमा सुधार आउने विश्वास लिएको छु भनेर संविधानको लक्ष्यविपरीत बजेट बक्तव्य पेश भएको र व्यवस्थापिका संसदबाट २०६६।८।९ मा पारित भएकोले बजेटको उक्त व्यवस्था संविधानसँग बाझिएकोले बदर माग गरी निवेदन गरिएको छ।

सबै सेवामा गरी निजामती कर्मचारीको संख्या ७२, ७५८, नेपाली सेनाको संख्या करिब ९० हजार, सशस्त्र प्रहरी संख्या ३१, २६१ र नेपाल प्रहरी संख्या ५६, ०६९, शिक्षक संख्या १, ०७, ८५३ गरी जम्मा ३, ५७, ९४१ हुन्छ। यो कर्मचारीको परिवार जनताले तिरेको कर राज्यको ढुकुटीबाट तलब, भत्ता तथा अन्य सुविधा प्राप्त गर्ने वर्ग हो, जसले

निरन्तर रूपमा तलब, निवृत्तिभरण आदिको माध्यमबाट राज्यबाट निश्चित रकम प्राप्त गर्दछ। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आजभन्दा ८ वर्ष अगाडि संकलन गरेको कूल परिवार संख्या २२, ९३, ७९२ लाई आधार मान्दा पनि १९, ३५, ८५१ को संख्यामा रहेका परिवारले राज्यको ढुकुटीबाट निरन्तर रूपमा केही सुविधा प्राप्त गर्दैनन्। दशौं पञ्च वर्षीय योजनाको समीक्षा हुँदा ३१ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनी रहेको र प्राथमिक शिक्षाले सहस्राब्दी विकासको लक्ष्य हासिल गर्न नसक्ने कुरा आधिकारिक रूपमा पुष्टि भएको छ। शिक्षाको अधिकार मानव अधिकारको विषय हो।

नेपाल अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक तथा धारा १३ ले समानताको हकको व्यवस्था गरेको र उपधारा (३) को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशले सकारात्मक विभेद गर्न समेत पाईने व्यवस्था गरेको छ। बजेट बक्तव्यको व्यवस्थाले राज्यको तर्फबाट सुविधा पाईरहेका व्यक्तिका सन्ततिहरूलाई थप सुविधा दिने गरी गरेको व्यवस्था उक्त समानताको हकविपरीत रहेको छ। माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने मौलिक हकको व्यवस्थाबाट नागरिकका छोराछोरी वञ्चित रहेको तर्फ राज्यको ध्यान पुग्न सकेको छैन। माध्यमिक तह पूरा गरिसकेका निजामती कर्मचारीका छोराछोरीलाई छुट्टै स्तरीय विद्यालय खोल्ने र योग्यताका आधारमा पाउनु पर्ने छात्रवृत्तिमा २०० वटा कोटा निजामती कर्मचारीका छोराछोरीलाई मात्र दिने गरी छुट्टयउनाले योग्यताका आधारमा पाउनु पर्ने निजामती सेवा बाहेकका अन्य नागरिकका सन्ततिले पाउने कोटा घटी डाक्टर इन्जिनियर जस्ता विषयमा निजामती कर्मचारीकै छोराछोरीले पाउनु पर्ने भन्ने कुनै तर्कसंगत आधार छैन। नेपालका धेरै जसो सरकारी विद्यालयको भौतिक स्थितितर्फ सरकारको ध्यान पुगेको छैन। राज्यले प्राथमिकता दिँदा तुलनात्मक रूपमा सुविधाविहीन वर्गको लागि दिनु पर्ने हुन्छ। संविधानले पनि त्यस्ता वर्गका व्यक्तिहरूलाई मात्र विभेदपूर्ण व्यवहार गर्न पाउने अधिकार दिएको छ। राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीति

कार्यान्वयनमा सरकार विमुख भएको छ । राज्यबाट नियमित सुविधा पाउने र नपाउनेका बीचमा विभेद गरी सुविधा प्राप्त गर्नेहरूका सन्तानलाई उच्चस्तरको व्यवहार र राज्यबाट केही नपाउनेका लागि निम्नस्तरको व्यवहार गरी असमानतालाई बढवा दिएको छ । यस अघि निजामती कर्मचारीको लागि निजामती अस्पताल स्थापना गरेर स्वास्थ्योपचारमा विभेदकारी व्यवहार गरेको छ । नेपाली सेना तथा नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरीको सेवाको प्रकृति सर्वसाधारणसंग नमिल्ने भएको कारणले आ-आफ्नै अस्पताल स्थापना हुनु अन्यथा भन्न मिल्दैन । यही कारणले गुणस्तरीय सेवा पाउनेले नै संविधानले प्रदान गरेको रोजगारीको मौलिक हकको उपभोग गर्न पाउने कुरामा विवाद हुँदैन । गुणस्तरीय शिक्षा नपाउने वर्ग नै राज्य संयन्त्रबाट बहिस्कृत हुँदै गएका छन् ।

राज्यको सेवामा प्रवेश गरेका कर्मचारीले राज्यले खटाएको ठाउँमा गई सेवा गर्नु उसको कर्तव्य हो । त्यसका लागि राज्यले दूर्गम भत्ता समेतको सुविधा दिएको छ । उनीहरूको थप सुविधाको लागि राज्यकोषबाट रकम छुट्टयाउनु राज्यकोषको दुरुपयोग हो । नेपालले अनुमोदन गरेको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा २८ ले सबै नागरिकका छोराछोरीलाई शिक्षाको समान अवसरको व्यवस्था गर्नुपर्ने गरी पक्ष राष्ट्रलाई दायित्व सुम्पेको कुरातर्फ राज्यको ध्यान पुग्न गएको समेत देखिएन । संवैधानिक व्यवस्था समेत विपरीत निजामती कर्मचारीका बालबालिकाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न आवासीय विद्यालय खोल्ने तथा डाक्टर र इन्जिनियर जस्ता विषयमा छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउनका लागि पारित भएको बजेट बक्तव्यको दुईवटा बुँदाहरूलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ । साथै छुट्टयाईएको बजेट त्यस्ता विद्यालयमा खर्च नगरी भौतिक पूर्वाधार नभएका विद्यालयहरूको स्तरोन्नतिका लागि खर्च गर्नु, सरकारबाट अनुदान वा सहयोग प्रदान गरिएका विद्यालयहरूलाई स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न आवश्यक कदम चाल्नु, नेपाली सेना तथा प्रहरीद्वारा सञ्चालित विद्यालयलाई सबै नागरिकको पहुँच हुने व्यवस्था

गर्नु र राज्यबाट निरन्तर सुविधा प्राप्त गर्ने कर्मचारीका सन्ततिहरूलाई कुनै कोटा नछुट्टयाउनु भन्ने परमादेश समेत जारी गरी तत्काल अन्तरिम आदेश जारी गरी प्रस्तुत निवेदनलाई पेसीमा अग्राधिकार समेत प्रदान गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदनपत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु पर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई दिनु । सार्वजनिक हित सरोकारको विषय निहित रहेको हुँदा अग्राधिकार दिई पेश गर्नु । साथै तत्काल अन्तरिम आदेश जारी गरिरहनु पर्नेसम्मको अवस्था देखिएन भन्ने व्यहोराको यस अदालतको २०६६।१।२१ को आदेश ।

निजामती कर्मचारीका बालबालिकाहरूको शिक्षाको लागि सरकारले क्रमशः स्तरीय आवासीय विद्यालय निर्माण र सञ्चालन गर्ने तथा निजामती कर्मचारीका बालबालिकाका लागि छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने कुरा संविधानको धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था अन्तर्गत राज्यले उनीहरूको संरक्षण वा सशक्तिकरण वा विकासको लागि प्रदान गरेको विशेष व्यवस्था नभई निजामती कर्मचारीहरूको सेवा र सुविधाअन्तर्गत प्रदान गरेको सुविधा भएकोले नेपाल सरकारको आ.व. २०६६।०६७ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. २६४ र २६५ मा रहेको उल्लिखित सुविधाका सन्दर्भमा धारा १३ ले प्रत्याभूत गरेको समानताको हक आकर्षित हुन सक्दैन । साथै संविधानको धारा १६(१) र १७(२) समेतसँग बजेट बक्तव्यका उल्लिखित दुवै व्यवस्था प्रतिकूल नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयतर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०६६।०६७ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. २६४ मा निजामती कर्मचारीहरूले बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा दिलाउन सुगम क्षेत्रमा सुरुवा तथा पदस्थापनाको चाहना राख्ने प्रवृत्ति बढेको कारणले दुर्गम क्षेत्रमा कार्यरत् निजामती कर्मचारीहरूलाई बालबालिकाको

शिक्षा विषयलाई लिएर अन्यत्र सुगम ठाउँमा सरुवा भई जान नपरोस् र दुर्गम स्थानमा कर्मचारीको अभाव नहोस् भन्ने उद्देश्यले निश्चित स्थानहरूमा त्यस्ता कर्मचारीका बालबालिकाले प्राथमिकता पाउने गरी आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने व्यवस्था गरिएको हो । अन्य बालबालिकाहरूलाई उक्त विद्यालयमा अध्ययन गर्न वन्चित गर्ने गरी कुनै व्यवस्था गरिएको छैन । निजामती कर्मचारी जस्तोसुकै भौगोलिक विकटता र परिस्थितिमा पनि खटिन र सेवा प्रवाह गर्न सक्ने परिस्थिति होस् भनेर यस्तो व्यवस्था गरिएको हो । यसले निवेदकको मौलिक हकमा असर परेको स्थिति छैन । बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. २६५ मा भएको डाक्टर र इन्जिनियर विषयको स्नातक र विज्ञान, व्यवस्थापन तथा अर्थशास्त्रमा स्नातकोत्तर उपाधिको लागि प्रतिस्पर्धाको आधारमा स्वेदशी विश्व विद्यालयहरूमा छनौट भएका निजामती कर्मचारीका छोराछोरी मध्ये वार्षिक दुईसय जना विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनुका साथै निजामती निजामती कर्मचारीलाई समुचित तलव सुविधा, वसोवासको व्यवस्था, स्वास्थ्य सेवा र सन्ततिको उच्च शिक्षाको अवसरलाई क्रमिक रूपमा वृद्धि गर्दै लैजानमा सरकार कटिबद्ध छ । यस्तो व्यवस्थाबाट कर्मचारीमा इमान्दारीता, सदाचार र लगनशीलता वृद्धि भई सेवा प्रवाहमा सुधार आउने अपेक्षा गरिएको हो । यो सुविधाबाट सेवा प्रवाहमा थप प्रोत्साहन र दक्षता अभिवृद्धि हुने हुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी अर्थ मन्त्री एवं अर्थ मन्त्रालयको तर्फबाट प्रेषित एकै मिलानको छुट्टा छुट्टै लिखित जवाफ ।

निजामती कर्मचारीका सन्ततिको शिक्षाकै कारण कार्यक्षमता र उत्पादकत्वमा नकारात्मक असर नपरोस् र सरुवा जस्ता नियमित प्रक्रियाले बालबालिकाको शिक्षामा असर नपरोस् भन्ने अभिप्रायसहित प्रस्तावित आवासीय विद्यालयहरू धनकुटा र दिपायलमा स्थापना गर्न कारवाही अगाडि बढेको हो । सरकारको नीति तथा कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न निजामती सेवा एक महत्वपूर्ण संयन्त्र हो । निजामती सेवाको प्रभावकारितामा सेवाको विस्तार हुने हुन्छ । यस्ता कर्मचारीका

बालबालिकाहरूलाई विद्यालयको प्रबन्ध गर्दा वा छात्रवृत्ति प्रदान गर्दा शिक्षाको लागि सुगम क्षेत्रमा सरुवा तथा पदस्थापन हुन चाहाना राख्नु पर्ने अवस्था आउँदैन । यसले मुलुक र जनताकै हित हुने हो । यो व्यवस्थाले अन्य व्यक्तिहरूको शिक्षा पाउने हक हनन् हुने होइन । अन्यले पाईरहेका अवस्थालाई कटौती गरी निजामती कर्मचारीका बालबालिकालाई विद्यालय स्थापना गर्न लागिएको नभई थप शैक्षिक संस्थाको रूपमा स्थापना गर्न लागिएको हो । यसबाट कुनै पनि व्यक्तिको संवैधानिक तथा कानूनी हक हनन् भएको छैन । हाल प्रचलनमा रहेको छात्रवृत्तिको व्यवस्थामा कुनै असर नपर्ने गरी कर्मचारीका छोराछोरीलाई छात्रवृत्तिको प्रबन्ध गर्न लागिएको हो । आवासीय विद्यालय स्थापना गर्दा र छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउँदा निश्चित Norms को आधारमा गरिने हुँदा यस्तो व्यवस्था संवैधानिक प्रावधानसंग बाभिएको छैन । प्रस्तुत निवेदन खारेजभागी छ भन्ने समेत व्यहोराको सामान्य प्रशासन मन्त्रालय तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

निजामती कर्मचारीका बालबालिकालाई मात्र शिक्षा प्रदान गर्नका लागि विद्यालय स्थापना हुने नभई तिनीहरूलाई प्राथमिकतासम्म दिईने उल्लेख भएबाट यस्तो व्यवस्था संवैधानिक व्यवस्थाको प्रतिकूल रहेको देखिँदैन । सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयहरूबाट स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नेतर्फ नेपाल सरकार कटिबद्ध रहेको र सोही सन्दर्भमा शिक्षकलाई तालिम, विद्यालय अनुगमन निरीक्षण प्रणालीलगायत विभिन्न विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम समेत कार्यान्वयनको सिलसिलामा रहेको हुँदा यस विषयमा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्था छैन । निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी शिक्षा मन्त्रालयको तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेलले आर्थिक वर्ष २०६६/०६७ को बजेट बक्तव्यमार्फत् निजामती कर्मचारीका

छोराछोरीलाई पढाउने व्यवस्था गर्नका लागि पूर्वाञ्चल तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा एक एकवटा विद्यालय स्थापना गर्ने र त्यस्ता निजामती कर्मचारीका छोराछोरीलाई डाक्टर र इन्जिनियर विषयमा स्नातक र विज्ञान, व्यवस्थापन तथा अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको लागि स्वदेशी विश्व विद्यालयहरूमा दुईसय जना विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था गरेको र सो अनुसार बजेट विनियोजन गरी आर्थिक विधेयक ऐनको रूपमा कार्यान्वित भैसकेको अवस्था छ । सो विषय संविधानको कुनै पनि प्रावधानसँग बाभिएको अवस्था छैन । निवेदकले सार्वजनिक सरोकारको भन्ने विषय उजागर गरे पनि आमनागरिकको के कुन संवैधानिक हकमा असर पुग्न गएको छ भन्ने तर्फ निवेदनमा स्पष्ट उल्लेख गरेको स्थिति छैन । कुनै विद्यालयले पाउने अनुदान वा कसैले पाउने छात्रवृत्ति कटौती गरी बजेट बक्तव्यमा व्यवस्था गरिएको होइन । निजामती कर्मचारीलाई सेवाप्रति प्रतिवद्धता गराउने उद्देश्यले ल्याइएको यस्तो कार्यक्रमले निवेदक लगायत कसैको हक अधिकारमा असर पुगेको स्थिति छैन । निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा निर्देशिका समेत जारी भै कार्यान्वयनको चरणमा गैसकेको अवस्था हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने स्थिति छैन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको बहस गर्नुभयो ।

आज निर्णय सुनाउन तारेख तोकिएको प्रस्तुत निवेदनमा उपर्युक्त विद्वान सहन्यायाधिवक्ताको बहस सुनी निवेदक तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता श्री माधवकुमार वस्नेत समेतले तथा विपक्षी तर्फबाट पेश भएको बहस नोटसहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत निवेदनमा मूल रूपमा देहायका प्रश्नहरूमा निर्णय दिनु पर्ने देखिन आएको छ :-

१) आर्थिक वर्ष २०६६-२०६७ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. २६४ मा रहेको निजामती कर्मचारीका बालबालिकाहरूले प्राथमिकता पाउने गरी आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने र बुँदा नं. २६५ मा रहेको त्यस्ता निजामती

कर्मचारीका छोराछोरीलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रावधानसँग बाभिएको छ वा छैन ?

२) निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन ?

२. निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०६६-२०६७ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. २६४ मा निजामती कर्मचारीका बालबालिकाको शिक्षाको लागि गुणस्तरीय आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने र यस आर्थिक वर्षमा दिपायल र धनकुटामा एक एकवटा विद्यालय स्थापना गर्ने तथा बुँदा नं. २६५ मा निजामती कर्मचारीका बालबालिका लागि स्वदेशी विश्व विद्यालयहरूमा डाक्टर, इन्जिनियर, विज्ञान, व्यवस्थापन तथा अर्थशास्त्रमा वार्षिक दुईसय जनालाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख भई सो विषय व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भएको छ । निजामती कर्मचारी जस्ता राज्यबाट सुविधा पाउने वर्गका छोराछोरीलाई यस प्रकारको विशेष व्यवस्था गरेको कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ समेतको विपरीत हुँदा पारित बजेट बक्तव्यको उक्त दुवै बुँदाहरू अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ । साथै सो प्रयोजनका लागि छुट्ट्याइएको बजेट उक्त कार्यमा खर्च नगरी विद्यालय नभएका स्थानमा विद्यालयको भौतिक निर्माण र विद्यालय भएका स्थानमा विद्यालयको स्तरोन्नती, व्यवस्थापनमा खर्च गर्नु भन्ने लगायतको परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दावी लिएको पाइयो । प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा निजामती कर्मचारीको सेवा र सुविधा अन्तर्गत यस प्रकारको व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था अनुसार यस्ता विद्यालयहरूमा निजामती सेवाका कर्मचारीहरूका छोराछोरीलाई प्राथमिकतासम्म दिएको हो । यो व्यवस्थाबाट कर्मचारीहरूमा इमान्दारीता, सदाचार र लगनशिलता वृद्धि भई सेवा प्रवाहमा सुधार आउने अपेक्षा गरिएको हुँदा यस्तो विषय संविधानको धारा १३ ले प्रत्याभूत गरेको समानताको हक विपरीत

नहुँदा मागबमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्था छैन भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

३. निवेदकहरूले असंवैधानिक भनी दावी लिएको वजेट व्यक्तव्यको बुँदा नं. २६४ र २६५ को व्यवस्था देहायबमोजिम रहेछ :-

२६४. आफ्ना बालबालिकाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा दिलाउन सुगम क्षेत्रमा सरुवा तथा पदस्थापनको चाहना राख्ने प्रवृत्ति बढिरहेको छ । यसको निराकरणको लागि निश्चित स्थानहरूमा निजामती कर्मचारीका बालबालिकाहरूले प्राथमिकता पाउने गरी गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने व्यवस्था मिलाएको छु । आगामी आर्थिक वर्ष दिपायल र धनकुटामा एक, एकवटा उच्च माध्यमिक विद्यालय स्थापना गरिनेछ । यस्ता विद्यालयको सञ्चालनमा स्थानीय स्तरमा अभिभावक कर्मचारीहरूकै सञ्चालक समिति रहनेछ । केन्द्रीयस्तरमा यसको समन्वयन सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले गर्नेछ ।

२६५. स्वदेशी विश्व विद्यालयहरूमा डाक्टर र इन्जिनियर विषयको स्नातक र विज्ञान, व्यवस्थान तथा अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको लागि प्रतिस्पर्धाको आधारमा छनौट भएका निजामती कर्मचारीका छोराछोरीमध्ये वार्षिक दुईसय जना विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराइनेछ । निजामती कर्मचारीहरूलाई समुचित तलव, सुविधा, वसोवासको व्यवस्था, स्वास्थ्य सेवा र सन्ततिको उच्च शिक्षाको अवसरलाई क्रमिक रूपमा वृद्धि गर्दै लैजान सरकार कटिबद्ध छ । यसबाट सदाचार, इमानदारीता र लगनशिलता वृद्धि भई सेवा प्रवाहमा सुधार आउने विश्वास लिएको छु भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

४. आर्थिक विधेयकको रूपमा प्रस्तुत उक्त वजेट बक्तव्य व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भै कार्यान्वयनको चरणमा गएको भन्ने लिखित जवाफ समेतबाट देखिन्छ । निजामती कर्मचारीले आफ्ना

बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा दिलाउन सुगम क्षेत्रमा सरुवा, पदस्थापनको चाहना राख्ने गरेको कारण निश्चित स्थानहरूमा यस्ता कर्मचारीका बालबालिकाले प्राथमिकता पाउने गरी आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने साथै डाक्टर र इन्जिनियर विषयको स्नातक तथा विज्ञान, व्यवस्थापन, अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको लागि प्रतिस्पर्धाको आधारमा छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने भन्ने देखिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षा दिलाउन निश्चित स्थानहरूमा आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने व्यवस्थाले आम नागरिकका बालबालिकालाई वाहेक गरेको भन्ने देखिन आएन, सो कुरालाई नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयतर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ व्यहोराले समेत स्वीकार गरेको पाइन्छ । निजामती कर्मचारीहरूलाई समुचित तलव सुविधा, वसोवासको व्यवस्था, स्वास्थ्य सेवा र सन्ततिको उच्च शिक्षाको अवसरलाई क्रमिक रूपमा वृद्धि गर्दै लैजाने र यसबाट निजामती कर्मचारीमा सदाचार, इमानदारीता र लगनशिलता वृद्धि भई सेवा प्रवाहमा सुधारको अपेक्षा गरिएको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ ।

५. निजामती सेवालार्थ वढी सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र उत्तरदायी बनाउन निजामती सेवाको गठन, सञ्चालन र सेवाको शर्तसम्बन्धी व्यवस्था गर्न वनेको निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ३२(३) मा निजामती कर्मचारीले पाउने उपचार खर्च, अशक्त वृत्ति, अङ्गभङ्ग भए वापत पाउने सुविधा, असाधारण पारिवारिक निवृत्तिभरण तथा उपदान, शैक्षिक भत्ता, सन्तति वृत्ति, शिशु स्याहार भत्ता वा अन्य सुविधासम्बन्धी व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । निवेदन माग दावी व्यहोरा हेर्दा, वजेट बक्तव्यद्वारा पारित भएको उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाले राज्यको तर्फबाट विभिन्न सेवा सुविधा पाईरहेका निजामती कर्मचारीका बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा दिने विषयलाई प्राथमिकतामा राखी निजामती कर्मचारी वाहेकका आम नागरिकका बालबालिकालाई सो सुविधाबाट वन्चित गरी संविधानको धारा १३ को समानताको हक विपरीतको व्यवस्था गरेको भन्ने आधारमा अमान्य र बदरको माग गरेको भएपनि

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ३२ मा रहेको निजामती कर्मचारीको सुविधाको विषयलाई चुनौती दिएको अवस्था समेत देखिएन। निजामती सेवा ऐनको व्यवस्था विपरीत उक्त बजेट बक्तव्यको बुँदा पारित भई आर्थिक ऐनको रूपमा आएको भन्ने निवेदन मागदावी समेत रहेको पाइएन। निवेदकले निजामती कर्मचारीका छोराछोरीलाई मात्र गुणस्तरीय शिक्षाको व्यवस्था गर्ने र छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने विषयले सामान्य नागरिकका छोराछोरीहरूलाई बञ्चित गरेको र सो व्यवस्था समानताको हकविपरीत भएको भनी दावी लिए तापनि त्यस्ता विद्यालयहरूमा निजामती कर्मचारीका बालबालिकाले प्राथमिकतासम्म पाउने र अन्य नागरिकका बालबालिकालाई बाहेक गरेको भन्ने अवस्था नदेखिनुका अतिरिक्त यो व्यवस्था हुनुपूर्व सरकारले छुट्याएका छात्रवृत्ति कोटामा कटौती गरेको वा सो व्यवस्थालाई असर पारेको भन्ने स्थिति पनि देखिएन।

६. वस्तुतः नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ द्वारा प्रदत्त समानताको हकको निरपेक्ष रूपमा व्याख्या गर्न र सम्भक्त मिल्दैन। समानताको हक समान अवस्था र हैसियतमा रहेका वर्ग, समुदाय र व्यक्ति विशेषका बीच असमान व्यवहार गर्न नहुने भन्ने सिद्धान्तमा आधारित संवैधानिक व्यवस्था हो। छुट्टै कानूनी व्यवस्थाद्वारा काम, कर्तव्य, अधिकार र पदीय दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने वर्गका निजामती सेवाका कर्मचारी र अन्य नागरिकहरूलाई एउटै अवस्था र हैसियतमा रहेका समान वर्गका रूपमा हेर्न र सोहीअनुसारको व्यवहार गर्न मिल्ने कानूनी आधार देखिँदैन। तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गरी राज्यबाट सुविधा लिई रहेका निजामती कर्मचारीहरूका बालबालिकाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षाको व्यवस्था गर्ने र राज्यबाट कुनै सुविधा प्राप्त नगर्ने अन्य नागरिकका बालबालिकाहरूको लागि गुणस्तरीय शिक्षाको व्यवस्था नगरेको भन्ने निवेदन दावीको आधारमा विद्यालय खोल्ने र छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने गरेको व्यवस्था बदरको मागदावी जायज र औचित्यपूर्ण देखिँदैन। बरु गुणस्तरीय शिक्षाबाट बञ्चित नागरिकहरूका बालबालिकाहरूको सेवा सुविधाको

लागि राज्यले विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने भन्ने निवेदन जिकीरलाई अतिशयोक्ति मान्न नसकिएला। राज्यबाट सेवा सुविधा प्राप्त गर्न नसकेका नागरिकहरूका बालबालिकाहरूको लागि गुणस्तरीय शिक्षाको व्यवस्था गर्नु तथा डाक्टर, इन्जिनियर, विज्ञान, व्यवस्थापन अर्थशास्त्र जस्ता विषयमा राज्यको आवश्यकतानुसार छात्रवृत्ति कोटामा वृद्धि गर्दै लैजानु राज्यको दायित्वभित्र पर्ने विषय पनि हो। तर सरकारले निजामती सेवा भित्रका कर्मचारीहरूबाट प्रवाह हुने सेवाको गुणस्तरलाई अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले आर्थिक ऐनमा गरेको व्यवस्थालाई समानताको हकसंग दाँजेर हेरी सोही आधारमा भैरहेको व्यवस्थालाई असमान भएको मान्न सकिँदैन। के कुन उद्देश्य प्राप्तिका लागि के कस्तो कानून बनाउने भन्ने विषय विधायिकी अधिकारको विषय भएको र विधायिकाद्वारा निर्मित कानूनी व्यवस्था प्रत्यक्षतः संवैधानिक प्रावधानसंग बाभिएको वा मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाएको अवस्था देखिएको भएमात्र यस अदालतले आफूलाई प्राप्त विशिष्ट प्रकारको असाधारण अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी त्यस्तो कानूनी व्यवस्था अमान्य र बदर गर्ने हो। निजामती सेवाका कर्मचारी वर्ग र अन्य नागरिकहरूलाई एउटै वर्गमा राखी हेर्न निजामती सेवा ऐन, २०४९ ले गरेको व्यवस्था समेतबाट नमिल्ने हुँदा यी दुवै वर्गलाई राज्यले एउटै वर्गको व्यवहार गर्नुपर्ने भन्ने निवेदन दावीमा तर्कसंगत कानूनी आधार देखिएन।

७. तसर्थ उल्लिखित आधार र कारणबाट निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ३२ को उपदफा (३) ले निजामती कर्मचारीहरूलाई शैक्षिक भत्ता लगायतका अन्य सुविधासम्बन्धी व्यवस्था गर्न सक्ने व्यवस्थाबमोजिम आर्थिक वर्ष २०६६-२०६७ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. २६४ र २६५ मा उल्लिखित आवासीय विद्यालय स्थापना गर्ने व्यवस्था एवं छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भई निजामती कर्मचारीका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०६७ मन्त्रिपरिषद्बाट २०६७/३१५ मा स्वीकृत समेत भैसकेको भन्ने मिसिल संलग्न प्रतिलिपिबाट देखिएको र उक्त दुवै व्यवस्थाहरू संविधानको कुनै

पनि प्रावधानसंग बाभिएको वा संविधानद्वारा प्रदत्त हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएको भन्ने नदेखिँदा आर्थिक वर्ष २०६६-२०६७ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. २६४ र २६५ मा रहेको व्यवस्था निवेदन मागबमोजिम अमान्य र बदर हुने अवस्था देखिएन। अतः यो निवेदन खारेज हुने ठहर्छ।

८. तर निवेदकहरूले निजामती कर्मचारीहरूका बालबालिकाको लागि गुणस्तरीय शिक्षाको व्यवस्थाका लागि बजेटको व्यवस्था गरिएको भएपनि देशका विभिन्न ठाउँमा विद्यालयको स्थापना हुन नसकी आमनागरिकका बालबालिकाहरू शिक्षा पाउने मौलिक हकको उपभोग गर्न नसकिरहेको भन्ने विषय उठान गरेको देखिन आएको छ। साथै सर्वसाधारण नागरिकका छोराछोरीले अध्ययन गर्ने विद्यालयको अस्तित्वसम्म भएको भएपनि भौतिक पूर्वाधारको अभाव भई सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयको स्तरोन्नती नभएको भन्ने जस्ता विषयलाई मुख्य विषय बनाई सोको पुष्टिको लागि बहससहित समेतमा विभिन्न तथ्याङ्क एवं समाचार पत्रका प्रतिलिपि सामेल गरेको स्थिति देखिएकोले यस पक्षमा पनि गम्भीरतापूर्वक विचार हुनुपर्ने देखिन आउँछ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १७ मा शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हकको व्यवस्था रहेको र उपधारा (१) ले प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृ भाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुने व्यवस्था गरी उपधारा (२) ले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी सर्वसाधारण नागरिकहरूसम्म शिक्षाको पहुँचलाई सहज र सरल बनाउन मौलिक हकको रूपमा व्यवस्थित गरी राज्यलाई विशेष दायित्व सुम्पेको पाइन्छ। युगको आवश्यकताबमोजिम शिक्षालाई गुणस्तरीय रूपमा विकास गरी प्रतिस्पर्धा गर्न योग्य नागरिक बनाउने अपेक्षा संविधानले गरेको पाइन्छ। संविधानले परिकल्पना गरेको वर्गका नागरिकका छोराछोरी विद्यालयको अस्तित्व नभएको वा भैरहेको विद्यालयहरूको पनि अपेक्षित रूपमा भौतिक पूर्वाधार नभएका कारणले सर्वसाधारण नागरिक शिक्षाको उज्यालोबाट उपेक्षित हुन नपरोस्

भन्ने तर्फ राज्यको ध्यान जानु नितान्त आवश्यक देखिन्छ।

९. सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयहरूबाट स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नेतर्फ नेपाल सरकार कटिबद्ध रहेको र सोही सन्दर्भमा शिक्षकहरूलाई तालीम, विद्यालय अनुगमन, निरीक्षण प्रणाली लगायतका विभिन्न कार्यक्रम तथा विद्यालयक्षेत्र सुधार कार्यक्रम समेत कार्यान्वयनको सिलसिलामा रहेको भन्ने विपक्षी शिक्षा मन्त्रालयतर्फबाट लिखित जवाफ पेश भएको देखिन्छ। सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालय सर्वसाधारण नागरिकका बालबालिकाको लागि पर्याप्त रहेको र त्यस्ता विद्यालयहरूमा युग सुहाउँदो गुणस्तरीय शिक्षाको लागि प्रभावकारी योजना लागू गरिएको र भौतिक पूर्वाधार नभएका विद्यालयहरूमा पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था गरिएको भन्ने सन्तोषप्रद आधार उल्लेख गरी विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ पेश भएको समेत पाइएन। विपक्षी शिक्षा मन्त्रालयको लिखित जवाफ व्यहोरामा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न कटिबद्ध रहेको र विद्यालय निरीक्षण प्रणाली लगायतका कार्यक्रम कार्यान्वयनको सिलसिलामा रहेको भन्ने लेखाईसम्मको आधारले सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयमा गुणस्तरीय शिक्षाको पर्याप्त आधार बनाई विद्यालय शिक्षाको स्तरोन्नती गरी संवैधानिक व्यवस्था बमोजिमको हकको सार्थक उपभोग भैरहेको भन्ने विश्वासप्रद आधार देखिएन।

१०. सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयको अभाव, स्थापना भएका विद्यालयहरूमा समेत विद्यार्थी बस्ने ठाउँको अभाव, पर्याप्त फर्निचर नहुँदा भूँई मै बसी पठनपाठन गर्नुपर्ने अवस्था, दरबन्दीअनुसार तथा विषयअनुसार शिक्षक दरबन्दीको अभाव हुँदा विद्यार्थी अनुत्तिर्ण हुने क्रममा वृद्धि हुने, आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको कारण नागरिकका छोराछोरी उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरबाट वञ्चित रहनु परेको अवस्था, दुर्गम ठाउँमा शैक्षिक सामाग्री तथा पाठ्यपुस्तक समयमै उपलब्ध हुन नसकेको यथार्थता, साना कलिला बालबालिकाहरूलाई जोखिमपूर्ण बाटो हिडी विद्यालय पुग्नुपर्ने तथा सोही कारणले बीचमै विद्यालय छोड्नु पर्ने बाध्यता, सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयमा नियमित अनुगमन एवं निरीक्षण हुन

नसकेको कारण शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार हुन नसकेको, आर्थिक अभावको कारणले विद्यालय नै बन्द हुन सक्ने परिस्थिति, निम्न आर्थिक स्थिति भएका नागरिकका छोराछोरीलाई पर्याप्त छात्रवृत्तिको व्यवस्था हुन नसकेको, विद्यालयमा छात्र छात्रालाई छुट्टाछुट्टै चर्पीको व्यवस्था नहुँदा विद्यालयक्षेत्र दुर्गन्धित भै बालबालिकाको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर परेको, जीर्ण अवस्थामा रहेका विद्यालय भवन मर्मत सम्भार नहुँदा जोखिमपूर्ण अवस्थामा अध्यापन गराउनु पर्ने बाध्यता रहेको र अपाङ्ग विद्यार्थीहरूलाई अपाङ्ग मैत्री विद्यालय पर्याप्त नभएको जस्ता यावत् कुरालाई राज्यका तर्फबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षासम्बन्धी संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको व्यवस्थालाई सार्थक तुल्याउन राज्यतर्फबाट माथि उल्लिखित विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी यथोचित व्यवस्था गरिनु वान्छनीय पनि हुन्छ । समयको मागअनुसार प्रतिष्पर्धात्मक गुणस्तरीय शिक्षा प्रणालीको विकासतर्फ ध्यान नदिई परम्परागत शिक्षा प्रणालीलाई मात्र निरन्तरता दिँदै जाने हो भने संवैधानिक प्रतिवद्धता सार्थक हुने कुरामा संदेह रहन जाने हुन्छ । यस विषयमा रिट निवेदनका माध्यमबाट निवेदकहरूले उजागर गरेको विषयवस्तु संविधानले अपेक्षा गरेबमोजिम नै रहेको देखिएको हुँदा माथि उल्लेख गरिएका विषयवस्तुलाई गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिई सरकारी अनुदान प्राप्त भौतिक पूर्वाधार नभएका विद्यालयको पर्याप्त भौतिक पूर्वाधार एवं गुणस्तरीय शिक्षाको स्तरोन्नतीका लागि प्रभावकारी योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय समेतका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरी दिएको छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई पठाई मिसिल नियमबमोजिम बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छौं ।

न्या.खिलराज रेग्मी

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६७ साल माघ ६ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत पुनाराम खनाल

निर्णय नं. ८५५२

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री तपबहादुर मगर
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री कृष्णप्रसाद उपाध्याय
फौ.पू.इ.नं. ०६७-CF-००१५
फैसला मिति: २०६७/१२/२४/५

मुद्दा: कर्तव्य ज्यान ।

पुनरावेदक/वादी: श्यामप्रसाद भट्टको जाहेरीले
नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी/प्रतिवादी: ऐ.ऐ. घर भई कारागार शाखा
पर्सा वीरगञ्जमा थुनामा रहेको मुसाई
भन्ने विवेक लामा

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या. गोपाल भट्टराई

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.मु.न्या.श्री गोविन्दप्रसाद पराजुली

मा.न्या.श्री पोषनाथ शर्मा

- अ.व. १८८ नं. बमोजिम राय लगाई घटी सजाय गरेउपर वादी प्रतिवादी कसैलाई पुनरावेदन गर्ने अधिकार नहुने ।
- अ.व. १८८ नं. बमोजिम भएको सजाय बढी भएको भनी प्रतिवादीहरूले अथवा सो घटी सजाय गर्ने रायविपरीत बढी सजाय हुनुपर्ने भनी वादीले पुनरावेदन गर्न पाउने हुँदैन । अ.व. १८८ नं. को प्रयोगको विषय न्यायिक विवेकको विषय भएकाले त्यसलाई मुद्दाका कुनै पनि पक्षले चुनौती दिन वा सोसम्बन्धी विषयलाई अधिकारको रूपमा दावी गर्न नसक्ने ।

- न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न पाउने गरी कानूनले अनुमति प्रदान गरेको अवस्थामा त्यसरी प्रयोग गरिने विवेकमाथि अङ्कुश लगाउने गरी मुद्दाका पक्षले नै चुनौती दिने हो भने त्यस्तो अधिकार निरर्थक हुन जान्छ । कसूरदार देखिँदादेखिँदै पनि विभिन्न परिस्थितिहरूको आकलन र विश्लेषणबाट कम सजाय हुनुपर्ने महसूस गरिएको अवस्थामा मात्र त्यस्तो स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गरिन्छ । त्यसरी विवेक प्रयोग गर्दा समेत त्यसको स्पष्ट आधार र कारण खुलाउनु पर्ने व्यवस्था आफैँमा स्वविवेकीय अधिकारको स्वेच्छाचारी प्रयोग हुन नहुने मान्यताको उपज भएकाले त्यसमा पुनः पक्षहरूद्वारा आपत्ति जनाउने वा यस्तो हुनुपर्ने भनी आग्रह गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

पुनरावेदक/वादी तर्फबाट:विद्वान उपन्यायाधिवक्ता

श्री शंकर राई

प्रत्यर्थी/प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- मुलुकी ऐन अ.व.१८८ नं.
- ऐ. ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं.
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११(३)

फैसला

न्या.तपबहादुर मगर: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको २०६५।१।१७ को फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट पुनरावेदन परी संयुक्त इजलासको मिति २०६७।६।११ को आदेशअनुसार पूर्ण इजलासको लगतमा दर्ता भै पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्तमा तथ्य र ठहर देहायबमोजिम रहेको छ:-

मिति २०६२।२।१४ गते साँझ १८.०० बजेको समयमा गा.वि.स.पिपरा सिमरा वार्ड नं. ६

स्थित चिनी मिलको खाली जग्गामा वार्ड नं. ६ र ७ बीच फुटवल खेल्ने क्रममा सामान्य विवाद भै वार्ड नं. ७ को चौधरी टिमले मदनप्रसाद भट्टलाई कुटपीट गरेकोमा निज घाइते भई सिमराको सञ्जिवनी हेल्थ केयर सेन्टरमा ल्याउँदा ल्याउँदै मृत्यु भएको मौखिक जाहेरी, सो हेल्थ केयर सेन्टरभित्र इमर्जेन्सी वार्डको खाटमाथि उत्तानो अवस्थामा रहेको लाश, गाला र आँखा बीच नीलडाम, अण्डकोषको दायाँपट्टिको भाग सुन्लिएको, मलद्वार सुखा भएको भन्ने समेत व्यहोराको लाश प्रकृति मुचुल्का ।

जिल्ला वारा गा.वि.स. पिपरा सिमरा वडा नं. ६ स्थित पूर्वमा बाउने खोला, पश्चिम एयरपोर्ट आउने बाटो, उत्तरमा घना जंगल, दक्षिणमा सुदर्शन राणाको फार्म, यति चार किल्लाभित्र रहेको खुल्ला चौरको दक्षिणतर्फको पोल नजिक चौरमा वादविवाद हुँदा मदनप्रसाद घाइते भई तत्काल स्थानीय संजिवनी हेल्थ केयर सेन्टरमा उपचारको लागि लगेको भन्ने समेत व्यहोराको घटनास्थल विवरण ।

जिल्ला वारा पिपरा सिमरा गा.वि.स. वडा नं. ६ स्थित बाग्लुङ टोल र सोही वडा स्थित शिव मन्दिर टोलका युवाहरूले २०६२।२।१४ गते वीरगञ्ज चिनी कारखाना लिमिटेडको उखु फाराम सिमराको जग्गा खाली चौरमा फुटवल म्याच खेल्ने निधो गरेर दुवै पक्षका खेलाडीहरू जम्मा भएको, सो समय बाग्लुङ टोलका नारायण सापकोटा खेलाडी रहेको समूहमा ४/५ जना खेलाडी उपस्थित हुन नसकेको भनी जानकारी दिए पछि शिव मन्दिर टोलका भागीरथ भट्ट समेतका समूहले अर्को दिन खेल्ने सहमति भै फुटवल खेल स्थगित गरेको घोषणा गर्दा पिपरा सिमरा गा.वि.स. वडा नं. ७ बस्ने चौधरी थर भएका थारू जातका केटाहरूले कम भएको खेलाडीको सट्टा हामी खेली दिन्छौँ भन्दा शिव मन्दिर टोलका खेलाडीहरूले सो कुरा इन्कार गरेर साथमा लिई गएको भकुण्डो अनौपचारिक तरिकाबाट खेल्न लाग्दा चौधरी टोलबाट दर्शकको रुपमा गएका केटाहरू पनि खेल मैदानमा पसी भकुण्डो खेल्न थाले । यसै क्रममा म जाहेरवालाको कान्छो काका गंगाधर भट्टको छोरा भागीरथ भट्टले प्रहार गरेको भकुण्डो दक्षिणमा रहेको मकै बालीतर्फ

पुगेको निहुँ बनाई ओमप्रसाद चौधरी खेल मैदानमा आई भागीरथ भट्टलाई आमा चकारी गाली गलौज गरी कुटपीट गर्दै श्याम चौधरी, मुसाई लामा समेत ६/७ जनालाई सहयोगको लागि बोलाई ठोक सालेलाई भनी आदेश गर्दा अन्य मानिसहरू पनि सो ठाउँमा पुगी लात हात बक्सिङ्गले कुटपीट गर्न लाग्दा मदन भट्ट छुट्याउन गएको । निजलाई माथि उल्लिखित मानिसहरूले कुटपीट गरी समाती घाँटी बटारी अण्डकोष तथा कोखा लगायतका अति संवेदनशील अंगमा बुट तथा छालाको पेटी लगायतले प्रहार गर्दा भागीरथ भट्ट भागी ज्यान जोगाउन सफल भए तापनि निजलाई गम्भीर चोट पटक लागेको, मदन भट्टलाई कुटपीट गर्दाको अवस्थामा वेहोस भएर भूईंमा लड्न पुगेको हुँदा निज मरी सकेको सम्झी कुटपीट गर्ने ओमप्रसाद चौधरी समेत भागी गएछन् । वेहोस भएका मदन भट्टलाई सिमरा स्थित संजीवनी हेल्थकेयर सेन्टर अस्पतालमा पुऱ्याई उपचार गराउँदा डाक्टरबाट मृत्यु भैसकेको घोषणा गरेको हुँदा ओमप्रसाद चौधरी थारू समेतलाई पक्राउ गरी अन्य सहयोगीहरूको नाम ठेगाना खुलाई पक्राउ गरी सबैलाई कानूनबमोजिम सजाय गरी घाइते भागीरथ भट्टको चोटको जाँच केश फाराम समेत गराई पाऊँ भन्ने श्यामप्रसाद भट्टको २०६२।२।१६ मा दर्ता भएको जाहेरी दरखास्त ।

वारदातपश्चात् भागी फरार भएका प्रतिवादीहरूलाई खोजतलास गर्दै जाँदा प्रतिवादी श्याम चौधरी, ओमप्रसाद चौधरी र मुसाई लामा समेतलाई पक्राउ गरी दाखिला गरेको प्र.ना.नि.बृजकिशोर चौधरीको प्रतिवेदन ।

In our opinion cause of death is due to respiratory arrest due to fracture of cervical bone भनी उल्लेख गरिएको शव परीक्षण प्रतिवेदन ।

मिति २०६२।२।१४ गते साँझ १७:०० बजेको समयमा पिपरा सिमरा गा.वि.स. वडा नं. ६ स्थित वीरगञ्ज चिनी कारखानाको खुल्ला जग्गामा रहेको फुटबल मैदानमा बाग्लुङ्गे र तल्लो शिव मन्दिर टोलबीच फुटबल म्याच खेल भनी शिव मन्दिर टिमबाट गएको बाग्लुङ्गे टिमबाट चौधरीहरू समेत समावेश भई आएकोमा बाग्लुङ्गे केटाहरू पूरा नभएको कारण खेल रद्द गरी आफ्नै टिमबाट

गुप बनाई खेले रहेको अवस्थामा चौधरी टोलका केटाहरूले छुट्टै बल ल्याई डिस्टर्ब गरेको हुँदा तिमीहरूसँग हामी आज खेल्दैनौं, भोली टिम पुऱ्याएर आउनु अनी मात्र खेल्छौं भनी मैले ओमप्रसाद चौधरी समेतलाई जानकारी गराउँदा निजहरूले अटेर गरी निहुँ खोजेपछि ओमप्रसाद चौधरी, श्याम चौधरी, मुसाई भन्ने विवेक लामाले आमा चकारी गाली गलौजको शब्द प्रयोग गरी हातपात गर्न थाले । मलाई विपक्षीले कुटेको देखी भाई मदनप्रसाद भट्टले छुटाउन जाने क्रममा भाई समेतलाई निजहरूले कुटपीट गरी भाई र म घाइते भएकोमा हामी दुवैलाई संजीवनी हेल्थ केयर सेन्टरमा ल्याउँदा भाइको बाटैमा मृत्यु भएको हो । मृतक भाईलाई श्याम चौधरी, ओमप्रसाद चौधरी, मुसाई भन्ने विवेक लामाले हात, खुट्टा, लात समेतले प्रहार गरी घाइते बनाएको हो र सोही कारणबाट मृत्यु भएको हो भन्ने सुरज भन्ने भागिरथ भट्टले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको कागज ।

वारदात मिति र समयमा म समेतका मानिसहरूले कुटपीट गर्दा मदनप्रसाद भट्ट सख्त घाइते भई उपचारको लागि स्थानीय संजिवनी मेडिकल हेल्थ केयर सेन्टरमा ल्याउँदा बाटैमा मृत्यु भएको हो । म लगायत ओमप्रसाद चौधरी, मुसाई भन्ने विवेक लामा समेत ३ जनाले भै भगडा भई कुटपीट गर्दा भागीरथ भट्ट र मदनप्रसाद भट्टलाई कुटपीट गरेको हो । फुटबल मैदानमा हाम्रो गुपमा ओमप्रसाद चौधरी, म, मुसाई भन्ने विवेक लामा, लिलाबहादुर कार्की, संदिप सिंह, पप्पु वि.क., राजेन्द्र पौडेल समेत थिए । भागीरथको टिममा नारायण सापकोटा, सुजित राई, सुमन राई समेतका मानिस थिए । निजहरूले कुटपीट गरेका छैनन् । मात्र हामी तीन जनासँग भगडा भएको हो भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी श्याम चौधरीले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।

वारदात मिति र समयमा मलगायतका मानिसहरूले कुटपीट गर्दा मदनप्रसाद भट्ट र निजको दाजु भागीरथ भट्ट सख्त घाइते भएकोमा घाइतेहरू मध्ये मदनप्रसाद भट्टको मृत्यु भएको हो । फुटबल खेल्ने क्रममा ओमप्रसाद चौधरी र भागीरथ भट्टबीच विवाद हुन लाग्दा दुवै जना कुटपीट गर्न लागेको

अवस्थामा म र श्याम चौधरी समेत छुटाउन जाँदा म समेतलाई कुटपीट गरे पछि हामी तीनै जनाले हात मुक्काले भागीरथलाई हान्न थाले पछि मदनप्रसाद भट्ट समेत छुटाउन आउँदा निजलाई हामी तीनै जना मिली हातखुट्टाले कुटपीट गर्दा कुटाईबाट दुवै दाजु भाई घाइते भएकोमा घाइते मध्ये मदनप्रसाद भट्ट उपचारको लागि लाँदा लाँदै मृत्यु भएको हो । वारदात मिति समयमा हाम्रो टिमका केटाहरू पूरा नभएको कारण म्याच नभए तापनि खेल मैदानमा ओमप्रसाद चौधरीले बल ल्याई गोल नजिक हान्ने क्रममा विवाद उत्पन्न भएको हो । को कसको हातको चोटबाट ढली घाइते भई उपचारको क्रममा मृत्यु भएको हो, सो कुरा यकीन भन्न सकिन । हाम्रो टिममा खेल आउने लिला कार्की, पप्पु वि.क. छुटाउन भनी गएका थिए । अरु पछि को कसले कुटपीट गरे थाहा भएन । घाइते र मृतकबीच पूर्व चिनजान तथा रिसइवी छैन भन्ने प्रतिवादी मुसाई भन्ने विवेक लामाले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।

वारदात मिति र समयमा म लगायतका केटाहरूले कुटपीट गर्दा मदनप्रसाद घाइते भई उपचारको क्रममा मृत्यु भएको हो । मलगायत श्याम चौधरी र मुसाई भन्ने विवेक लामाले भागीरथ भट्ट र मदनप्रसाद भट्टलाई कुटेको हो । भागीरथ भट्टसँग फुटवल खेल्ने क्रममा बल फ्याँकेको कारण आमा चकारी गाली गरेपछि मैले शुरुमा भागीरथसँग भैँ भगडा गर्दा कुटपीट भएको र त्यसपछि श्याम चौधरी र मुसाई भन्ने विवेक लामा आएर तिनै जना मिली हानाहान गर्दै थियौं । सोही समयमा भागीरथको भाई आई यसो नगर भने पछि हामीले सहन नसकी हामी तीनै जनाले एक-एक मुक्का हानेका थियौं । सोही मुक्काबाट लागेको ठक्करबाट निज मदनप्रसाद भट्टलाई सिमरातर्फ ल्याउने क्रममा मृत्यु भएको हो । मसँग श्याम चौधरी, मुसाई भन्ने विवेक लामा ३ जना लगायत लीलाबहादुर कार्की, कर्णबहादुर कार्की, पप्पु वि.क. थिए । खेल नभएको कारण बाहिर वसी रहेका थिए । कुटपीट गर्दा मान्छे मर्छ भन्ने थाहा भए तापनि सामान्य वादविवाद हुँदा के हुन्छ भनेर कुटपीट गरेको हो भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी ओमप्रसाद चौधरीले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।

यस विद्यालयको भर्ना अभिलेखअनुसार छात्र श्याम चौधरीको जन्म मिति २०४६।१।१३ भएको भन्ने श्री नेपाल राष्ट्रिय माध्यामिक विद्यालय, औरही, बाराको २०६२।२।२६ को पत्र ।

ओमप्रसाद चौधरीको जन्म मिति विद्यालयको भर्ना अभिलेखअनुसार २०४५।६।७ भएको र २०५४ सालमा १ कक्षाको वार्षिक परीक्षा दिए पछि पढ्न छोडेको, विवेक लामाको जन्म मिति विद्यालयको भर्ना अभिलेख अनुसार २०४६।५।१८ भएको भन्ने श्री नेपाल राष्ट्रिय माध्यामिक विद्यालय औरही बाराको २०६२।२।२६ को पत्र ।

मिति २०६२।२।१४ गते फुटवल खेल हेर्न भनी गई मैदान बाहिर वसी खेल हेर्दै थिएँ । खेल शुरु हुनुभन्दा अगाडि भागीरथ भट्टसँग ओमप्रसाद चौधरी तथा श्याम चौधरी र मुसाई भन्ने विवेक लामा समेतले फुटवल खेल खेल्न भनी मैदानमा प्रवेश गरी खेल्न लागेकोले निज भागीरथ भट्टसँग भैँ भगडा भएकोमा निजलाई कुटपीट गरी रहेको देखी छुटाउन मदनप्रसाद भट्ट खेल मैदानमा गई छुटाउन कोसिस गर्दा ओमप्रसाद, श्याम चौधरी र मुसाई भन्ने विवेक लामा समेतले निजलाई जत्रतत्र कुटपीट गरेको कारणबाटै निज मदनप्रसादको मृत्यु भएको हो भन्ने व्यहोराको सुमन हमालले गरेको कागज ।

मिति २०६२।२।१४ गते साँझको १८:०० बजेको समयमा फुटवल खेल मैदानमा एक आपसमा गाउँकै खेलाडीहरू मिलेर बाँडफाँड गरी खेल शुरु भैसकेको अवस्थामा प्रतिवादीहरू श्याम चौधरी, ओमप्रसाद चौधरी तथा मुसाई भन्ने विवेक लामा समेतका केटाहरू खेल मैदानमा प्रवेश गरी जवरजस्ती फुटवल खेल्न शुरु गरेका हुन् । सोही क्रममा बल बाहिर गएको अवस्थामा ओमप्रसाद चौधरीले भागीरथ भट्टलाई अपशब्द प्रयोग गरेको, हात हाली भैँ भगडा गर्न थालेको अवस्थामा मदन भट्टले छुटाउन जाँदा निजलाई पनि ठोक भनी मुसाई भन्ने विवेक लामा, श्याम चौधरी र ओमप्रसाद चौधरी समेत भई निज मदनप्रसाद भट्टलाई कुटपीट गर्दा मैले छुटाउन कोशिस गरेको हुँ, छुटाउन सकिन । पक्राउमा परेका प्रतिवादीहरूले मृतकलाई जत्रतत्र कुटपीट गरेको कारणबाट मदनप्रसाद भट्टको मृत्यु

भएको हो भन्ने लिलाबहादुर कार्कीले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको कागज ।

गाउँका खेलाडीहरूले फुटवल खेल खेली रहेको अवस्थामा प्रतिवादी श्याम चौधरी, ओमप्रसाद चौधरी तथा मुसाई भन्ने विवेक लामा खेल मैदानमा प्रवेश गरेकोमा मृतकको दाजु भागीरथ भट्टसँग फुटवल बाहिर गएको कारणबाट वादविवाद भै रहेकोमा निज भागीरथलाई ओमप्रसाद चौधरी, श्याम चौधरी तथा मुसाई भन्ने विवेक लामा समेत भई कुटपीट गरेको देखी निज मृतक सो भै भगडा छुट्याउन भनी जाँदा निज मदनप्रसादलाई पनि कुटपीट गरेको कारणबाट मृत्यु भएको हो भन्ने व्यहोराको संदिप सिंहले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको कागज ।

मिति २०६२।२।१४ गते १८:०० बजेको समयमा फुटवल खेल भनी गएकोमा साथीहरू पूरा भै सकेकोले म बाहिर नै हेरी बसेको थिएँ । सोही अवस्थामा भै भगडा शुरु हुँदा मारपीट साले पहाडियाहरूलाई भन्दै ओमप्रसाद चौधरी, श्याम चौधरी तथा मुसाई भन्ने विवेक लामा समेतसँग भागीरथ भट्टको भै भगडा हुँदा मृतक मदनप्रसाद भट्ट दाजुलाई कुटपीट गरेको देखेर छुट्याउन जाँदा प्रतिवादीहरू ओमप्रसाद चौधरी, श्याम चौधरी तथा मुसाई भन्ने विवेक लामा समेत भएर कुटपीट गर्दा सोही कुटाइको कारणबाट जाहेरवालाको भाई मदनप्रसाद भट्टको मृत्यु भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको राजेन्द्र पौडेलले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको कागज ।

मिति २०६२।२।१४ गते १८:०० म शिव मन्दिरको तर्फबाट फुटवल खेलेको थिएँ । मसँग भागीरथ भट्ट पनि रहेको थियो । खेलै गरेकोमा प्रतिवादी ओमप्रसाद चौधरी, श्याम चौधरी र मुसाई भन्ने विवेक लामा समेतले बल लिएर खेल मैदानमा प्रवेश गरी खेल थाले र बल गोल पोष्टमा पुग्यो । भागीरथले बल बाहिर फाली दिएको र सोही विषयमा भागीरथसँग भै भगडा गर्न थालेकोमा निजको भाई मदनप्रसाद तथा अन्य खेलाडीहरू समेत भगडा छुट्याउन लागेका थिए । प्रतिवादी मुसाई भन्ने विवेक लामा, श्याम चौधरी तथा ओमप्रसाद चौधरी समेतले कुटपीट गरेको कारणबाट

निज मदनप्रसाद भट्टको कुटपीट कै कारणबाट मृत्यु भएकोमा मलाई पूर्ण विश्वास छ भन्ने प्रदिप थापाले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको कागज ।

फुटवल खेल मैदानमा पक्राउमा परेका प्रतिवादी मुसाई भन्ने विवेक लामा, श्याम चौधरी तथा ओमप्रसाद चौधरी समेतले भागीरथ भट्टलाई कुटपीट गरेकाले निजको भाई मदनप्रसाद भट्ट छुट्याउन जाँदा निजलाई ओमप्रसाद चौधरी, श्याम चौधरी तथा मुसाई भन्ने विवेक लामा समेत भई निज मदनप्रसाद भट्टलाई कुटपीट गरेको कारणबाट निजको मृत्यु भएकोमा पूर्ण विश्वास छ भन्ने समेत व्यहोराको श्यामप्रसाद पाठक समेत ५ जनाको वस्तुस्थिति मुचुल्का ।

विरुद्ध खण्डमा उल्लिखित प्रतिवादीहरूले मर्छ भन्ने जानी-जानी अति संवेदनशील अंगमा बक्सीङ्ग, लात तथा छालाको पेटीले निर्मम रूपमा कुटपीट गरी घाँटी बटारी दिएकोले सोही कारणले घाँटीको हाड भाँचिई श्वास प्रश्वास प्रक्रिया अवरुद्ध भई मृतक मदनप्रसाद भट्टको तत्कालै मृत्यु भएको देखिएकोले निज प्रतिवादीको उक्त कार्य मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको १ नं. ले निषेधित गरेको कार्य गरी ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. को कसूर अपराध गरेकोले प्रतिवादीहरू श्याम चौधरी, ओमप्रसाद चौधरी र विवेक लामालाई सोही ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. अनुसार सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको २०६२।३।६ मा दर्ता भएको अभियोग पत्र ।

उमेर १३ वर्षको भएँ, २०६२।२।१४ गते बारा जिल्ला पिपरा सिमरा गा.वि.स. वडा नं. ६ स्थित चिनी कारखानाको खाली जग्गामा फुटवल खेल हेर्न गएको थिएँ । केही वेर पछि फुटवल खेल हुने ठाउँमा हो-हल्ला भै भगडा हुन थाल्यो । धेरै मानिसहरू भएकाले कसका बीचमा भै भगडा भयो, मलाई थाहा भएन । एकै छिन पछि त्यहाँ रहेका मानिसहरूले मदनप्रसाद भट्टलाई उठाई हेर्न लागे । म चाहिँ आफ्नो घरतिर गएँ । को कसले निज मदनप्रसाद भट्टलाई कुटपीट गरी मारे सो कुरा मलाई थाहा भएन । मैले निजलाई कुटपीट गरी मारेको नहुँदा मलाई सजाय हुनुपर्ने होइन । म उपरको जाहेरी व्यहोरा भूठा हो । भागीरथ

भट्टले गरेको कागज व्यहोरा भूठा हो । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको कागज मैले लेखाएको होइन । बयान लेखेले मसँग केही नसोधी बयान कागज तयार गरी मलाई नसुनाई सही छाप गराएको हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मुसाई भन्ने विवेक लामाले अदालतमा गरेको बयान ।

उमेर १५ वर्षको भएँ, २०६२।२।१४ गते पिपरा सिमरा गा.वि.स. वडा नं. ६ स्थित चिनी कारखानाको खाली जग्गामा म फुटवल खेलन गएको थिएँ । सो वखत मृतक मदन भट्टको दाजु भागीरथ भट्टसँग मेरो वाद विवाद भै भगडा भएकोमा श्याम पाठक आई भगडा छुट्याई दिए पछि म आफ्नो घर तर्फ फर्की गएँ । मैले मदनप्रसाद भट्टलाई कुटपीट गरी मारेको होइन । को कसले निजलाई कुटपीट गरी मारे मैले देखेको नहुँदा म भन्न सकिदैन । म उपरको जाहेरी दरखास्तको व्यहोरा भूठा हो । भागीरथको व्यहोरा भूठा हो । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको व्यहोरा मैले लेखाएको होइन । बयान लेखे आफैँले भूठा व्यहोराको कागज तयार गरी मसँग सहीछाप गराई लिएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी ओमप्रसाद चौधरीले अदालतमा गरेको बयान ।

मैले मृतकलाई कुटपीट गरेको छैन । म फुटवल खेलन गएकोमा त्यहाँ मर्नेको दाजुसँग ओमप्रसादको वादविवाद भएको सुनें देखें । त्यसपछि श्याम पाठक आई भगडा छुटाई दिए । मैले मृतकलाई कुटेको वा मृतकको दाजुसँग मेरो कुनै भगडा भएको समेत होइन । मउपरको अभियोग दावी भूठा हो । मृतकलाई कसले कुटपीट गरे मैले देखिन । चौरमा भैरहेको भगडामा म गइन । चौरको छेउमा बसेको हुँदा जाहेरी दरखास्त भूठा हो । मृतकको दाजु भागीरथ भट्ट समेतको कागज भूठा हो । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष मैले कुनै व्यहोरा लेखाएको छैन । मसँग कुनै कुरा नसोधी प्रहरी आफैँले लेखी ल्याई सही गर भनी भनेको र के लेखेको छ भनी सोध्दा सही गर भनी भनेको हुँदा सही मात्र गरेको हुँ । म निर्दोष हुँदा सफाई पाउँ । म १३ वर्षको मात्र भएँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी श्याम चौधरीले अदालतमा गरेको बयान ।

ओमप्रसाद समेतका प्रतिवादीहरूले कुटपीट गरेका होइनन् । निजहरूले कुटेको कारण मृतक मरेको होइन । फुटवल खेल्ने चौरमा २०/३० जना मानिस थिए । कसले कुटयो थाहै भएन । उक्त खेलमा जान त उनीहरू पनि गएका थिए । ओमप्रसादले पिटेको छैन भन्ने प्रतिवादी ओमप्रसादको साक्षी मनोज चौधरीको वकपत्र ।

प्रतिवादी श्याम चौधरीले कुटपीट गरेको कारण मृतकको मृत्यु भएको होइन । ऊ १३/१४ वर्षको बालक हो । निजले कुटपीट गरेको होइन । फुटवल खेलकै विषयमा भगडा भयो । खेलाडीहरू धेरै थिए, क-कसबीच भगडा भयो, थाहा भएन । को कोले कुटे चिन्न सकिन, मर्न त कुटपीटले नै मरेको हो भन्ने प्रतिवादी श्याम चौधरीको साक्षी जगदीश चौधरीको वकपत्र ।

विवेक लामा निर्दोष छ । निजले कुटपीट गरी मृतकलाई मारेको होइन । त्यत्रो हुलमुलमा यी प्रतिवादीले मृतकलाई कुटपीट गरेको देखिएन । मैले करिव ५० मीटर टाढाबाट देखेको हुँ, भिडभाड थियो । भगडा भै रहेको थियो, फुटवल खेलाडीहरू भगडा गरी रहेका थिए । को को भगडामा थिए, नाम खुलाउन सकिदैन भन्ने प्रतिवादी विवेक लामाको साक्षी नागेन्द्र चौधरीले गरेको वकपत्र ।

२०६२।२।२७ गते अनुसन्धानको क्रममा मैले लेखाएको व्यहोरा साँचो हो । मृतक ढली सके पछि देखेको हुँदा यो यसको प्रहारले भन्न सकिदैन भन्ने व्यहोराको अनुसन्धानको क्रममा कागज गर्ने राजेन्द्र पौडेलले गरेको वकपत्र ।

२०६२।२।२७ गते अनुसन्धानको क्रममा वस्तुस्थिती मुचुल्कामा लेखिएको व्यहोरा ठीक छ । वारदातको बेला म करिव ५० मीटर टाढा थिएँ । त्यहाँ उपस्थित श्याम चौधरीलाई म समेतले समाती बुझाएको हो भन्ने समेत व्यहोराको वस्तुस्थिति मुचुल्काका पूर्णचन्द्र तिमिल्सिनाले गरेको वकपत्र ।

२०६२।२।१८ मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष भएको कागजको व्यहोरा र सहीछाप दस्तखत मेरै हो । २०६२ साल जेठ १४ गते हाम्रो गाउँमा फुटवल म्याच हुँदा यी तीन जना प्रतिवादीहरूले भगडा गरी मलाई पिटी रहेका थिए । भाई मदनले फिल्ड

वाहिरबाट देखी छुटाउन आउँदा निजहरूले निजलाई समेत कुटपीट गरे । त्यसपछि घाइते भाईलाई संजिवनी हस्पिटलमा लगियो । त्यहाँ लाँदा लाँदै मृतकको मृत्यु भएको हो । प्रतिवादी विवेक लामा, ओमप्रसाद र श्याम चौधरीको कुटपीटबाट मेरो भाईको मृत्यु भएको हो भन्ने सरकारी गवाह घाइते सुरज भन्ने भागीरथ भट्टले गरेको वकपत्र ।

मृतकलाई ओमप्रसाद, श्याम चौधरी र विवेक लामाले कुटपीट गरेका हुन् । तीनै जनाले हातले कुटपीट गरेका हुन् । अनुसन्धानको क्रममा लेखाएको कागज व्यहोरा ठीक छ भन्ने लिलाबहादुर कार्कीले गरेको वकपत्र ।

२०६२।२।१४ गते बेलुकी अन्दाजी ६ बजे तिर फुटवल खेली रहेको ठाउँमा भगडा भएको भन्ने सुनेर त्यहाँ गएँ । म जाँदा घाइते भागीरथ अगाडिबाट भागेर गाउँतिर आई रहेको अवस्थामा बाटोमा भेट भयो । उसले फुटवलसम्बन्धी भगडा भयो, पहिला ओमप्रसाद, श्याम चौधरी र विवेक लामासँग मेरो भगडा भयो । अनि पछि छुट्याउन भनी भाई मृतक जाँदा तिनै केटाहरूले पिटेर वेहोस अवस्थामा छ भनी बतायो । म र निज भागीरथ भट्ट फुटवल मैदानमा पुग्दा मृतकको मृत्यु भै सकेको रहेछ, संजीवनी हेल्थ सेन्टरमा ल्यायौं, जहाँ डाक्टरले मरी सकेको कुराको घोषणा गरी दिएका थिए । मृतक र प्रतिवादीहरू बीच पूर्व रिसइवी केही थिएन । प्रतिवादीहरूको चाल चलन ठीक थियो भन्ने व्यहोराको जाहेरवाला श्याम भट्टको वकपत्र ।

मृतक मदन भट्टको मृत्यु कुटपीटको कारणले भएको हो । विवेक लामा, श्याम चौधरी र ओमप्रसाद चौधरीले कुटपीट गरेको कारणबाट मृत्यु भएको हो । भगडा कुटपीट म समेतले छुट्याई दिएको हुँ । फुटवल खेल्दा खेल्दै के कारणले भगडा कुटपीट भयो थाहा भएन । भगडा कुटपीट भएपछि गई छुट्याएँ । मृतक ढली सकेको थियो र दाँत बाँधी सकेको थियो । मृतक र प्रतिवादीहरू बीच पूर्व रिसइवी केही थिएन भन्ने वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिस श्यामप्रसाद पाठकले गरेको वकपत्र ।

प्रतिवादीहरूले छोडेको चोटकै कारण मृतक मदनप्रसाद भट्टको मृत्यु भएको पुष्टि हुन आयो ।

प्रतिवादीहरूबाट सामुहिक रूपमा कुटपीट भएको र यसैको चोटबाट मृत्यु भएको खुल्न नआएकोले प्रतिवादीहरूले ज्यान सम्बन्धीको १३ (३) नं. अनुसारको कसूर गरेको देखिँदा सोही ऐनबमोजिम निजहरूलाई जनही जन्म कैदको सजाय हुने ठहरेछ । प्रतिवादीहरू र मृतकबीच पूर्व रिसइवी नभएको, एकै टोल छिमेकका साथीहरू भन्ने देखिएको छ । निजहरू विद्यालयमा अध्ययनरत छात्रहरू रहेको, निजहरू भरखर वालिग उमेरमा प्रवेश गरेको अवस्था र घटनाक्रम समेतलाई विचार गरी जन्मकैदको सजाय गर्दा चर्को पर्ने देखिँदा अ.व. १८८ नं. बमोजिम प्रतिवादीहरूलाई जनही कैद वर्ष ६ को सजाय गर्न उपयुक्त देखी राय प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने वारा जिल्ला अदालतको २०६३।१।१९ को फैसला ।

अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको बयानलाई स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि नभएसम्म प्रमाणमा ग्रहण गर्न र हाम्रा विरुद्ध प्रमाण लगाउन मिल्ने होइन । अदालतमा भएको वकपत्रमा मृतक र हामीबीच पूर्व रिसइवी केही नभएको, साथी साथी भएको भन्ने तथ्य उल्लेख छ । हामीलाई जन्मकैदको सजाय गर्ने गरी दोषी प्रमाणित गर्न मिल्ने होइन । लाश जाँच मुचुल्का स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि भएको छैन । मृतक मदन भट्टका दाजु भागीरथसँगको विवादलाई हाम्रा विरुद्ध प्रमाणमा लगाउन मिल्ने होइन । हाम्रा साक्षीहरूको वकपत्रलाई प्रमाणमा लगाइएको छैन । भागीरथ भट्टको घा जाँच भएको छैन । आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्ला जस्तो नदेखिएकोमा कुनै काम गर्दा त्यसैद्वारा केही भै मानिस मर्न गएमा ज्यान सम्बन्धीको ५ नं. आकर्षित हुनेमा जन्मकैद ठहर भएको शुरु फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी सफाइ पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन अदालत हेटौं डामा २०६३।१।२१ मा दर्ता भएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा मिति २०६२।२।१४ को घटना अवस्थालाई हेर्दा कसैको ज्यान लिने मनसाय अथवा इविलाग केही नभई मानिस मर्ला जस्तो नदेखिएको स्थितिमा कुटपीटबाट मृतकको मृत्यु भएको देखिँदा ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. अनुरूपको कसूर कायम गरी सजाय गर्ने गरेको वारा जिल्ला

अदालतको फैसला व्याख्याको सन्दर्भबाट फरक पर्न सक्ने भएकोले छलफलको निमित्त पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयलाई पेसीको सूचना दिई पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको २०६४।३।१२ को आदेश।

शारीरिक र २०६२।२।२९ र २०६२।२।३० का एक्सरेहरू परीक्षण गर्दा श्याम चौधरीको सम्भावित उमेर १६-१७ वर्षको बीचमा ओमप्रसाद चौधरीको सम्भावित उमेर १८-२० वर्षको, मुसाई भन्ने विवेक लामाको सम्भावित उमेर १६-१७ वर्षको बीचमा देखिन्छ भन्ने नारायणी उपक्षेत्रीय अस्पताल विकास समिति मेडिकल बोर्डको २०६२।२।३० को राय प्रतिवेदनको प्रतिलिपि शुरु मिसिल सामेल रहेको।

प्रतिवादी मुसाई भन्ने विवेक लामाको उमेर १५ नाघेको र १६ वर्ष नपुगेको भन्ने देखिँदा निजको हकमा समेत ज्यान सम्बन्धी महलको १३ (३) अन्तर्गत उमेर पुगेका प्रतिवादी सरह जन्मकैदको सजाय हुने ठहराई अ.व. १८८ नं. बमोजिम ६ वर्ष कैदको सजाय गर्नु उपयुक्त देखिएको भनी राय व्यक्त गरेको हदसम्मको शुरु फैसला गल्ती हुँदा सोही हदसम्म केही उल्टी भै निज प्रतिवादी मुसाई भन्ने विवेक लामालाई बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११(३) बमोजिम अरु उमेर पुगेका प्रतिवादीलाई हुने सजायको आधा सजाय हुन्छ। साथै निजको हकमा अ.व. १८८ नं. बमोजिम अरु उमेर पुगेका प्रतिवादीको हकमा व्यक्त गरिएको रायअनुरूपको कैद वर्ष ६ को आधा ३ वर्ष मात्र कैद गर्नु उपयुक्त हुने राय व्यक्त गरिएको छ। प्रतिवादी ओमप्रसाद चौधरी र श्याम चौधरीको हकमा निजहरूले आरोपित कसूर गरेमा ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सजाय हुने ठहराई अ.व. १८८ नं. बमोजिम ६ वर्ष मात्र कैद सजायको राय व्यक्त गरेको शुरु बारा जिल्ला अदालतको फैसला मनासिब हुँदा सो फैसला सदर हुने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको २०६५।१।१७ को फैसला।

पुनरावेदन अदालत हेटौंडाले प्रतिवादी विवेक लामाको उमेर १६ वर्ष नपुगेको भन्दै अ.व. १८८ नं. ले भएको सजायको आधा सजाय गरेको,

तर निज विवेक लामाको उमेर सम्बन्धमा निज स्वयंले अदालतको वयानको स.ज.९ मा आफू नेपाल राष्ट्रिय प्राथमिक विद्यालय औराह बारामा नपढेको भनी उल्लेख गरेको अवस्थामा सो विद्यालयको अभिलेखलाई उमेरको आधार बनाउन मिल्दैन। निजको उमेरको सम्बन्धमा मेडिकल बोर्डबाट शरीर चिकित्सा विज्ञानका दृष्टिले वैज्ञानिक तवरबाट परीक्षण गरी उमेर यकीन गरिएको हुँदा विना आधार कारण त्यसलाई इन्कार गर्न मिल्ने हुँदैन। तसर्थ निज विवेक लामाको उमेर नपुगेको भनी तथ्य र कानूनको उचित प्रयोग र पालना नगरी पुनरावेदन अदालत हेटौंडाले गरेको फैसला प्रत्यक्ष त्रुटिपूर्ण छ। तसर्थ प्रतिवादी विवेक लामाको हकमा निजको उमेर सम्बन्धमा न्यायिक मूल्याङ्कन नगरी कम सजाय गर्ने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी शुरु जिल्ला अदालतको फैसलाबमोजिम प्रतिवादी विवेक लामालाई सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालतमा परेको पुनरावेदनपत्र।

यसमा २०६५।४।१२ मा विपक्षी प्रतिवादी मुसाई भन्ने विवेक लामाको पुनरावेदन परी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६६।१।३० मा फैसला भएको देखिँदा सोही मुद्दाको वादी पक्षको पुनरावेदनबाट उही संयुक्त इजलासले हेरी निर्णय गर्न मिलेन। प्रस्तुत मुद्दा नियमानुसार पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६७।६।१९ मा भएको आदेश।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक/वादी तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री शंकर राईले १६ वर्ष उमेर पुगिसकेका विवेक लामाको हकमा बालबालिका सम्बन्धी ऐनको प्रयोग गरी छुट्ट दिएको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेको छ, उमेर सम्बन्धमा असम्बन्धित विद्यालयको पत्रलाई आधार बनाउन मिल्दैन, वैज्ञानिक परीक्षणबाट उमेर स्पष्ट भैसकेको विषयलाई अन्यथा हुने गरी प्रतिवादीले दावी नै नलिएको विद्यालयको पत्रलाई प्रमाण लगाएकोले पुनरावेदन अदालतको फैसला सो हदसम्म उल्टी

हुनु पर्दछ, भनी गर्नु भएको वहस जिकीर समेत सुनियो ।

२. उपर्युक्त वहस जिकीरका साथै मिसिल संलग्न कागजातहरूको अध्ययन गरी इन्साफतर्फ विचार गर्दा प्रतिवादीहरूले मृतक मदनप्रसाद भट्टलाई मर्छ भन्ने जानी जानी अति संवेदनशील अंगमा बक्सिङ्ग, लात तथा छालको पेटीले निर्मम रूपले कुटपीट गरी घाँटी बटारी दिएको र सोही कारणले घाँटीको हाड भाँचिई श्वास प्रश्वास प्रक्रिया अवरुद्ध भई मृतकको तत्कालै मृत्यु भएको देखिएकोले मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. प्रतिकूलको निषेधित कार्य गरी ऐ. १३(३) नं. को कसूर अपराध गरेको भनी प्रतिवादीहरू श्याम चौधरी, ओमप्रसाद चौधरी र मुसाई भन्ने विवेक लामालाई ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सजायको माग दावी लिई अभियोग पत्र दायर गरिएको देखियो । शुरु जिल्ला अदालतले अभियोग दावी बमोजिम प्रतिवादीहरूले ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. को कसूर अपराध गरेको ठहर्‍याई अ.व. १८८ नं. बमोजिम जनही कैद वर्ष ६ को सजाय गर्न उपयुक्त हुने भनी राय लगाएकोमा पुनरावेदन अदालत हेटौँडाले प्रतिवादी ओमप्रसाद चौधरी र श्याम चौधरीको हकमा शुरु फैसला सदर हुने र प्रतिवादी विवेक लामा १५ नाघी १६ वर्ष नपुगेको नाबालक भएको देखिएको भन्ने आधार ग्रहण गरी निजको हकमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (३) बमोजिम उमेर पुगेकालाई हुने सजायको आधा सजाय हुने भनी निजलाई सजायको हदसम्म शुरुको फैसला केही उल्टी गरी ३ वर्ष कैद हुने भनी राय लगाएको अवस्था देखिन्छ । वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट प्रतिवादी विवेक लामाको हकमा वैज्ञानिक परीक्षण समेतबाट निजको उमेर निश्चित गरिएको कुरालाई बेवास्ता गरी विवादास्पद कागजलाई आधार बनाई बालबालिका सम्बन्धी ऐनको प्रयोग गरी सजाय घटाई गरिएको फैसला सो हदसम्म त्रुटिपूर्ण रहेको भनी यस अदालतसमक्ष पुनरावेदन जिकीर लिइएको र यसै मुद्दामा प्रतिवादीहरू श्याम चौधरी, ओमप्रसाद चौधरी र विवेक लामाका तर्फबाट परेको पुनरावेदनमा यस अदालतको संयुक्त

इजलासबाट पुनरावेदन अदालतको फैसला राय सहित नै सदर हुने ठहर्‍याई मिति २०६६।१।३० मा फैसला भैसकेको देखिन आउँछ । संयुक्त इजलासबाट फैसला भैसकेको भन्ने आधारमा वादी नेपाल सरकारबाट परेको प्रस्तुत पुनरावेदनको हकमा पूर्ण इजलासबाट न्याय निरुपण गरिनुपर्ने भनी आदेश भै यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको अवस्था छ ।

३. यसरी प्रतिवादीहरूको पुनरावेदनको रोहमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट फैसला भैसकेको र वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट परेको पुनरावेदनमा प्रतिवादीमध्येका विवेक लामाको उमेर १६ वर्ष पुगिसकेको प्रमाणबाट पुष्टि भैरहेको अवस्थामा निजको हकमा बालबालिकासम्बन्धी ऐनको दफा ११ को उपदफा (३) को कानूनी व्यवस्था आकर्षित हुन नसक्ने भनी जिकीर लिइएको सन्दर्भमा पुनरावेदक/वादीको पुनरावेदन जिकीरमा सीमित रही निर्णय दिनुपर्ने भएको छ । तर प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसलाको समग्र अध्ययन गर्दा प्रतिवादीहरूले अभियोग दावी बमोजिम नै ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. को कसूर अपराध गरेको ठहर्‍याई जन्मकैदको सजाय हुने गरी सजाय निर्धारण समेत गरिएको र अ.व. १८८ नं. को प्रयोगको सिलसिलामा सबै प्रतिवादीहरूलाई निजहरूको उमेर र घटना हुँदाको परिस्थिति समेतलाई आधार बनाई ६ वर्ष कैद हुने भनी राय लगाई प्रतिवादी मध्येका विवेक लामाको हकमा निजको उमेर १६ वर्ष पूरा नभएको भन्ने आधार ग्रहण गरी ६ वर्षको आधा अर्थात् ३ वर्ष मात्र कैद हुने भनी राय व्यक्त गरेको पाइन्छ । त्यसरी अ.व. १८८ नं. बमोजिम राय लगाएको विषयलाई नै पुनरावेदक/वादीले प्रस्तुत पुनरावेदनमा प्रश्न उठाएको देखिँदा यस मुद्दामा मुख्य रूपमा न्यायाधीशले अ.व. १८८ नं. बमोजिम राय लगाई सजाय निर्धारण गरेको विषयमा प्रश्न उठाई त्यसैमा आधारित भई पुनरावेदन गर्न र रायमा उल्लेख भएको भन्दा घटी वा बढी सजाय हुनुपर्ने भनी जिकीर लिन मिल्ने हुन्छ वा हुँदैन ? भन्ने प्रश्नको निरुपण गरेपछि मात्र पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको फैसला मिले नमिलेको के छ भन्ने प्रश्नमा प्रवेश गर्नुपर्ने भएको छ ।

४. उक्त प्रश्नमा प्रवेश गर्नु अघि मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको १८८ नं. मा रहेको कानूनी व्यवस्थालाई हेर्नुपर्ने हुन आउँछ। अदालती बन्दोबस्तको १८८ नं. मा “ऐनले सर्वस्वसहित जन्म कैद वा जन्म कैद गर्नुपर्ने भएका मुद्दामा सावित ठहरे पनि इन्साफ गर्ने हाकिमका चित्तले भवितव्य हो कि भन्न हुने सम्मको शंकाले वा अपराध गरेको अवस्था विचार गर्दा कसूरदारलाई ऐनबमोजिमको सजाय दिँदा चर्को हुने भई घटी सजाय हुनुपर्ने चित्तले देखेमा ऐनले गर्नुपर्ने सजाय ठहराई आफ्ना चित्तले देखेको कारण सहितको खुलासा राय पनि साधक तोकमा लेखी जाहेर गर्नु हुन्छ। अन्तिम निर्णय दिनेले पनि त्यस्तो देखेमा ऐनले हुने सजायमा घटी सजाय तोकन हुन्छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। सो अनुसार मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशले कानूनबमोजिम हुने सजाय ठहर्‍याई देहायका आधारमा घटी सजाय हुनुपर्ने भनी राय लेखी जाहेर गर्नुपर्ने देखिन्छ :

१. घटित घटना भवितव्य हो कि भन्न हुने सम्मको शंकाको स्थिति विद्यमान भएमा,
२. अपराध गरेको अवस्था विचार गर्दा कसूरदारलाई तोकिएको सजाय चर्को पर्न जाने महसूस गरिएमा।

५. यसरी राय लगाइएको अवस्थामा सो रायमा अभिव्यक्त कुरालाई अन्तिम निर्णय दिनेले समर्थन गरेमा मात्र त्यसले निर्णायक हैसियत ग्रहण गर्दछ भन्ने उक्त कानूनी व्यवस्थाबाटै स्पष्ट हुन्छ।

६. अब, अ.व. १८८ नं. बमोजिम राय लगाई सजाय निर्धारण गरेको विषयमा प्रश्न उठाई त्यसैमा आधारित भई पुनरावेदन गर्न र रायमा उल्लेख भएको भन्दा घटी वा बढी सजाय हुनुपर्ने भनी जिकीर लिन मिल्ने हुन्छ वा हुँदैन ? भन्ने प्रश्नमा प्रवेश गरी हेर्दा अ.व. १८८ नं. बमोजिम राय लगाई घटी सजाय गरेउपर वादी प्रतिवादी कसैलाई पुनरावेदन गर्ने अधिकार हुने देखिँदैन। आफूलाई अ.व. १८८ नं. बमोजिम भएको सजाय बढी भएको भनी प्रतिवादीहरूले अथवा सो घटी सजाय गर्ने राय विपरीत बढी सजाय हुनुपर्ने भनी वादीले पुनरावेदन गर्न पाउने हुँदैन। अ.व. १८८

नं. को प्रयोगको विषय न्यायिक विवेकको विषय भएकाले त्यसलाई मुद्दाका कुनै पनि पक्षले चुनौती दिन वा सो सम्बन्धी विषयलाई अधिकारको रूपमा दावी गर्न सक्ने हुँदैन। किनभने अ.व. १८८ नं. मा त्यस्तो राय व्यक्त गर्ने आधारहरू तोकिएको भएतापनि राय व्यक्त गर्ने कुरा सम्बन्धित न्यायाधीशको विवेकको अधीन राखिएको छ। त्यसरी राय व्यक्त गर्ने पर्ने गरी कसैले पनि बाध्य गर्न सक्दैन, न त रायमा व्यक्त गरिएभन्दा घटी वा बढी सजाय हुनुपर्ने गरी दावी नै लिन सकिन्छ। त्यस्तो रायलाई समर्थन गर्ने वा नगर्ने वा फरक रूपमा समर्थन गर्ने भन्ने अधिकार केवल माथिल्लो अदालतलाई मात्र हुन्छ। वादी वा प्रतिवादीले त्यसमा प्रश्न उठाउन सक्ने देखिँदैन। अ.व. १८८ नं. मा घटी सजाय हुनुपर्ने केही आधार तोकिएको भएपनि ती आधार भनेको न्यायकर्ताले अनुभूत गर्ने विषय हुन्। न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न पाउने गरी कानूनले अनुमति प्रदान गरेको अवस्थामा त्यसरी प्रयोग गरिने विवेक माथि अड्डुश लगाउने गरी मुद्दाका पक्षले नै चुनौती दिने हो भने त्यस्तो अधिकार निरर्थक हुन जान्छ। कसूरदार देखिँदा देखिँदै पनि विभिन्न परिस्थितिहरूको आंकलन र विश्लेषणबाट कम सजाय हुनुपर्ने महसूस गरिएको अवस्थामा मात्र त्यस्तो स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गरिन्छ। त्यसरी विवेक प्रयोग गर्दा समेत त्यसको स्पष्ट आधार र कारण खुलाउनु पर्ने व्यवस्था आफैँमा स्वविवेकीय अधिकारको स्वेच्छाचारी प्रयोग हुन नहुने मान्यताको उपज भएकाले त्यसमा पुनः पक्षहरूद्वारा आपत्ति जनाउने वा यस्तो हुनुपर्ने भनी आग्रह गर्न मिल्दैन। प्रस्तुत मुद्दामा वादी नेपाल सरकारले पुनरावेदन गर्दा लिएको एकमात्र आधार भनेको अ.व. १८८ नं. को प्रयोग गरी प्रतिवादी विवेक लामाको हकमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ समेतलाई आधार बनाएर कम सजाय गर्ने गरी व्यक्त राय त्रुटिपूर्ण रहेको भन्ने नै देखिन्छ। पुनरावेदन अदालतबाट वादी दावीबमोजिम नै प्रतिवादीहरूलाई कसूरदार ठहर्‍याई सजाय समेत निर्धारण भैसकेपछि राय व्यक्त गर्ने क्रममा प्रसंगबस उठाएको विषयलाई पुनरावेदनको आधार बनाउने वादी पक्षले अ.व. १८८ नं. को विधिशास्त्रीय आधार

र त्यसको प्रयोग गर्ने न्यायिक स्वविवेकको अन्तरवस्तुलाई बुझ्न सकेको देखिएन । यदि त्यस्तो विषयलाई पुनरावेदनको माध्यमबाट चुनौती दिने परम्परा स्थापित गर्ने हो भने अ.व. १८८ नं. को कानूनी व्यवस्था निरर्थक हुन जान्छ र राय व्यक्त गर्ने र अन्तिम निर्णय गर्नेले त्यस्तो राय सदर वा बदर गर्न सक्ने न्यायिक मान्यता र परम्परा समेत खण्डित हुन जान्छ ।

७. तसर्थ प्रतिवादीमध्ये विवेक लामाको हकमा अ.व. १८८ नं. बमोजिम घटी सजाय गर्ने राय व्यक्त गरी निज १६ वर्ष मुनिको भएको भनी ३ वर्ष कम कैद हुने गरी गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०६५।१।१७ को फैसला मनासिब नै हुँदा सदर हुने ठहर्छ । अ.व. १८८ नं. अन्तर्गत न्यायिक विवेक प्रयोग गरी व्यक्त रायको विषयलाई आधार बनाई परेको वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.रामकुमारप्रसाद शाह

न्या.कृष्णप्रसाद उपाध्याय

इति संवत् २०६७ साल चैत २४ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत: उमेश कोइराला

निर्णय नं. ८५५३

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री तपबहादुर मगर
माननीय न्यायाधीश श्री प्रेम शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री रणबहादुर बम
संवत् २०६७ सालको CF-०००९
फैसला मिति: २०६७।८।१५
मुद्दा: आगो लगाई कर्तव्य ज्यान ।
पुनरावेदक वादी: नर्मदा लामा समेतको जाहेरीले
नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: जिल्ला नवलपरासी, सुनवल
गा.वि.स.वडा नं १ बस्ने दलबहादुर
चोख्याल

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या. श्री रामेश्वरनाथ अमात्य

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री पुरुषोत्तम पराजुली

मा.न्या.श्री केशरमान पती

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास:

मा.न्या.श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ

मा.न्या.श्री अवधेशकुमार यादव

- लामो समयान्तरपछिको अभिव्यक्ति पुनः व्यक्त गर्दा सामान्य विविधता हुँदा निजको वास्तविक उल्लेखन विरोधाभाषपूर्ण रहेको भनी तर्क गरी अपभ्रंस व्याख्यान गर्नु न्यायोचित नहुने ।
- आमाको पक्षमा लागी बाबुलाई सजाय गराउनु पर्दछ भन्ने कलुषित भावनाको प्रार्दुभाव भै कुनै एक पक्षप्रति दुराषययुक्त भावना राखी वास्तविक तथ्य अपभ्रंस पारी उजागर गर्नुपर्ने कुनै कारण र आधार नदेखिएको स्थितिमा उसको बकपत्र वास्तविक खुल्ला किताव जस्तो हो जसलाई सत्यता र यथार्थताको ऐना भै स्पष्टदर्शी मान्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ३)

- पहिला कुटपीट गरी त्यसपछि आमाको शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको भनी अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष लेखाई अदालतमा आई सो कुरा पुष्टि हुने गरी बकपत्र गरिदिएको कथन अन्यथा प्रभावित नभएसम्म काल्पनिक र मिथ्या भनी अनुमान गर्न मिल्ने नदेखिँदा प्रस्तुत वारदात भवितव्य हो भन्न नसकिने ।
- अत्यन्त सहज र स्वभाविकरूपले बाबु आमाबीच वादविवाद भएको र बाबुले

आमालाई मट्टितेल खन्याई आगो लगाएको कुरा आफूले खाटमुनि बसेर देखेको भनी अदालतमा आई बकपत्र गरेको र अदालतको बकपत्रमा प्रतिवादीको कानून व्यवसायीबाट भएको जीरहमा समेत आफूले देखेको कुरालाई सहज र सरल ढंगले प्रस्तुत गरेको देखिएको हुँदा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ अनुसार अदालतबाट सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने र युक्तियुक्त जवाफ दिन सक्ने व्यक्तिले अदालतसमक्ष व्यक्त गरेको सो कुरा पहिला मौकामा व्यक्त गरेको मूलभूत कुरासँग मेल खाएको देखिँदा उक्त बकपत्र अदालतले प्रमाणमा ग्रहण गर्न नमिल्ने भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ७)

- कुनै पनि प्रकारको ज्यानसम्बन्धी अपराध सिद्ध गर्नु पूर्व रीसइवी, मनसाय नै स्पष्ट देखिनु पर्ने भन्ने अकाट्य मान्यता रहे पनि सदासर्वदा सोही मापदण्ड नै हरेक घटना वारदातमा अकाट्य मापदण्डभित्र पर्दछ भनी आश्वस्त र विश्वस्त भै सधैं एउटै निष्कर्ष विन्दुमा पुग्न कदाचित् सर्वमान्य नहुने ।
- घटनाको अवस्था तथा तत्काल विद्यमान परिस्थितिलाई पुनरमूल्याङ्कन गरी परिस्थितिजन्य प्रमाणको अस्तित्वलाई नकार्न उचित हुन आउँदैन । तसर्थ परिस्थितिजन्य प्रमाणको भूमिका तथा अस्तित्वलाई विश्लेषण र विवेचना गर्नु पनि त्यतिकै सान्दभिक देखिने ।

(प्रकरण नं. ११)

- होस नपुन्याई वा हेलचेक्रयाईपूर्वक कुनै काम गरेको अवस्थामा वारदात घटित हुन गएको अवस्था न भै रक्सीको विषयमा विवाद उठी रक्सीको नसामा रहेका प्रतिवादीले कूटपीट गरी शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको अवस्था देखिएको र सोही आगोबाट शरीरको विभिन्न भाग जली मृत्यु भएको भन्ने शंकारहित रूपमा पुष्ट्याई भएको अवस्थामा

ज्यानसम्बन्धी महलको ६ नं. को देहाय २ अनुसारको सजाय गर्नुलाई न्यायोचित मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. १३)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदी प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट: अवलम्बित नजीर: सम्बद्ध कानून:

- ज्यानसम्बन्धी महलको २, ५, ६, १३(३) नं.

फैसला

न्या.प्रेम शर्मा: यस अदालत संयुक्त इजलासको २०६६।३।१६ को फैसलामा मतैक्य हुन नसकी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(१)(क) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ :-

जिल्ला नवलपरासी सुनवल गा.वि.स. वडा नं. १ लुम्बिनी चिनी कारखाना आवास क्षेत्रभित्र दलबहादुर चोख्याल बस्ने गरेको कोठामा विस्तारासहित रहेको सो कोठाको बीच भागको भूइमा व्यागपाइपर ट्विस्की लेखेको वोटलको बिको रहेको सो बिकोमा मट्टितेलको गन्ध आएको, वोटल नभेटिएको, सो कोठादेखि पूर्व १ मीटर दूरीको आगनमा आगोबाट जली डल्लो परेको रूपमा कपडा देखिएको भन्ने मिति २०५८।३।२९ को घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का ।

मेरो भाई दलबहादुर चोख्यालकी श्रीमती मञ्जू चोख्याल २०५८।३।२९ गते आगोले जली भाइसमेत घाइते भई पाल्पा मिसन अस्पतालमा लगेको थाहा पाएकोमा ऐ. ३० गते विहान पुग्दा मञ्जू चोख्यालको राति मृत्यु भएछ भन्ने समेत व्यहोराको दिलबहादुर चोख्यालको मिति २०५८।३।३० को जाहेरी दरखास्त ।

शरीरको ७० प्रतिशतभन्दा बढी भाग जलेको कारण मृत्यु भएको भन्ने मृतक मञ्जू चोख्यालको पोष्टमार्टम रिपोर्ट ।

मेरी छोरी मञ्जुलाई दलबहादुरले प्रेम विवाह गरी लगी ज्वाँइले मादक पदार्थ सेवन गरी कुटने गरेको कुरा छोरी मञ्जुबाट थाहा पाएको थिए । मिति २०५८।३।२४ मा पनि मञ्जु मेरो घरमा आई ज्वाँइले कुटपीट गरेको भनेको र ऐ. २९ गते ज्वाँइ दलबहादुरले छोरीलाई कुटपीट गरी लुगाले बाँधी मट्टितेल खन्याई शरीरमा आगो लगाई दिएकोमा दलेले ज्यान लियो भन्दै मञ्जु चिच्याउँदै बाहिर निस्किएपछि ज्वाँइले पानी खन्याई दिँदा छाला गै जीउमा समेत चोट परेको रहेछ । सो कुरा थाहा पाई जाँदा छोरी मञ्जुको मिसन अस्पतालमा मृत्यु भएको पाएँ । निज छोरीलाई ज्वाँइ दलबहादुरले कर्तव्य गरी मारेकोमा विश्वास लाग्दछ भन्ने समेत व्यहोराको मृतककी आमा नर्वदा लामाले मिति २०५८।४।११ मा दिएको जाहेरी दरखास्त ।

मेरी आमा मञ्जु र बाबु दलबहादुरबीच भगडा भै बाबुले आमालाई लाठीले हानी मट्टितेल खन्याई लाइटर सल्काई आगो लगाई दिएकोले म खाटमुनि लुकेको हुँ भन्ने मृतकको नावालक छोरा शंकर चोख्यालको कागज ।

मैले मञ्जुलाई प्रेम विवाह गरेको हुँ । मैले रक्सी खाने गरेको र श्रीमतीले सो विषयमा भगडा गर्ने गर्थिन् । मिति २०५८।३।२९ मा मैले रक्सी खाएकोमा श्रीमतीले मसँग विवाद गरेकोले धम्क्याउँनका लागि मैले सानो लाठीले हानेको थिएँ । सो पश्चात् लाइटर सल्काई चुरोट खान लाग्दा श्रीमतीले शरीरमा मट्टितेल खनाउन लागेको देखी तान्दा शरीरमा मट्टितेल परेको र मेरो हातमा भएको लाइटरबाट आगो लाग्न गएकोमा मैले पानी खन्याई श्रीमतीको शरीरमा लागेको आगो निभाएको हुँ । सो आगो निभाउँदा मेरो हातमा समेत आगो लागेको हो । मैले आगो लगाएको होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दलबहादुर चोख्यालले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मिति २०५८।३।२९ मा म कामबाट अं.४ बजे घर आउदा मञ्जुको शरीरमा आगो लागेको र छोरा दलबहादुरको हात जलेको देखेको हुँ । छोरा र बहारी मञ्जुबीच ठाकठुक भगडा हुन्थ्यो भन्ने समेत व्यहोराको टेककुमारीको प्रहरीमा भएको कागज ।

मञ्जु छिमेकी नर्मदाको छोरी हुन् । मञ्जुको शरीरमा मिति २०५८।३।२९ गते आगलागी भएको थाहा पाई म र नर्वदा जाँदा निज मञ्जुको मृत्यु भै घरमा ल्याएको देखेको हुँ । निजको मृत्यु हुनुभन्दा अगाडि माइत आउँदा श्रीमानले दिनहुँ कुटने गरेको कुरा बताएकी थिइन् । मञ्जुलाई निजकै श्रीमान दलबहादुरले आगो लगाई मारेकोमा विश्वास लाग्छ भन्ने व्यहोराको लालश्री गुरुङ्गको कागज ।

मृतक मञ्जु र प्रतिवादी दलबहादुर लुम्बिनी चिनी कारखाना आवासक्षेत्रभित्र बस्ने व्यक्ति हुन् । मिति २०५८।३।२९ गते आगो लागी मलाई बचाउ बचाउ भनी मेरो घरतर्फ दौडदै जाँदा निजको श्रीमान् दलबहादुरले पानी खन्याई आगो निभाएका हुन् । त्यसपछि पाल्पा मिसन अस्पतालमा लगेकोमा उपचार हुँदाहुँदै मृत्यु भएको हो । प्रतिवादीले मादक पदार्थ खाएको विषयमा मृतक र प्रतिवादीबीच भगडा हुने गर्दथ्यो भन्ने व्यहोराको ज्ञानबहादुर श्रेष्ठ समेतले लेखाइदिएको वस्तुस्थिति मुचुल्का ।

प्रतिवादीको बयान तथा निजका छोरा शंकर चोख्यालले आमालाई बाबुले मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको भनी लेखाएको र मृतकको आमा नर्वदा लामाको किटानी जाहेरी, लालश्री गुरुङ्ग लगायतका बुझिएका व्यक्तिहरूले गरिदिएको कागज समेतबाट मञ्जु चोख्याललाई निजकै पति दलबहादुर चोख्यालले घरायसी कुरामा वादविवाद गरी आफूले श्रीमती मञ्जु चोख्याललाई दाउराले हानी मट्टितेल खन्याई आगो लगाई घाइते तुल्याई सोही कारणबाट मञ्जु चोख्यालको मृत्यु भएको खुल्न आएकोले निज दलबहादुर चोख्यालले मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको १ नं. विरुद्ध ऐ. १३(३) नं. को कसूर गरेको पुष्टि हुन आएकोले निज प्रतिवादी दलबहादुर चोख्याललाई सोही महलको १३(३) नं. अनुसार सजाय गरी पाउन माग दावी लिइएको छ भन्ने समेत व्यहोराको अभियोग दावी ।

मिति २०५८।३।२९ मा म बाहिरबाट आई खाना नखाई सुते । दिउँसो चिया पकाउन भनेपछि श्रीमतीले मबाट लाइटर लिई गएको र ऐया भनेपछि म जाँदा शरीरमा आगो लागेको थियो । घटना घट्टदा घरमा म, श्रीमती र छोरा तथा छोरी थियौं । श्रीमतीले आगो लगाए पछि निभाउन खोज्दा मेरो

हात पनि जलेको हो। रक्सी खाएको विषयमा श्रीमती र म बीच झगडा हुने गर्दथ्यो। आगो लागेपछि श्रीमती बाहिर दौडदा बाल्टीनमा पानी लगी निभाएको हुँ। मैले आगो लगाएको होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दलबहादुर चोख्यालले शुरू अदालतमा गरेको बयान।

मिति २०५८।३।२९ गते मृतक मञ्जू चोख्याल शरीरमा आगो लागी छटपटाउदै मेरो घरतर्फ गुहार माग्दै आउनु भएको थियो र निजको लोम्ने दलबहादुरले शरीरमा पानी खन्याइ दिएपछि आगो निभेको र घरमा लगी उपचारका लागि अस्पताल लगेकोमा उपचार हुँदा हुँदै मृत्यु भएको हो, आगो कसरी लाग्यो थाहा भएन। मृतक र प्रतिवादीहरू बीच झगडा पनि भई रहन्थ्यो प्रतिवादी मादक पदार्थ सेवन गर्ने गर्दथे। मृतकले हारगुहार गरेपछि प्रतिवादीले पानी खन्याएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिस ज्ञानबहादुर श्रेष्ठले अदालतमा गरेको बकपत्र।

मिति २०५८।३।२९ गते दलबहादुरको घरमा मानिस भेला भएको देखी गई हेर्दा निजकी श्रीमती मञ्जू आगो लागी घाइते भएको देखेको हुँ। घाइतेलाई के कसरी आगो लाग्यो भनी सोध्दा आफै आगो लगाएको हुँ भनी बताएकी थिइन्। सो कुरा धेरै मानिसले सुनेका छन्। दलबहादुरले आगो लगाएर मारेका होइनन्, अरु मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिस सुरेन्द्र शर्माले अदालतमा गरेको बकपत्र।

मेरो उमेर थाहा छैन, ममीको मृत्यु बाबाले जलाएर भएको हो, बाबा र ममीबीच झगडा भएको र बाबाले मट्टितेल खन्याएर लाईटर बाली खुट्टाबाट आगो लगाएको मैले खाटमुनि लुकेर देखेको हुँ, आगो लगाएपछि पानी पनि बाबाले नै हालेको हो, बाबाले नै ममीलाई आगो लगाएको हो, अरु केही भन्नु छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रहरीमा कागज गर्ने शंकर चोख्यालले अदालतमा गरेको बकपत्र।

मेरो छोरी मञ्जुलाई मिति २०५८।३।२९ गते मट्टितेल खन्याई आगो लगाएको कुरा नाति शंकर र छिमेकीहरूले भनेकाले मिति २०५८।३।३० मा थाहा पाएको हुँ। छोरी मञ्जुलाई उपचारका लागि ज्वाँइ समेतले पाल्पा मिसन अस्पतालमा

लगेकोमा सोही ठाउँमा मृत्यु भएको हो। छोरी ज्वाँइबीच बारम्बार झगडा हुने गरेको कुरा छोरीले माईत आउदा कुरा गरेकी थिईन्। घटना घट्नु भन्दा अगाडि असार २४ गते माइती आएकीमा किन आएकी भन्दा ज्वाँइले बारम्बार माछु भनी धम्क्याउछन् भनेकी थिईन्, २६ गते दिउसो ज्वाँइको फोन आएपछि मंगलबारको दिन नजाउ भन्दा ज्वाँइ रिसाउछन् भनी सोही दिन साँझमा घर गएकी थिइन्। ज्वाँइले स्टोभ पड्केर आगो लागेको भन्नु भनी मलाई लिन पठाएका रहेछन् तर छोरीको घरमा स्टोभ नभएको कुरा छोरीकी सासूले नै मलाई भनेकी थिइन्। छोरीका छिमेकीहरू र बच्चाले भनेको तथा पटक-पटक झगडा हुँदा माछु भन्ने गरेको कुरा छोरीले माइत आउँदा भनेकीले ज्वाँइले नै आगो लगाई मारेकोमा विश्वास लाग्छ भन्ने समेत व्यहोराको जाहेरवाली नर्वदा लामाले अदालतमा गरेको बकपत्र।

प्रहरीमा गरेको कागज मैले नै गरेको हो, मृतक र दलबहादुरबीच सधैं झगडा भई रहने कुरा मञ्जू माइत आउदा भन्ने गरेको कुरा थाहा पाएको थिएँ। २०५८ साल असार २४ गते पनि आएकी र मलाई पनि भेटेकी थिइन्। २९ गतेको घटना भन्न ३० गते केदार भन्ने व्यक्ति आएका थिए, के भएको हो भनी सोध्दा स्टोभ पड्केर आगो लागेको भनेका थिए। नर्वदा, निजको श्रीमान् र म घटनास्थलतर्फ गयौं, मञ्जूको मृत्यु भइसकेको थाहा पायौं। मृतकको छोरा नावालक शंकरलाई के भएको हो भनी सोध्दा बाबाले ममीलाई पोलेको हो भनी भनेका र छिमेकीले समेत भनेकाले मञ्जुलाई दलबहादुरले नै मारेका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रहरीमा कागज गर्ने लालश्री गुरुङ्गले अदालतमा गरेको बकपत्र।

मेरो छोरा दलबहादुर रक्सी खाएर घरमा आउदा बुहारी मञ्जूसँग झगडा हुने गरेको थियो, घटना भएको दिन विहान छोरा काम गर्न बनारस जान्छु भन्ने र बुहारीले नजानु यही काम गर्नु भनेकी हुँदा झगडा भएको थियो। बुहारीले नास्ता दिएपछि म घरतर्फ गएँ, १ घण्टापछि बुहारीको शरीरमा आगो लागेको देखी मैले समेत बाल्टिनबाट पानी खन्याई आगो निभाएको हो। बुहारीले

स्टोभबाट आगो लागेको भनेकी थिइन तर हाम्रो घरमा स्टोभ थिएन सो कसरी भयो भन्दा बुहारी बोलिनन् । गाउँले समेतको सहयोगमा अस्पताल लगेको हो घटनास्थलमा म थिइन भन्ने समेत व्यहोराको टेककुमारी चोख्यालले अदालतमा गरेको बकपत्र ।

अदालतका आदेशानुसार प्रतिवादीका साक्षी चन्द्रबहादुर थापा, उत्तमराज उपाध्याय र डा.एच.पि. महाजूको बकपत्र भई मिसिल संलग्न रहेको ।

मृतकको मृत्यु आगो लागी भएको देखिन्छ । उक्त आगालागी अभियुक्तले ज्यान मार्ने हेतुले गरेको हो भन्ने तथ्ययुक्त सबूदको अभाव रहेको, चशमदीद् भनिएका शंकरको बकपत्र आपसमा बाभिएबाट सो बकपत्रको आधारमा मात्र अभियुक्तलाई कसूरदार ठहराउन न्यायोचित देखिन आउँदैन । अभियुक्त र मृतकबीच साधारण भै भगडा हुँदा मृतक स्वयंले मट्टितेल खन्याएको र चुरोट खान सल्काएको लाइटर दुवै जनाबीच खोसाखोस हुँदा आगो लाग्न गई मृतक जली मरेको देखिन आउँछ । अभियुक्तले मार्ने मनसाय नलिएको र निजले हातमा लाइटर खोसाखोस गर्ने क्रममा वारदात हुन गएबाट वारदात भवितव्यबाट भएको स्पष्ट हुन आउँछ । तसर्थ अभियुक्तलाई ज्यान सम्बन्धीको ६(२) नं अनुसार २ वर्ष कैद तथा रु.५००।- जरीवाना समेत हुने ठहर्छ भन्ने शुरू नवलपरासी जिल्ला अदालतको मिति २०६०।९।३० को फैसला ।

मृतकका परिवारबाट मृतक मञ्जू चोख्याल स्टोभबाट आगोलागी जली मरेको भन्ने जाहेरी परेको तर प्रतिवादीको आमा टेककुमारी चोख्यालको बकपत्रबाट निजको घरमा स्टोभ नै नभएको भन्ने पुष्टि हुँदा मृतकलाई कर्तव्यबाट मारिएको स्पष्ट हुन्छ । मृतक आफैले शरीरमा मट्टितेल खनाएको नभई प्रतिवादीले बेगपेपर हुस्कीको बोटलबाट मट्टितेल खनाएको भन्ने कुरा घटनास्थलमा फेला परेको उक्त बोटलको विक्रोमा मट्टितेलको गन्ध रहेबाट प्रतिवादीले नै प्रमाण नष्ट गरेको पुष्टि हुन्छ । घटनाको प्रत्यक्षदर्शी नावालक शंकर चोख्यालले अदालतमा बकपत्र गर्दा बाबा ममीकाबीच भगडा भएको, बाबाले ममीलाई लाइटरले खुट्टाबाट आगो लगाएको, सो अवस्था डरले आफू खाटमूनी

गएको भन्दै बकपत्र गरेकोमा भिना मसिना कुरालाई बकपत्र बाभिएको भनी गरेको तर्क मिलेको छैन । प्रस्तुत वारदात भवितव्यको परिभाषाभिन्न पर्दैन । तसर्थ शुरू फैसला उल्टी गरी अभियोग मागदावीबमोजिम कर्तव्यको वारदात ठहर गरी दावीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत बुटवलमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

चशमदीद् नावालकको बकपत्रको प्रारम्भिक मूल्याङ्कनको अभावमा भएको शुरू फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको लागि प्रत्यर्थी भिकाई पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६१।९।१३ को आदेश ।

प्रतिवादी दलबहादुर चोख्यालले आफ्नो श्रीमती मञ्जू चोख्याललाई मार्नुपर्ने कुनै मनसाय नभएको, श्रीमतीको शरीरमा आगो लागेपछि निजले नै आगो निभाउने प्रयास पनि गरेको देखिएको, श्रीमती मञ्जू चोख्यालको मृत्यु निजको शरीरमा लागेको आगोले पोली मृत्यु भएबाट शुरू नवलपरासी जिल्ला अदालतले श्रीमती मञ्जू चोख्यालको मृत्यु आगो लाग्न गई भवितव्य परी मृत्यु भएको ठहर गरी प्रतिवादी दलबहादुर चोख्याललाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ६(२) अनुसार २ वर्ष कैद र रु.५००।- (पाँचसय) जरीवाना गरेको मिति २०६०।९।३० को फैसला मिलेकै हुँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत बुटवलको २०६३।२।११ को फैसला ।

प्रतिवादीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष भएको बयानबाट प्रतिवादीको आफ्नो र श्रीमतीसँग भगडा भई मट्टितेल खन्याई लाइटर बाली आगो लगाएको तथ्यगत बयानलाई अदालतमा केही इन्कार भएपनि मौकाको साविती बयान, घटनास्थलको तथ्य, प्रत्यक्षदर्शीको कागज, मौकाको जाहेरी र बुभिएका व्यक्तिहरूको कागज र बकपत्रहरूबाट प्रतिवादीले मृतकलाई कुटी आगो लगाएको तथ्य सावितीसँग मेल खाँदा खाँदै प्रमाण ऐनको दफा ९ को अवस्थाको सावितीलाई आत्मनिष्ठ रूपमा अदालतले भवितव्यतर्फ ठहर गरेको फैसला कानूनी त्रुटिपूर्ण हुँदा प्रतिवादीलाई घटी सजाय गरेको हदसम्म सो फैसला बदर गरी अभियोग माग

दावीबमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालतमा मुद्दा दोहोर्‍याई पाऊँ भनी परेको निवेदन पत्र ।

यसमा घटनाको प्रत्यक्षदर्शी मृतक तथा प्रतिवादी दलबहादुर चोख्यालका छोरा नावालक शंकर चोख्यालको मौकाको कागज र अदालतमा गरेको बकपत्रबाट प्रतिवादीले मृतकलाई मर्दितेल खन्याई लाइटरले आगो लगाई कर्तव्य गरेको हो भन्ने तथ्य यकीन भई प्रतिवादीको कसूर स्थापित भइरहेको अवस्थामा सो प्रमाणको यथार्थ मूल्याङ्कन नगरी प्रतिवादीलाई दावीबमोजिम कसूरदार ठहर नगरी ज्यान सम्बन्धी महलको ६ नं. को कसूर ठहर गरेको नवलपरासी जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०, १८, ५४ र अ.व. १८४(क) को साथै मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको ५ र ६ को व्याख्यात्मक त्रुटि देखिनाले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) बमोजिम निस्सा प्रदान गरिदिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०६४।४।१५ को आदेश ।

प्रतिवादी दलबहादुर चोख्यालले आफ्नी श्रीमती मृतक मञ्जू चोख्याललाई मारुपर्ने कुनै मनसाय नभएको, श्रीमतीको शरीरमा आगो लागेपछि प्रतिवादीले आगो निभाउने प्रयास गरेको, सो गर्दा प्रतिवादी स्वयंलाई पनि घाउ चोट लाग्न गएको अवस्थामा मञ्जू चोख्यालको भवितव्य परी मृत्यु भएको पुष्टि हुँदा निज प्रतिवादी दलबहादुर चोख्याललाई मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको ६(२) अनुसार २ वर्ष कैद र रू.५००।- जरीवाना गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठको मिति २०६६।३।१६ को राय ।

प्रतिवादीले मृतकलाई कर्तव्य गरी मारेको देखिएकोले भवितव्य ठहर्‍याई ज्यान सम्बन्धीको ६ (२) नं. ले २ वर्ष कैद र जरीवाना रू.५००।- गर्ने गरी शुरूबाट भएको फैसलालाई सदर कायम हुने ठहर्‍याई पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट मिति २०६३।२।११ मा भएको फैसला नमिलेकोले केही उल्टी भई अभियोग माग दावीबमोजिम प्रतिवादी

दलबहादुर चोख्यालले मनसायपूर्वक मृतकलाई कर्तव्य गरी मारेको पुष्टि भएको देखिँदा निज प्रतिवादीलाई मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने ठहर्छ । नावालकको भनाईलाई प्रमाणयोग्य मान्न नमिल्ने भन्ने प्रतिवादीका कानून व्यवसायीको जिकीरसंग सहमत हुन सकिएन । सहयोगी माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठज्यूको रायसंग सहमत नहुँदा प्रस्तुत मुद्दा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(१) (क) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादवको मिति २०६६।३।१६ को राय ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले मृतक मञ्जू चोख्यालले आफ्नो शरीरमा मर्दितेल खन्याई मरुपर्ने कुनै कारण देखिँदैन । श्रीमतीले आफैँ शरीरमा आगो लगाए पछि आगो निभाउन खोज्दा मेरो हात जलेको भनी प्रतिवादीले अदालतसमक्ष गरेको बयानमा उल्लेख गरे पनि उक्त कथन अन्य तथ्यहरूले शंकारहित रूपमा समर्थन गरेको पाइँदैन । प्रतिवादीले रक्सी सेवन गरेको विषयमा पति पत्नीबीच भगडा भैरहने यथार्थता प्रतिवादी स्वयंले अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको बयानमा लेखाएका छन् । वारदातस्थलमा रक्सीको शिशीको विकोमा मर्दितेलको गन्ध आईरहेको भन्ने घटनास्थल मुचुल्कामा उल्लेख भएको व्यहोरा तथा नर्वदा लामाको जाहेरी दरखास्त समेतको व्यहोराले यी प्रतिवादीले नै आफ्नो श्रीमतीलाई शरीरमा मर्दितेल खन्याई आगो लगाई दिएको भन्ने वस्तुनिष्ठ रूपमा पुष्टि गर्छ । मौकामा वारदातस्थलमा उपस्थित प्रत्यक्षदर्शी प्रतिवादीको नावालक छोरा शंकरले अनुसन्धान अधिकारी र अदालतसमक्ष बकपत्र गर्दा समेत बाबुले आमालाई मर्दितेल खन्याई लाइटरले आगो लगाई दिएको भनी अपराधमा आफ्नै बाबुको प्रत्यक्ष संलग्नता देखाई किटानी बकपत्र गरेको पाइँन्छ । वस्तुस्थिति मुचुल्कामा बसेका ज्ञानबहादुर श्रेष्ठले गरेको बकपत्र समेतबाट प्रतिवादीले मृतक

मञ्जू चोख्याललाई माने नियतले मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको र सोही आगोले जलेको कारण मृतकको मृत्यु भएको हुँदा अभियोग दावीबमोजिम ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सजाय गर्ने गरेको माननीय न्यायाधीश अवधेशकुमार यादवको राय सदर हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको विद्वतापूर्ण बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । प्रत्यर्थी तर्फबाट तारेखमा रहेका व्यक्तिलाई इजलासबाट पटक-पटक पुकारा गर्दा निज तथा प्रतिवादीको प्रतिनिधित्व गर्ने कानून व्यवसायीको अनुपस्थित भएको हुँदा नियमानुसार निर्णय गर्न बाधा पर्ने देखिन आएन ।

विद्वान सहन्यायाधिवक्ताले गर्नु भएको बहस जिकीर सुनी शुरू तथा पुनरावेदन अदालतले भवितव्य ठहर गरेको निर्णय मिलेन भनी पर्न आएको पुनरावेदनपत्र सहितको मिसिल संलग्न सम्पूर्ण संकलित सबूद प्रमाणहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरी निर्णयतर्फ विचार गर्दा कुनैपनि वारदात भवितव्य हो भनी पुष्टि हुन आवश्यक पर्ने आधारभूत तत्व के हुन् र कस्तो अवस्थामा भवितव्य स्थापित भै अभियुक्तले उन्मुक्ति पाउन सक्छ ? मृतक मञ्जू चोख्यालको मृत्यु कर्तव्य वा भवितव्य केबाट भएको प्रमाणित हुन्छ ? तथा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट रायबाभी भई पूर्ण इजलासमा पेश भएको प्रस्तुत निर्णयमा कुन माननीय न्यायाधीशज्यूको राय युक्तिसंगत हुने हो ? जस्ता प्रश्नहरूको निरूपण हुनु पर्ने देखिन आयो ।

माथि उल्लिखित प्रश्नहरूतर्फ प्रवेश गर्नु अघि मुद्दाको पृष्ठभूमि अध्ययन गर्नु नितान्त आवश्यक देखिन आउछ । सर्वप्रथम अभियोग पत्र अध्ययन गर्दा प्रतिवादीको अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष भएको बयान, निजको छोरा शंकर चोख्यालले आमालाई बाबुले मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको भनी लेखाएको कागज, नर्वदा लामाको किटानी जाहेरी दरखास्त, बुझिएका ज्ञानबहादुर श्रेष्ठ, लालसिंह गुरुङ्ग लगायतका व्यक्तिहरूले वारदातमा अभियुक्तको संलग्नता देखाउदै गरिदिएको मौकाको कागज व्यहोरा समेतले मृतक मञ्जू चोख्याललाई निजको पति दलबहादुर चोख्यालले दाउराले हानी मट्टितेल खन्याई आगो लगाई घाईते तुल्याएको र सोही कारणबाट मृतकको मृत्यु भएको

खुल्न आएकोले प्रतिवादी दलबहादुर चोख्याललाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. अनुसार सजाय माग गर्दै अभियोगपत्र दायर गरेको पाइन्छ । अर्कोतर्फ मृतक स्वयंले आफ्नो शरीरमा ज्वलनशील पदार्थ मट्टितेल खन्याई लगाएको आगलागीबाट मृत्यु भएको हो, ज्यानमाने उद्देश्यले अभिप्रेरित भै प्रतिवादीले आगो लगाएको भन्ने तथ्ययुक्त सबूद प्रमाणको अभाव रहेको, चश्मदीद् भनिएका शंकर चोख्यालको बकपत्र एक आपसमा बाझिई विरोधाभाषयुक्त भएको हुँदा सो बकपत्रको आधारमा कसूरदार ठहर गर्न न्यायोचित नहुने भन्ने प्रतिवादीको मुख्य जिकीर रहेको देखिन आयो । मृतक र प्रतिवादीबीच भै-भगडा हुँदा मृतक स्वयंले मट्टितेल खन्याएको र चुरोट खान सल्काएको लाइटर खोसाखोस हुँदा आगो लाग्न गई मृतक जली मरेकी हुँदा अभियुक्तले माने मनसाय नलिएको र लाइटर खोसाखोस गर्ने क्रममा अप्रत्यासित रूपमा वारदात घटन गएबाट प्रस्तुत वारदात भवितव्यबाट भएको स्पष्ट हुन आउँछ भनी प्रतिवादीलाई ज्यानसम्बन्धी महलको ६(२) नं. अनुसार २ वर्ष कैद तथा रू.५०००-जरीवाना समेत हुने ठहर्‍याई भएको नवलपरासी जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट उक्त फैसला अनुमोदन भएको देखिन आयो । पुनरावेदन अदालत समेतबाट भवितव्य ठहर गरेको उक्त फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा दोहोर्‍याई पाउँ भनी परेको निवेदनपत्रमा निस्सा प्रदान भै यस अदालतको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशहरू बीच रायमा एकरूपता हुन नसकी पृथक-पृथक राय व्यक्त भै यस पूर्ण इजलाससमक्ष विचाराधीन हुन आएको छ ।

२. भाई दलबहादुर चोख्यालकी श्रीमती मञ्जू चोख्याल २०५८।३।२९ गते आगोले जली भाई समेत घाइते भै उपचारको लागि पाल्पा मिसन अस्पतालमा लगेको थाहा पाएको थिएँ । भोलिपल्ट ३० गते विहान अस्पताल पुग्दा राति नै निज मञ्जू चोख्यालको मृत्यु भएछ भनी प्रतिवादीका दाजु दिलबहादुर चोख्यालले जिल्ला प्रहरी कार्यालय पाल्पामा दिएको जाहेरी दर्ता भै लास प्रकृति मुचुल्का सम्पन्न भएपश्चात् पुनः छोरी मञ्जुलाई प्रेम विवाह

गरी लगेका ज्वाँई दलबहादुरले छोरीलाई मादक पदार्थ सेवन गरी पटक-पटक कुटपीट गर्ने गरेको कुरा छोरीले सुनाउने गरेकी र २०५८।३।२९ गते छोरीलाई कुटपीट गरी मट्टितेल खन्याई शरीरमा आगो लगाई दिएकोमा छोरी चिच्याउँदै बाहिर निस्किएपछि ज्वाँईले पानी खन्याई दिंदा जीउमा समेत चोट परेको र पाल्पा मिसन अस्पतालमा छोरीको मृत्यु भएको थाहा पाएँ । छोरीलाई दलबहादुरले नै कर्तव्य गरी मारेकोमा विश्वास लाग्छ भनी मृतककी आमा नर्वदा लामाले प्रतिवादी दलबहादुरकै कर्तव्यबाट अपराध भएको भनी क्वाटान साथ मिति २०५८।४।१९ मा जाहेरी दिएपछि अनुसन्धान आरम्भ भै मुद्दा प्रारम्भ हुन आएको देखियो ।

३. संकलित प्रमाणको अध्ययन गर्दा मृतकको मृत्यु आगोले जली उपचारको क्रममा अस्पतालमा मृत्यु भएको भन्ने तथ्यमा विवाद देखिन आएन । सो तथ्यलाई मृतकको शरीरको ७० प्रतिशतभन्दा बढी भाग जलेको कारण मृत्यु भएको भन्ने मौकामा भएको शव परीक्षण प्रतिवेदनले निर्विवाद रूपमा पुष्टि गरेको छ । आफूले सधैं रक्सी सेवन गर्ने गरेको विषयमा श्रीमतीले भगडा गर्ने गर्थिन्, मिति २०५८।३।२९ गते रक्सी सेवन गरेको निहुँमा वादविवाद भगडा गरेकीले धम्काउनका लागि लठ्ठीले हाने, तत्पश्चात् लाइटरले चुरोट सल्काउन लाग्दा श्रीमतीले शरीरमा मट्टितेल खनाउन लागेको देखी तान्दा शरीरमा मट्टितेल परी आगो लाग्न गई आगो निभाउन लाग्दा मेरो हातमा समेत पोलेको हो भनी प्रतिवादीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गरेको पाइन्छ भने अदालतसमक्ष बयान गर्दा श्रीमतीले आफैले शरीरमा आगो लगाएकीले बाल्टिनमा पानी लगी आगो निभाएको हुँ भनी अभियोगलाई पूर्णतः इन्कार गरी श्रीमान श्रीमती बीच भगडा हुने गरेको तथ्यलाई स्वीकारै गरी बयान गरेको देखिन आउछ । वारदात हुँदाको अवस्थामा आफू, श्रीमती र नावालक छोरा छोरी रहेको तथ्य निर्विवाद रूपमा अदालतको बयानमा समेत स्वीकार गरेको र सो घटनाको प्रत्यक्षदर्शी मृतकको नावालक छोरा शंकर चोख्यालले आमा मञ्जूर र बाबु दलबहादुरबीच भगडा भै बाबुले आमालाई लठ्ठीले हानी मट्टितेल खन्याई लाइटर

सल्काई आगो लगाई दिएको हो म खाटमूनी लुकेको थिए भनी प्रहरीसमक्ष आफू प्रत्यक्षदर्शी भएको स्वीकार गरी लेखाइदिएको घटना विवरणलाई अदालतमा आई उक्त मूल तथ्य फरक नपारी बकपत्र गरिदिएको व्यहोराले मौकामा कागजलाई समर्थन गरेको देखिन्छ । लामो समयान्तर पछिको अभिव्यक्ति पुनः व्यक्त गर्दा सामान्य विविधता हुँदा निजको वास्तविक उल्लेखन विरोधाभाषपूर्ण रहेको भनी तर्क गरी अपभ्रंस व्याख्यान गर्नु न्यायोचित हुँदैन । मूलभूतरूपमा प्रतिवादीले मृतकको शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको हो होइन भन्ने तथ्य स्थापित भएको मूलभूत रूपमा देखिनु पर्दछ । नावालकले सो तथ्यका सम्बन्धमा मौकामा गरेको कागज र अदालतमा गरेको बकपत्रमा एकरूपता भै वारदातमा आफ्ना बाबुको संलग्नतामा उक्त घटना भएको तथ्य प्रष्टुटन गरेका छन् । शुरू अदालतबाट घटनाको प्रत्यक्षदर्शी नावालक शंकर चोख्यालको प्रहरीसमक्ष भएको कागज र अदालतमा भएको बकपत्रमा उल्लिखित भनाई एक आपसमा नमिलेको भनी मुख्य निर्णयाधार बनाई प्रस्तुत वारदातलाई भवितव्यतर्फ व्याख्यान गरी प्रस्तुत गरिएपनि वास्तविक कुन तथ्य र के कुरामा विविधता भएको हो ? सोको सुक्ष्म विश्लेषण गरिएको देखिएन । यी नावालकले प्रहरी तथा अदालतमा लेखाएको "बुवाले आमाको शरीरमा मट्टितेल खन्याई दिएको र आगो लगाई दिएको" भन्ने तथ्यलाई बंग्याई हातले पिटेको वा लठ्ठीले हानेको भन्ने जस्ता भिना मसिना पृथकताले सम्पूर्ण वारदातलाई नै अन्यथा प्रभाव पार्ने स्थिति देखिँदैन । श्रीमान श्रीमतीबीच भगडा भै आफूले लठ्ठीले हानेको भनी स्वयं प्रतिवादीले नै अभिव्यक्त गरेको अवस्थामा नावालकले लठ्ठी र हातमध्ये केले पिटेको भन्ने कुरा वताउन नसकेको भनी सोही कुरालाई विरोधाभाषपूर्ण रहको भनी ज्यान जस्तो गम्भीर अपराधमा दावीविपरीत प्रतिवादीलाई सामान्य सजाय दिनु वास्तवमा कानूनले आत्मसात गरेको भावना र मर्मविपरीत हुन जान्छ । एक अवोध वालकको दृष्टिमा आमा तथा बाबु दुवै समान आत्मियताका प्रतिमूर्ति हुन्छन् । उसमा कुनै द्वेष तथा दुरासयपूर्ण भावनाले स्थान पाइसकेको हुँदैन ।

आमाप्रतिको ममता र आत्मियता एवं बाबुप्रतिको श्रद्धा उसको लागि सधैं सार्थक अनुभूतिभित्र पर्दछन् । उसमा आमाको पक्षमा लागि बाबुलाई सजाय गराउनु पर्दछ भन्ने कल्पित भावनाको प्रार्थुभाव भै कुनै एक पक्षप्रति दुराषययुक्त भावना राखी वास्तविक तथ्य अपभ्रंस पारी उजागर गर्नुपर्ने कुनै कारण र आधार देखिदैन । यस स्थितिमा उसको बकपत्र वास्तविक खुला किताव जस्तो हो जसलाई सत्यता र यथार्थताको ऐना भै स्पष्टदर्शी मान्नुपर्दछ । उल्लिखित तथ्यबाट मृतकको मृत्यु मृतक स्वयंले लगाएको आगलागीबाट भएको भनी प्रतिवादीले लिएको जिकीर युक्तिसंगत एवं तर्कसंगत देखिन आउदैन ।

४. अब शुरु जिल्ला अदालतबाट प्रस्तुत घटना वारदातलाई भवितव्य ठहर गरेको फैसला पुनरावेदन अदालतबाट समेत सदर भएतर्फ विवेचना हुनपर्ने नितान्त आवश्यक हुन आएको छ । उक्त वारदात कर्तव्य हो वा भवितव्य कुन प्रकृतिको वारदात हो भन्ने सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्दा प्राप्त प्रमाणहरूको विवेचना गरी विवादित वारदातको प्रकृतिको विषयमा निरोपण गर्नुपर्ने देखिएको छ । भवितव्य सम्बन्धमा मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको ५ नं. मा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा ज्यान लिने इबिलाग वा मनसाय नभै कसैले आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्ला भन्ने जस्तो नदेखिएको कुनै काम कुरा गर्दा त्यसैद्वारा केही भई कुनै मानिस मर्न गएको भवितव्य ठहर्छ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । सोही महलको ६ नं को देहाय १ देखि ४ नं. सम्म भवितव्य भै मानिसको ज्यान मरेकोमा हुने सजायको वर्गीकरण समेत गरिएको छ । उक्त कानूनी व्यवस्थाअनुसार भवितव्य ठहर्नको लागि देहायअनुसारका तत्वको विद्यमानता हुनुपर्दछ :-

- (क) ज्यान लिने इबिलाग वा मनसाय नभएको,
- (ख) आफूले गरेको कुनै कर्तव्यबाट मानिस मर्ला भन्ने जस्तो अवस्था देखिनु भएन,
- (ग) एउटा कामको लागि सावधानीसंग हातहतियार उठाएकोमा केही व्यहोराले अरूलाई लाग्न गएको हुनु पर्‍यो,

- (घ) होस नपुऱ्याई वा हेलचक्राई गरी कुनै काम गरेको अवस्था हुनुपर्‍यो र
- (ङ) सकारात्मक परिणामको अपेक्षा गरी गरेको कार्यको नकारात्मक परिणाममा परिणत भएको हुनुपर्‍यो ।

५. प्रस्तुत वारदातमा प्रतिवादी दलबहादुरले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा श्रीमतीले शरीरमा मट्टितेल खनाउन लागेको देखी तान्दा मेरो हातमा भएको लाइटरबाट आगो लाग्न गएको भनी उल्लेख गरेका छन् । यी प्रतिवादी सामान्य समझ वा चेतना भएको व्यक्ति होइनन् भन्ने कहि कतैबाट खुल्ल नआएको स्थितिमा श्रीमतीले शरीरमा मट्टितेल खन्याएको प्रत्यक्ष देखेको अवस्थामा तत्काल दुर्घटना वा घटना हुन सक्ने सम्भावित परिस्थितिलाई विचार पुऱ्याई त्यस्तो विषम परिस्थितिमा आगो लाग्न नदिन प्राथमिक उपाय अपनाउनु पर्नेमा सोको विपरीत सहजै आगो लाग्न सक्ने किसिमबाट मट्टितेल खन्याइएको शरीर नजिक गई लाइटर बालिएको छ । यस्तो अवस्थामा लाइटर बाल्दा सोको परिणतिले मानिस मर्न सक्छ भन्ने अनभिज्ञता प्रतिवादीका थियो भनी कल्पना गर्न सकिने अवस्था आउदैन । मट्टितेल खन्याएको शरीर नजिक बलेको लाइटर लिएर जाँदा आगो लाग्ने र सोबाट हुन सक्ने परिणामको ज्ञान सामान्य समझ वा चेतना भएको व्यक्ति (Reasonable Person) मा पूर्वआभास हुन सक्ने कुरामा विवाद हुन सक्तैन । चेतनशील मानिसमा आफूले गरेको कार्य (Act) बाट निस्कन सक्ने परिणामको ज्ञान अग्रिम रूपमा थाहा हुने हुँदा त्यस्तो व्यक्तिले गरेको कार्यमा अपराधिक मनसाय अन्तर्निहित (Inherent Mens rea) रहेको हुन्छ । किनकी सामान्य समझ भएको व्यक्तिमा आफूले गरेको कार्यको परिणाम थाहा पाउन सक्ने क्षमता विद्यमान रहेको हुन्छ, र त्यस्तो क्षमता भएको व्यक्तिले गरेको अपराधिक कार्यमा अपराधिक मनसाय अप्रत्यक्ष रूपमा रहेको हुन्छ । प्रस्तुत वारदातमा आकस्मिक रूपमा घटन गएको रहेछ भन्ने मिसिल संलग्न कुनै पनि तथ्यले शंकासम्म गर्ने अवस्था पनि देखिन आएको अवस्था नहुँदा हाम्रो कानूनी संरचनाले व्यवस्था गरे भै भवितव्यका तत्वहरू प्रस्तुत वारदातमा विद्यमान रहेको पाइएन ।

६. आफूले प्रायः रक्सी सेवन गर्ने गरेको र सोही विषयमा श्रीमतीसंग भगडा भैरहने गरेको प्रतिवादीकै बयान व्यहोरालाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था पनि देखिन आउँदैन। यसका अतिरिक्त मृतकसंग प्रेम विवाह गरी दुई छोरा छोरीको जायजन्म भैसकेका श्रीमानले दिनहुँ रक्सी सेवन गरी आफूलाई कुटपीट गर्ने गरेको भनी छोरीले आफूसँग भन्दै आएको हुँदा प्रतिवादीले छोरीलाई आगो लगाई कर्तव्य गरी मारेकोमा पूर्ण विश्वास लाग्छ भनी मृतककी आमा नर्वदा लामाले किटानी जाहेरी दिएको र सो जाहेरी व्यहोरालाई समर्थन हुने गरी अदालतमा आई बकपत्र समेत गरिदिएको पाइन्छ। प्रतिवादी र मृतकबीच वादविवाद र सदा भै-भगडा भै रहने गरेको कुरा वस्तुस्थिति एवं घटना विवरण कागज गर्ने व्यक्तिहरूबाट समर्थन भै पुष्टि भएको देखिन्छ।

७. त्यसैगरी मृतक एवं प्रतिवादीका नावालक छोरा शंकर बाबु आमाबीच भएको भगडाको विषयको प्रत्यक्षदर्शी हुन्। आमालाई बाबुले पहिला कुटपीट गरी त्यसपछि आमाको शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको भनी अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष लेखाई अदालतमा आई सो कुरा पुष्टि हुने गरी बकपत्र गरिदिएको उक्त कथन अन्यथा प्रभावित नभएसम्म काल्पनिक र मिथ्या भनी अनुमान गर्न मिल्ने नदेखिँदा प्रस्तुत वारदात भवितव्य हो भन्न सकिने स्थितिको देखिन आउँदैन। निज नावालकले अनुसन्धानको क्रममा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष लेखाएको तथ्यमा तात्विक भिन्नता नपारी अदालतमा बकपत्र गरेको देखिँदा निजमा अदालतबाट सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने क्षमता विद्यमान रहेको नै पाइन्छ। निजले अत्यन्त सहज र स्वभाविकरूपले बाबु आमाबीच वादविवाद भएको र बाबुले आमालाई मट्टितेल खन्याई आगो लगाएको कुरा आफूले खाट मुनी बसेर देखेको भनी अदालतमा आई बकपत्र गरेको र निजको अदालतको बकपत्रमा प्रतिवादीको कानून व्यवसायीबाट भएको जीरहमा समेत आफूले देखेको कुरालाई सहज र सरलढंगले प्रस्तुत गरेको देखिएको हुँदा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ अनुसार अदालतबाट सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने र युक्तियुक्त

जवाफ दिन सक्ने व्यक्तिले अदालतसमक्ष व्यक्त गरेको सो कुरा पहिला मौकामा व्यक्त गरेको मूलभूत कुरासंग मेल खाएको देखिँदा उक्त बकपत्र अदालतले प्रमाणमा ग्रहण गर्न नमिल्ने भन्न मिलेन। निजको उक्त भनाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ८ अनुसार प्रमाणस्वरूप अनिवार्य रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ। मृतक एवं प्रतिवादीका नावालक छोरोले बाबुप्रति कुनै घृणा, द्वेष, रीसइवी तथा दुराषययुक्त भावनाले अभिप्रेरित भै सोही कारणले लेखाएको होला भनी अनुमान गर्ने आधार पनि केही देखिँदैन।

८. मृतकले प्रायः रक्सी सेवन गर्ने गरेको र वादविवाद भगडा भैरहने कुरामा विवाद नरहेको, सोही भगडाको कारण रिस उठी मृतकलाई कुटपीट गरी मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको अवस्था देखिएको र यी मृतक बचाउ बचाउ भन्दै घर बाहिर निस्केको भन्ने कुरा मिसिलको तथ्यबाट पुष्टि भैरहेको अवस्थामा उल्लिखित ज्यान सम्बन्धीको ५ नं. मा रहेको "ज्यान लिने इविलाग वा मनसाय नभै आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्ला जस्तो नदेखिएको कुनै काम कुरा गर्दा" भन्ने वाक्यांशअनुरूप प्रस्तुत घटना वारदात भवितव्य ठहर हुने अवस्थाको देखिन आउँदैन। दिनहुँ रक्सी सेवन गर्ने प्रतिवादीको आदत रहेकोमा लोग्ने कुलतमा नलागोस् भन्ने श्रीमतीको इच्छा रहेको पाइन्छ, यस्तो इच्छा कुशल गृहिणीको अपेक्षाको विषय हो। तर दिनहुँ रक्सी सेवन गर्ने कुलतमा बल्किन पुगेका यी प्रतिवादीमा आफ्नी श्रीमतीका त्यस्ता कुरा अपाच्य सावित हुन पुगे, जसको एकमात्र कारण दुवै पक्षको आ-आफ्नो इच्छा र स्वार्थ बाभिएकोले त्यसले भगडाको रूप लिई दुई पक्षबीच कुटपीट भई सोको परिणति प्रतिवादीले मृतकको शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाएको कारण ज्यान गएको देखिँदा प्रस्तुत वारदातलाई भवितव्यको वारदात भन्न मिलेन। प्रस्तुत वारदातमा होस् नपुन्याई वा हेलचेक्रयाई गरी आफ्नो श्रीमतीउपर यस प्रकारको घटना घटाएको भन्ने वस्तुनिष्ठ तथ्यको अभाव रहेको अवस्था समेत प्रष्ट देखिन आउँछ।

९. मृतक स्वयंले आफूलाई आगो सल्काउनुमा जीवनप्रति नैराश्यता वा विरक्तिले यथेष्ट प्रभाव परी बाँच्नुप्रतिको मोहभंग भएको

हुनुपर्छ । सामान्यतया: आपना नावालक लालाबालाको स्नेह र मातृत्वले पनि जीवन प्रतिको नैराश्यताका बावजूद एउटी आमाको लागि बाँच्ने प्रेरणाको स्रोत बनेको हुन्छ । यस स्थितिमा (Depression) को चरम विन्दूका लक्षणहरू मृतक मञ्जू चोख्यालमा पाइदैन । सफल पारिवारिक जीवनको आशातीत अपेक्षा बोकेकी निजले आफ्नो श्रीमानको अभिलाषाअनुरूप नै व्यवहार गरिआएको समेत पाइन्छ । नावालक छोरा शंकर चोख्याल र ३ महिनाको नावालक छोरीको आमाले सांसारिक मोह र परिवारको स्नेहबाट विरक्तिर आफै आगो लगाई आत्महत्या गर्नुपर्ने अवस्था र परिस्थिति मिसिलबाट देखिन आउँदैन । प्रतिवादी र मृतकबीच भगडा भै मृतकको शरीरमा आगो लागेपछि बाँच्नको लागि नै मृतक मञ्जू चोख्याल घर बाहिर निस्की दौडिदै बचाउ बचाउ भनी चिच्याएकी भनी छिमेकी ज्ञानबहादुर श्रेष्ठले प्रहरीमा कागज गरेको र सो व्यहोरालाई समर्थन हुने गरी अदालतमा आई बकपत्र गरिदिएको व्यहोराले समेत मृतक आफैले शरीरमा आगो लगाई मरेको भन्ने पुष्ट्याँइ हुन आएको पाइएन । यदि वास्तविकता मर्ने अभिप्रायले प्रेरित भएर मृतक स्वयंले आगो लगाएकी भए घरबाट बाहिर निस्केर बचाउ बचाउ भनी हार गुहार गर्नुपर्ने अवस्था हुँदैनथ्यो । यसबाट पनि मृतक स्वयंले आगो लगाएकी रहिछन् भनी अनुमान गर्न सकिने अवस्था नै देखिन आएन ।

१०. त्यस्तै मृतकको मृत्युको सम्बन्धमा मिसिल संलग्न शव परीक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गर्दा In my opinion, The cause of death is due to hypovalunic shock due to more than 70 percent burn भन्ने उल्लेख भएको र शव परीक्षण गर्ने डा. एच.पी. महाजुले मृतक मञ्जू चोख्यालको मृत्यु ७० प्रतिशत भन्दा बढी शरीरको भाग जलेको हुँदा Hypovalunic Shock भनी मृत्युको कारण खुलाई दिएको छु भनी अदालतमा आई बकपत्र गरेका छन् । लास जाँच मुचुल्काबाट समेत बायाँ खुट्टा घुँडादेखि पैतालासम्म जली एकपत्रे छाला निस्केको, पछाडि शरीरको पुठाको भाग जलेको, दुवै स्तन जली छाला निस्केको, नाईटोभन्दा केही तल २ ईञ्च लम्वाई र दुई ईञ्च चौडाईको भाग

जली फोका निस्केको भन्ने देखिएको छ । सामान्यतया: मृतक स्वयंले मट्टीतेल खन्याई आगो लगाएको भए मट्टीतेल शरीरको माथिल्लो भागबाट खन्याउने र आगो समेत मट्टीतेल खन्याएको स्थानबाट नै लगाउने हुन्छ । जसअनुसार शरीरको माथिल्लो भाग नै जलेको हुनुपर्नेमा शरीरको अधिकांश तल्लो भाग जलेको देखिएबाट समेत आफै आगो लगाएको होला भनी अनुमान गर्न सकिने अवस्था आएन ।

११. कुनै पनि प्रकारको ज्यानसम्बन्धी अपराध सिद्ध गर्न पूर्व रीसइवी, मनसाय नै स्पष्ट देखिनु पर्ने भन्ने अकाट्य मान्यता रहेपनि सदासर्वदा सोही मापदण्ड नै हरेक घटना वारदातमा अकाट्य मापदण्डभित्र पर्दछ भनी आश्वस्त र विश्वस्त भै सधै एउटै निष्कर्ष विन्दूमा पुग्न कदाचित सर्वमान्य हुँदैन । घटनाको अवस्था तथा तत्काल विद्यामान परिस्थितिलाई पुर्नमूल्याङ्कन गरी परिस्थितिजन्य प्रमाणको अस्तित्वलाई नकार्न पनि उचित हुन आउँदैन । तसर्थ प्रस्तुत वारदातमा परिस्थितिजन्य प्रमाणको भूमिका तथा अस्तित्वलाई विश्लेषण र विवेचना गर्नु पनि त्यतिकै सान्दभिक देखिन आउँछ ।

१२. अब प्रस्तुत वारदातमा परिस्थितिजन्य प्रमाण (Circumstantial Evidence) ले कस्तो भूमिका निभाएका छन् सोको विवेचना गर्दा यथार्थताको नजिक पुग्न मद्दत पुग्ने देखिन आउँछ । तसर्थ प्रस्तुत घटना वारदातमा परिस्थितिजन्य प्रमाणको स्थिति तथा प्रतिवादीको संलग्नतालाई कसरी सापेक्षता स्थापित गर्न सकिन्छ भनी विचार गर्दा यी मृतक आगोले जली मरेको भन्नेमा विवाद छैन । मृतककी आमा जाहेरवाला नर्वदा लामाले २०५८ साल असार २४ गते छोरी माईतीमा आएकीमा के कामको लागि आएकी भनी सोधपुछ गर्दा लोग्नेले वारम्बार कुटपीट गर्ने गरेको, भगडा गर्ने गरेको र माछु भनी धम्काउने गरिरहेकोले मारि हाल्ने हो की भनी माइतीमा सबैलाई भेट्छु भनी आएकी हुँ भनेकी थिइन्, असार २६ गते दिउँसो ज्वाँई दलबहादुरले छोरीलाई तुरुन्त घर आ नत्र ठीक हुँदैन भनी धम्काएको र सो दिन मंगलवार परेकाले छोरीलाई घर नजाउ भोलि

जाउली भन्दा आज नजाने हो भने जवाँई रिसाउँछन् आजै जान्छु भनी सोही दिन साँझ ५ बजे छोरी घर गएकी थिइन् भनी अदालतमा समेत आई लेखाएको देखिँदा यी श्रीमान् (प्रतिवादी) तथा श्रीमती (मृतक) बीच घरायसी कुरामा बारम्बार भगडा हुने तथ्य स्थापित भएको छ। मिति २०५८।३।२९ गते लोग्ने स्वास्नीबीच भगडा भएको र प्रतिवादी स्वयंले लड्ने प्रहार गरी कुटपीट गरेको तथ्यलाई स्वीकार गर्नु, यदि मृतक आफैले आफ्नै शरीरमा मट्टितेल खन्याएको भए एउटा श्रीमानको कर्तव्य त्यसलाई मौकामा रोक्नुपर्नेमा सो कर्तव्य निर्वाह नगर्नु, श्रीमतीले मट्टितेल खन्याएको अवस्थामा आफूले चुरोट सल्काउन लाईटर बाली चुरोट खान खोजेको भनी लापरवाही (Negligence) को पराकाष्ठा देखाएको विश्वसनीय नहुनु, अर्कोतर्फ त्यसमा सत्यताको आभास भए बलेको लाईटर लिएर मट्टितेल खन्याएको व्यक्ति नजिक जानुबाट निजको श्रीमतीप्रतिको नकारात्मक व्यवहार प्रदर्शित भएको देखिनु, प्रतिवादीले मृतकलाई कुटपीट गर्दा नाबालक छोरा शंकरले खाटमुनि लुकेर टुलुटुलु हेरिरहनु, आगो लगाएपश्चात् मृतक बाहिर आएर बचाउ बचाउ भनी कराएको छिमेकी ज्ञानबहादुरले सुन्नु, वारदातस्थलमा मट्टितेलको गन्ध आइरहेको बोतलको बिको फेला पर्नु जस्ता परिस्थितिजन्य प्रमाणको एक कडीले अर्को कडीलाई सामीप्यता स्थापित गराएको पाइन्छ। यसरी वारदात हुनु भन्दा अगाडिदेखिनै मृतक र प्रतिवादीबीच भै-भगडा हुने गरेको कुरा मृतकले माइतीमा गै भनेको, घटना घटेको दिन भगडा भएको कुरा प्रतिवादीकी आमा एवं मृतककी सासूले भन्नु, मृतकको शरीरमा आगो लागेपछि घर बाहिर निस्की छिमेकी ज्ञानबहादुर श्रेष्ठको घरतर्फ गुहार माग्दै जानु, घरमा स्टोभ नभएकोमा पनि स्टोभ पड्केर आगो लागेको भन्नु भनी माइतीमा खबर पठाउनु जस्ता तथ्य समेतबाट प्रतिवादीले नै मृतकको शरीरमा आगो लगाई दिएको कारण जली मरेको भन्ने मिसिलमा रहेका परिस्थितिजन्य तथ्यहरू एक आपसमा मालाकार कडीको स्वरूपमा देखिँदै पुष्ट्याई भएको देखिन आएको छ।

१३. यसै गरी प्रतिवादी र मृतक बुहारी मञ्जु चोख्यालबीच रक्सी सेवन गर्ने विषयमा वादविवाद भगडा भै रहने गरेको तथा बुहारीले स्टोभ पड्केर आगो लागेको भनेकी थिइन् तर हाम्रो घरमा स्टोभ थिएन, कसरी भनिन् थाहा भएन भनी प्रहरीमा कागज गर्ने प्रतिवादीकी आमा टेककुमारी चोख्यालले अदालतमा समेत आई लेखाई दिएको, वारदातको भोलिपल्ट मृतकको माइतीमा घटनाका बारेमा खबर पठाउँदा समेत स्टोभ पड्केर आगो लागेको भनी खबर पठाएको देखिँदा वास्तविकतालाई ढाकछोप गरी वारदातलाई अन्यत्र मोडन खोजेको देखिन आउछ। यसै मृतक मञ्जु चोख्यालले माइतीमा गै आफ्नो लोग्नेले बारम्बार नमारी छोड्दिन भन्ने गरेको कुरा व्यक्त गरेकी र वारदात घट्नु केही दिन अघि माइत गएकी र आमाले आज नजाउ भन्दा लोग्नेले माछ्किक भन्ने डरले घरमा आएकी भन्ने देखिन्छ। मिसिलमा रहेका यस्ता विश्वासप्रद तथ्यले मृतकलाई प्रतिवादीले मार्नेसम्मको कार्य व्यवहार गरेको भन्ने देखिन्छ। परिस्थितिजन्य प्रमाणको सूक्ष्म विश्लेषण गरी हेर्दा ती प्रमाण परिवन्दले घटनाको वास्तविक स्वरूप दर्शाएको अवस्थामा अदालतसमक्ष भएको प्रतिवादीको इन्कारी बयानलाई खण्डित गरेको छ। मिसिलमा देखिएको यस्तो परिस्थितिजन्य प्रमाणको विश्लेषण नगरी ज्यान सम्बन्धी महलको ६ नं. को देहाय २ अनुसार शुरु र पुनरावेदन अदालतले प्रतिवादीलाई सजाय गरेको पाइन्छ। तर प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले होस् नपुन्याई वा हेलचेक्रयाईपूर्वक कुनै काम गरेको अवस्थामा प्रस्तुत वारदात घटित हुन गएको अवस्था नभै रक्सीको विषयमा विवाद उठी रक्सीको नसामा रहेका प्रतिवादीले आफ्नो श्रीमतीलाई कुटपीट गरी शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको अवस्था देखिएको र सोही आगोबाट शरीरको विभिन्न भाग जली मृत्यु भएको भन्ने शंकारहित रूपमा पुष्ट्याई भएको अवस्थामा ज्यान सम्बन्धी महलको ६ नं. को देहाय २ अनुसारको सजाय गर्नुलाई न्यायोचित मान्न मिल्ने देखिएन।

१४. अतः मिमांसमा लास जाँच प्रकृति मुचुल्का एवं प्रतिवेदन, वस्तुस्थितिका मानिसहरू

८५५४- सन्तोष बस्नेत समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत

ज्ञानबहादुर श्रेष्ठ समेतले लेखाई दिएको व्यहोरा र निजको बकपत्र, नर्वदा लामाको किटानी जाहेरी र निजको बकपत्र, प्रत्यक्षदर्शी मृतक एवं प्रतिवादीको नावालक छोरा शंकर चोख्यालको प्रहरीमा भएको कागज तथा अदालतमा भएको बकपत्र, शव परीक्षण प्रतिवेदन, छोराले रक्सी सेवन गर्ने विषयमा बुहारीसँग प्रायः भगडा हुने गरेको भन्ने प्रतिवादीको आमा टेककुमारी चोख्यालको भनाई समेतका वस्तुनिष्ठ प्रमाणहरूबाट प्रतिवादीले आफ्नो श्रीमती मञ्जू चोख्यालको शरीरमा मट्टितेल खन्याई आगो लगाई दिएको र सोही आगोले जलेको कारण निजको मृत्यु भएको भन्ने मिसिलमा संकलित वस्तुनिष्ठ प्रमाणहरू एक आपसमा मालाकार कडीका रुपमा आवद्ध भइरहेको विद्यमान अवस्थामा ज्यान सम्बन्धी महलको ५ नं. अनुसार भवितव्य ठहर गरी ऐ. को ६ नं. को देहाय २ अनुसार २ वर्ष कैद र ५०० रुपैया जरीवाना गर्ने गरेको शुरु नवलपरासी जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको २०६३।२।११ को फैसला मिलेको देखिएन । तसर्थ सो फैसला सदर गरेको यस अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठको रायसँग सहमत हुन सकिएन । अभियोग माग दावीबमोजिम प्रतिवादी दलबहादुर चोख्यालले मृतकलाई कर्तव्य गरी मारेको ठहर गरी निज प्रतिवादीलाई ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैद हुने ठहर्‍याएको मिति २०६६।३।१६ को यस अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादवको राय सदर हुने ठहर्छ । अरूमा तपसील बमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम प्रतिवादी दलबहादुर चोख्याललाई २ वर्ष कैद र पाँचसय रुपैयाँ जरीवाना गर्ने गरेको शुरूको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला उल्टी भै निज प्रतिवादी दलबहादुर चोख्याललाई सर्वस्वसहित जन्मकैद हुने ठहरेकोले प्रतिवादीको हकमा शुरु फैसलाको लगत कायम नरहने हुँदा सो लगत कट्टा गरी यी प्रतिवादी २०५८।१२।८ देखि प्रहरी हिरासत एवं थुनामा रही मिति २०६०।१२।७ मा थुनाबाट छुटी गएको देखिँदा थुनामा बसेको

अवधि वर्ष २ वर्ष कटाई बाँकी कैद वर्ष १८ बेरुजु हुँदा लगत कसी असूल उपर गर्नु र निजको अंश सर्वस्वसहितको लगत राखी असूलउपर गर्नु भनी शुरु नवलपरासी जिल्ला अदालतमा लेखी पठाई दिनु-----१

मिसिल नियमबमोजिम गरी बुझाई दिनु-----२

उक्त रायमा सहमत छौं ।

न्या.तपबहादुर मगर

न्या.रणबहादुर बम

इति संवत् २०६७ साल मंसिर ९ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत : अशोककुमार बस्नेत,

पुनाराम खनाल

निर्णय नं. ८५५४

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव

रिट नं. ०६६-WS-००३१

आदेश मिति: २०६७।१०।६।५

विषय : उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, का.म.न.पा. वडा नं.३२
बस्ने अधिवक्ता सन्तोष बस्नेत समेत

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय,
सिंहदरवार, काठमाडौं समेत

- राज्य भनेको यथार्थमा भूगोल मात्र नभएर त्यहाँ बसोबास गर्ने जनता हो, ती जनताले अपनत्ववोध नगरेसम्म राज्यबाट सञ्चालित कुनै पनि क्रियाकलापहरू सार्थक एवं सफल हुन नसक्ने ।
- राज्यप्रति, राज्य संयन्त्रप्रति र राज्यबाट सञ्चालन हुने क्रियाकलापहरू प्रति

जनताको आस्था र विश्वास जागृत गर्नका लागि राज्य संयन्त्रमा आफ्नो समेत सहभागिता हुन सक्छ, त्यसका लागि राज्यले वातावरण निर्माण गरेको छ भन्ने आभाष दिनका लागि कुनै न कुनै रूपले ढोका खोलिदिनु जरुरी हुने ।

(प्रकरण नं.४)

- संविधान स्वयं क्रियाशील हुने दस्तावेज होइन, यो राज्यको राजनीतिक आर्थिक दस्तावेज हो, राज्यको मूल नीति हो । संविधानलाई अन्य कानूनहरूका माध्यमबाट, नीति, योजना र कार्यक्रमहरूका माध्यमबाट र विभिन्न राज्य संयन्त्रहरूको क्रियाशीलताबाट नै क्रियान्वित हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- अन्तरिम व्यवस्थापनका लागि गरिएको कानूनी व्यवस्थालाई त्यसको उद्देश्य र त्यसमा अन्तर्निहित सामाजिक रुपान्तरणको सोचप्रति उपेक्षा गरी अन्यथा व्याख्या गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- देशको भौगोलिक संरचनाअनुसार केही क्षेत्र सदैव पछाडि पर्दै आएका छन्, भौगोलिक विकटताका दृष्टिले ठगिएका ती क्षेत्रहरू राज्यको समग्र विकास प्रक्रियामा समेत पछाडि पर्दै आएको यथार्थलाई नकार्न सकिँदैन । त्यसैले महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपांग र पिछडिएको क्षेत्रको समग्र उत्थानका लागि राज्यको मूल कानूनमा नै प्रतिवद्धता व्यक्त हुनु र तदनुरूप अन्य कानूनद्वारा कानूनी प्रत्याभूति दिँदै कार्यक्रमिक हिसावले पनि तदनुरूपको व्यवहार हुनुलाई अन्यथा मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.७)

- राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी नतोकेसम्मका लागि सबै महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलाई

आर्थिक तथा सामाजिक रुपमा पछाडि परेको समुदाय मानिने भनी अन्तरिम व्यवस्थापन गरेको सन्दर्भमा त्यस किसिमको अन्तरिम व्यवस्थालाई लामो समयसम्म कायम राखिनु हुँदैन । त्यस्ता विषयमा तत्कालै अध्ययन हुनु पर्दछ, वास्तविक रुपमा पछाडि परेको वर्गको पहिचान गर्नु पर्दछ र तदनुरूपको न्यायपूर्ण कानूनी प्रबन्ध गरिनु पर्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री सन्तोष बस्नेत, श्री प्रवीणता वस्ती, श्री बालकृष्ण नेउपाने र श्री उमाशंकर जोशी

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेग्मी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७(७)
- निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(३)

आदेश

न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) अनुसार यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार रहेको छ :

निजामती सेवा नियमावली, २०५० को सातौं संशोधनबाट संशोधित भएको नियम १४ को उपनियम (३) मा ऐनको दफा ७ को उपदफा ७ को प्रयोजनको लागि आर्थिक तथा सामाजिक रुपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदायको विवरण नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी नतोके सम्मको लागि सम्पूर्ण महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी दलितलाई आर्थिक तथा सामाजिक रुपमा पछाडि परेको समुदाय भनिने छ भन्ने उल्लेख छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ ले आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिले पछि परेको महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदाय,

उत्पीडित वर्ग गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक दिएकोमा विपक्षी नेपाल सरकारले जारी गरेको निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) र (४) ले महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलाई लिङ्ग, जात, थरको आधारमा मात्र आरक्षण दिएको, तर आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरको पहिचान नगरेकोले माथि उल्लिखित कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा २१ को विपरीत भई प्रारम्भ देखि नै बदरभागी भएकाले यो निवेदन पेश गरेका छौं ।

संविधानको धारा २१ ले आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशीको लागि मात्र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा संरक्षण दिन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिकोणले पछाडि नपरेका महिला, दलित, आदिवासी/जनजाति, मधेशीलाई यो संरक्षण दिन मिल्दैन । तर, विपक्षी नेपाल सरकारले जारी गरेको निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) मा गरिएको जाति, लिङ्गको आधारमा आरक्षण दिने कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा २१ को विपरीत छ । त्यसैगरी निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) को प्रयोजनको लागि भनी आर्थिक, सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदायको विवरण नेपाल सरकारले सूचना प्रकाशित गरी तोकिएबमोजिम हुने व्यहोरा उल्लेख गरिएको, तर संविधानको धारा २१ को कार्यान्वयनको लागि आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिकोणले पछाडि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदायको विवरण नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित गर्नुपर्ने र त्यसबाट सबै महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी,

दलितलाई आरक्षण दिन मिल्दैन भन्ने प्रष्ट भएकोमा सोही नियमावलीको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी नतोकेसम्म सम्पूर्ण महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलाई आर्थिक, सामाजिक रूपले पछिडिएको समुदाय भनिनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था स्वतः संविधानको धारा २१ को विपरीत छ । संविधानलाई ऐन र नियमले निष्क्रिय बनाउन नसक्ने हुँदा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ सँग बाभिएकोले धारा ३२ र १०७(१)(२) बमोजिम बदर गरी संविधानको धारा २१ बमोजिम आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित समुदायलाई समानुपातिक, समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी गराउनु भन्ने आदेश वा अन्य जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पुर्जि जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदनपत्र ।

यसमा, के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिन भित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियम बमोजिम गरी पेश गर्नु । साथै हाल अन्तरिम आदेश जारी गरिरहनु परेन भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६६।११।२० मा भएको आदेश ।

संविधानको धारा २१ द्वारा प्रदत्त सामाजिक न्यायको हक आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित समुदाय उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने मौलिक हक हो भने निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा

७(७) एवं निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(३), (४) को व्यवस्था संविधानको धारा २१ अन्तर्गत बनेको नभई संविधानको धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था अन्तर्गत बनेको हो । संविधानको धारा १३(३) मा महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, बृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ । संविधानको प्रस्तुत सारवान समानता (Substantive Equality) सम्बन्धी व्यवस्थाअनुसार नै राज्यले महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, दलित र अपाङ्गको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७(७) एवं निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(३), (४) को प्रावधानहरूको निर्माण गरेको हो । प्रचलित नेपाल कानूनमा महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, दलित र अपाङ्ग पहिचानका आधारहरू निर्धारण गरिएका छन् । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७(७) एवं निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(३) (४) द्वारा प्रदान गरिएको विशेष व्यवस्थाको उपभोग गर्नका लागि महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, दलित र अपाङ्ग नागरिकले प्रचलित नेपाल कानूनले निर्धारण गरेको पहिचानका आधारहरू खुलाउनु पर्ने हुन्छ । यसको अभावमा कसैले पनि सो व्यवस्थाको उपभोग गर्न सक्दैन । संविधानको धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा राज्यले आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्गको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकासका लागि पनि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधान रहेको भएतापनि आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्गको पहिचान विना नै सो वर्गको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकासका लागि कानून निर्माण हुन सक्ने अवस्थाको अभावमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७(७) एवं निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(३) (४) को व्यवस्था

संविधानको धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशबमोजिम आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक रूपमा पिछडिएको वर्गको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकासका लागि गरिएको विशेष व्यवस्था नभई सो वाक्यांशमा उल्लिखित महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, दलित र अपाङ्गको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकासका लागि कानूनद्वारा गरिएको विशेष व्यवस्था भएकाले संविधानको धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशबमोजिम बनेको उल्लिखित व्यवस्था संविधानको धारा २१ प्रतिकूल हुँदा बदर गरिपाउँ भन्ने निवेदकको जिकीर भूठा र आधारहीन भएकाले खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयका तर्फबाट ऐ.का सचिव डा.त्रिलोचन उप्रेतीले पेश गर्नु भएको लिखित जवाफ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ को सामाजिक न्यायको हकको प्रचलनका लागि देशको सामाजिक संरचनाअनुरूप हुने गरी निजामती सेवालाई समावेशी बनाउने गरी निजामती सेवा ऐनमा भएको दोश्रो संशोधनबाट महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, दलित, अपाङ्ग र पिछडिएको क्षेत्रमा बसोवास गर्ने समूहको सहभागिता सुनिश्चित गरी आएको प्रावधान संविधानसम्मत नै हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको लोकसेवा आयोगका तर्फबाट ऐ.का सचिव केशवप्रसाद भट्टराईले पेश गर्नु भएको लिखित जवाफ ।

निजामती सेवालाई समावेशी बनाउने उद्देश्यसहित निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) मा खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैतालिस प्रतिशत पद छुट्याई यसरी छुट्याइएको पदमध्ये तेत्तीस प्रतिशत महिला, सत्ताइस प्रतिशत आदिवासी/जनजाति, बाइस प्रतिशत मधेशी, नौ प्रतिशत दलित, पाँच प्रतिशत अपाङ्ग र चार प्रतिशत पिछडिएको क्षेत्रका उम्मेदवारहरू बीच छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने व्यवस्था समावेश रहेको छ । सो उपदफाको स्पष्टीकरण खण्डको (२) मा महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित भन्नाले आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी,

जनजाति, मधेशी र दलितलाई सम्झनु पर्ने व्यवस्था गरी उक्त वर्गका सबैलाई उक्त सुविधा दिने नभई आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेको वर्ग वा समुदायको व्यक्तिलाई नै सुविधा दिने व्यवस्था समावेश भएकोले उक्त व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ को भावनाअनुरूप नै भएको हुँदा रिट खारेजयोग्य छ, खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका तर्फबाट ऐ.का निमित्त सचिव विनोद के.सी.ले पेश गर्नु भएको लिखित जवाफ ।

संविधानको धारा २१ बमोजिम आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित समुदाय उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी गराउने उद्देश्यअनुरूप निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) मा निश्चित प्रतिशतमा आर्थिक, सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित मात्र उम्मेदवार हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको र सो व्यवस्थाबाट आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेको उत्पीडित किसान, मजदुरलगायतका व्यक्तिले अवसर प्राप्त गर्न सक्ने नै हुँदा प्रस्तुत व्यवस्था संविधानको धारा २१ अनुरूप नभएको भन्ने विपक्षीको जिकीर तर्कसंगत नभै निरर्थक भएकाले खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको कानून तथा न्याय मन्त्रालयका तर्फबाट ऐ.का सचिव माधव पौडेलले पेश गर्नु भएको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदक अधिवक्ताद्वय श्री सन्तोष बस्नेत र श्री प्रवीणता वस्तीका साथै निवेदक तर्फबाट रहनु भएका विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री बालकृष्ण नेउपाने र श्री उमाशंकर जोशीले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा पहिलो पटक सामाजिक न्यायको हक सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको र त्यसमा आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका सबैलाई समेटिएकोमा कानूनद्वारा त्यसको प्रतिकूल व्यवस्था गरिएको हुँदा त्यस्तो कानूनी व्यवस्थालाई संविधानअनुकूल मान्न सकिँदैन । संविधानको

उद्देश्य प्राप्तिलाई खल्बल्याउने गरी आधार तय गर्ने अधिकार विधायिकालाई समेत हुँदैन । जातिय आधारमा गरिने वर्गिकरणले जातिय विभेदलाई भन्ने बढावा दिन्छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेपनि लक्षित वर्गले उपभोग गर्न नपाउने हकका सम्बन्धमा अदालतले बोल्नु पर्दछ । समावेशीकरणको उद्देश्य भनेको सामाजिक न्याय हो र यसले पिछडिएको वर्गलाई अगाडि बढाउने उद्देश्य पनि ग्रहण गरेको हुन्छ । तर निजामती सेवा ऐनमा गरिएको व्यवस्थाले समावेशीकरणको त्यस उद्देश्यलाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन । संविधानप्रतिकूल गरिएको व्यवस्थाले पछाडि परेकालाई अगाडि बढाउने भन्दा भन्ने खाडल बढाउने काम गरेको छ । त्यसबाट अवसर पाएकाहरूले नै अवसर खोसेर लिने अवस्था बनेको हुँदा त्यस्तो कानूनी व्यवस्थालाई कायम राखिनु हुँदैन, बदर घोषित गरिनु पर्दछ, भनी वहस जिकीर प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

विपक्षी कानून तथा न्याय मन्त्रालय समेतका तर्फबाट रहनु भएका विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेग्मीले संविधानको धारा १३ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांशले राज्यबाट विशेष व्यवस्था गर्नु पर्ने भनी विभिन्न वर्गको पहिचान गरेको छ । निवेदनमा चुनौती दिइएको कानूनी व्यवस्था संविधानको प्राबधान भन्दा फरक छैन । संविधानको धारा १३ को उपधारा (३) भन्दा अलग रूपमा धारा २१ लाई हेरिनु हुँदैन । संविधान स्वयं नै अन्तरिम भएकाले संक्रमणकालमा केही अन्यौल र अस्पष्टता देखिनु स्वाभाविकै हो । संविधानको भावनाप्रतिकूल नरहेको कानूनी व्यवस्था बदर हुनु पर्ने होइन, निवेदन खारेज हुनु पर्दछ, भनी वहस गर्नु भएको थियो ।

आज निर्णय सुनाउन तारिख तोकिएको प्रस्तुत निवेदनमा उल्लिखित निवेदन व्यहोरा र लिखित जवाफका साथै दुवै तर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले प्रस्तुत गर्नु भएको वहस जिकीर तथा वहसनोट समेतलाई अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा मूलतः निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा गरिएको दोस्रो संशोधनपछि कायम हुन आएको दफा ७ को उपदफा (७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम

(३) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश समेत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ सँग बाभिएको हुँदा उक्त कानूनी व्यवस्था बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने दावी लिइएको देखिन्छ । विपक्षी तर्फबाट मुख्य रूपमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) मा निश्चित प्रतिशतमा आर्थिक, सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित मात्र उम्मेदवार हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको र सो व्यवस्थाबाट आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेको उत्पीडित किसान, मजदुर लगायतका व्यक्तिले अवसर प्राप्त गर्न सक्ने नै हुँदा प्रस्तुत व्यवस्था संविधानको धारा २१ अनुरूप नै रहेको भनी जिकीर लिइएको पाइन्छ । उल्लिखित सन्दर्भमा प्रस्तुत निवेदनमा मूलतः निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) र त्यसको प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश समेत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ सँग बाभिएको छ वा छैन ? भन्ने प्रश्नको निरूपण गरी निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने भएको छ । २. निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रथमतः निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७), निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) र त्यसको प्रतिबन्धात्मक बाक्यांशमा गरिएको व्यवस्थाका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ मा रहेको मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्थालाई हेर्नु पर्ने हुन आउँछ । निजामती सेवा ऐनको दफा ७ मूलतः पदपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था हो । त्यस अन्तर्गतको उपदफा (७) मा “... निजामती सेवालार्ई समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैतालिस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी देहायबमोजिमका उम्मेदवारहरूबीचमा मात्र छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिनेछ” भन्ने व्यवस्था गरी महिलाका लागि तेत्तीस प्रतिशत, आदिवासी/जनजातिका लागि सत्ताइस प्रतिशत, मधेशीका लागि बाइस प्रतिशत, दलितका लागि नौ प्रतिशत, अपांगका लागि पाँच

प्रतिशत र पिछडिएको क्षेत्रका लागि चार प्रतिशत निर्धारण गरिएको देखिन्छ । त्यसैगरी निजामती सेवा नियमावलीको नियम १४ मा पदपूर्ति प्रतिशतको आधारमा पदसंख्या निर्धारण शिर्षक अन्तर्गत उपनियम (३) मा “ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) को प्रयोजनका लागि आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदायको विवरण नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेबमोजिम हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने ऐ. उपनियमको प्रतिबन्धात्मक बाक्यांशमा “तर, नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी नतोकेसम्मको लागि सम्पूर्ण महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलाई आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेको समुदाय मानिनेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

३. मूल कानूनका रूपमा रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ लाई हेर्दा उक्त धारा सामाजिक न्यायको हकसँग सम्बन्धित रहेको र सो धारामा “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस बाहेक संविधानको धारा १३ मा रहेको समानताको हक अन्तर्गत उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश पनि यहाँ सान्दर्भिक हुन आउँछ । त्यसमा भनिएको छ- “तर, महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा साँस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग र बालक, बृद्ध तथा अपांग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन ।”

४. सान्दर्भिक कानूनी एवं संवैधानिक प्रावधानहरूको उद्धरण पछि अब, निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश समेतको

कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ समेत सँग बाभिएको छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा ती कानूनी एवं संवैधानिक प्रावधानहरूको सान्दर्भिकता, त्यसमा लिइएको आधार र त्यसले ग्रहण गरेको अवधारणात्मक पक्षलाई पनि मिहिन रूपमा विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को प्रस्तावनालाई हेर्दा त्यसले सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र उत्तरदायी निजामती सेवाको परिकल्पना गरेको देखिन्छ । सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र उत्तरदायी सेवा भन्ने वित्तिकै त्यसले केही आधारभूत विशेषताहरूलाई अंगीकार गर्नु जरुरी हुन्छ । निजामती सेवा भनेको त्यस्तो सेवा हो, जहाँ जनताको आस्था र विश्वास, जनताको अपनत्वबोध, देशको भूगोल, जनसंख्या, धर्म, संस्कृति लगायतका राष्ट्रिय पहिचानको प्रतिविम्ब देखिनु पर्दछ । निजामती कर्मचारीहरूको समग्र संरचनालाई देशको स्थायी सरकारको रूपमा हेरिने हुँदा त्यसको सबलता र सक्षमताको विषय आफैमा महत्वपूर्ण हुन्छ । सबलता र सक्षमता भन्ने कुरा सो संस्थामा निहित रहेको अधिकार र त्यसले सम्पादन गर्ने कार्यबाट मात्र मापन हुन सक्दैन, त्यसप्रतिको जनताको दृष्टिकोण, सेवाग्राहीको सन्तुष्टि, त्यसको संरचना, त्यसभित्रको जनशक्तिको स्वरूप लगायतका विविध पक्षहरूले निर्णायक भूमिका खेल्दछन् । साविकको निजामती सेवामा सेवाको सुरक्षा नभएको, निजामती सेवालालाई व्यावसायिक बनाउन नसकिएको, निष्पक्ष र तटस्थ तुल्याउन नसकिएको भन्ने जस्ता आक्षेपहरू यसप्रति लक्षित भएको परिप्रेक्ष्यमा २०४८ साल पछि निजामती कर्मचारीको सेवाको सुरक्षा सँगसँगै उनीहरूका सेवा सुविधाहरूमा पनि क्रमिक रूपमा सुधार गर्दै सक्षम र सुदृढ निजामती सेवाको निर्माणका प्रयत्नहरू हुँदै आएको र सोही क्रममा पुरानो निजामती सेवा ऐन, २०१३ लाई विस्थापित गर्दै नयाँ ऐनका रूपमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ जारी गरिएको कुरामा विवाद हुन सक्दैन । उक्त ऐन तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को मर्म र भावनाअनुरूप बनाइएको तर २०६३ सालमा नेपालको अन्तरिम संविधान जारी भएपछि सो ऐनका साविकका केही प्रावधानहरू असान्दर्भिक

हुनु स्वाभाविकै हो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रस्तावनाबाटै देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने संकल्पका साथै लोकतन्त्र, शान्ति, सम्बृद्धि, अग्रगामी आर्थिक-सामाजिक परिवर्तन तथा देशको सार्वभौमिकता, अखण्डता, स्वतन्त्रता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राखेको छ । त्यसरी विद्यमान समस्याहरूको समाधानका लागि राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचनाभित्र स्वभावतः राज्यका अंगहरूमा रहेको कुनै जातजाति, भाषाभाषी, धर्म संस्कृति र क्षेत्रीय बाहुल्यताको सट्टामा सबै जातजाति, भाषाभाषी, धार्मिक सांस्कृतिक पहिचान बोकेका नागरिकहरूका साथै क्षेत्रीय रूपमा पछाडि परेका नागरिकहरूलाई समेत राज्य संयन्त्रमा सहभागी हुने अवसरको सुनिश्चितता अपरिहार्य हुन आउँछ । बञ्चितमा परेका, बहिस्करणमा परेका, राज्यको मूलधारबाट टाढा रहेका जनताहरूले कहिल्यै पनि राज्यलाई र राज्यका संयन्त्रहरूलाई आफ्नो ठान्दैनन् । राज्य भनेको यथार्थमा भूगोल मात्र नभएर त्यहाँ बसोबास गर्ने जनता हो, ती जनताले अपनत्वबोध नगरेसम्म राज्यबाट सञ्चालित कुनै पनि क्रियाकलापहरू सार्थक हुन सक्दैनन्, सफल हुन सक्दैनन् । त्यसैले राज्यप्रति, राज्य संयन्त्रप्रति र राज्यबाट सञ्चालन हुने क्रियाकलापहरू प्रति जनताको आस्था र विश्वास जागृत गर्नका लागि राज्य संयन्त्रमा आफ्नो समेत सहभागिता हुन सक्छ, त्यसका लागि राज्यले वातावरण निर्माण गरेको छ भन्ने आभाष दिनका लागि कुनै न कुनै रूपले ढोका खोलिदिनु जरुरी हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधानले त्यही उद्देश्य राखेको छ, त्यसैले संविधानले परिकल्पना गरे बमोजिम राज्यका अन्य कानूनहरूलाई पनि जनकेन्द्रित बनाउनु पर्दछ । त्यही सिलसिलामा निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा समसामयिक संशोधनका माध्यमबाट केही प्रावधानहरू थपिएका र परिमार्जन गरिएका छन् । ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) र नियमावलीको नियम १४ को उपनियम (३) को व्यवस्था त्यसको एउटा उदाहरण हो ।

५. संविधानमा विद्यमान वर्गीय, जातिय, क्षेत्रीय, लैंगिक समस्याहरूको समाधानका लागि

राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचनाको संकल्प गरिएको र त्यसका लागि महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, किसान, मजदुर, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपले पछाडि परेका वर्गका साथै अपांग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने गरी सकारात्मक विभेदको मार्ग प्रशस्त गरिएको छ । त्यसका अतिरिक्त धारा २१ द्वारा सामाजिक न्यायको हक समेत प्रत्याभूत गरेको छ । संविधान स्वयं क्रियाशील हुने दस्तावेज होइन, यो राज्यको राजनीतिक आर्थिक दस्तावेज हो, राज्यको मूल नीति हो । संविधानलाई अन्य कानूनहरूका माध्यमबाट, नीति, योजना र कार्यक्रमहरूका माध्यमबाट र विभिन्न राज्य संयन्त्रहरूको क्रियाशीलताबाट नै क्रियान्वित गरिन्छ । त्यसैले संविधान प्रतिकूलका कानूनहरू अमान्य हुने संवैधानिक प्रत्याभूति लिखित संविधानको एउटा महत्वपूर्ण विशेषताका रूपमा रहेको हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १ ले संविधानलाई नेपालको मूल कानूनका रूपमा राख्दै संविधानसँग बाकिने कानून बाकिएको हदसम्म अमान्य हुने स्पष्ट कुरा समेत गरेको छ । प्रस्तुत निवेदन पनि संविधानको यही प्रावधानअन्तर्गत परेको हो । त्यसैले निवेदनमा दावी लिइएको कानूनी व्यवस्था संविधानसँग बाकिएको छ वा छैन भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक छ । त्यही सन्दर्भमा हेर्दा संविधानले विद्यमान वर्गीय, जातिय, क्षेत्रीय, लैंगिक समस्याहरूको समाधानका लागि राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचनाको उद्देश्य ग्रहण गरेको र त्यसका लागि सामाजिक न्याय र समावेशी, सामेली राज्य संयन्त्रको निर्माणमा जोड दिएको कुरा यहाँ विचारणीय हुन आउँछ । संविधानका सम्बन्धित प्रावधानहरूको सापेक्षतामा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश समेतका प्रावधानहरूलाई हेर्ने हो भने उक्त कानूनी व्यवस्था मूलतः निजामती सेवाको तत्कालीन संरचना र त्यसभित्रको जनशक्तिको स्वरूपले नेपालको समग्र तस्वीरलाई

प्रतिबिम्बित गर्न नसकेको र निजामती सेवा सामेली र समावेशी हुन नसकेको अवस्थालाई बदलेर समावेशी चरित्रको निजामती सेवाको गठनमा आधारित देखिन्छ । त्यसले महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपांग र पिछाडिएको क्षेत्रलाई समेटेको छ, जुन संविधानको धारा २१ ले ग्रहण गरेको सामाजिक न्यायको हकसँग सार्थक रूपमा सम्बन्धित छ । उक्त कानूनी व्यवस्थाको अभ्यास पछिको अवस्थालाई हेर्ने हो भने त्यसले स्वाभाविक रूपमा केही सार्थक परिणाम पनि दिएको छ । सो सम्बन्धमा भएका पछिल्ला अध्ययनहरूबाट पनि सो तथ्य उजागर हुन्छ ।

६. निजामती सेवाभित्र महिला, जनजाति, मधेशी, दलित र अपांगको उपस्थिति केही हदसम्म बृद्धि हुँदै गएको देखिएको छ । त्यसैले निजामती सेवाको परम्परागत संरचनालाई बदल्ने नवीनतम सोचका साथ प्रारम्भ गरिएको प्रावधान र त्यसबाट केही सुधारात्मक संकेतहरू देखा परेको वर्तमान अवस्थामा त्यसलाई अवरुद्ध पार्ने गरी अदालतबाट हस्तक्षेप गरिनु सामाजिक न्यायका दृष्टिले पनि उपयुक्त हुँदैन । साथै कानून तथा न्याय मन्त्रालयका तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफमा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति समेतको विवरण निश्चित मापदण्डको आधारमा निर्धारण गर्नुपर्ने र सो निर्धारण गर्नु अध्ययन तथा अनुसन्धानको लागि समय लाग्ने भएकाले कानूनी रिक्तता हुन नदिनको लागि त्यसरी निर्धारण नभएसम्म सबै महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, दलित आदिलाई आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछि परेको समुदाय मानी उक्त कानूनी व्यवस्था गरिएको भनी उल्लेख गरिएको परिप्रेक्ष्यमा पनि निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) को कानूनी व्यवस्थालाई हेर्नु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ । त्यसैगरी र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) मा ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) को प्रयोजनका लागि महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदायको विवरण नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको र त्यसको प्रतिबन्धात्मक बाक्यांशबाट त्यसरी

राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी नतोकेसम्मका लागि सबै महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलाई आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेको समुदाय मानिने भनी अन्तरिम व्यवस्थापनसम्मको व्यवस्था गरिएको भन्ने देखिएको हुँदा नेपाल सरकारले त्यसमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गरी न्यायोचित मापदण्ड बनाउने स्वाभाविक अनुमान गर्न सकिने देखिन्छ । तसर्थ अन्तरिम व्यवस्थापनका लागि गरिएको कानूनी व्यवस्थालाई त्यसको उद्देश्य र त्यसमा अन्तर्निहित सामाजिक रूपान्तरणको सोचप्रति उपेक्षा गरी अन्यथा व्याख्या गर्न मिल्ने हुँदैन । तसर्थ निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा (७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशलाई बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावीसँग सहमत हुन सकिएन । प्रस्तुत निवेदन खारेज हुने ठहर्छ ।

७. तर निवेदकले सबै महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलाई आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेको समुदाय मानिने भनी गरिएको व्यवस्था न्यायोचित नभएको र त्यसले वास्तविक रूपमा अपेक्षित वर्ग नै अपेक्षित हुने अवस्था सिर्जना भएको भन्ने जस्ता विषयलाई पनि उठाएको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा जातिय र लिंगिय आधारमा मात्र साँचो अर्थमा पिछडिएको वर्गको पहिचान हुन सक्छ वा सक्दैन भन्ने जस्ता पक्षमा पनि गम्भीरतापूर्वक विचार गरिनु पर्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन । संविधानले अग्रगामी आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणको कुरा गरेको छ । त्यस किसिमको रूपान्तरण सीमान्तकृत जनताको तहसम्म नपुग्दासम्म सार्थक हुन सक्दैन । महिला भन्ने वित्तिकै त्यसभित्र नेपालको सिंगो जनसंख्याको आधाभन्दा बढी संख्या पर्दछ । नेपालको परम्परागत सामाजिक संरचनाअन्तर्गत महिलाहरू अपहेलित, उपेक्षित र उत्पीडित वर्गमा पर्दछन् । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाको कारणले गर्दा घर, समाज र सिंगो मुलुकको आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र साँस्कृतिक दृष्टिले महिलाहरू पछाडि पर्दै आएका छन् । यस्तै अवस्था आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपांगको पनि रहेको छ । त्यसबाहेक देशको

भौगोलिक संरचनाअनुसार केही क्षेत्र सदैव पछाडि पर्दै आएका छन्, भौगोलिक विकटताका दृष्टिले ठगिएका ती क्षेत्रहरू राज्यको समग्र विकास प्रक्रियामा समेत पछाडि पर्दै आएको यथार्थलाई नकार्न सकिँदैन । त्यसैले महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपांग र पिछडिएको क्षेत्रको समग्र उत्थानका लागि राज्यको मूल कानूनमा नै प्रतिबद्धता व्यक्त हुनु र तदनुरूप अन्य कानूनद्वारा कानूनी प्रत्याभूति दिँदै कार्यक्रमिक हिसाबले पनि तदनुरूपको व्यवहार हुनुलाई अन्यथा मान्न सकिँदैन । तर निरपेक्ष रूपमा सबै महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी र दलितहरूलाई समान व्यवहार गर्दा ती वर्गभित्रका कमजोर वर्ग लाभान्वित नहुने अवस्था उत्पन्न हुन सक्छ । त्यसैगरी पिछडिएको क्षेत्रभित्र वसोवास गर्ने सबै जनता उस्तै अवस्थामा छन् भन्ने निरपेक्ष धारणाका साथ व्यवहार गरियो भने त्यस क्षेत्रभित्रका साँचो अर्थमा पिछडिएका जनता लाभ विमुख हुनु पर्ने अवस्था पनि उत्पन्न हुन सक्छ । के सबै महिलाको तुलनामा सबै पुरुष सक्षम अवस्थामा छन् ? के सबै आदिवासी/जनजाति, मधेशी र दलितको तुलनामा सो वर्गभित्र नपर्ने सबै जनता सक्षम छन् ? के पिछडिएको क्षेत्रभित्र वसोवास गर्ने सबै जनताको तुलनामा सुगम क्षेत्रमा वसोवास गर्ने सबै जनता सक्षम छन् ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरू उठ्न सक्छन् । त्यसको जवाफ खोज्ने हो भने देशको राजधानीका रूपमा रहेको काठमाडौँमा पनि अत्यन्त कमजोर आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक अवस्थाबाट गुञ्जनु परेका जनताहरू रहेका हुन सक्छन् । त्यसैगरी ब्राम्हण, क्षेत्री लगायतका जातीय वर्गमा पर्ने कतिपय जनता अत्यन्त कमजोर आर्थिक अवस्थामा रहेका हुन सक्छन् । त्यसैले संविधानको धारा २१ मा “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका” भन्ने शब्दावलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसको स्वाभाविक अर्थ महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपांग र पिछडिएको क्षेत्रभित्रका पनि “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका” वर्गको खोजी गर्नुपर्ने भन्ने नै हुन आउँछ ।

८. विश्वका अन्य मुलुकहरू पनि यस किसिमको समस्याबाट गुञ्जँदै आएका छन् र त्यस्तो समस्या समाधानका लागि प्रयत्नशील पनि हुँदै

आएका छन् । त्यसमध्ये भारतमा सन् १९७९ मा त्यहाँको संविधानको धारा १५ र १६ समेतको प्रयोजनका लागि तत्कालीन सांसद विन्देश्वरीप्रसाद मण्डलको अध्यक्षतामा आरक्षण सम्बन्धमा लक्षित वर्गको पहिचान गरी प्रतिवेदन पेश गर्न गठित उच्चस्तरीय आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा पिछडिएको वर्गको पहिचानका लागि सामाजिक, शैक्षिक एवं आर्थिक हिसावले विभिन्न ११ वटा आधारहरू निर्धारण गरेको देखिन्छ । सो प्रतिवेदनको पक्ष विपक्षमा त्यहाँको समाज विभाजित हुन पुगेको कारणबाट कार्यान्वयनमा जटिलता उत्पन्न हुन पुगेको पाइन्छ । उक्त प्रतिवेदन र समग्र आरक्षण नीतिको सन्दर्भमा भारतीय विश्लेषकहरूले आरक्षणको नीति जुन वर्गका वा समुदायका लागि ल्याइएको हो, त्यस वर्गभित्रकै अभिजात वर्गले त्यसलाई रोकेर वास्तविक व्यक्तिहरूसम्म पुग्न नदिने सम्भावनालाई निस्तेज तुल्याउन जरुरी हुने भन्ने सम्मको टिप्पणी गरेका छन् । जातजाति, भाषा, धर्म र संस्कृति समेतका आधारमा हाम्रो जस्तै विविधतापूर्ण सामाजिक संरचना विद्यमान रहेको भारतको अनुभव हाम्रा सन्दर्भमा पनि मननीय हुन्छ ।

९. परम्परागत सामाजिक संरचनालाई बदल्न खोज्दा त्यसलाई प्रतिरोध गर्ने शक्ति पनि उत्तिकै सशक्त रूपमा अगाडि बढ्न खोज्नु अत्यन्त स्वाभाविक हुन्छ । यो सामाजिक परिवर्तनको प्रक्रियाभित्रको स्वाभाविक उपक्रम नै हो । तर त्यसलाई निरपेक्ष ढंगले बुझ्ने र आलोचनालाई केवल आलोचनाका रूपमा मात्र ग्रहण गर्ने कोसीस गरियो भने त्यस्ता आलोचनाभित्रका जायज पक्ष पनि ओभरलुका पर्न जान्छन् । आरक्षणको पक्ष विपक्षमा व्यक्त हुने विभिन्न खाले धारणाहरूलाई एकातिर पन्छाएर निष्पक्ष रूपमा विश्लेषण गर्ने हो भने जातिगत वा लिङ्गगत आधारमा वर्ग पहिचान जति सहज हुन्छ, त्यस जातिभित्र र त्यही लिङ्गीय पहिचानभित्रका वास्तवमै पिछडिएका वा बञ्चित भएका व्यक्तिहरूको पहिचान त्यत्तिकै कठिन हुन्छ । तर आरक्षणको उद्देश्य भनेकै वास्तविक रूपमा पिछडिएका वा बञ्चित भएका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी उनीहरूलाई राष्ट्रिय मूल प्रवाहमा

प्रवाहित गर्नु नै हो । त्यसैले हामीले प्रारम्भ गरेको “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछडि परेका” जनताको लागि प्रारम्भ गरिने कार्यक्रमहरूलाई साँचो अर्थमा Needy people को हितमा उपयोग गर्न सकिएन भने त्यसले महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपांग र पिछडिएको क्षेत्रभित्र नै विभिन्न वर्ग खडा गर्ने सम्भावना रहन्छ । संविधानले निरपेक्ष ढंगले महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपांग र पिछडिएको क्षेत्रलाई समेट्न खोजेको होइन, त्यसभित्रका “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछडि परेका” जनताको पहिचान गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ । त्यसैले अन्यत्रका अभ्यास र त्यसबाट उत्पन्न भएका समस्याहरूलाई समेत मध्यनजर राखी समस्यारहित ढंगले वास्तविक रूपमा पाउनु पर्ने जनताले सुविधा पाउने किसिमबाट अघि बढाउनु आजको आवश्यकता हो । अन्यथा आज जुन उद्देश्यले समावेशीकरणको मुद्दालाई उठाइएको छ, त्यसले समाजमा द्वन्द्वको वातावरण निर्माण नगरोस् भन्ने तर्फ बेलैमा सतर्क हुनु पर्दछ ।

१०. कानून तथा न्याय मन्त्रालयका तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफमा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति समेतको विवरण निश्चित मापदण्डको आधारमा निर्धारण गर्नुपर्ने र सोका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धानको आवश्यकता रहेको कुरा औल्याइएको देखिन्छ । प्रस्तुत रिट निवेदनका माध्यमबाट निवेदकहरूले देखाएको सरोकार पनि यही नै हो । प्रस्तुत निवेदनलाई कुनै वर्ग विशेषका प्रतिको आशक्ति वा उपेक्षाका रूपमाभन्दा पनि आर्थिक सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले न्यायपूर्ण समाज स्थापना प्रतिको चाहनाका रूपमा लिन न्यायोचित हुन आउँछ । यस्तै उपेक्षा संविधानले पनि गरेको पाइएको परिप्रेक्ष्यमा समावेशी राज्य संरचना निर्माण गर्ने वृहत्तर उद्देश्यका साथ अघि बढ्दा कसैले पनि आफूलाई उपेक्षा भएको महसूस गर्नु नपर्ने गरी गर्नु पर्ने कुरामा ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ । निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम

(३) मा ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) को प्रयोजनका लागि महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित समुदायको विवरण नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोके बमोजिम हुने व्यवस्था गरी त्यसको प्रतिबन्धात्मक बाक्यांशबाट त्यसरी राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी नतोके सम्मका लागि सबै महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलितलाई आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेको समुदाय मानिने भनी अन्तरिम व्यवस्थापन गरेको सन्दर्भमा त्यस किसिमको अन्तरिम व्यवस्थालाई लामो समयसम्म कायम राखिनु हुँदैन । त्यस्ता विषयमा तत्कालै अध्ययन हुनु पर्दछ, वास्तविक रूपमा पछाडि परेको वर्गको पहिचान गर्नु पर्दछ र तदनुरूपको न्यायपूर्ण कानूनी प्रबन्ध गरिनु पर्दछ । त्यसैले संविधानमा सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक हुनेछ” भनी व्यक्त भएको प्रतिबद्धतालाई सार्थक तुल्याउने गरी पिछडिएको वर्गको पहिचानका लागि उचित मापदण्ड बनाउन तत्कालै एउटा अध्ययन समिति गठन गरी सो समितिको प्रतिवेदन समेतका आधारमा निजामती सेवा ऐन लगायतका अन्य ऐन नियमहरूमा पनि सामाजिक न्यायको अनुभूति हुने गरी समसामयिक व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ । यसको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छौ ।

न्या.ताहिर अली अन्सारी

न्या.अवधेशकुमार यादव

इति संवत् २०६७ साल माघ ६ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत : उमेश कोइराला

निर्णय नं. ८५५५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव
संवत् २०६७ सालको रिट नं. ०५२९
आदेश मिति: २०६७/११/१६।२
मुद्दा :- उत्प्रेषणयुक्त प्रतिषेध सहितको
परमादेश ।

निवेदक: ल.पु.न.पा. वडा नं. १९ स्थित श्री ज्वाला
हाइड्रोपावर प्रा.लि.को तर्फबाट अख्तियार
प्राप्त ऐ.का अध्यक्ष भई आफ्नो हकमा
समेत श्री सुगत वैद्य

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, ऊर्जा मन्त्रालय समेत

- प्रशासकीय प्रकृतिको नवीकरण जस्तो कार्य गर्दा तहतबाट टिप्पणी उठी Work Schedule अनुसारका कार्यहरू कम्पनीले पूरा नगरेको भन्ने आधारमा गरिएको निर्णय तथा कामकारवाहीलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको शर्तमा उल्लेख भएबमोजिमको आफ्नो दायित्व समयमै पूरा गर्न नसकी दायित्वबाट विचलित भएको र शर्तबमोजिमको आफ्नो दायित्व पूरा नगरेको भनी अधिल्लो वर्ष म्याद थप गर्दा नै सचेत समेत गराइसकेको अवस्थामा केवल निवेदन जिकीरकै आधारमा मात्र सर्वेक्षण अनुमतिपत्रमा उल्लेख भएबमोजिमको कामकारवाही समयमै पूरा गरेको अर्थात् कामकारवाही सन्तोषजनक रहे भएको भनी भन्न मिल्ने अवस्था नदेखिने ।

(प्रकरण नं.७)

- कम्पनीले पेश गरेको प्रगति रिपोर्टको तथ्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने लगायतका सम्पूर्ण कार्यहरू रिट क्षेत्रबाट हेरिने नभई कानूनबमोजिम सम्बन्धित निकाय तथा अख्तियारवालाबाट हेरिने विषय हुने ।

(प्रकरण नं.८)

निवेदकको तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री टीकाराम भट्टराई, श्री भीमार्जुन आचार्य
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- विद्युत ऐन २०४९ को दफा ५(१), (३), ८, ८(३)
- विद्युत नियमावली, २०५०

आदेश

न्या.खिलराज रेग्मी: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ एवं १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ :-

म निवेदक समेतले उल्लिखित प्रा.लि. दर्ता गरी सम्पूर्ण कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी विपक्षी विभागबाट मिति २०६५।५।२० मा माछा खोला जल विद्युत आयोजनाको विद्युत उत्पादनको सर्वेक्षण अनुमति प्राप्त गरेका थियौं । यसरी अनुमतिपत्र प्राप्त गर्दाकै अवस्थामा आयोजनाले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू अनुमतिपत्र साथमै उपलब्ध गराइएको थियो । आयोजनास्थल गोर्खा जिल्लाको गुम्दा गा.वि.स. मा रहेको यो आयोजनाबाट प्रारम्भमा ४.९ मेघावाटको विद्युत उत्पादन गर्ने अनुमति प्राप्त भएकोमा हाल स्थलगत अध्ययनबाट करिब १२.५ मेघावाट उत्पादन हुने देखिएको छ ।

यसरी अनुमति पत्र प्राप्त गरेपश्चात् कानूनबमोजिमका सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा गरी

सर्वेक्षणको कार्य तीव्र रूपमा अघि बढिरहेको छ । आयोजनामा गत ०६७ आश्विन मसान्तसम्ममा कुल लगानी १ करोड ३२ लाख ८७ हजार दुईसय लगानी भइसकेको छ । यसै बीच विपक्षी विभागले निवेदक कम्पनीलाई मिति २०६७।७।११ मा एक्कासी एक पत्र पठाई मिति २०६७।७।५ को विपक्षी सचिवस्तरको निर्णयानुसार भनी हाम्रो अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने र थप अध्ययन विभाग आफैले गर्ने भन्ने जानकारी गराएको छ । उक्त जानकारी पत्रमा के कारणले किन हाम्रो अनुमति पत्र नवीकरण नगरिएको हो सो सम्बन्धमा केही पनि उल्लेख नगरिएकोले उक्त निर्णयको प्रतिलिपि पाऊँ भनी निवेदक कम्पनीले मिति २०६७।७।२९ द.नं. २०७४ मा निवेदन दर्ता गराएकोमा हालसम्म पनि उक्त निर्णयको प्रतिलिपि विपक्षीले उपलब्ध नगराएको र कम्पनीले अनुमति लिएको सर्वेक्षण अनुमतिको भविष्य अनिश्चित भई करोडौंको लगानी समेत डुब्ने आशंका भएको र यस सम्बन्धमा अन्य उपचारको व्यवस्था समेत नभएको र विपक्षीहरूको उक्त कार्यले हामी निवेदकको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२(२) ड, च, धारा १३, धारा १९ तथा विद्युत ऐन, २०४९ विद्युत नियमावली, २०५० ले प्रत्याभूत गरेको मौलिक तथा कानूनी हकमा प्रतिकूल असर परेकोले यो रिट निवेदन लिई सम्मानित अदालतसमक्ष उपस्थित भएका छौं ।

माथि उल्लेख गरिएबमोजिम निवेदकले उक्त मितिमा प्राप्त गरेको अनुमति पत्रको म्याद १ वर्षमा समाप्त भएकोले हामीले पेश गरेको प्रगति विवरण समेतलाई विवेचना गरी विपक्षी विभागले मिति २०६६।५।२१ को निर्णयानुसार मिति २०६७।५।१२ सम्मको लागि थप गरिएको थियो । यसरी पुनः थपिएको एक वर्षको म्याद समाप्त हुनु अगावै निवेदक कम्पनीले प्रगति विवरण, नवीकरण वापत लाग्ने दस्तूर तिरेको रिसद र अन्य तोकिएबमोजिमका सबै आवश्यक कागजात सहित मिति २०६७ भाद्र १० गते द.नं.८३६ मा विपक्षी विभागमा नियमानुसार निवेदन दिएका थियौं । साथै सोही निवेदनमा हामीले आयोजनाका परामर्शदाता कम्पनीले दिएको प्रतिवेदनमा आधारित भएर साविकको ४.९ मेघावाटको क्षमता वृद्धि भई १२.५

मेघावाट भएकोले सो थप क्षमताको लागि समेत सर्वेक्षण अनुमति पाउँ भनी वृद्धि भएको क्षमताको लागि आवश्यक पर्ने थप दस्तूर समेत बुझाएको रसिद समेत साथै राखेका थियौं । यसरी सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा गरेर अनुमति नवीकरणको पत्र पाउन प्रतिक्षा गरी बसेको लामो समयसम्म पनि जानकारी नआएकोले विपक्षी विभागमा सम्पर्क गर्न जाँदा विपक्षी विभागबाट अनुमतिपत्र नवीकरण नगरिएको पत्र थमाइयो ।

विद्युत ऐन २०४९ को दफा ५ ले अनुमति पत्रको अवधि बढीमा ५ वर्षको लागि हुने व्यवस्था गरी दफा ५(३) ले सोभन्दा कम अवधिको लागि प्राप्त अनुमतिपत्र एकवर्ष अगावै नवीकरण गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । निवेदक कम्पनीले प्रारम्भमा एक वर्षको अनुमति प्राप्त गरी पुनः एक वर्ष थप भएको व्यहोरा माथि नै उल्लेख भइसकेको छ । यसरी बढीमा ५ वर्षको लागि नवीकरण गर्दै लैजाने विधायिकाको मनसायानुरूप नै ऐन बनेकोमा कुनै द्विविधा छैन ।

उक्त ऐनको दफा ८(१) ले विभिन्न अवस्थामा अनुमति पत्र खारेज हुन पनि सक्ने स्वविवेकीय अधिकार सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । उक्त कुनै पनि व्यवस्थाहरू हाम्रो हकमा लागू हुने अवस्था छैन । त्यसमा पनि दफा ८(३) ले खारेज गर्नु अघि सुनुवाईको मौका दिनुपर्ने अनिवार्य प्रावधान राखेको छ । नियमावलीको नियम २५ ले पनि अनुमति पत्रको नवीकरण गराउनु पर्ने व्यवस्था गरी नवीकरण नगरिने अवस्थाको परिकल्पना नै गरेको छैन । सर्वेक्षणको लागि तोकिएको ५ वर्षे अवधिमा सर्वेक्षणको काम सम्पन्न हुने र सो अवधि पश्चात उत्पादन कार्य प्रारम्भ गर्न सकिने र त्यसका लागि अर्को अनुमतिपत्र लिन सकिने व्यवस्था ऐन तथा नियमावलीमा गरिएको छ । सर्वेक्षण अवधिमा नै सरकारले मनोमानी ढंगले अनुमतिपत्र नवीकरण खारेज गर्ने वा नवीकरण नगर्ने हो भने निजी क्षेत्रलाई उत्पादन कार्यमा संलग्न नै गराउन नसकिने अवस्था उत्पन्न हुन पुग्दछ । निवेदक कम्पनीको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्नुको परिणाम खारेजी सरह नै भएकोले यसरी नवीकरण नगर्ने निर्णय गर्नु अघि अनिवार्य रूपमा सुनुवाईको मौका

प्रदान गर्नुपर्नेमा हाम्रो हकमा कुनै सुनुवाईको मौका नै प्रदान नगरी र कुनै कारण नै नजनाई कानूनले तोकेको उचित प्रक्रिया समेत पूरा नगरी गरिएको उक्त निर्णय हचुवा, आत्मनिष्ठ, स्वेच्छाचारी र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत छ ।

अनुमति पत्र नवीकरण नगरिने भनी हामीलाई दिइएको पत्रमा उक्त आयोजनाको थप अध्ययन विपक्षी विभाग आफैले गर्ने भनिएको छ । हाम्रो अनुमतिपत्रको म्याद थप गरिनु नपर्ने कुनै कारण र आधार तथा कानून समेत उल्लेख गरिएको छैन । निवेदक कम्पनी उक्त आयोजना शीघ्र सम्पन्न गर्न आर्थिक तथा प्राविधिक रूपले पूर्णतया सक्षम रहेको र तोकिएको कार्य योजना मुताबिक उत्पादन कार्य गरी राष्ट्रिय प्रसारण लाइनमा जोडिनका लागि तयार रहेको छ । यस्तो अवस्थामा ऐन तथा नियमावलीमा एकपटक निजी क्षेत्रलाई लगानी गर्ने अनुमति दिइएका आयोजनाहरू विभाग आफैले पुनः प्राप्त गर्ने कुनै कानूनी व्यवस्थाको परिकल्पना नै गरिएको छैन । ऐन तथा नियमावलीमा सर्वेक्षण गर्ने कम्पनीलाई नै प्राथमिकताको आधारमा उत्पादन गर्ने अनुमति दिइने व्यवस्था गरिएको छ । यी सबै कानूनका सुरक्षण मापदण्डलाई पूर्ण वेवास्ता गरी हचुवा र मनोमानी ढंगले गरिएको विपक्षीहरूको निर्णय तथा कामकारवाही गैरकानूनी आत्मनिष्ठ र दुराग्रहप्रेरित रहेका छन् ।

तसर्थ, माथि उल्लिखित तथ्य कानून र प्रमाणको आधारमा मिति २०६७/७/५ मा विपक्षी सचिवले सर्वेक्षण अनुमति पत्र नवीकरण नगर्ने भनी गरिएको भनिएको निर्णय र सो निर्णयका आधारमा हामीलाई दिएको मिति २०६७/७/५ को जानकारी पत्र र यससँग सम्बन्धित हामीले देख्न सुन्न नपाएका कुनै निर्णय वा पत्राचार भएमा त्यस्ता सम्पूर्ण निर्णय र कामकारवाहीहरू समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकले सर्वेक्षण अनुमति प्राप्त गरी आएको माछाखोला जल विद्युत आयोजनाको निवेदकको मागबमोजिमको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र म्याद सकिएकै मितिदेखि लागू हुने गरी नवीकरण गर्नु र पूर्ववत् कामकारवाही गर्न दिनु दिलाउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश समेत जारी गरिपाउँ । साथै प्रस्तुत रिट

निवेदन विचाराधीन रहदाँकै अवस्थामा विपक्षीहरूले हाम्रो अनुमतिपत्र खारेज गर्ने वा अन्य कसैलाई उक्त स्थानको अनुमतिपत्र दिने वा विपक्षी विभाग आफैले लिने प्रबल सम्भावना भएको र त्यस्तो भएको अवस्थामा हाम्रो करोडौको लगानी डुब्ने, निवेदकलाई अपूरणीय क्षति हुने र यस प्रकारको गैरकानूनी सरकारी हस्तक्षेपले समग्र निजी क्षेत्र समेत निरुत्साही भई निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित समग्र जल विद्युत आयोजनाको भविष्य अन्यौल भई हालको विद्युत अभावको निरन्तरता लामो समयसम्म कायमै रहने भएकोले प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम टुंगो नलागेसम्म निवेदक कम्पनीको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र सम्बन्धमा थप कुनै निर्णय नगर्नु, यथाअवस्थामा राख्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) अन्तर्गत अन्तरिम आदेश समेत जारी गरी प्रस्तुत मुद्दालाई अग्राधिकार दिई पेश गर्नु भन्ने आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु ।

अन्तरिम आदेश जारी गर्ने नगर्ने प्रयोजनका लागि विपक्षीहरूलाई छलफलको लागि मिति २०६७।२९।१४ मा पेसी तोकी, हाललाई निवेदकको अनुमतिपत्र सम्बन्धमा भएको कारवाही यथास्थितिमा राख्नु भनी तत्कालका लागि अन्तरिम आदेश जारी गरी दिएको छ । साथै प्रस्तुत विवाद जलविद्युत संग सम्बन्धित भएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३ (३) खण्ड (च) (५) अनुसार अग्राधिकार प्रदान गरीएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०६७।२।२१ को एक न्यायाधीशको इजलासको आदेश ।

यसमा निवेदकबाट उठाइएको कानूनी प्रश्न, सर्वेक्षण कार्यमा गरेको लगानी तथा केही कार्य भै सकेको सन्दर्भलाई विचार गर्दा सुविधा सन्तुलनको दृष्टिकोणबाट समेत तत्काल अन्तरिम आदेश जारी हुनु वाञ्छनीय देखिँदा पछि निवेदन किनारा हुँदा ठहरेबमोजिम हुने गरी हाललाई “आयोजनाको थप अध्ययन विद्युत विकास विभागबाट गराउने” भन्ने हदसम्मको ऊर्जा मन्त्रालयको २०६७।७।५ को निर्णय र विद्युत विकास विभागको सो सम्बन्धको २०६७।७।११ को पत्र समेत कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु यथास्थितिमा रहन दिनु भनी विपक्षीका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरिएको छ । यो आदेशको जानकारी विपक्षीलाई दिनु भन्ने यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६७।८।२९ को आदेश ।

विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ५ को उपदफा (१) अनुसार विद्युतको सर्वेक्षणको लागि दिइने अनुमतिपत्रको अवधि बढीमा पाँच वर्षसम्मको हुन्छ । जलविद्युत आयोजनाको अनुमतिपत्र व्यवस्थापन सम्बन्धी (आन्तरिक) कार्यविधि, २०६७ को बुँदा नं. २ को (ड) अनुसार प्रवर्द्धकलाई पहिलो पटक सर्वेक्षण अनुमतिपत्र जारी गर्दा एक वर्षको अवधिको लागि मात्र जारी गरिने र तोकिएको म्यादभित्र काम सम्पन्न हुन नसकेमा कार्य प्रगति मूल्याङ्कन गरी थप एक/एक वर्षको लागि नवीकरण गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । तर अनुमतिपत्रमा उल्लिखित शर्तहरूको पालना भएको नदेखिएमा त्यस्ता अनुमतिपत्रहरूको नवीकरण गर्न उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअनुसार मिल्ने देखिँदैन । साथै अनुमतिपत्र जारी भई कार्यतालिकाबमोजिम प्रगति हासिल गर्न नसकेका अनुमतिपत्रहरूको नवीकरण नगर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट मिति २०६६।१।०२ मा यस मन्त्रालयलाई दिएको निर्देशनबाट अध्ययन गरी विद्युत विकास विभागबाट सोहीबमोजिम सिफारिश गर्ने गरिएको आधारमा मन्त्रालयबाट निर्णय गर्ने गरिएको छ ।

नेपाल सरकारको नीति एवं प्रचलित कानूनबमोजिम गोरखा जिल्ला, गुम्दा गा.वि.स. हुँदै बग्ने माछाखोलामा पहिचान भएको ४९०० किलोवाट क्षमताको माछाखोला जलविद्युत

आयोजनाको लागि जलविद्युत उत्पादन सर्वेक्षण कार्यको लागि यस मन्त्रालयको मिति २०६५।५।१३ को निर्णयअनुसार मिति २०६५।५।१३ देखि मिति २०६६।५।१२ सम्मको लागि श्री ज्वाला हाईड्रोपावर प्रा.लि. लाई सर्वेक्षण अनुमतिपत्र उपलब्ध गराइएको थियो । प्रस्तुत आयोजनाका सम्बन्धमा विपक्षीले मिति २०६५।५।१३ मा प्राप्त गरेको वि.उ.स. ३९७ मा उल्लिखित शर्तहरू मध्ये शर्त नं. (ड) बमोजिमको कार्य गरेको नपाइएको र सो सम्बन्धमा विद्युत विकास विभागको मिति २०६६।६।४ को पत्रबाट अधिल्लो बर्ष म्याद थप गर्दा नै शुरुमा पेश गरेको कार्य तालिकाअनुसार सम्पूर्ण कार्यहरू पूरा गरे मात्र म्याद थप गर्न सकिने गरी सचेत समेत गराइएको र उक्त प्रा.लि. ले शर्तबमोजिम काम नगरेकोले सो आयोजनाको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको नवीकरण नगर्ने गरी मिति २०६७।७।५ मा ऊर्जा मन्त्रालयबाट निर्णय भएको हो ।

उक्त प्रा.लि. ले मिति २०६७।५।१० मा क्षमता वृद्धि तथा नवीकरणको लागि निवेदन पेश गरेकोमा निवेदन साथ पेश हुन आएको कार्य प्रगति र विवरणको सम्बन्धमा विद्युत विकास विभागबाट अध्ययन गर्दा प्रवर्द्धकलाई उपलब्ध गराइएको एक वर्षको समयावधिमा प्रवर्द्धकबाट पछिल्लो पटक पेश भएको Progress Report यस अघि पेश भएको Progress report भन्दा Hydrology and Sedimentology तथा Power & Energy सम्बन्धी केही Data लगायतका विवरणमात्र थप गरी पेश गरेको र उक्त कार्यलाई उत्साहजनक प्रगति भन्न सकिने अवस्था नदेखिएको भनी विद्युत विकास विभागबाट उल्लेख गरेकोले उक्त आयोजनालाई विद्युत विकास विभागबाटै अध्ययन गर्ने गरी मिति २०६७।७।५ मा निर्णय भएको हो ।

विपक्षीले अनुमतिपत्रको म्याद पाँच वर्षसम्म हुने भनी ऐनको दफा ५ ले उल्लेख गरेको हुँदा ५ वर्षसम्म नै लगातार रूपमा नवीकरण हुनुपर्छ भन्ने जिकीर लिएको सन्दर्भमा सो ऐनको मकसद काम नगर्ने संस्थालाई पनि नवीकरण गरिरहनु पर्छ भन्ने नभएको साथै मिति २०६७।२।१४ मा यस मन्त्रालयबाट स्वीकृत भै लागू भएको कार्यविधिअनुसार नवीकरण गर्दा आयोजनाको

क्षमताको आधारमा प्रत्येक वर्षको कार्य प्रगतिको आधार मानी नवीकरण गर्दै जान सकिने व्यवस्था गरेको हुँदा उक्त प्रा.लि.ले यथेष्ट रूपमा काम नगरेकोले नवीकरण नगरिएको हो । प्रवर्द्धकले पेश गरेको सर्वेक्षण कार्यतालिकाअनुसार तोकिएको समयमा नै कार्य सम्पादन गर्न नसक्ने भएमा समयमा कार्य सम्पादन गर्न नसक्नुको ठोस आधार प्रमाण पेश गर्न सक्नुपर्दछ । अन्यथा पाँच वर्षको समयावधिलाई नै आधार मानी समयमा काम सम्पन्न गर्न नसक्ने प्रवर्द्धकलाई अनावश्यक सुविधा दिईदा स्रोत ओगटी राख्ने प्रवृत्तिलाई प्रश्रय मिल्ने हुन्छ, जुन कुरा प्रचलित जलविद्युत नीतिको मनसायविपरीत तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको माथि उल्लिखित निर्देशनको भावनाविपरीत हुन जान्छ । ऐनको दफा ८ को मनसाय अनुमतिपत्र वहाल रहेकै अवधिमा प्रवर्द्धकलाई उचित मौका प्रदान गरी सुधने मौका प्रदान गर्नु पर्दछ भन्ने हो । जुन आयोजनालाई तोकिएको समय सीमासम्म सर्वेक्षण गर्ने मौका प्रदान गरिएको हो, त्यस्ता आयोजनाले आफूलाई प्राप्त भएको समय सीमाभित्र आवश्यक सर्वेक्षण कार्य गरी त्यसको गुणात्मक प्रतिवेदन विद्युत विकास विभागमा पेश गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व विपक्षीबाट निर्वाह भए गरेको नपाइएको हुँदा विपक्षीले आफूलाई ऐनबमोजिमको समय नदिएको भन्ने भनाई कानूनसम्मत छैन ।

तसर्थ, माछा खोला जलविद्युत आयोजनाको विद्युत उत्पादनको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको म्याद थप नभए नगरिएको कारणबाट निवेदकको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (२) को खण्ड (ड) (च) धारा १३ र १९ लगायतले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हक अधिकारमा कुनै आघात पुग्न गएको नदेखिएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने ऊर्जा मन्त्रालयको र ऐ.का. सचिवको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ५(१) मा विद्युतको सर्वेक्षणका लागि दिइने अनुमतिपत्रको अवधि वढीमा पाँच वर्षसम्मको हुनेछ भनी उल्लेख भएको छ । ऊर्जा मन्त्रालयबाट मिति २०६७।२।१४

मा स्वीकृत भई लागू भएको जलविद्युत आयोजनाको अनुमतिपत्र व्यवस्थापनसम्बन्धी (आन्तरिक) कार्यविधि, २०६७ को बुँदा नं. २ (ड) ले गरेको व्यवस्था अनुसार प्रवर्द्धकलाई पहिलो पटक सर्वेक्षण अनुमतिपत्र जारी गर्दा एक वर्षको अवधिको लागि मात्र जारी गरिने र तोकिएको म्यादभित्र काम सम्पन्न हुन नसकेमा कार्यहरूको प्रगति मूल्याङ्कन गरी थप एक/एक वर्षको लागि नवीकरण गर्न सकिने हुन्छ। अनुमतिपत्र जारी भई कार्यतालिकाबमोजिम प्रगति हासिल गर्न नसकेका अनुमतिपत्रहरूको नवीकरण नगर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट मिति २०६६।१।०२ मा भएको निर्देशनको व्यहोरा समेतलाई ध्यानमा राखी प्रवर्द्धकबाट तोकिएका शर्तहरू पालना भए नभएको बारे विभागबाट गहन रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छ।

गोरखा जिल्ला, गुम्दा गा.वि.स. हुँदै बग्ने माछाखोलामा पहिचान भएको ४९०० किलोवाट क्षमताको माछाखोला जलविद्युत आयोजनाको लागि जलविद्युत उत्पादन सर्वेक्षण कार्यको लागि ऊर्जा मन्त्रालयको मिति २०६५।५।१३ को निर्णयअनुसार मिति २०६५।५।१३ देखि मिति २०६६।५।१२ सम्मको लागि श्री ज्वाला हाईड्रोपावर प्रा.लि. लाई वि.वि.वि ०६५।६६, वि.उ.स नं ३९७ बाट सर्वेक्षण अनुमतिपत्र उपलब्ध गराइएको थियो। उक्त प्रा.लि. ले मिति २०६६।४।१८ मा नवीकरणको लागि दिएको दरखास्तउपर कारवाही हुँदा मिति २०६६।५।२१ को ऊर्जा मन्त्रालयको निर्णयअनुसार पुनः १ वर्ष (मिति २०६७।५।१२ सम्म) को लागि नवीकरण गरिएको थियो। विभागको प.सं. ५३३।०६६।६७ मिति २०६६।६।४ को पत्रबाट उक्त नवीकरणको जानकारी प्रवर्द्धकलाई गराइएको र सो पत्रमा शुरुमा पेश गरेको कार्यतालिकाअनुसार सम्पूर्ण कार्यहरू पूरा गरेमा मात्र म्याद थप गर्न सकिने गरी सचेत समेत गराइएको थियो।

उक्त प्रा.लि. ले मिति २०६७।५।१० मा क्षमता वृद्धि तथा नवीकरणको लागि पेश गरेको निवेदनसाथ संलग्न कार्यप्रगति र विवरणको विभागबाट मूल्याङ्कन गर्दा प्रवर्द्धकलाई उपलब्ध गराइएको १ वर्षको समयावधिमा प्रवर्द्धकबाट पेश

भएको Progress Report यसअघि पेश भएको Progress Report भन्दा Hydrology and Sedimentology तथा Power & Energy सम्बन्धी केही Data संकलनलगायतका विवरणमात्र थप गरी पेश भएको देखिएको हुँदा उक्त कार्यलाई उत्साहजनक प्रगति भन्न सकिने अवस्था नदेखिएको कारणबाट सो अनुमतिपत्र नवीकरण गर्न नसकिएको र उक्त आयोजनालाई विद्युत विकास विभागबाटै अध्ययन गर्ने गरी मिति २०६७।७।५ मा ऊर्जा मन्त्रालयबाट निर्णय भएको हो। सो निर्णयको बारेमा श्री ज्वाला हाईड्रोपावर प्रा.लि. लाई विद्युत विकास विभागको प.सं. ०६७।६८ - ७१२ मिति २०६७।७।११ को पत्रबाट जानकारी गराइएको थियो।

अतः प्रस्तुत आयोजनाका सम्बन्धमा विपक्षी श्री ज्वाला हाईड्रोपावर प्रा.लि. ले ऊर्जा मन्त्रालयको मिति २०६५।५।१३ को निर्णयअनुसार यस विभागको मिति २०६५।५।२० को पत्र सहित प्राप्त गरेको वि.उ.स. ३९७ मा उल्लिखित शर्तहरू मध्ये शर्त नं. (ड) बमोजिमको कार्य गरेको नपराइएको र सो सम्बन्धमा विभागको प.सं. ५३३।०६६।६७ मिति २०६६।६।४ को पत्रबाट अधिल्लो वर्ष म्याद थप गर्दा नै यस विषयमा सचेत गराई सकिएको अवस्था हुँदा प्रस्तुत अयोजनाको सम्बन्धमा उक्त अनुमतिपत्रको नवीकरण नगर्ने गरी मिति २०६७।७।५ मा ऊर्जा मन्त्रालयबाट भएको निर्णय र सोही निर्णयको आधारमा विद्युत विकास विभागबाट मिति २०६७।७।११ मा विपक्षीलाई गराइएको जानकारी लगायतका सम्पूर्ण कार्यहरू प्रचलित कानूनबमोजिम नै गरिएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन बदरभागी भएकोले खारेज गरिपाउँ भन्ने विद्युत विकास विभागको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट उपस्थित रहनु भएका विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री टीकाराम भट्टराई, श्री भीमार्जुन आचार्यले माछाखोला जलविद्युत आयोजनाको विद्युत उत्पादनको सर्वेक्षण अनुमति पत्र निवेदक कम्पनीलाई प्राप्त भई कानूनबमोजिमका सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू पूरा गरी सर्वेक्षणको कार्य अघि

वढी उक्त आयोजनामा निवेदक कम्पनीको ठूलो लगानी समेत भै सकेको अवस्थामा निवेदक कम्पनीलाई थाहा जानकारी नदिई कानूनबमोजिमको प्रक्रिया पूरा नगरी निवेदक कम्पनीको अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने र थप अध्ययन विभाग आफैले गर्ने भनी विपक्षी मन्त्रालयको सचिवस्तरबाट जुन निर्णय भएको छ, सो निर्णय प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत रहनुको साथै आत्मनिष्ठ गैरकानूनी एवं त्रुटिपूर्ण छ। उक्त निर्णयमा के कुन कारण वा आधारबाट अनुमतिपत्र नवीकरण नगरिएको हो भन्ने खोलिएको छैन। निर्णय गर्दा असर पर्ने व्यक्तिलाई बुझिएको छैन। अनुमतिपत्र नवीकरण नगरिने परिकल्पना ऐन तथा नियमावलीले नगरेको अवस्थामा हचुवाको आधारमा नवीकरण नगर्ने भनी निर्णय गरेको अवस्था छ। निर्णय गर्दा न्यायिक मनको प्रयोग भएको देखिदैन। केवल मातहतका अधिकारीले उठाएको टिप्पणीलाई सदर गरेको सम्मको सचिवस्तरीय निर्णयलाई कानूनबमोजिम भएको मान्न मिल्दैन। तसर्थ, विपक्षी निकायबाट निवेदकको अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने गरी भए गरेका कामकारवाहीबाट निवेदकको संविधान तथा कानून प्रदत्त हकमा प्रतिकूल असर पुग्न गएको हुँदा विपक्षी सचिवस्तरबाट निवेदकको अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने गरी गरेको उक्त मिति २०६७।७।५ को निर्णय र सो निर्णयका आधारमा भए गरेका सम्पूर्ण कामकारवाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदक कम्पनीको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र म्याद सकिएकै मितिदेखि लागू हुने गरी नवीकरण गर्नु र पूर्ववत् रूपमा कामकारवाही गर्न दिनु दिलाउनु भनी विपक्षी निकायहरूको नाउंमा परमादेशको आदेश समेत जारी होस् भन्ने समेतको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

विपक्षी नेपाल सरकार, ऊर्जा मन्त्रालय समेतको तर्फबाट उपस्थित रहनु भएका विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेलले निवेदक कम्पनीले शर्त बमोजिमको काम नगरेको कारणले गर्दा निज कम्पनीको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने कार्य मन्त्रालयबाट भएको हो। निवेदक कम्पनीले पेश गरेको Progress report उत्साहजनक नरहेको भन्ने विद्युत विकास विभागको सिफारिश

समेतको आधारमा निर्णय गरिएको अवस्था छ। नवीकरण गर्ने नगर्ने भन्ने कुरा कामको प्रगतिको आधारमा गरिने कुरा हो। तर अनुमति पत्रमा उल्लिखित शर्तहरूको पालना भएको नदेखिएको अवस्थामा नवीकरण गर्न मन्त्रालय बाध्य हुन्छ भन्न मिल्दैन। तसर्थ, निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता नरहेकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज होस् भन्ने समेतको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

उपरोक्त बमोजिमको बहस जिकीर सुनी निवेदन सहितको मिसिल संलग्न कागजात समेत अध्ययन गरी हेर्दा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने नहुने के हो ? सो सम्बन्धमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, निवेदक कम्पनीले मिति २०६५।५।२० मा माछा खोला जल विद्युत आयोजनाको विद्युत उत्पादनको सर्वेक्षण अनुमति प्राप्त गरी कानूनबमोजिमका सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा गरी सर्वेक्षणको कार्य अधि वढी उक्त आयोजनामा कम्पनीको ठूलो लगानी समेत भैसकेको अवस्थामा निवेदक कम्पनीलाई थाहा जानकारी नदिई कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरी प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त समेतको विपरीत गई विपक्षी मन्त्रालयको सचिवस्तरबाट मिति २०६७।७।५ मा निवेदक कम्पनीको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने र थप अध्ययन विभाग आफैले गर्ने भनी निर्णय भएको र उक्त निर्णयबाट निवेदकको संविधान तथा कानून प्रदत्त हकमा गम्भीर आघात पुग्न गएको हुँदा विपक्षी सचिवस्तरबाट गरे भएको भनिएको उक्त मिति २०६७।७।५ को निर्णय र सो निर्णयका आधारमा भए गरेका सम्पूर्ण कामकारवाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदक कम्पनीको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र म्याद सकिएकै मितिदेखि लागू हुने गरी नवीकरण गर्नु र कम्पनीलाई पूर्ववत् रूपमा कामकारवाही गर्न दिनु दिलाउनु भन्ने विपक्षी निकायको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने मुख्य रिट निवेदन दावी रहेको देखिन्छ।

३. विपक्षीको लिखित जवाफ हेर्दा सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको प्रकरण नं. ७ शर्त नं. (ड) बमोजिमको

कार्य निवेदक कम्पनीले गरेको नपाइएको हुँदा सो सम्बन्धमा विद्युत विकास विभागको २०६६।६।४ को पत्रबाट अधिल्लो वर्ष म्याद थप गर्दा नै शुरुमा पेश गरेको कार्यतालिकाअनुसार सम्पूर्ण कार्यहरू पूरा गरेमात्र म्याद थप गर्न सकिने गरी सचेत समेत गराई सकेको अवस्थामा पनि उक्त प्रा.लि. ले शर्तबमोजिमको काम नगर्नुको साथै पेश गरेको प्रगति विवरण समेत उत्साहजनक नरहेकोले सो आयोजनाको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने गरी मिति २०६७।७।५ मा ऊर्जा मन्त्रालयबाट निर्णय भएको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ।

४. यसमा निवेदक कम्पनीले अनुमतिपत्र नवीकरण गर्न जुन निवेदन माग गरेको छ, त्यसलाई स्वीकार गरी अनुमतिपत्र नवीकरण गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा निवेदकले पेश गरेको प्रगति विवरणको आधारमा नै सम्बन्धित निकाय तथा अख्तियारवालाले निर्णय लिने कुरा हो। विद्युत शक्तिको विकास र व्यवस्था गर्न बनेको विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ५(१) लाई हेर्दा “विद्युतको सर्वेक्षणको लागि दिइने अनुमतिपत्रको अवधि वढीमा पाँच वर्षसम्मको हुनेछ” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ, भने सोही दफाको उपदफा (३) मा “उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको अवधि भन्दा कम अवधिको लागि अनुमतिपत्र दिइएकोमा अनुमति पत्रमा तोकिएको अवधि समाप्त हुनुभन्दा एक वर्ष अगावै तोकिएबमोजिम नवीकरण गराउनु पर्नेछ भन्ने र सोही दफाको उपदफा (४) मा उपदफा (३) बमोजिम नवीकरण नगराएमा त्यस्तो अनुमतिपत्र स्वतः रद्द हुनेछ” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। त्यस्तै सोही ऐनको दफा ८ मा अनुमतिपत्र खारेज गर्न सकिने व्यवस्थाको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको र सोही दफा ८ को उपदफा (३) मा अनुमतिपत्र खारेज गर्दा त्यस्तो अनुमतिपत्र खारेज गर्नु अघि तोकिएको अधिकारीले सम्बन्धित अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्तिलाई आफ्नो सफाइ पेश गर्न मुनासिब मौका दिनुपर्नेछ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। माथि उल्लिखित दफाहरूमा रहेको प्रावधानलाई हेर्दा उक्त दफा ८ बमोजिम अनुमतिपत्र खारेज गर्ने निर्णय गर्दाको अवस्थामा मात्र सरोकारवाला व्यक्तिलाई सुनुवाईको मौका वाध्यात्मक रूपमा नै दिनुपर्ने

भन्ने व्यवस्था उक्त दफा ८ को उपदफा (३) ले गरेको पाइएको, तर उक्त दफा ५ बमोजिम विद्युतको सर्वेक्षणको लागि दिइने अनुमतिपत्रको हकमा उक्त अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने गरी निर्णय गर्दाको अवस्थामा निवेदकलाई बुझनुपर्ने अर्थात् सुनुवाईको मौका दिएर मात्र निर्णय गर्नुपर्ने भन्ने उक्त दफा ५ मा उल्लेख भएको नदेखिएको अवस्थामा निवेदकको अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने गरी निर्णय गर्दा निवेदकलाई सफाईको मौका दिएर मात्र निर्णय गर्नुपर्ने हो भनी भन्न मिल्ने।

५. यसरी हेर्दा ऐनको उक्त दफा ५ र ८ मा रहेको कानूनी व्यवस्थाको मर्म र भावना एउटै नभई तिनीहरूको अस्तित्व फरक-फरक रहेको भन्ने उक्त दफामा वर्णित व्यवस्थाबाट नै स्पष्ट देखिन आएको अवस्थामा निवेदकले आफ्नो निवेदन जिकीरमा तथा निजको कानून व्यवसायीले बहस क्रममा नवीकरण नगर्नु भनेको अनुमतिपत्र खारेज गर्नु सरह हो, यस्तो अवस्थामा निवेदकलाई सफाइको मौका दिनुपर्छ भनी जुन जिकीर तथा तर्क गर्नु भएको छ, सो जिकीर तथा तर्कसंग सहमत हुन सक्ने अवस्था रहेन। अतः यस्तो प्रशासकीय प्रकृतिको नवीकरण जस्तो कार्य गर्दा तह तहबाट टिप्पणी उठी Work Schedule अनुसारको कार्यहरू निवेदक कम्पनीले पूरा नगरेको भन्ने आधारमा गरिएको निर्णय तथा कामकारवाहीलाई अन्यथा भन्न मिल्ने देखिएन।

६. यसको साथै मिसिल संलग्न रहेको विद्युत उत्पादनको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको प्रतिलिपिको प्रकरण नं. ७ को शर्त नं. (ड) लाई हेर्दा “ त्यस संस्थाले पेश गरेको आयोजना सम्बन्धी कार्यतालिका (Work Schedule) अनुसार अनुमतिपत्रको प्रकरण नं. ६ मा उल्लिखित अवधि भित्र सम्पन्न गर्नुपर्ने आवश्यक अध्ययन कार्यहरू पूरा गरी विद्युत विकास विभागमा उल्लेखनीय प्रगति सहितको गुणात्मक प्रतिवेदन तथा कार्य प्रगति विवरणहरू सन्तोषजनक रूपमा पेश गरी बाँकी रहेको अध्ययन कार्यहरू सम्पन्न गर्न विद्युत ऐन २०४९ तथा विद्युत नियमावली २०५० बमोजिम नवीकरणका लागि दरखास्त पेश गरेको अवस्थामा मात्र यस अनुमतिपत्रको नवीकरण गर्न सकिने छ अन्यथा

अनुमतिपत्र स्वतः रद्द हुनेछ” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। त्यस्तै विद्युत विकास विभागको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफको प्रकरण नं. ६ मा विद्युत उत्पादनको सर्वेक्षण अनुमतिपत्र नं. ३९७ मा उल्लिखित शर्तहरू मध्ये शर्त नं (ड) बमोजिमको कार्य गरेको नपाइएको र सो सम्बन्धमा विभागको प.स. ५३३१०६६।६७ मिति २०६६।६।४ को पत्रबाट अधिल्लो वर्ष म्याद थप गर्दा नै यस विषयमा सचेत गराई सकिएको अवस्था हुँदा प्रस्तुत आयोजनाको सम्बन्धमा उक्त अनुमतिपत्रको नवीकरण नगर्ने गरी मिति २०६७।७।५ मा ऊर्जा मन्त्रालयबाट निर्णय भएको भन्ने उल्लेख भएको देखियो।

७. वस्तुतः माथि सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको शर्त नं.(ड) मा उल्लिखित तथा विपक्षीको लिखित जवाफको व्यहोरा समेतबाट निवेदक कम्पनीले पेश गरेको कार्य प्रगति तथा विवरणबाट कार्यतालिका (Work Schedule) अनुसार विपक्षी कम्पनीले काम गरेको नदेखिएको र अघि पेश गरेको Progerss Report भन्दा पछि पेश गरेको Report मा उत्साहजनक प्रगति नभई उक्त शर्त नं. (ड) बमोजिमको कार्य निवेदक कम्पनीले समयमै पूरा गर्न नसकेको भन्ने आधारमा निवेदक कम्पनीको अनुमतिपत्र नवीकरण नगर्ने गरी निर्णय भएको देखियो। अतः निवेदक कम्पनीले नै सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको शर्तमा उल्लेख भएबमोजिमको आफ्नो दायित्व समयमै पूरा गर्न नसकी दायित्वबाट विचलित भएको देखिन आएको र शर्त बमोजिमको आफ्नो दायित्व पूरा नगरेको भनी निवेदक लाई अधिल्लो वर्ष म्याद थप गर्दा नै सचेत समेत गराइसकेको भन्ने विद्युत विकास विभागको लिखित जवाफ समेतबाट देखिन आएको अवस्थामा केवल निवेदन जिकीर कै आधारमा मात्र निवेदक कम्पनीले सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको प्रकरण नं. ७ शर्त नं. (ड) मा उल्लेख भएबमोजिमको कामकारवाही समयमै पूरा गरेको अर्थात् निवेदकको कामकारवाही सन्तोषजनक रहे भएको भनी भन्न मिल्ने अवस्था समेत देखिन आएन।

८. यसका अतिरिक्त निवेदक कम्पनीले पेश गरेको प्रगति रिपोर्टको तथ्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने लगायतका सम्पूर्ण कार्यहरू रिट

क्षेत्रबाट हेरिने नभई कानूनबमोजिम सम्बन्धित निकाय तथा अख्तियारवालाबाट हेरिने विषय हुँदा त्यसतर्फ अरु थप विवेचना गरिरहनुपर्ने अवस्था समेत नरहेको यस स्थितिमा निवेदकको संविधान तथा कानूनप्रदत्त हकमा आघात पुग्न गएको रहेछ भनी भन्न मिल्ने।

९. तसर्थ, उल्लिखित आधार कारण समेतबाट निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता नरहेकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.अवधेशकुमार यादव

इति संवत् २०६७ फागुन १६ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृतः-विष्णुप्रसाद अर्याल

निर्णय नं. ८५५६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी
माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला
संवत् २०६३ सालको रिट. नं.०६३ WO-०४४८
आदेश मिति: २०६७।६।२१।५
विषय : परमादेश समेत।

निवेदक: जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो.पब्लिक) तथा
आफ्नो हकमा समेत अधिवक्ता राजुप्रसाद
चापागाई समेत

विरुद्ध

निवेदक: नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण
मन्त्रालय समेत

- वन्यजन्तुको छाला, हाड, सिङ आदिमा अबैध अन्तर्राष्ट्रिय बजारको कारण गैँडा मारिन लागेको हो। यसको नियन्त्रणको लागि कानूनमा कडा सजाय र कानूनको

प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्छ । तर निरोधात्मक उपाय (Preventive Measure) नै बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । यसको लागि वन्यजन्तु आरक्ष क्षेत्रमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ४, ५ र ११ को कडा र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । ती दफाहरूको कार्यान्वयन त्यसबेला सम्भव हुन्छ, जब ती क्षेत्रमा प्रवेश निषेध गरिन्छ, कामकाजसँग सम्बन्ध नभएको व्यक्तिलाई प्रवेशमा रोक लगाइन्छ, शिकार खेल पूर्ण रोक तथा निषेध गरिन्छ र असम्बन्धित व्यक्तिको आरक्षणभित्र प्रवेश निषेध तथा शिकार प्रतिबन्धको लागि आरक्षणक्षेत्रको वरपर नियमित गस्ती गर्ने र कहिले कतै आरक्षणभित्र अनधिकृत प्रवेश गरेमा वा शिकार खेलेमा त्यसमा तुरुन्त प्रभावकारी कारवाही गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.९)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू प्रकाशमणि शर्मा

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद पोखरेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(ण) र ३५(४)
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २६(३) र (४)
- जंगली जिवजन्तु संरक्षण ऐन, २०१५
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ४, ५ र ११

आदेश

न्या.बलराम के.सी.: नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३ र ८८(२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

निवेदक संस्था जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो.पब्लिक) आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै जैविक विविधता तथा पर्यावरणीय संरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील रहँदै आएको छ । निवेदक अधिवक्ताहरू पनि निवेदक मञ्चसँगै आवद्ध भै वातावरणीय न्यायसम्बन्धी मुद्दामा बहस पैरवी गर्दै आएका छौं भने म निवेदक नं ४ पर्यावरण वैज्ञानिकको रूपमा मञ्चसँगै आवद्ध भै कार्य गर्दै आइरहेको छु । हामी निवेदक अधिवक्ताहरू नं १ र ३ चितवन जिल्लावासी भएको हैसियतले पनि चितवन जिल्लाका प्राकृतिक स्रोत र त्यहाँका वन्यजन्तुप्रति नितान्त सार्थक र अर्थपूर्ण सरोकार र सम्बन्ध रहेको र विश्वमै अत्यन्त दुर्लभ र प्राकृतिक रूपमा भएको भन्ने तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको पाइन्छ ।

यसै गरी विपक्षी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु विभागको वार्षिक प्रतिवेदनमा २०६१/०६२ मा गैंडाको मृत्युका लागि ५७.१४ प्रतिशत चोरी शिकारीका कारण (Poaching) ३५.७२ प्रतिशत प्राकृतिक मृत्यु र ७.१४ प्रतिशत बाघको आक्रमण (Tiger predation) जिम्मेवार रहेको औल्याएको छ । यसबाट गैंडाको मृत्युदर बढ्नुमा चोरी शिकारीनै प्रमुख कारणको रूपमा रहेको पुष्टि भैरहेको छ । यसैगरी डा.भीम अधिकारीद्वारा गरिएको Economic Incentives and Poaching of the one-horned Indian Rhinoceros in Nepal, August 2004 नामक अध्ययनमा खागको अवैध व्यापारको प्रयोजनको लागि गैंडाको चोरी शिकारी हुने गरेको र यसमा स्थानीय शिकारीहरू, मध्यस्थकर्ताहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अवैध व्यापारीहरूको तीन तहमा संलग्नता हुने गरेको तथ्यलाई औल्याइएको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारीहरू काठमाडौं तथा पोखरा जस्ता शहरी क्षेत्रमा रहने गरेका र दलालहरू (Middlemen) ले स्थानीय शिकारीसँगबाट गैंडाका खाग र खुरहरू अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारीहरूलाई Supply गर्ने गरेको उल्लेख छ । साथै यो भूमिगत अवैध व्यापारले भ्रष्ट सरकारी अधिकारी र राजनीतिज्ञहरूबाट संरक्षण पाउने गरेका कारण दिन प्रतिदिन फस्टाइ रहेको समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

यसैगरी गैंडाको चोरी शिकारीमा स्थानीय शिकारीहरू किन प्रेरित हुन्छन् भन्ने सम्बन्धमा कारणहरू समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

सन् २००० देखि वर्तमानसम्म साढे पाँचवर्षको अवधि (६६ महिना) मा प्राकृतिक मृत्यु ७३ र चोरी शिकारीबाट १२९ गरी जम्मा २०२ गैंडा समाप्त भएको पाइन्छ । यस तथ्याङ्कलाई अध्ययन गर्दा यदि यही अनुपातमा गैंडाहरू चोरी शिकारीबाट मारिदै जाने हो भने नेपाल गैंडामुक्त देश बन्न धेरै समय लाग्ने छैन । यही स्थितीप्रति संवेदनशील भै मञ्चले सम्बन्धित निकायलाई पटकपटक घच्च्याउँदै आइरहेको छ । खासगरी यस मञ्चले मिति २०६३।४।१८ मा विपक्षी वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालयलाई पत्राचार गरी निम्न उपायहरूको अवलम्बन गरी गैंडाको चोरी शिकारीको प्रभावकारी नियन्त्रण गर्न अनुरोध गरेको निवेदन गर्दछौ ।

- (क) सुरक्षा व्यवस्था तथा संरक्षण संयन्त्रलाई यथाशिघ्र प्रभावकारी बनाउने,
- (ख) गैंडा संरक्षणसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गरी तदनुसृत गैंडा संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम अगाडि बढाउने,
- (ग) गैंडाको संरक्षण तथा सुरक्षा व्यवस्थामा देखिएका कमी कमजोरी पहिचान गरी गैंडाको प्रभावकारी र दीर्घकालीन संरक्षणका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको सम्बन्धमा सुभाब दिन एक उच्चस्तरीय विशेषज्ञ समिति गठन गरी उक्त समितिले दिएको सुभाबलाई कार्यान्वयन गर्ने,
- (घ) राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६(१) मा उल्लिखित दण्ड नितान्त फितलो भएको हुनाले गैंडाको तस्करीसम्बन्धी अपराधमा भारी कैद र जरीवाना हुने कडा दण्ड सजायको व्यवस्था गर्ने ।

उपरोक्त बमोजिम विपक्षीलाई ध्यानाकर्षण गराउँदा पनि त्यस सम्बन्धमा कुनै पहल नभएकोले बाध्य भै विपक्षी निकायहरूलाई संवेदनशील र उत्तरदायी बनाउन प्रस्तुत सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दायर गर्नु परेको व्यहोरा निवेदन गर्दछौ ।

विपक्षीहरूको असंवेदनशीलता र गैरजिम्मेवारपनको कारणले वातावरणीय संरक्षणसम्बन्धी संवैधानिक एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी प्रावधानहरूको समेत उल्लंघन हुन गएको निवेदन गर्दछौ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनाले नेपाली जनताको चीरकाल पर्यन्त सामाजिक आर्थिक तथा राजनीतिक न्यायको लक्ष्य प्राप्तिलाई प्रमुख उद्देश्यको रूपमा आत्मसाथ गरेको छ । दुर्लभ वन्यजन्तुको दिगो संरक्षणको विषय प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा जनताको आर्थिक तथा सामाजिक न्यायसँगै जोडिएको विषय भएकोमा विवाद छैन । यसैगरी धारा १२(१) ले स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक समेतलाई आत्मसाथ गरेको छ । यसैगरी संविधानको धारा २६(४) अन्तर्गत दुर्लभ वन्यजन्तुको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने राज्यको सकारात्मक दायित्वसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

यी संवैधानिक व्यवस्थाहरूका अतिरिक्त नेपालले अनुमोदन गरिसकेका वातावरणसम्बन्धी थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताअन्तर्गत विपक्षीका दायित्वहरूको व्यवस्था गरिएको छ । खासगरी Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, 1973 का धारा २, ३, ४, ५, ६ र ७ मा दुर्लभ र संकटापन्न प्रजातिहरूको संरक्षणमा जुट्न र दायित्वको पालना गर्न राज्य पक्षलाई आब्हान गरिएको छ ।

यसैगरी नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको Convention on Biological Diversity १९९२ को खासगरी धारा ८ को देहाय (a) (e) (f) (g) र (k) अन्तर्गत संकटापन्न र दुर्लभ प्रजातिलगायतका जैविक विविधताको संरक्षणका लागि आवश्यक कानूनी, प्रशासनिक तथा कार्यकारी उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने दायित्व समेटेको पाइन्छ । साथै Convention concerning the protection of the world cultural and Natural Heritage 1972 को धारा ४, ५ र ६ ले पनि अन्तरवंशीय समन्याय (Principle of inter-generational equity) को सिद्धान्तलाई अंगिकार गर्दै भावी पुस्ताका लागि पनि वर्तमान प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको

संरक्षणका लागि राज्यले पर्याप्त दायित्वहरू परिपालना गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ।

संवैधानिक प्रावधानहरू र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताका व्यवस्थाअनुरूप विद्यमान कानूनमा परिमार्जन गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्ने टड्कारो आवश्यकता चौतर्फी महसूस गरिएको पाइन्छ। वन्यजन्तु संरक्षणसम्बन्धी कानूनका विज्ञ डा.रवि शर्मा अर्यालले पनि सन् २००४ मा आफ्नो पुस्तक “CITES Implementation in Nepal and India law.Policy and Practice” माफर्त पनि समसामयिक कानूनी सुधारको खाँचोतर्फ सजग र सचेत गराएको पाइन्छ।

उल्लिखित तमाम उद्देश्यहरूलाई समेटेर राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को तर्जुमा गरी लागू भैआएको पाइन्छ। उक्त ऐनले अनुसूची १ मा एकसिंगे गैंडालगायतका विभिन्न वन्यजन्तुहरूलाई संरक्षित वन्यजन्तुको दर्जा दिई सूचीकृत गरिएको छ भने दफा २६, ३०, ३१ मा दण्ड सजायको व्यवस्था, मुद्दाको अनुसन्धान अधिकारी र मुद्दा हेर्ने अधिकारीको व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० ले ऐनका व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनका लागि अन्य थुप्रै व्यवस्थाहरू गर्नुको अतिरिक्त नियम ३८ मा मुद्दा हेर्ने अधिकारी तोकेको पाइन्छ। यसका अलावा शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३० को नियम २५ मा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको रूपमा निकुञ्ज प्रमुख (वार्डेन) र कतिपय मुद्दाको हकमा सहायक संरक्षक (असिस्टेन्ट वार्डेन) र रेन्जरलाई तोकेको पाइन्छ। कानूनी व्यवस्थाहरूको समग्र मूल्याङ्कनबाट के देखिन्छ भने हामीसँग दुर्लभ तथा संकटापन्न वन्यजन्तु संरक्षणका लागि छुट्टै विशेष कानून रहेको छैन। यस परिप्रेक्ष्यमा एकसिंगे गैंडा जस्तो दुर्लभ र संकटापन्न वन्यजन्तुको दिगो संरक्षणका लागि विपक्षीहरूलाई उत्तरदायी र जिम्मेवार बनाउन न्यायिक हस्तक्षेप अपरिहार्य भएकोले एकसिंगे गैंडालगायतका वन्यजन्तुको यथोचित संरक्षण गरिपाउन संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गत निम्न लिखित परमादेश लगायत अन्य आवश्यक आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ।

- (क) बहदो चोरी शिकारी नियन्त्रण गर्नका लागि सुरक्षाको कारण देखाएर हटाइएका सुरक्षा चौकीहरूको पुनर्स्थापना गर्ने, गैंडा संरक्षणका लागि प्रभावकारी मानिएको गैंडा गस्तीको व्यवस्थालाई पुनः शुरु गर्ने, पर्याप्त सुराकी (Informant) सहितका चोरी शिकारी विरुद्धका इकाइहरू (Anti-Poaching units) को व्यवस्थापन र परिचालन गर्नेलगायतका आवश्यक अन्य उपायहरू तत्काल अवलम्बन गर्नु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ।
- (ख) दुर्लभ तथा संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विरुद्धको महासन्धि (CITES) साँस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि एवं जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि समेतको मर्म र भावनाअनुरूप दुर्लभ तथा संकटापन्न प्रजातिहरूको यथोचित संरक्षणको लागि छुट्टै बोधगम्य कानूनको प्रवन्ध मिलाउनु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ।
- (ग) कम्तिमा दुई-दुई वर्षमा गैंडाको गणना गरी जन्मदर, मृत्युदर लगायतका तथ्याङ्कहरूलाई अध्यावधिक गरी सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्नु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ।
- (घ) राष्ट्रिय निकुञ्जबाट गैंडा लगायतका जंगली जनावरहरूले स्थानीय जनसमुदायको खेतीवाली हिनामिना गर्ने वा कुनै प्रकारको हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा उचित क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था मिलाउनु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ।
- (ङ) राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयलाई पूर्णतः वन्यजन्तुहरूको संरक्षण र विकासमा भूमिका खेल्ने विशिष्टिकृत निकायको रूपमा विकास गर्नु, कानूनी र व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट उपयुक्त हुने हुँदा हाल राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयले प्रयोग गरी

- आएको न्यायिक अधिकार जिल्ला अदालतले प्रयोग गर्ने गरी नियमावलीमा संशोधन गर्नु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ ।
- (च) वन्यजन्तुहरूको दीर्घकालीन संरक्षण एवं चोरी शिकारीलगायतका अवाच्छित गतिविधिहरूलाई प्रभावकारी ढंगबाट नियन्त्रण गर्ने सन्दर्भमा राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र रहेका होटल, लज तथा रिसोर्टहरू साधक भैरहेका छन् वा बाधक बनेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरी औचित्य र उपयुक्तताको आधारमा त्यस्ता भौतिक संरचनालाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने वा मध्यवर्ती क्षेत्रतर्फ स्थान्तरण गर्ने भन्ने सन्दर्भमा समेत आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ ।
- (छ) राष्ट्रिय निकुञ्ज वरिपरि बसोवास गर्ने आदिवासी जनजातिहरूका परम्परागत ज्ञान सीपको संरक्षण गर्ने, वन्यजन्तुको संरक्षणतर्फ अभिप्रेरित गराउने, जीवनस्तर उकास्नका लागि स्वरोजगार तथा आय आर्जनका अवसरहरू अभिवृद्धि गर्ने लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ ।
- (ज) राष्ट्रिय निकुञ्जको संरक्षण, सम्वर्द्धन र विकासमा स्थानीय जनताको सार्थक सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक कारवाही अगाडि बढाउनु भन्ने परमादेश जारी गरिपाउँ ।
- (झ) दुर्लभ तथा संकटापन्न अवस्थामा रहेको एकसिंगे गैंडाको दिगो संरक्षण (Sustainable Conservation) को सन्दर्भमा देखिएका कमी कमजोरी पत्ता लगाउन एवं यसका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यक नीतिगत, प्राविधिक, वैज्ञानिक र प्रशासनिक उपायहरू सुझावका लागि सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञ, संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत स्थानीय संघ संस्था समेतको प्रतिनिधित्व

रहने गरी एक उच्चस्तरीय विशेषज्ञ समिति गठन गरी सो समितिले सुझाएका सुझावहरूको समेत कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक आदेश जारी गरिपाउँ ।

साथै सुरक्षाको कारण देखाई राष्ट्रिय निकुञ्जबाट हटाइएका शाही नेपाली सेनाका सुरक्षा पोष्टहरूलाई हालसम्म पुनर्स्थापित नगरेका कारण पनि हालका दिनहरूमा गैंडाको चोरी शिकारी गर्ने (Poaching) दिनानुदिन वृद्धि हुँदै गैरहेकोले ती सुरक्षा चौकीहरू तुरुन्त यथास्थितमा पुनर्स्थापित गर्नु भन्ने अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाउँ । दुर्लभ तथा संकटापन्न वन्यजन्तुको संरक्षण जस्तो अत्यन्त महत्वपूर्ण विषयसँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा भएको कारणले मुद्दालाई अग्राधिकार प्रदान गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु । विश्वमा नै दुर्लभ मानिएको एकसिंगे गैंडा संरक्षणसम्बन्धी विषय भएको हुँदा अग्राधिकार दिई पेश गर्नु । साथै अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा छलफल गर्न मिति २०६३।०।१७ को पेसी तोकी सोको सूचना विपक्षीहरूलाई र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत दिई पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

यसमा नेपालको बारेमा राष्ट्रिय पहिचान दिने राष्ट्रिय सम्पदा सूचीमा समावेश भएका एकसिंगे गैंडाको संरक्षण कार्य राष्ट्रिय सरोकारको विषय भएको र निवेदकका तर्फबाट प्रस्तुत भएका तथ्याङ्गले एकसिंगे गैंडाको संख्या सन् २००० मा ५४४ वटा रहेकामा सन् २००६ मा ३५० हुन आई लगभग ३९ प्रतिशतले घट्न गएको र सोमा चोरी शिकारीबाट गैंडाको मृत्यु बढेको भन्ने देखिन आएबाट यस्तो दुर्लभ जन्तु लोप हुन सक्ने सम्भावनातर्फ दृष्टिगत गरी एकसिंगे गैंडाको संरक्षण कार्यमा सबै उपायहरू अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिँदा निवेदकको मागबमोजिम राष्ट्रिय निकुञ्जबाट हटाइएका सम्भव

भएसम्म यो निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म सबै सुरक्षापोष्टहरू यथावत् पुनर्स्थापित गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ भन्ने यस अदालतको आदेश ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जका दुर्लभ एकसिंगे गैंडालगायत अन्य वन्यजन्तुको संरक्षण गर्न विग्रदो शान्ति सुरक्षाको कारणले विगतमा हटाइएका सुरक्षा पोष्टहरू पुनर्स्थापना गर्ने कार्य भैरहेको छ । विग्रदो सुरक्षाकै कारणले सशस्त्र वन रक्षकहरूले प्रयोग गर्ने गरेका हात हतियारहरू सुरक्षा निकायको जिम्मामा रहेकोमा हाल ती हतियारहरू समेत ल्याई हतियारधारी सशस्त्र वन रक्षकहरूलाई यस कार्यमा परिचालन गर्न शुरु गरिएको छ । संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको व्यापारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (CITES Convention) मा भएका केही व्यवस्थाहरूको पूर्ण परिपालनाको लागि सो सम्बन्धमा छुट्टै विधेयक निर्माण गर्ने कार्य भैरहेको छ । गैंडाको उचित वासस्थानको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ ।

गैंडालगायत अन्य वन्यजन्तुको संरक्षण गर्ने कार्यमा मध्यवर्ती क्षेत्रका वासिन्दा, स्थानीय, जनसमूदाय युवा समूहहरूमा र विद्यालयहरूमा प्रचारप्रसारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरिएको र सो भावना आमजनतामा पुऱ्याउने खालका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन भैरहेका छन् । यसबाट गैंडा संरक्षणमा स्थानीय जनताहरूले पनि व्यापक मात्रामा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ ।

उपरोक्त कारण र आधारबाट यस मन्त्रालयको कुनै पनि कामकारवाही र निर्णयबाट रिट निवेदकको कुनै मौलिक र कानूनी हकअधिकार हनन नभएको/नगरिएकोले रिट निवेदन खारेज गरी पाउन सादर अनुरोध गर्दछु भन्ने समेत वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदकले यस मन्त्रालय समेतलाई विपक्षी बनाउनु पर्नाको कारण निवेदनमा कहीं कतै खुलाउनु भएको छैन । मन्त्रालयको कुन कामकारवाहीबाट निवेदकको हक अधिकारमा के कस्तो आघात पर्न गयो, सोको पुष्टि गर्न सक्नु नभएकोले प्रस्तुत रिट खारेज योग्य छ ।

यो मन्त्रालय वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को आधारमा वातावरणको संरक्षण, प्रदूषणको रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्ने कार्यमा निरन्तर कार्यरत् रही आएको छ । रिट निवेदकले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्नाको कारण खुलाउनु नसक्नु भएको, मन्त्रालयले विपक्षी निवेदकको संवैधानिक तथा कानूनी हकमा कुनै आघात नपुऱ्याएको र मन्त्रालय वातावरणको संरक्षण, प्रदूषणको रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्ने कार्यमा निरन्तर कार्यरत् रहिआएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदनमा सुरक्षाको कारण राष्ट्रिय निकुञ्जबाट हटाइएका नेपाली सेनाका सुरक्षा पोष्टहरूलाई हालसम्म पुनर्स्थापित नगरेको भन्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारले जनतालाई सुरक्षाको प्रत्याभूति दिलाउन आवश्यकतानुसार नेपाल अधिराज्यभित्रको जहाँसुकै पनि सेनाको सुरक्षा पोष्ट स्थापना गर्न, स्थानान्तरण गर्न वा प्रतिस्थापन गर्नसक्ने र कुन ठाउँमा पोष्ट राख्दा सुरक्षाको दृष्टिकोणले उपयुक्त हुन्छ त्यही ठाउँमा राखिने हो । सेनाको पोष्ट राख्दा नेपाली जनताको शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्थालाई सर्वोपरी ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन निराधार हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत रक्षा मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

गैंडा संरक्षणको लागि यस कार्यालयको मौजुदा साधन र जनशक्तिलाई आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र अधिकतम उपयोग परिचालन गरिरहेकै छ । निवेदकले माग गरेका अन्य विषयहरू यस कार्यालयको अधिकारक्षेत्र भन्दा बाहिर भएको भएता पनि गैंडा संरक्षण कार्यमा यस कार्यालयले गर्नुपर्ने आफ्नो भूमिका निर्वाध रूपमा पूरा गर्दै आएको छ । विगतमा विस्थापित भएका वन चौकीहरू तथा रेन्जरपोष्टहरूलाई साविककै धेरैजसो स्थानमा पुनर्स्थापना भई सकेको र बाँकी स्थानमा पुनर्स्थापना गर्ने कार्य भैरहेको व्यहोरा अनुरोध छ । अतः निवेदकहरूको मागबमोजिमको आदेश जारी हुन नपर्ने व्यहोरा अनुरोध छ भन्ने समेत विपक्षी जिल्ला वन कार्यालयको लिखित जवाफ ।

गैडालगायतका वन्यजन्तुहरूको चोरी शिकारीहरूलाई चोरी शिकार प्रतिरोधक इकाईसिमा कर्मचारी खटाई सुराकीहरूको मद्दतबाट खोजतलास भई पक्राउ परी आएपछि आवश्यक कानूनी कारवाही भइरहेको छ ।

यस निकुञ्जमा पहिले तैनाथ भएका ३४ वटा सुरक्षा चौकीहरू देशको असहज परिस्थितिको कारणले घटाई १० वटा कायम रहेकोमा हाल १८ वटा पुनर्स्थापना गरी संरक्षण कार्य गरी रहेको र सम्मानित अदालतको अन्तरिम आदेश समेतलाई मध्यनजर राखी शिकारी अड्डाका २१ जना कर्मचारीहरूलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागबाट यस राष्ट्रिय निकुञ्जमा खटाई विभिन्न पोष्टहरूमा कामकाज गर्ने गरी तोकी पठाई सकिएको र थप सुरक्षा चौकीहरू स्रोत र साधनले सम्भव भएसम्म पुनर्स्थापना गर्ने गृहकार्य भैरहेको तथा प्रत्येक ५ वर्षको अन्तरालमा गैडाको गणना कार्य भैरहेको र विशेषज्ञहरूको टोलीद्वारा अध्ययन अनुसन्धान गरी सो गणना कार्यक्रम हुने भएकोले निवेदन खारेजभागी छ ।

गैडालगायतका वन्यजन्तुहरूबाट स्थानीय वासिन्दाहरूको बालीनाली संरक्षणको लागि मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापनको लागि छुट्याइएको रकमबाट संरक्षण, सामुदायिक विकास, आय आर्जन तथा सीप विकास, संरक्षण शिक्षा र प्रशासनिक कार्यक्रममा, मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका, २०५६ बमोजिम उपभोक्ता समूह/समितिहरूको कार्ययोजनामा बजेट विनियोजन गरी वार्षिक रुपमा कार्यक्रम सञ्चालन भै स्थानीय सबै वर्गलाई अवसर र फाइदा पुगी राष्ट्रिय निकुञ्जको संरक्षण सम्बर्द्धन र विकासमा स्थानीय जनताको व्यापक सहभागिता भै रहेको र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ६ र ऐ.नियमावली, २०३० को नियम ३ मा भएको व्यवस्था अनुसार सरकारले सम्पूर्ण प्रक्रिया पुऱ्याई अध्ययन गरी निकुञ्ज क्षेत्रभित्र केही होटल तथा लजहरूलाई सेवा सञ्चालन गर्न दिएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत विपक्षी राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयको लिखित जवाफ ।

अन्य विपक्षीहरूको लिखित जवाफ परेको मिसिलबाट देखिएन ।

यसमा आजको पेसी स्थगित गरिपाऊँ भनी निवेदकका तर्फबाट अधिवक्ता श्री रमा पन्त खरेलको निवेदन प्राप्त भएको छ ।

सबै मुद्दामा छिटो न्याय पाउनु मुद्दाका सबै पक्ष विपक्षको अधिकार हो । यस अदालतमा हजारौं पुराना मुद्दाहरू सुनुवाईका लागि विचाराधीन रहँदारहँदै पनि प्रस्तुत निवेदनभन्दा धेरै वर्ष पुराना अन्य मुद्दाहरूलाई पछि पारी प्रस्तुत निवेदनलाई यस अदालतले अग्राधिकार दिएपछि त्यसको कदर र आदर गर्दै अग्राधिकारको मर्म बुझी तोकिएको पेसीमा सुनुवाई गर्नुपर्ने अग्राधिकार पाउनेको प्राथमिक कर्तव्य हो । तर त्यसको विपरीत अग्राधिकार पाएको यस्तो मुद्दामा पेसी हटाई अग्राधिकार कायम राखी राख्दा अरु पक्षहरूलाई अन्याय पर्न जाने हुँदा मागअनुसार आजको पेसी स्थगित गरिदिएको छ । अब अग्राधिकार भिकी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

यसमा निवेदनमा गैडाको “दिगो संरक्षणको लागि विद्यमान कमी कमजोरी पत्ता लगाउन र नीतिगत प्राविधिक, वैज्ञानिक र प्रशासनिक उपायहरूका सुझावका लागि उच्च स्तरीय विशेषज्ञ समिति गठन गर्न” समेत माग गरेको देखिनुका साथै गैडा संरक्षणको लागि विद्यमान समस्यालाई विविध पक्षहरू सहितको समग्रतामा विचार गर्न उपर्युक्त देखिने हुँदा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु विभागका महानिर्देशकको संयोजकत्वमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयका सम्बन्धित विषय हेर्ने विज्ञ, वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालयका कम्तिमा उपसचिव स्तरका प्रतिनिधि र निवेदक संस्थाका प्रतिनिधि समेत रहेको गैडा संरक्षण अध्ययन एवं सुझाव कार्यदल गठन गरिदिएको छ । उक्त कार्यदलले आवश्यक देखेका विशेषज्ञहरूसँग समेत सहयोग लिई निवेदनमा उल्लिखित प्रश्नहरूमा अध्ययन गरी ३ महिनाभित्र सुझाव प्रतिवेदन समेत पेश गर्नेगरी कार्यादेश तोकिदिएको छ । सो सम्बन्धमा जो चाहिने व्यवस्था गरी कार्यदलको कामको संयोजन गरी उपरोक्त समयभित्र काम सम्पन्न गरी प्रतिवेदन गर्नु भनी

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु विभागका महानिर्देशलाई लेखी पठाई उपरोक्त बमोजिम भई आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६६।३।२४ को आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी आज इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा प्राप्त मिसिल संलग्न कागज प्रमाणहरूको अध्ययन गरियो । निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू श्री प्रकाशमणि शर्माले एकसिंगे गैंडा विश्वमै अत्यन्त दुर्लभ र संकटापन्न वन्यजन्तु मानिन्छ । यसको संरक्षणको लागि विश्व समुदायले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तयार तथा पारित गरेको छ । नेपाल ती दस्तावेजहरूको पक्ष बनिसकेको छ । नेपालको चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज एकसिंगे गैंडाको वासस्थानको लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसैले यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय शैक्षिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक संगठन (UNESCO) ले विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरेको छ । नेपालमा एकसिंगे गैंडाको उपस्थितिको कारण गौरव बढेको छ भने सोको पर्यटन प्रवर्द्धनका कारण अर्थतन्त्रलाई टेवा पुगेको छ । यस्तो अवस्थामा हामीकहाँ गैंडाको चोरी सिकारी तथा पर्याप्त संरक्षणको अभावको कारण गैंडाको अस्तित्व नै संकटमा परिरहेको छ । उक्त कुरा विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूले देखाउँछ । तर विपक्षीहरू यसप्रति संवेदनशिल भएको देखिँदैन । उल्लिखित कुराहरू समेट्ने गरी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ तथा ऐ नियमावली, २०३० जारी भई वन्यजन्तुको संरक्षणको व्यवस्था गर्नुको साथै त्यस्ता जनावरको चोरी शिकारी, खरीद विक्रीलाई नियन्त्रण गर्न मुद्दा अनुसन्धान गर्ने अधिकारी र दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको छ । तथापि उक्त ऐन नियमहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुनसकेको छैन । सुरक्षाको कारण देखाउँदै विपक्षीहरूले निकुञ्जका सुरक्षा चेकपोष्ट हटाएको कारण गैंडाको चोरी शिकारी बढेको छ । यसले गैंडाको अस्तित्वमा थप संकट परेको छ । तसर्थ एकसिंगे गैंडाको अस्तित्व संरक्षणको लागि विपक्षीहरूलाई उत्तरदायी बनाउन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८ अन्तर्गत

न्यायिक हस्तक्षेप गर्नु अपरिहार्य भएकोले विपक्षीहरूको नाममा निवेदन मागबमोजिमका कार्य गर्नको लागि परमादेश लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गरिपाऊँ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकार समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रप्रसाद पोखरेलले नेपाल सरकारले एकसिंगे गैंडाको महत्व बुझेको छ । त्यसैले सोको संरक्षणको लागि ऐन नियमहरू जारी गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा विभिन्न चेक पोष्टहरू स्थापना गरिएको छ । देशको विग्रदो शान्ति सुरक्षाको कारणले हटाइएका सुरक्षा पोष्टहरू पुनर्स्थापना गर्ने कार्य भै रहेको छ । वन्यजन्तुको संरक्षणको लागि निकुञ्ज क्षेत्रमा तारवार लगाउने तथ्य मध्यवर्ती क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्दै सो क्षेत्रका बासिन्दाहरूमा प्रचार प्रसारको कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको व्यापारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (CITES) को पूर्ण परिपालनाको लागि छुट्टै विधेयक निर्माण गर्ने कार्य भैरहेको छ । यसबाट सरकारले एकसिंगे गैंडा संरक्षणको लागि विभिन्न प्रयास गरिरहेको स्पष्ट हुन्छ । तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भनी बहस गर्नुभयो ।

उल्लिखित बहस समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत रिटमा निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनपर्ने हो, होइन ? भनी निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा निवेदकको माग देहायबमोजिम रहेछ :

एकसिंगे गैंडाको अस्तित्व संकटग्रस्त बनिरहेकोले,

- (क) निकुञ्ज क्षेत्रबाट हटाइएका सुरक्षा चौकीहरू पुनः स्थापना गरी गैंडा संरक्षणको लागि गस्ती गर्ने र शिकार विरुद्धका इकाई परिचालन गर्ने,
- (ख) दुर्लभ तथा संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विरुद्धको महासन्धि (CITES), सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि एवं जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि समेतको मर्म

- र भावना अनुरूप दुर्लभ तथा संकटापन्न प्रजातिहरूको यथोचित संरक्षणको लागि छुट्टै बोधगम्य कानूनको प्रबन्ध मिलाउनु,
- (ग) दुई-दुई वर्षमा गैँडाको गणना गरी तथाङ्कहरूलाई अध्यावधिक गरी सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्नु,
- (घ) राष्ट्रिय निकुञ्जबाट गैँडालगायतका जंगली जनावरहरूले स्थानीय जनसमुदायको खेतीवाली हिनामिना गर्ने वा कुनै प्रकारको हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा उचित क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था मिलाउनु,
- (ङ) राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयले प्रयोग गरी आएको न्यायिक अधिकार जिल्ला अदालतले प्रयोग गर्ने गरी नियमावलीमा संशोधन गर्नु,
- (च) राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र रहेका होटल, लज तथा रिसोर्टहरू वन्यजन्तुको संरक्षणमा बाधक हुनसक्ने हुँदा त्यस्ता संरचनालाई मध्यवर्ती क्षेत्रतर्फ स्थानान्तरण गर्ने भन्ने सन्दर्भमा समेत आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नु,
- (छ) राष्ट्रिय निकुञ्ज वरिपरि बसोवास गर्ने आदिवासी जनजातिहरूका परम्परागत ज्ञान सीपको संरक्षण गर्ने, वन्यजन्तुको संरक्षणतर्फ अभिप्रेरित गराउने, जीवनस्तर उकास्नका लागि स्वरोजगार तथा आय आर्जनका अवसरहरू अभिवृद्धि गर्ने लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु,
- (ज) राष्ट्रिय निकुञ्जको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासमा स्थानीय जनताको सार्थक सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक कारवाही अगाडि बढाउनु र
- (झ) एकसिंगे गैँडाको दिगो संरक्षण (Sustainable Conservation) को लागि सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञ, संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत स्थानीय संघ संस्था समेतको प्रतिनिधित्व रहने गरी एक उच्च स्तरीय विशेषज्ञ समिति गठन गरी सो समितिले सुझाएका सुझावहरूको समेत

कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक आदेश जारी गरिपाउँ ।

२. निवेदन अध्ययन गर्दा, वन्यजन्तु संरक्षण र खास गरी एकसिंगे गैँडा संरक्षण गर्ने विभिन्न आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने माग गरेको देखिन्छ । सो सम्बन्धमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको सचिवको लिखित जवाफ महत्वपूर्ण देखिन्छ । उक्त लिखित जवाफ हेर्दा वन्यजन्तु संरक्षणमा नेपाल सरकार पनि सजग रहेको र सरकारको तर्फबाट पनि निवेदकले उठाएका कतिपय कुराहरू गर्ने कारवाही अगाडि बढाएको देखिन्छ । उक्त लिखित जवाफबाट निवेदकले माग गरेको (क) र (ख) को सम्बन्धमा नेपाल सरकारबाट काम सुरुवात भइसकेको देखिन्छ ।

३. नेपालमा विशेषत, हिमाल, पहाड, हरियो वन, वन्यजन्तु, ऐतिहासिक कलात्मक मन्दिर र मल्लकालीन दरवार छन् । यी कारणले गर्दा नेपाल, विदेशी पर्यटकहरूको Tourist Destination बनेको हो । ऐतिहासिक मन्दिर र दरवार बाहेक अन्य कुराहरू प्रकृतिको वरदान हो । हिमालमा केही हदसम्म पर्वतारोहीबाट प्रयोग भएको सामान छाडेको कारण प्रदूषण हुन पुगेको बाहेक त्यस्तो प्रदूषणमा मानवको कुनै भूमिका हुँदैन तापनि वैज्ञानिकहरूले भनेअनुसार हिमालयको हिउँमा पनि Global Warming को कारण केही असर परेको भनिन्छ ।

४. तर वन र वन्यजन्तुको विनास एवं प्रदूषणमा मानव जातिको जनसंख्या वृद्धि भइरहेको कानून पनि लागू नहुनु प्रमुख कारण देखिएको छ । जनसंख्या वृद्धि हुनु, जनसंख्या वृद्धिको कारण वनक्षेत्रमा Encroach हुनु, कानून लागू गर्ने निकायका कमजोरी, कानून प्रभावकारी नहुनु, एकातिर वन Encroach हुनु र अर्कोतिर वन्यजन्तुको संख्या बढ्दा वन्यजन्तु आरक्ष क्षेत्रबाट बाहिर आउनु, कानूनविपरीत वन्यजन्तु मार्नु, अवैध शिकार नियन्त्रण नहुनु, अवैध अन्तर्राष्ट्रिय कारोवारमा वृद्धि हुनु, वन र वन्यजन्तुको महत्वको बारेमा आरक्षणक्षेत्रका जनतामा जनचेतनाको कमी हुनु आदि एकसिंगे गैँडालगायत अन्य वन्यजन्तुहरू लोप हुनुको कारण हो ।

५. राणाकालीन नेपाल शिकारको लागि प्रख्यात थियो। शासन गर्ने राणाहरू मात्र होइन सर्वसाधारणले पनि जुनसुकै जंगलमा जुनसुकै पशुपंक्षीको शिकार गर्ने गरेको देखिन्छ। त्यसका दुई कारण छन्। एक कारण, वन, चराचुरुङ्गीलगायत वन्यजन्तुको महत्व नबुझ्नु र अर्को शिकारलाई अवैध घोषणा गर्ने प्रभावकारी कानून र कार्यान्वयन गर्ने इकाईको अभाव। २०२९ सालमा २०१५ सालको जंगली जीवजन्तु संरक्षण ऐन, २०१५ लाई खारेज गरी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९, मिति २०२९।११।२८ बाट लागू भएको देखिन्छ। उक्त ऐन वन्यजन्तु र वन्यजन्तुको वासस्थानको संरक्षण गर्न, शिकारमा नियन्त्रण गर्न र प्राकृतिक सौन्दर्यको महत्वको एकीकृत संरक्षणात्मक सम्बर्धनको लागि बनेको देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा ५ ले तोकिएको अधिकारीको अनुमति नलिई वन्यजन्तुको शिकार गर्न नहुनेदेखि लिएर रुख विरुवा आदि वा अन्य वनपैदावर काट्न, ढाल्न, हटाउन, छेक्न आदि कुनै प्रकारले नोक्सान पुऱ्याउन समेत नहुने गरी निषेध गरेको देखिन्छ।

६. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले विभिन्न अनुसूची राखी अनुसूची १ मा गैँडालगायत वनजंगलमा पाइने सबैखाले स्तनधारी जन्तु, पंक्षी र घस्रने जातका जन्तुहरूको शिकार निषेध गरेको देखिन्छ। तर ऐनको दफा ११ मा अनुज्ञापत्र नलिई कुनै पनि व्यक्तिले वन्यजन्तु शिकार गर्न नपाउने गरी प्रतिबन्ध लगाए पनि तोकिएको वन्यजन्तु शिकार गर्न अनुज्ञापत्र लिन नपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। ऐनमा प्रतिबन्धित अपराधिक कार्य गरेमा त्यस्तो अपराधलाई नेपाल सरकार वादी बनी मुद्दा चल्ने र अपराधको अनुसन्धान रेन्जर वा वन र वन्यजन्तु व्यवस्थासित सम्बन्धित कर्मचारीले गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। ऐन जस्तोसुकै भएपनि ऐन प्रभावकारी नहुनु, भएको ऐन पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु र ऐनको दफा २(अ१) को संरक्षक र दफा १६ (ख) को संस्था प्रभावकारी नहुनाको कारण निवेदकले उठाएको एकसिंगै गैँडाको गैरकानूनी शिकारका कारण गैँडाको संख्या घट्न गएको हो।

७. यस निवेदनको मुख्य माग नै एकसिंगै गैँडा लगायत अन्य वन्यजन्तु (Endangered Species) हरूको यथोचित संरक्षण गरिपाउँ भन्ने माग हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४ मा राज्यको दायित्व निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको व्यवस्था छ। भाग ४ का राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति एकै चोटी लागू गर्ने विषय होइन। भाग ४ का व्यवस्थाहरू क्रमिक रूपले लागू गर्दै जाने अर्थात् जनताले Progressive Realise गर्दै जाने विषय हो। साथै भाग ४ को व्यवस्था तुरुन्त लागू गर्नु भनी भाग ३ को मौलिक हक हननका सम्बन्धमा धारा १०७(२) अन्तर्गत आदेश जारी गर्न सकिने जस्तो भाग ४ सम्बन्धमा आदेश गरी लागू गरिने विषय पनि होइन। भाग ४ को धारा ३३(ण) र ३५(४) मा देशको प्राकृतिक स्रोत र सम्पदाको राष्ट्रिय हितमा परिचालन गर्नपर्ने राज्यको दायित्व हुने र धारा ३५(५) मा भौतिक विकाससम्बन्धी क्रियाकलापद्वारा प्रतिकूल असर पर्न नदिन दुर्लभ वन्यजन्तुको विशेष संरक्षण गर्न राज्यले प्राथमिकता दिने र वन, वनस्पती तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्नुपर्ने राज्यको नीति हुने व्यवस्था भएको देखिन्छ। उक्त नीति तथा दायित्व क्रमशः लागू गर्नुपर्ने राज्यको संवैधानिक कर्तव्य हो। वन, वन्यजन्तु र जैविक विविधताको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न पर्ने नेपाल राज्यको कर्तव्य हुने व्यवस्था वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधानले मात्र गरेको नभई हाल खारेज भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २६(३) र (४) मा पनि थियो। त्यसकारणले गर्दा पनि निवेदन मागबमोजिम चोरी शिकारको कारण लोप हुँदै गएको गैँडालगायत अन्य संरक्षित वन्यजन्तुको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने प्रभावकारी कानूनी एवं प्रशासनिक व्यवस्था जे गर्नुपर्छ तुरुन्त गर्नपर्ने संवैधानिक कर्तव्य सरकारको हो। वन्यजन्तु र जैविक विविधताको संरक्षण गर्न पर्ने नेपाल राज्यको नीति हुने भनी २०४७ सालको संविधानमा नै व्यवस्था भएपछि आजको सन्दर्भमा ती व्यवस्थाहरू प्रभावकारी रूपले लागू हुन प्रभावकारी कानून, अन्य आवश्यक नीतिलगायत सम्पूर्ण

पूर्वाधारको व्यवस्थाहरू भइसकेको हुनुपर्ने थियो । तर त्यसो भएको देखिएन । सरकारले तत्कालीन संविधानको धारा २६(३) र (४) तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ प्रभावकारी ढंगले लागू नगर्नाले एकसिंगे गैंडालगायत अन्य संरक्षित वन्यजन्तु समेत लोप हुँदै गएको हो ।

८. सो सम्बन्धमा यस अदालतको मिति २०६६।०३।२४ को आदेशअनुसार गैंडा संरक्षण अध्ययन एवं सुझाव कार्यदलले अध्ययन गरी प्रतिवेदन बुझाउन समिति गठन गरिएकोमा उक्त समितिले देहायबमोजिम आफ्नो प्रतिवेदन दिएको देखिन्छ । प्रतिवेदनको मुख्य मुख्य सुझाव यस प्रकार देखिन्छ :

१. **नीतिगत संशोधन:** यसमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ मा संशोधन तथा थप हुनुपर्ने कुराहरूको अलवा CITES विधेयक अविलम्ब कार्यान्वयनमा आउनु पर्ने,
२. **गैंडाको अनुगमन र गणना:** यसमा गैंडाको नियमित अनुगमन र प्रत्येक ५ वर्षमा Rhino Count अनिवार्य गर्नुपर्ने,
३. **वासस्थान:** यसमा गैंडाको वासस्थानको Mapping गरी वासस्थानको असर बारे अनुगमन र अध्ययन गर्दै जाने र मिचाहा प्रजातिबाट परेको असर बारे अनुसन्धान गरी सुझाव कार्यान्वयन गर्ने,
४. **गैंडाको स्थानान्तरण:** यसमा अन्य राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा गैंडाको स्थापना गर्न गैंडा स्थानान्तरण गर्दै जानु पर्ने,
५. **गैंडा र जनताबीचको सम्बन्ध:** यसमा संरक्षित वन्यजन्तु र गैंडाबाट पीडित तथा घाइते व्यक्तिहरूको लागि दिइने राहत छिटो छरितो उपलब्ध गराउने र मध्यवर्ती क्षेत्रका जनताहरूको वाली संरक्षण र जीविकोपार्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
६. **चोरी शिकार नियन्त्रण:** यसमा सेना तथा सुरक्षाकर्मीको परिचालन, सुरक्षा पोष्टहरूको निर्माण, सुराक संकलन र

सञ्जाल स्थापना, जैविक विविधताको संरक्षण, विभिन्न निकायहरूसँगको समन्वय, स्रोत साधनको व्यवस्था, जनसहभागिता, अवैध व्यापारको नियन्त्रण, गैंडा हिड्ने जैविक मार्गको संरक्षण आदिको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने,

७. **विविध:** यसमा बरामद अखेटोपहारको व्यवस्थापन, भारतसँग समन्वय मिलाई संयुक्त संरक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने, विशेष तालिम, निकुञ्ज तथा आरक्षको सुरक्षार्थ खटिने सुरक्षाकर्मीहरूलाई त्यस्ता निकायमा मात्र खटाउने व्यवस्था हुनुपर्ने जस्ता विभिन्न सुझावहरू छन् ।

९. उल्लिखित सुझाव, वन तथा वन्यजन्तु संरक्षणसम्बन्धी विज्ञद्वारा तयार गरेको हुँदा उक्त सुझाव अक्षरसः कार्यान्वयन हुनुपर्छ, यसमा विवाद हुँदैन । वास्तवमा हेर्दा वन सचिवको लिखित जवाफमा दुर्लभ एकसिंगे गैंडालगायत अन्य वन्यजन्तुको संरक्षण गर्न विग्रदो शान्ति सुरक्षाको कारणले विगतमा हटाइएका सुरक्षा पोष्टहरू पुनर्स्थापना गर्ने कार्य भैरहेको छ । विग्रदो सुरक्षाकै कारणले सशस्त्र वन रक्षकहरूले प्रयोग गर्ने गरेका हातहतियारहरू सुरक्षा निकायको जिम्मामा रहेकोमा हाल ती हतियारहरू समेत ल्याई हतियारधारी सशस्त्र वन रक्षकहरूलाई यस कार्यमा परिचालन गर्न शुरु गरिएको छ । संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको व्यापारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (CITES Convention) मा भएका केही व्यवस्थाहरूको पूर्ण परिपालनाको लागि सो सम्बन्धमा छुट्टै विधेयक निर्माण गर्ने कार्य भैरहेको छ । गैंडाको उचित वासस्थानको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ भनी उल्लेख भएको र सुझाव समितिको प्रतिवेदन तथा निवेदकको माग हेर्दा गैंडालगायत दुर्लभ वन्यजन्तुको संरक्षण गरिनु पर्छ भन्ने कुरामा मुख मिलेकै मान्नुपर्छ । निवेदकको पहिलो मागको सम्बन्धमा सुझाव समितिले सुझाव नं. ६ मा दिएको सुझाव अविलम्ब र अक्षरसः कार्यान्वयन हुनुपर्छ । माथि भनियो वन्यजन्तुको छाला, हाड, सिङ आदिमा अवैध अन्तर्राष्ट्रिय वजारको कारण गैंडा मारिन लागेको हो । यसको नियन्त्रणको लागि कानूनमा

कडा सजाय र कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनपर्छ । तर निरोधात्मक उपाय (Preventive Measure) नै बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । यसको लागि वन्यजन्तु आरक्ष क्षेत्रमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ४, ५ र ११ को कडा र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । ती दफाहरूको कार्यान्वयन त्यसवेला सम्भव हुन्छ, जब ती क्षेत्रमा प्रवेश निषेध गरिन्छ, काम काजसँग सम्बन्ध नभएको व्यक्तिलाई प्रवेशमा रोक लगाइन्छ, शिकार खेल्न पूर्ण रोक तथा निषेध गरिन्छ, र असम्बन्धित व्यक्तिको आरक्षणभित्र प्रवेश निषेध तथा शिकार प्रतिवन्धको लागि आरक्षणक्षेत्रको वरपर नियमित गस्ती गर्ने र कर्हिकतै आरक्षणभित्र अनधिकृत प्रवेश गरेमा वा शिकार खेलेमा त्यसमा तुरुन्त प्रभावकारी कारवाही गर्नुपर्छ । यसको लागि निवेदन मागबमोजिम सुभाब समितिको सुभाब नं. ६ को प्रभावकारी कार्यान्वयन आवश्यक छ ।

१०. अतः यसको लागि सुभाब नं ६ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न निवेदन मागको (ख) को सम्बन्धमा लिखित जवाफबाट CITES को कार्यान्वयनको लागि विधेयक निर्माण भइरहेको भन्ने देखिन्छ, र सुभाब समितिले पनि ऐन संशोधन एवं CITES विधेयक अविलम्ब कार्यान्वयन गर्न पर्ने सुभाब दिएको देखिन्छ ।

CITES विधेयक (convention)को धारा VIII यस प्रकार छ :

1. The Parties shall take appropriate measures to enforce the provisions of the present Convention and to prohibit trade in specimens in violation thereof These shall include measures ;
  - a) To penalize trade in, or possession of, such specimens, or both ; and
  - b) To provide for the confiscation or return to the State of export of such specimens .

११. उल्लिखित तथ्य एवं विवेचनाको आधारमा विपक्षीहरूको नाममा निम्नअनुसार आदेश जारी गरिदिएको छ :-

१. गैँडाको गणना गर्ने सम्बन्धमा सुभाब समितिले आफ्नो सुभाब नं. २ मा प्रत्येक ५ वर्षमा गणना गर्ने र अनुगमनको हकमा नियमित अनुगमन गर्ने सुभाब दिएको हुँदा उक्त सुभाब तुरुन्त लागू गर्नु ।
२. निवेदकको मागको खण्ड (घ) का सम्बन्धमा यस अदालतबाट निवेदक बाजुद्धिन मियाँ विरुद्ध नेपाल सरकार भएको २०६४ सालको रिट नं.wo-०३३८ मा विस्तृत विवेचनासहित निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिसकेको हुँदा यस निवेदनमा थप आदेश गर्न परेन ।
३. निवेदकको मागको खण्ड (च) को सम्बन्धमा सुभाब समिति मौन देखियो । उक्त कुरा नीतिगत कुरा हो तर पनि आरक्षणक्षेत्र भित्र मानव सिर्जित आवाज र मानव सिर्जित आवाजको कारण ध्वनी प्रदुषित हुन हुँदैन । मानव सिर्जित आवाजले आरक्षणको शान्त वातावरण खलवलिने मात्र होइन वन्यजन्तुको रहन सहन र Reproduction (प्रजनन) लाई पनि असर पार्छ । तसर्थ यसको लागि आरक्षणक्षेत्र भित्र कुनै प्रकारको ध्वनी प्रदूषण हुने साधन तथा हातहतियार लिई भित्र प्रवेश गर्न रोक लगाउनु र आरक्षणक्षेत्र भित्र हल्ला प्रतिवन्ध लगाउनु ।
४. निवेदन मागको खण्ड (च), (छ) र (ज) को कुरा नीतिगत विषय हुँदा त्यस्ता नीतिगत विषयमा यस अदालतले आदेश गर्दैन । तथापी ती मागका सम्बन्धमा सरकारले नीतिगत रूपमा कमश सम्बोधन गर्दै जानेछ भन्ने कुरा यस इजलासले विश्वास गर्छ ।
५. रिट निवेदनका अन्य मागका सम्बन्धमा प्रचलित ऐन र यस अदालतको आदेशअनुसार गठित उल्लिखित सुभाब समितिको सुभाब प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुन्छ ।

१२. प्रस्तुत आदेश तथा यस अदालतको आदेशअनुसार गठित उल्लिखित सुभाब समितिका

८५५७-सविना दमाई समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

सुभाषहरू कार्यान्वयन गरी सो कार्यान्वयनको विवरण एवं प्रगती प्रत्येक आर्थिक वर्षको अन्त्यमा कम्तीमा ३ वर्षसम्म यस अदालतलाई समेत दिनु भनी विपक्षीहरूको नाममा निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरिदिएको छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षीहरूलाई दिनु । प्रस्तुत रिट दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गर्नु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.मोहनप्रकाश सिटौला

इति संवत् २०६७ असोज २९ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत :-उपेन्द्रप्रसाद गौतम

निर्णय नं. ८५५७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६७ सालको रिट. नं.-०६७-WO-०७०३
आदेश मिति: २०६७/११/१५/१९

विषय:- परमादेश समेत ।

निवेदक: गंगामाया दमाईको छोरी, दोलखा जिल्ला
लामीडाँडा गा.वि.स.वडा नं २ घर भई हाल
ल.पु.जि.हरिसिद्धी गा.वि.स.वडा नं ९ बस्ने
वर्ष १८ की सविना दमाई समेत

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

- नागरिकताको प्रमाणपत्र संविधान र कानूनले नागरिक हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई मात्र प्रदान गरिन्छ । संविधान र कानूनले नागरिक हुन तोकिएको योग्यता नपुगेको व्यक्ति जतिसुकै लामो अवधि बसोबास गरेको भएपनि नागरिक बन्न नसक्ने । (प्रकरण नं.४)

- प्रत्येक व्यक्तिको लागि नागरिकताको प्रमाणपत्र महत्वपूर्ण हुन्छ । नागरिक नभई कसैले पनि यो देशको राजनीतिक अधिकार प्रयोग गर्न नपाउने ।

- तोकिएको अधिकारीले संविधान, कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी Covenant नबुझे वा कानूनको गलत तर्क र अर्थ गरेर कुनै नागरिक नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउनबाट बञ्चित हुन सक्दैन । नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न कठिनाई (Hardship) को सामना गर्न पर्ने कुरा स्वीकार्य नहुने ।

(प्रकरण नं.१०)

- बाबु वा आमामध्ये कुनै एक मात्र नेपालको नागरिक भए पनि त्यस्तो व्यक्तिले नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्नसक्ने ।

(प्रकरण नं.११)

विद्वान अधिवक्ताहरू श्री मीरा ढुङ्गाना र श्री सुषमा गौतम

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८, ८(२) (ख), १३, १३(१), २०(१)
- नेपाली नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३(१),(३)
- स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८

आदेश

न्या.बलराम के.सी.: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७ (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिटको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

निवेदक संस्था एवं हामी निवेदकहरू महिला अधिकार एवं मानव अधिकारका लागि अनवरत रूपले आवाज उठाउँदै आइरहेका छौ । हामीहरू नेपाली नागरिक भएको नाताले मानव अधिकार

एवं मौलिक हक प्रचलनको लागि प्रस्तुत निवेदन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) द्वारा प्रदत्त संबैधानिक उपचारको हक प्राप्त नै छ।

नागरिकताको अधिकार व्यक्तिको अत्यन्तै महत्वपूर्ण अधिकार हो र यो यस्तो दस्तावेज हो, जसले व्यक्तिको पहिचान दिन्छ। कुनै पनि व्यक्तिले राज्यद्वारा प्रदान गरिने अधिकारप्राप्त गर्ने आधार बनेको नै नागरिकता हो। त्यसैले नागरिकता नभएको व्यक्तिको न पहिचान नै हुन्छ न राज्यद्वारा प्रदान गरिने अधिकारप्राप्त गर्ने अवसर नै प्राप्त गर्न सक्दछ। अतः नागरिकता कुनै पनि व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो।

निवेदकमध्येको म सविना दमाई नेपाली नागरिकताबाट वञ्चित भएको पीडित व्यक्ति हुँ। म दोलखा जिल्ला, लामिडाँडा गा.वि.स.वडा नं २ घर भई हाल ललितपुर जिल्ला, हरिसिद्धी गा.वि.स.वडा नं ९ बस्ने गंगामाया दमाईको छोरी हुँ। म मिति २०४९ साल कात्तिक २७ गते जन्म भई हाल १८ वर्ष उमेर पूरा भएकी छु। मेरो आमा नेपाली नागरिक हुनुहुन्छ र वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकता समेत प्राप्त गरिसक्नु भएको छ। तर मेरो बाबुको किटानी जानकारी मेरो आमा समेतलाई नभएको कुरा नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउँ भन्ने निवेदनमा स्पष्ट खुलाएकी छु। मैले हिन्दु विद्यापिठ, बालकुमारी ललितपुरबाट एस.एल.सी. पास गरी हाल नागरिकताको आवश्यकता हुन गई नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३को दफा ३(१) को व्यवस्थाअनुरूप मैले आमाको नामबाट नागरिकता लिने निर्णय गरी मिति २०६७।४।९ गते सम्बन्धित गा.वि.स.को कार्यालयमा निवेदन दिई उक्त निवेदन उपर मिति २०६७।४।१२ गते रीतपूर्वकको सनाखत गरी उक्त सम्पूर्ण व्यहोरा खुलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालय दोलखामा नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउँ भनी नागरिकता नियमावलीको नियम ३ (१), (३) बमोजिमको दर्खास्त फाराम भरी सम्पूर्ण आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरिसकेपछि प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तपाईंको बाबुको ठेगाना र पहिचान नभएको कारणले नागरिकता दिन नमिल्ने भनी मौखिक रूपमा मेरो

निवेदन फिर्ता पठाई हालसम्म यसउपर कुनै कारवाही नभएको कारणले म आफ्नै देशमा आफ्नो पहिचानको अधिकारबाट वञ्चित भई राज्यविहीन अवस्थामा बाँच्न बाध्य भएको हुनाले सम्मानित अदालत समक्ष आफ्नो अधिकारको प्रचलन गराउन उपस्थित भएकी छु।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २२ मा बालबालिकाको हक शिर्षक अन्तर्गत उपधारा (१) मा प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गर्नुको साथै धारा १३ को सम्पूर्ण उपधाराहरूले समानताको अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ। ऐ.भाग २ धारा ८(२) (ख) मा कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाका बखत निजको बाबु वा आमा नेपाली नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको आधारमा नेपाली नागरिक हुने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ भने नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ३ मा वंशजको नाताले नेपाली नागरिकता प्राप्त भन्ने शिर्षक अन्तर्गत उपदफा (१) मा “कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदा निजका बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको नाताले नेपालको नागरिक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरी वंशजको परिभाषाभित्र बाबु अथवा आमालाई पारेको छ। नागरिकता लिन चाहने व्यक्तिले कसको नामबाट नागरिकता लिने भनी छान्न पाउने अधिकार समेत कानूनले प्रदान गरेको स्पष्ट छ।

नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३ (१) मा वंशजको नाताले नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र लिन चाहने १६ वर्ष उमेर पूरा भएको नेपाली नागरिकले सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष आफ्नो बाबु वा आमा वा तीन पुस्ताभित्रको नातेदारको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र र जन्म स्थान र नाता खुल्ने गरी सम्बन्धित स्थानीय निकायले गरिदिएको सिफारिश वा जन्म दर्ता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि संलग्न राखी अनुसूची १ बमोजिमको ढाँचाको निवेदन दिनुपर्दछ भन्ने स्पष्ट व्यवस्था बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरिसकेपछि आमाको नामबाट नागरिकता नदिने उक्त मौखिक आदेशले मेरो पहिचान नै लोप हुने अवस्था पैदा भएको र म जीवनभर राज्यविहीन अवस्थामा बाँच्न

बाध्य हुनुपर्ने अवस्था भएको हुनाले कानूनबमोजिम आमाको नामबाट नागरिकता दिनु भन्ने र देशभरिका म जस्ता पीडितको हकमा समेत व्याख्या हुने गरी परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाऊँ ।

हाम्रो संबैधानिक र कानूनी व्यवस्थाका अलावा मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) १९४८ को धारा १५ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई नागरिकताको अधिकार छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई मनोमानी ढंगले निजको नागरिकताको अधिकारबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था छ । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा २४ ले प्रत्येक शिशुलाई जन्मेपछि दर्ता गरिने तथा निजको नाम राखिनेछ । राष्ट्रियता प्राप्त गर्ने शिशुको अधिकार हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरू उन्मूलन गर्ने महासन्धि (CEDAW) को धारा ९(२) ले पक्ष राष्ट्रहरूले बालबालिकाको, राष्ट्रियताको सम्बन्धमा महिलालाई पुरुष सरह समान अधिकार प्रदान गर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (CRC) को धारा ७ मा बालबालिकालाई जन्मनासाथ दर्ता गरिनेछ । बालबालिका जन्मिएपछि आफ्नो राष्ट्रियताको अधिकार पाउनेछ भन्ने व्यवस्था छ । माथि उल्लिखित महासन्धिहरूको प्रावधानहरूले महिला पुरुष दुवैलाई नागरिकता प्रदान गर्न सक्ने अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ । यसरी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता र हाम्रो संविधान र कानूनी व्यवस्था समेतले नागरिकता प्रदान गर्न सक्ने अधिकार आमालाई प्रदान गरेको छ । तर व्यवहारमा बंशजको परिभाषा भेदभावपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गरी आमाबाट पहिचान प्राप्त गर्न खोजेको व्यक्तिलाई पहिचानबाट वञ्चित गरी राज्यविहीन बनाउन खोजी अन्याय गरेको छ ।

पितृसत्तात्मक सोच, धारणा, मूल्य र मान्यताको कारणले नै आमाको नामबाट नागरिकता दिन इन्कार गरी महिला बंशजभित्र पर्दै न भनी अड्चन पैदा गरिएको छ । यस्तो धारणालाई हटाउनु पर्छ भन्ने निष्कर्ष र सुझाव CEDAW को दोस्रो र

तेस्रो आवधिक प्रतिवेदनमा नेपाललाई प्राप्त भएको छ । जुन बाध्यात्मक रूपले पालना गर्नुपर्दछ ।

नेपाल पक्ष राष्ट्र भई अनुमोदन गरिएका माथि उल्लिखित सबै महासन्धिहरूबाट सिर्जना भएको दायित्वलाई नेपालले विना कुनै आरक्षण स्वीकार गरिसकेको छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) मा नेपालले अनुमोदन गरेको सन्धि नेपालको राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुनेछ भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । तर व्यवहारमा उक्त हक अधिकार कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अधिकारीले नै उक्त हक अधिकार कार्यान्वयन नगरी निवेदकमध्येको म सविना दमाईलाई पहिचानको अधिकारबाट वञ्चित गरेको छ ।

बादी समुदायका बालबालिकाहरू लगायत बाबुको ठेगाना नलागेका सबै बालबालिकाहरूलाई बाबुको ठेगाना नभएको भन्ने कारणले निजहरूको जन्म दर्ता गर्न इन्कार नगर्नु तथा त्यस्ता बालबालिकालाई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ९ को उपधारा (२) तथा नेपाल नागरिकता ऐन, २०२० को दफा ३ को उपदफा (४) बमोजिम नेपालको नागरिकता प्रदान गर्न अविलम्ब आवश्यक व्यवस्था गरी त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई नेपालको नागरिकता प्रदान गर्न विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ भन्ने अधिवक्ता टेक ताम्राकार विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालय सिंहदरवार भएको मुद्दामा संवत् २०६२।१।३० मा सम्मानित अदालतबाट भएको फैसलाका आधारमा समेत मैले आमाको नामबाट बंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न पाउनु पर्छ ।

यसरी माथि प्रकरण प्रकरणमा उल्लेख भएबमोजिम नागरिकता दिने अधिकारीको पितृ सत्तात्मक सोच र व्यवहार भएकोले निवेदकमध्येको म सविना दमाई आमाको नामबाट नागरिकता नपाएको हुनाले मेरो संबैधानिक समानता सम्बन्धी हक, नागरिकता प्राप्त गर्ने हक, रोजगारीको अधिकार, रोजेको व्यवसाय गर्न पाउने अधिकार, स्वतन्त्रतपूर्वक विचार गर्न पाउने हक, सम्पत्तिको हक, वासस्थान छनौट गर्न पाउने हक र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत मेरो समानताको हक, राष्ट्रियताको

हक र मैले मेरो पहिचानको प्राप्त गर्ने हकबाट वञ्चित भइरहेको छु । अतः विपक्षीहरूको नाममा म पीडित निवेदकलाई आमाको नामबाट नागरिकता दिनु दिलाउनु भन्ने साथै देशमा रहेका अन्य मजस्ता पीडितको हकमा समेत सम्मानित अदालतबाट व्याख्या हुने गरी परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाऊँ । साथै यो अत्यन्त संवेदनशील र सार्वजनिक सरोकारको विषयको मुद्दा भएको हुनाले प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्रधिकारमा राखी सुनुवाई गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत यस अदालतको मिति २०६७।०।१३ को आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदकले यस कार्यालयको के कस्तो काम, कारवाही वा निर्णयबाट निवेदकको के कस्तो संबैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारको हनन् भएको हो । त्यसको स्पष्ट रूपमा उल्लेख सम्म गर्न नसकेको अवस्थामा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन नै लाग्न नसक्नेमा सो विपरीत यस कार्यालय समेतलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर भएको देखिनुका अतिरिक्त प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम कार्य गर्ने अख्तियारप्राप्त अन्य निकाय एवं पदाधिकारीबाट भए गरेका कामकारवाही एवं निर्णयउपर समेत यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर गर्न मिल्ने होइन ।

जहाँसम्म नागरिकता प्राप्तिका सम्बन्धमा विपक्षीको जिकीर छ । तत्सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ का साथै नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ ले नेपालका नागरिकहरूले विना भेदभाव समानताका आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । नागरिकता प्राप्त गर्ने सारवान अधिकारको उपभोग गर्नका लागि प्रचलित नेपाल कानूनले नै नागरिकता प्राप्त गर्ने

सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको कार्यविधि कानूनको समेत अक्षरसः पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपाल सरकार प्रचलित नेपाल कानूनको कार्यान्वयन एवं सम्बद्ध सबै निकाय र पदाधिकारीहरूबाट कानूनले तोकेको दायित्व पालना गर्ने, गराउने कुरामा प्रतिवद्ध रहेको छ । परन्तु विपक्षी निवेदिकाले उठाएको प्रश्न यस कार्यालयसँग प्रत्यक्षतः सम्बन्ध राख्ने नभई गृह मन्त्रालय अन्तर्गतको विषय हुँदा सो मन्त्रालयको लिखित जवाफबाट नै स्पष्ट हुने हुँदा सो सम्बन्धमा यस लिखित जवाफमा केही बोलिरहनु बान्छनीय हुँदैन । अतः उपरोक्त आधार र कारण समेतबाट विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालयको लिखित जवाफ ।

नागरिकता सम्बन्धी प्रचलित कानून यस मन्त्रालयबाट प्रशासन तथा कार्यान्वयन नगरिने हुनाले सर्वप्रथमतः विपक्षीले नागरिकता प्राप्त नगरेको विषयमा विना कारण असम्बद्ध निकायलाई विपक्षी बनाई प्रस्तुत रिट दायर भएको छ । विपक्षीको निवेदन जिकीर मुलतः बंशजको आधारमा आमाको नामबाट नागरिकता पाऊँ भन्ने देखिन्छ । नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ ले सो ऐनमा अन्यथा लेखिएकोमा बाहेक उक्त ऐन बमोजिम आदेशबाट मर्का पर्ने व्यक्तिले त्यस्तो आदेश दोहोऱ्याइ पाउन पैतिस दिनभित्र नेपाल सरकार समक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । निवेदिकाले उक्त बैकल्पिक उपचारको व्यवस्था हुँदाहुँदै प्रमुख जिल्ला अधिकारीले आमाको नामबाट नागरिकता नदिएको भनी सोभै सम्मानित अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रको ध्यान आकृष्ट गराएको हुँदा विपक्षीको निवेदन जिकीर निरर्थक छ ।

निवेदन माग दावी अस्पष्ट छ । निवेदिका मध्येका केही व्यक्तिले मौलिक हक प्रचलन गराउनको लागि रिट निवेदन गर्नु भएको छ भने केही निवेदिकाहरूले सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद लिएर निवेदन गर्नु भएको देखिन्छ । एउटै निवेदनबाट बैयक्तिक हक र हितको दावी गर्ने र सार्वजनिक सरोकारको विषयमा दावी गर्ने कार्य सार्वजनिक सरोकारको विवाद (Public Interest

Litigation) सम्बन्धी स्थापित मान्यताप्रतिकूल भएकोले रिट निवेदन खारेजयोग्य छ भन्ने समेत कानून तथा न्याय मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ३(१) अनुसार “कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदा निजका बाबु वा आमा नेपालका नागरिक रहेछन् भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको नाताले नेपालको नागरिक हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ तर निवेदकको बाबुको ठेगाना नभएको र नेपालमै दोलखा जिल्लाको लामिडाँडा गा.वि.स.मा जन्म भएको भन्ने यकीन प्रमाण नभएको, नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ४ ले वि.स.२०४६ चैत्र मसान्त सम्म नेपाल सरहदभित्र जन्म भई नेपालमा स्थायी रूपले बसोवास गर्दै आएको व्यक्ति जन्मको आधारमा नेपालको नागरिक हुनेछ ” र दफा ४(२) बमोजिम संविधान सभाको निर्वाचन अगावै निवेदन दिनुपर्ने, दफा ४(३) को उपदफा (२) बमोजिम विशेष कारणवश निवेदन दिन नसक्ने व्यक्तिले यो ऐन प्रारम्भ भएको मिति २०६३।१० देखि २ वर्ष भित्रमा निवेदन दिनु पर्नेमा निवेदक सो म्यादभित्र निवेदन गर्न नआएको देखिन्छ । निजको बाबुको ठेगाना नभएको अवस्थामा नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३(६) बमोजिम पितृत्व मातृत्वको ठेगाना नभएको व्यक्तिको नागरिकताको प्रमाणपत्रको बाबु वा आमाको नाम उल्लेख हुनु पर्ने स्थानमा पितृत्व मातृत्वको ठेगाना नभएको व्यहोरा जनाई संरक्षकको नाम र थर उल्लेख गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएबाट निजले सो अनुसारको पितृत्वको ठेगाना नभएको नागरिकता प्रमाण पत्र लिन इन्कार गरेकोले बाबुको नाम थर ठेगाना पत्ता लगाउने सन्दर्भमा यस कार्यालयबाट विभिन्न प्रक्रिया अपनाई बुझ्ने क्रममा यकीन हुन नसकेको । नागरिकता ऐन, २०६३ तथा ऐ.नियमावली, २०६३ को नियम ३ (६) बमोजिम निजलाई नागरिकता प्रमाणपत्र दिन बाधा नपर्ने हुँदा निवेदकाले गरेको रिट निवेदन खारेज भागी छ भन्ने समेत एकै मिलान व्यहोराको विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालय र ऐ.का.प्रमुख जिल्ला अधिकारीको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

विपक्षी गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ परेको मिसिलबाट देखिएन ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी आज यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा मिसिल संलग्न कागज प्रमाणहरूको अध्ययन गरियो । निवेदक विद्वान अधिवक्ताहरू श्री मीरा ढुङ्गाना र श्री सुषमा गौतमले निवेदक सविना दमाई नेपाली नागरिक गंगामाया दमाईको छोरी भएकोमा विवाद छैन । निजको बाबुको जानकारी छैन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८(२) (ख), नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ३(१) को व्यवस्थाअनुसार यी सविना दमाई वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक भएको तथ्य स्पष्ट छ । यस्तो पितृत्व,मातृत्व ठेगाना नभएको व्यक्तिले नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३(३) को प्रक्रियाअनुरूप नागरिकता पाउने व्यवस्था छ । तर उल्लिखित कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी विपक्षी दोलखा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा आमाको नामबाट नागरिकता पाऊँ भनी सविना दमाईले निवेदन दिएकोमा विपक्षी प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मौखिक आदेश गरी नागरिकता नदिएको हुँदा निज सविना नागरिकता विहीन र राज्य विहीनताको अवस्थामा बाँच्न बाध्य भई नागरिकता पाउने संवैधानिक हक लगायत नागरिकको नाताले पाउने कानूनीहकबाट वञ्चित हुन परेको छ । विपक्षीको उक्त कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, नेपाल नागरिकता ऐन तथा नियमावली, २०६३ लगायत नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज समेतको विपरीत हुन गएको छ । तसर्थ निवेदक सविना दमाई र निज जस्ता पीडित व्यक्तिलाई आमाको नामबाट नागरिकता दिनु भन्ने व्याख्या हुने गरी विपक्षीहरूको नाममा आवश्यक आदेश जारी गरिपाऊँ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकार समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले नेपाल सरकारले निवेदक जस्ता नेपाली नागरिकलाई नागरिकता प्रदान गर्न कुनै भेदभाव गरेको छैन । निवेदकले दावी गरेको नागरिकता पाउने सारवान अधिकारको लागि केही कार्यविधिगत प्रक्रिया पनि पूरा गर्नुपर्छ । सविना दमाईले पितृत्वको ठेगाना नभएको नागरिकता प्रमाणपत्र लिन इन्कार गरेकोले निजको बाबुको नाम थर ठेगाना पत्ता

लगाउने सम्बन्धमा विभिन्न प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको हुँदा नागरिकता दिन इन्कार गरियो भनी अर्थ लगाउन मिल्दैन। तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो।

उल्लिखित बहस समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी गर्नुपर्ने हो, होइन ? भनि निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

यसमा निवेदिका सविना दमाई १८ वर्ष उमेर भएकी दोलखा जिल्लाको लामिडाँडा गा.वि.स.घर हुने नेपाली नागरिक आमा गंगामाया दमाईको छोरी भन्ने देखिन्छ। निजको पिता को हो भन्ने कुरा आमाले पनि खुलाउन नसकेको भन्ने कुरा मिसिलबाट देखिन्छ।

मिसिल संलग्न कागजबाट मिति २०६७।४।१२ मा सर्जमिन समेत गरेको देखिन्छ। उक्त सर्जमिन व्यहोरा हेर्दा “निवेदिकाको आमा, २२ वर्षको उमेरमा कामको खोजीमा काठमाडौँ आएको र जावलाखेल भन्ने स्थानमा डेरा गरी बस्दा सोही स्थानको काम गर्ने ज्यामी केटाहरूसँग यौनसम्पर्क हुन गई गर्भवती भै निवेदिका जन्मेकी हुन। निवेदिकाको आमा गंगामाया दमाईको एक भन्दा बढी व्यक्तिसँग यौन सम्पर्क भएको कारण कोसँगको यौन सम्पर्कबाट निवेदिका जन्मेको भन्ने थाहा नभएको” भन्ने देखिन्छ। सविना दमाईको पितृत्व निजको आमालाई समेत थाहा नभएको देखियो। तर सविना दमाईको आमा गंगामाया दमाई नेपाली नागरिक भन्ने कुरा दोलखा जिल्लाको तत्कालीन लामिडाँडा गा.प. २ नं वडामा २०२०।१०।१५ मा जन्म भई निजको नाममा मिति २०४५।१।३१ मा दोलखा जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट जारी भएको ना.प्र.नं १३५३ बाट प्रमाणित भएको देखिन्छ। यसबाट सविना दमाईको आमा वंशजको आधारमा नेपाली नागरिक भएकोमा विवाद भएन।

निवेदिका सविना दमाई मिति २०४९।७।२७ गते गंगामाया दमाईको कोखबाट लामिडाँडा गा.वि.स.वडा नं २ मा जन्मेको भन्ने कुरा मिति २०६७।४।९ को गाउँ विकास समितिको सिफारिश र सर्जमिनबाट समेत प्रमाणित भएको देखिन्छ।

बाबुको ठेगाना र पहिचान नभएको भन्ने एक मात्र कारण दर्शाई नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र दिन इन्कार गरी हालसम्म निवेदिकाले नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न नसकेको कारण प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखियो।

नागरिकताको सम्बन्धमा हाम्रो संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग २ मा नागरिकताको व्यवस्था छ। भाग २ को धारा ८ को उपधारा १ मा अन्तरिम संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत नेपालको नागरिकता प्राप्त गरिसकेको व्यक्ति र नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न योग्य व्यक्तिहरू नेपालको नागरिक हुने व्यवस्था भएको देखिन्छ। धारा ८ को उपधारा (२) मा अन्तरिम संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत नेपालमा स्थायी बसोवास भएको वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त व्यक्ति र उपधारा (२) को खण्ड (ख) मा कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाका बखत निजको बाबु वा आमा नेपाली नागरिक भएमा त्यस्तो व्यक्ति नेपालको नागरिक हुने व्यवस्था भएको देखिन्छ।

नागरिकताका सम्बन्धमा संवैधानिक व्यवस्था बाहेक प्रचलित, कानूनी व्यवस्था हेर्दा विघटित प्रतिनिधी सभाले २०६३ सालको ऐन नं २५ नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ बनाएको देखिन्छ। उक्त ऐन मिति २०६३।८।१० देखि लागू भएको देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (१) मा कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदा निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक भएमा त्यस्तो व्यक्ति वंशजको नाताले नेपालको नागरिक हुने व्यवस्था भएको देखिन्छ।

संविधान र कानूनबमोजिम नेपालको नागरिक हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिले नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधि उक्त ऐनको दफा ८ मा तोकिएको देखिन्छ। दफा ८ को व्यवस्था अनुसार वंशजको नाताले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र लिनको लागि :-

- (१) १६ वर्ष उमेर पुगेको हुनुपर्ने,
- (२) बाबु वा आमा वा आफ्नो वंश तर्फका तिन पुस्ताभित्रको नातेदारले नेपाली

नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गरेको हुनपर्ने,

- (३) गाउँ विकास समिति वा नागरपालिकाले जन्मस्थान र नाता खुल्ने सिफारिश गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा २३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ बनेको देखिन्छ । उक्त नियमावलीले नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने कार्यविधि व्यवस्थित गरेको देखिन्छ । संविधान र ऐनले नेपालको नागरिकता हुन योग्यता तोकेको देखिन्छ भने नियमावलीले नेपाली नागरिक भनी चिनाउने नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने कार्यविधि तोकेको देखिन्छ । जसअनुसार नेपालको नागरिक हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न तोकिएको अधिकारी समक्ष निवेदन पेश गर्नुपर्ने गरी निवेदनको ढाँचा नै नियमावलीको अनुसूची १ मा तोकिएको देखिन्छ ।

निवेदिकाको जन्म नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त नेपाली नागरिक गंगामायाको कोखबाट नेपाल राज्यमा भएको भन्ने देखिए तापनि निवेदिकाको पिता निवेदिकाको आमालाई नै पनि थाहा हुन नसकेको भन्ने कुरा रिट निवेदनबाट देखियो ।

नेपालको नागरिक बन्न संविधान र कानूनले तोकेको योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई बाबुको पत्ता नलागेको एक मात्र कारणले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने हकबाट वञ्चित गर्न मिल्छ, मिल्दैन भन्ने प्रश्न यसमा उत्पन्न भएको छ ।

विपक्षीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ३(१) मा कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदा निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछन् भने त्यस्तो व्यक्ति बंशजको नाताले नेपालको नागरिक हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएपनि निवेदिकाको बाबुको ठेगाना नभएको र नेपालमै दोलखा जिल्लाको लामिडाँडा गा.वि.स.मा जन्म भएको भन्ने प्रमाण नभएको समेतका कारणले गर्दा निवेदिकालाई नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र नदिइएको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ ।

अब सो सम्बन्धमा अर्थात् बंशजको नाताले वा अन्य कुनै नाताले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई सम्बन्धित व्यक्तिको बाबु पत्ता नलागेको अर्थात् पितृत्वको ठेगाना पत्ता नलागेको कारणले मात्र त्यस्तो व्यक्तिलाई नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नबाट वञ्चित गर्न मिल्छ, मिल्दैन सो हेर्नुपर्ने हुन आयो ।

निवेदिकाको आमा नेपालको बंशजको नाताले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त व्यक्ति भन्ने र निवेदकको जन्म नेपालको दोलखा जिल्लामा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त व्यक्ति गंगामायाको कोखबाट जन्मेको भन्ने निर्विवाद देखिन्छ ।

माथि उल्लिखित निवेदन व्यहोरा र विपक्षी खासगरी दोलखाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको लिखित जवाफबाट यसमा देहायका दुई प्रश्न उपस्थित भएको देखियो:

- (क) निवेदिका नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने हक प्राप्त व्यक्ति हो, होइन र
(ख) बाबुको ठेगाना नभएको वा बाबु पत्ता नलागेको अवस्थामा आमाको नामबाट नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्छ, सक्दैन ?

२. पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न आवश्यक योग्यता नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ मा तोकिएको छ भने नेपालको नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्ने कार्यविधि नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ मा व्यवस्थित भएको देखिन्छ ।

३. निवेदिका नेपालमा जन्मेको, निवेदिका १८ वर्ष पूरा भएको, निवेदिकाको आमा बंशजको नाताको नेपाली नागरिक भई निवेदिकाको आमाले दोलखा जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट नागरिकताको प्रमाण पत्र नं १३५३ प्राप्त गरेको भन्नेमा विवाद नभएको हुँदा निवेदिका नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ र ऐ.नियमावलीमा तोकिएको कार्यविधि पूरा गरेमा नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न योग्यता पुगेको व्यक्ति देखियो ।

नेपाल पक्ष बनेको र नेपाल सन्धि ऐन, २०४८ को दफा ९ को व्यवस्था अनुसार नेपाल कानूनसरह लागू हुने International Covenant On Civil and Political Rights (ICCPR 1966) को धारा 24 (3) मा Every Child has the right to acquire a Nationality भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ भने नेपाल पक्ष भएको Convention on the Rights of child (CRC 1989) को धारा 7(1) मा The Child Shall be registered immediately after birth and shall have the right from birth to a name, the right to acquire a nationality and as far as possible, the right to know and be cared for by his or her parents भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

उपधारा (2) मा “states Parties shall ensure the implementation of these rights in accordance with their national law and their obligations under the relevent international instruments in this field, in particular where the child would otherwise be stateless. उल्लेख भएको देखिन्छ । CRC 1989 मा पक्ष भएपछि बालबालिकालाई Stateless हुने अवस्था सिर्जना हुन नदिन र CRC ले बालबालिकालाई दिएको अधिकारलाई संरक्षित गरी CRC ले दिएको अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्न पर्ने पक्ष राष्ट्र भएको कारण नेपाल सरकारको कानूनी कर्तव्य हो ।

४. प्रत्येक व्यक्तिको लागि नागरिकता महत्वपूर्ण हुन्छ । नागरिकताको प्रमाणपत्रले नै व्यक्तिलाई खास देशको नागरिक भन्ने पहिचान गराउँदछ । कुनै व्यक्ति कुनै देशमा लामो समय बसोवास गर्दैमा नागरिक बन्न सक्दैन र नागरिक नबनीकन राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्न सक्दैन । राजनीतिक एवं आर्थिक अधिकार उपभोग गर्न र नागरिक भन्ने चिनाउन नागरिकताको प्रमाणपत्र अत्यावश्यक हुन्छ । नागरिकताको प्रमाणपत्र संविधान र कानूनले नागरिक हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई मात्र प्रदान गरिन्छ । संविधान र कानूनले नागरिक हुन तोकेको योग्यता नपुगेको व्यक्ति जतिसुकै लामो अवधि बसोवास गरेको भएपनि नागरिक बन्न सक्दैन ।

५. मौलिक हक उपभोग गर्ने हक, रोजगार प्राप्त गर्ने हक, सार्वजनिक पद धारण गर्ने हक, राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्ने हक, सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक, मतदान गर्ने हक आदि विभिन्न मौलिक हक आफ्ना नागरिकलाई प्रदान गरिन्छ । राजनीतिक हक अन्य व्यक्तिलाई प्रदान गर्न सकिदैन । यस्ता संवेदनशील र महत्वपूर्ण विषयमा कुनै पनि राज्यले आफ्नो नागरिक र जतिसुकै लामो समयदेखि बसोवास गर्दै आएको भएपनि यदि उनीहरूले नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गरी नसकेको भए त्यस्तो व्यक्तिलाई समान व्यवहार गर्न सक्दैन । हाम्रो संविधान र कानूनमा तोकेको योग्यता पुगेको व्यक्तिले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न माथि लेखिएको व्यहोरा ठीक छ, व्यहोरा ढाँटी नागरिकता प्राप्त गरेमा कानूनबमोजिम सहुला बुझाउँला भनी तोकिएका ढाँचाको फाराम भरी सही गरी नेपाली नागरिक भन्ने प्रमाण सहित आवेदन गरेपछि त्यस्तो व्यक्तिलाई तोकिएको अधिकारीले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र जारी गर्नुपर्छ ।

६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ मा समानताको हकको व्यवस्था छ । धारा १३ को हक सबै नागरिकलाई भेदभाव नगरी प्राप्त हुने मौलिक हक हो । धारा १३ (१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने व्यवस्था र उपधारा (२) मा समान कानूनको प्रयोगमा लिङ्गको आधारमा भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था भएको छ । अतः माथि उल्लिखित कारणले गर्दा निवेदिका नेपालमा जन्मेको भन्नेमा विवाद नभएको, निवेदिकाको आमा नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त नेपाली नागरिक भन्नेमा पनि विवाद नभएको हुँदा निवेदिकाको बाबुको पत्ता नलागेमा पनि निवेदिका नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्ने व्यक्ति देखियो । निवेदिकाले नेपाली नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३(१),(३) को रीत पुऱ्याई अनुसूची १ को ढाँचामा नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न आवेदन गरेपछि निवेदिकालाई बंशजको आधारमा नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्नुपर्ने कुरामा विवाद भएन । निवेदिकालाई बाबुको पत्ता नलागेको भन्ने कारण देखाई नागरिकताको

प्रमाणपत्र प्रदान गर्न इन्कार गर्नाले निवेदिका प्रति असमान व्यवहार गरिएको मात्र होइन निवेदिकाको नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्ने हक समेत हनन भएको देखियो ।

७. अब: दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा हेर्दा निवेदिकाको बाबुको ठेगाना पत्ता नलागेको भन्ने आधारमा निवेदिकालाई नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र नदिइएको भन्ने देखियो । यस्तो कामकारवाही नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ तथा ऐ.नियमावली र नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी ICCPR, 1966, CRC 1989, र CEDAW 1979 को व्यवस्थाहरू विपरीत देखियो ।

८. प्रस्तुत विवादमा विपक्षीहरू सबै र खासगरी नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने कर्तव्य भएको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको काम कारवाही, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ तथा नेपाल पक्ष भएको ICCPR 1966, CRC 1989 र CEDAW 1979 लगायतका महासन्धिको विपरीत हुनका साथै स्वेच्छाचारी समेत देखियो । प्रमुख जिल्ला अधिकारी नेपालको सम्बन्धित जिल्लाको प्रमुख प्रशासक हो । प्रमुख जिल्ला अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ तथा सम्बन्धित तत् तत् ऐनमा तोकिएको छ । केन्द्रमा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा गठित मन्त्रिपरिषद्ले कार्यकारिणी अधिकार प्रयोग गरी देशको सामान्य प्रशासन सञ्चालन गर्दछ भने जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले आफूलाई कानूनले प्रदान गरेको अधिकार प्रयोग गरी जिल्ला प्रशासन सञ्चालन गर्दछ । प्रमुख जिल्ला अधिकारी विकेन्द्रकृत (Decentralised) प्रशासनको प्रशासन प्रमुख हो ।

९. प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई अपवादको रूपमा प्राप्त मुद्दा हेर्ने केही अर्धन्यायिक अधिकार बाहेक प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कार्यकारी/प्रशासनिक अधिकार प्रयोग गर्दछ । स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ हेर्ने हो भने जिल्लामा शान्ति सुरक्षा कायम गर्नेदेखि लिएर जनताहरूको Welfare अर्थात् जनताहरूको भलाईको काम प्रमुख जिल्ला

अधिकारीले गर्दछ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीको यी महत्वपूर्ण अधिकार र कर्तव्यमध्ये योग्यता पुगेको नेपाली नागरिकलाई नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र दिने कर्तव्य र अधिकार पनि एक अति नै महत्वपूर्ण अधिकार र कर्तव्य हो ।

१०. उल्लिखित संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था अनुसार नेपाली नागरिक बाबु आमाबाट नेपालको कुनै भू-भागमा जन्मिएको व्यक्तिले त्यही जिल्लाबाट नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने अधिकार राख्दछ । प्रत्येक व्यक्तिको लागि नागरिकताको प्रमाणपत्र महत्वपूर्ण हुन्छ । नागरिक नभई कसैले पनि यो देशको राजनीतिक अधिकार प्रयोग गर्न पाउँदैन । नागरिकताको प्रमाणपत्रको अभावमा नागरिक भन्ने चिनिदैन । विना नागरिकताको प्रमाणपत्र अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न, कुनै चुनावमा भाग लिने वा मतदान गर्ने अधिकार वा नेपाली नागरिकले मात्र प्रयोग गर्न पाउने कुनैपनि हक तथा अधिकार प्रयोग गर्न पाउँदैन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ मा के कस्तो अवस्थामा नेपालमा जन्म भएको व्यक्तिले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्दछ भन्ने कुरा र के कस्तो अवस्थाका व्यक्तिलाई के कस्तो रीत पुगेपछि नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र जारी गर्नुपर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट सँग तोकिएको छ । नेपाल राज्य जनकल्याणकारी राज्य भएको कारण नेपाल राज्यमा जन्मेको कारण नेपाली नागरिक हुन योग्यता पुगेपछि र आवश्यक रीत पुग्याई कानूनमा तोकिएको ढाँचामा आवेदन गरेपछि सहज र सरल तरिकाले नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने प्रत्येक योग्यता पुगेको व्यक्तिको अधिकार हो । तोकिएको अधिकारीले संविधान, कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी Covenant नबुझे वा कानूनको गलत तर्क र अर्थ गरेर कुनै नागरिक नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउनबाट बञ्चित हुन सक्दैन । नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न कठिनाई (Hardship) को सामना गर्न पर्ने कुरा स्वीकार्य हुँदैन । तर प्रस्तुत निवेदनबाट सो देखिन आयो ।

११. विपक्षीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा नेपाल सरकार एवं प्रमुख जिल्ला अधिकारी नेपालको

नागरिक बन्ने र नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने नेपालको अन्तरिम संविधान, नेपाल कानूनमा भएका व्यवस्थाहरूको बारेमा अनभिज्ञ रहेको देखिन्छ। नेपाल सरकार र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको लिखित जवाफ हेर्दा ती विपक्षीहरू पुरुष आधिपत्य अर्थात् Male dominated खराब परम्परा र खराब प्रचलन बाट Guided भएको देखिन्छ। नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्न सबैधानिक र कानूनी व्यवस्थातर्फ हेर्दा बाबु वा आमामध्ये कुनै एक नेपाली नागरिक व्यक्तिबाट नेपालमा जन्मेको जुनसुकै व्यक्ति नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न योग्य हुन्छ। त्यस्तो व्यक्तिको बाबु पत्ता लागेको हुन पर्दैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८ मा नेपालमा स्थायी बसोवास भएको व्यक्तिको जन्म हुँदा त्यस्तो व्यक्तिको बाबु वा आमा नेपाली नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति नेपालको नागरिक हुन्छ भन्ने व्यवस्था छ। धारा ८(२) को खण्ड(ख) मा “बाबु र आमा” नभनी “बाबु वा आमा” भनेको देखिन्छ। धारा ८(२)(ख) मा बाबु पछि “र” नभनी “वा” भनेको देखिन्छ। धारा ८(२) (ख) मा बाबु पछि “वा” नभनी “र” भनेको भए बाबु पत्ता नलागेमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न नसक्ला तर संविधानले स्पष्ट शब्दमा “बाबु वा आमा” भनेको हुँदा बाबु वा आमामध्ये कुनै एक मात्र नेपालको नागरिक भएपनि त्यस्तो व्यक्तिले नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने हुँदा विपक्षीहरूले निवेदिकालाई नागरिकताको प्रमाणपत्र नदिई संविधानको स्पष्ट प्रावधानको गलत अर्थ र गलत व्याख्या गरेको देखियो।

१२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपाली नागरिकताका सम्बन्धमा आमालाई पनि बाबुकै जत्तिको अधिकार र स्थान दिएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ मा समानताको हकको व्यवस्था भएको छ। धारा १३(१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने ग्यारेन्टी गरेको छ भने उपधारा (२) मा लिङ्गको आधारमा कुनै नागरिकलाई भेदभाव गर्न नपाउने व्यवस्था भएको देखिन्छ। धारा २०(१) मा महिला भएकै कारणले मात्र महिलालाई कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरी महिलालाई पुरुष सरह समान व्यवहारको हक र महिला भएकै

कारणले कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न नहुने हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रदान भएको अवस्थामा निवेदिकाको आमा गंगामाया नेपालको नागरिक भन्ने कुरा निजको नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्रबाट प्रमाणित हुँदाहुँदै निवेदिकालाई निजको बाबु पत्ता नलागेको कारण देखाई नेपालको नागरिकताको प्रमाण पत्र जारी नगर्नाले निवेदिकाको मात्र होइन निजको आमा गंगामायाको पनि धारा १३ तथा धारा २०(१) को मौलिक हक हनन भएको देखिन्छ। महिलाहरू उपर लिङ्गको आधारमा भेदभाव गरिएको यस्तो कार्यले महिलाहरूको समानताको हक अपहरण गर्दछ। त्यसरी अपहरित हक यस अदालतले धारा १०७(२) अन्तर्गत प्रचलन गराउँछ। नेपाल राज्य पक्ष भएको अन्तराष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने र सबै विभेदकारी कानून अन्त्य गर्ने राज्यको दायित्व हुने भन्ने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(ड)(ढ) मा स्पष्ट व्यवस्था हुँदा हुँदै संविधान, ऐन र नेपाल पक्ष भएको महासन्धिको समेत विपरीत हुने गरी निवेदिकालाई निवेदिकाको बाबु पत्ता नलागेको भन्ने आधारमा नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र जारी गर्न इन्कार गरेको कार्य यस अदालतलाई स्वीकार्य हुँदैन र सो कार्यलाई यस अदालतले गम्भिरताका साथ लिन्छ। यस्तो कार्य Rule of law को उपहास हो।

१३. नेपाल ICCPR 1966, CEDAW 1979 र CRC 1989 मा पक्ष बनेको छ। उक्त महासन्धिहरूमा पक्ष भएपछि ती महासन्धिका व्यवस्थाहरू, नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९ बमोजिम नेपाल कानूनसँग बाभेमा पनि नेपाल कानून लागू नभई महासन्धिको व्यवस्था लागू हुन्छ। निवेदिकाको आमा नेपाली नागरिक भन्ने विवाद नभएको अवस्थामा निवेदिकालाई निवेदिकाको बाबुको पत्ता नलागेको भन्ने कारणले नेपालको नागरिकताको प्रमाण पत्र प्रदान गर्न इन्कार गर्नाले निवेदिकालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ तथा धारा २०(१) ले प्रदान गरेको हक हनन हुन पुगेको छ।

१४. निवेदिकाको आमा गंगामाया दमाई नेपाली नागरिक भएको भन्ने कुरा जिल्ला प्रशासन

८५५७-सविना दसाई समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

कार्यालय दोलखाबाट २०४५।१।३१मा जारी नागरिकता प्रमाणपत्र नं.१३५३ बाट प्रमाणित भएको अवस्थामा पनि निवेदिकाको बाबु पत्ता नलागेको भन्ने कारणले निवेदिकालाई नागरिकताको प्रमाणपत्र जारी नगर्नाले निवेदिका एवं निवेदिकाको आमालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ द्वारा प्राप्त मौलिक हक मात्र होइन नेपाल पक्ष भएको विभिन्न महासन्धिको व्यवस्थाबाट प्राप्त मानव अधिकार समेत उल्लंघन हुन गएको देखिन्छ। नेपाल पक्ष भएका महासन्धिकरूले पुरुष र महिलाबीच भेदभाव निषेध गर्नका साथै महिलाभन्दा पुरुष Superior भन्ने प्रथा र परम्परालाई उन्मूलन गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

नेपाल पक्ष भएको International Covenant on Civil and Political Rights को धारा 26 यस प्रकार छ :

धारा 26. All Persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to the equal protection of the law. In this respect the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all persons equal and effective protection against discrimination on any ground such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status .

१५. ICCPR को धारा 26 हाम्रो संविधानको धारा १३ को समानताको अधिकार सरहको व्यवस्था हो। सो महासन्धि उल्लिखित व्यवस्था अनुसार महिला पुरुष लगायत तेस्रो लिङ्गलाई लिङ्गको आधारमा कुनै पनि भेदभाव गर्न पाइदैन। उक्त धारा 26 को व्यवस्थाअनुसार महासन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले कानून बनाई लिङ्गको आधारमा हुने भेदभावलाई प्रतिवन्ध लगाई संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ।

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women 1979 (CEDAW) को धारा 1 यस प्रकार छ:

धारा 1. For the purposes of the present convention, the term, " discrimination against women" shall mean any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women, irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women. of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social cultural, civil or any other field.

सो बाहेक धारा 2 को खण्ड (a) (b)(d) र (f) पनि महत्वपूर्ण देखिन्छ। जुन यस प्रकार छन्:

धारा 2 : States Parties condemn discrimination against women in all its forms agree to pursue by all appropriate means and without delay a policy of eliminating discrimination against women and, to this end, undertake;

- a. To embody the principle of the equality of men and women in their national constitutions or other appropriate legislation if not yet incorporated therein and to ensure, through law and other appropriate means, the practical realization of this principle,
- b. To adopt appropriate legislative and other measures, including sanctions where appropriate, prohibiting all discrimination against women;
- d. To refrain from engaging in any act or practice of discrimination against women and to ensure that public authorities and institutions shall act in conformity with this obligation;

- f. To take all appropriate measures, including legislation, to modify or abolish existing laws, regulations, customs and practices which constitute discrimination against women,

१६. CEDAW को धारा २ ले CEDAW को पक्ष राष्ट्र भएपछि महिला विरुद्ध हुने भेदभावलाई भर्त्सना गरी महिला विरुद्ध हुने भेदभावको उन्मूलनलाई व्यवहारमा उतार्न आवश्यक नीति बनाउनेदेखि लिएर महिला विरुद्ध भेदभाव गर्ने विद्यमान कानून, नियम रीतिरिवाज र प्रचलन उन्मूलन गर्न आवश्यक कानून बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

सोहि महासन्धि अर्थात् CEDAW को धारा (5)(a) यस प्रकार छ :

- (5) States parties shall take all appropriate measures :

- a. To modify the social and cultural patterns of conduct of men and women. with a view to achieving the elimination of prejudices and customary and all other practices which are based on the idea of the inferiority or the superiority of either of the sexes or on stereotyped roles for men and women,

उक्त व्यवस्थाअनुसार CEDAW मा पक्ष बनेपछि प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले महिलालाई पुरुषभन्दा तल्लो वर्ग भन्ने विद्यमान परम्परा उन्मूलन गर्न आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यसैगरी CEDAW को धारा 9(2) यस प्रकार छ :

धारा 9(2) States parties shall grant women equal rights with men with respect to the nationality of their children.

उपधारा (2) ले पक्ष राष्ट्रले प्रत्येक महिलालाई उनीहरूको बच्चाको Nationality का सम्बन्धमा पुरुषसह समान अधिकार प्रदान गर्दछ ।

धारा 16 (1)(d) यस प्रकार छ :

- d. The same rights and responsibilities as parents,irrespective of their marital status,in matters relating to their children,in all cases the interests of the children shall be paramount

धारा 16(1)(d) अनुसार बाबु आमाको वैवाहिक स्थिति र अवस्था जे जस्तो भएपनि बच्चाहरूको हित बाबु आमा दुवैको Paramount हुन पर्ने र यसको लागि पक्ष राष्ट्रले आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

Convention on Rights of Child,1989 (CRC) को धारा 7(1) र (2) पनि महत्वपूर्ण छन्, जुन यस प्रकार छ:

धारा 7(1) The child shall be registered immediately after birth and shall have the right from birth to a name. the right to acquire a nationality and, as for as possible, the right to know and be cared for by his or her parents.

उपधारा (1) ले प्रत्येक बालकले जन्मनासाथ नाम राख्ने लगायत Nationality प्राप्त गर्ने अधिकारप्राप्त गर्दछ ।

धारा 7(2)States parties shall ensure the implementation of these rights in accordance with their national law and their obligations under the relevant international instruments in this field, in particular where the child would otherwise be stateless.

उक्त उपधारा (2) ले पक्ष राष्ट्रहरूले बच्चाहरू राज्यविहीन हुनबाट जोगाउन राष्ट्रिय कानूनमा आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख छ ।

१७. उल्लिखित व्यवस्था बाहेक नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग २ धारा ८ मा नेपालको नागरिक हुने योग्यता तोकेको, नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ मा पनि नागरिकता हुने योग्यता तोकेको, ऐ.नियमावलीमा नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने कार्यविधि तोकिएको देखिन्छ ।

संविधानको भाग ३ को धारा १३ र धारा २० मा मौलिक हकमा लिङ्गको आधारमा महिलालाई भेदभाव गर्न नहुने र धारा २२ ले प्रत्येक बालकलाई नाम र पहिचान प्राप्त गर्ने हक मौलिक हकको रूपमा प्राप्त भएको र नेपाल पक्ष भएको ICCPR 1966, CEDAW 1979 र CRC 1989 ले पनि लिङ्गको आधारमा महिला विरुद्ध भेदभाव गर्न नहुने र बालबालिकाले बाबु वा आमाको नामबाट आफ्नो Choice अनुसार नागरिकता प्राप्त गर्न पाउनुपर्नेमा उल्लिखित व्यवस्था विपरीत निवेदिकालाई निवेदिकाको बाबु पत्ता नलागेको कारणले मात्र नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्न इन्कार गर्नाले निवेदिका एवं निवेदिकाको आमा समेत भेदभाव गरिनुका साथै निवेदिकाले आफ्नो पहिचान देखाउने र राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्ने नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने जस्तो महत्वपूर्ण अधिकारबाट वञ्चित हुन परेको देखियो ।

१८. नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने अधिकार कानूनले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई प्रदान गरेको देखिन्छ । अन्तरिम संविधान र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ अनुसारको योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई कानूनमा तोकिएको ढाँचामा नागरिकताको प्रमाणपत्र माग गरेमा नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्नुपर्ने प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कानूनी कर्तव्य हो । नेपाल सरकार एवं प्रमुख जिल्ला अधिकारी नेपालको संविधान ऐन र नेपाल पक्ष भएको ICCPR 1966, CEDAW 1979 र CRC को व्यवस्थाबाट परिचित र सुसूचित हुनुपर्छ ती व्यवस्था थाह थिएन भनी Excuse हुन सक्दैन । लिखित जवाफबाट नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने प्रमुख जिल्ला अधिकारी एवं नेपाल सरकार समेत संबैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थामा अनभिज्ञ रहेको देखिन्छ । लिखित जवाफबाट राज्यका ती अधिकारीहरू पनि बाबुको नामबाट मात्र बच्चाले नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने हाम्रो पुरानो मान्यता र मनस्थितिमा रहेको देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३को धारा १३(१), २०(१) र ICCPR 1966, CEDAW 1979 र CRC 1989 मा भएको पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, घरेलु जुनसुकै पक्ष वा क्षेत्रमा

महिलाहरूको पनि पुरुष सरह समान हक र अधिकार हुनेछ भन्ने व्यवस्था विपरीत Male dominated प्रचलन, परम्परा मान्यता रीतिरिवाज संस्कार प्रथा आदि कायम रहेको कारण त्यसको प्रभाव विपक्षी प्रमुख जिल्ला अधिकारीमा पनि परेको देखिन्छ । निवेदिकालाई निजको बाबु पत्ता नलागेको भन्ने आधारमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले नागरिकताको प्रमाणपत्र जारी नगर्नाले राज्यको प्रमुख जिल्ला अधिकारी जो जिल्ला प्रमुख हो उ समेत नेपालका महिला विरोधी पुराना परम्परा र प्रचलनबाट मुक्त हुन सकेको देखिएन । त्यसैले त्यस्ता प्रचलन उन्मूलन हुनु आवश्यक छ । महिलाको अस्तित्वलाई पुरुष बराबर नमान्ने अन्धविश्वासमा आधारित महिलाहरू पुरुषभन्दा तल्लो वर्गका जाति भनी महिलालाई भेदभाव गर्ने, शोषण गर्ने, अपहेलना गर्ने र होच्याउने केही रुढीवादी प्रचलनहरू उल्लेख हुन आवश्यक देखियो ।

१९. हाम्रो इतिहास हेर्दा शताब्दीयौं अगाडिदेखि महिलाहरू सामाजिक आर्थिक राजनीतिक लगायत सम्पूर्ण अधिकार प्रयोग गर्नबाट वञ्चित भई महिलाहरू माथि शोषण र अन्याय गरिएको मात्र होइन महिलाहरू Weaker sex भएको कारण महिलाहरूलाई आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरियो । महिलाहरू उपर बलत्कार गरियो, शोषण गरियो र त्यसपछि परित्याग गरियो जसले गर्दा सक्षम महिलाहरू पनि आफ्नो ज्ञानकला सीप प्रयोग गर्न नपाइ आत्म निर्भर हुन सकेनन् । जुनसुकै देशको जनसंख्याको आधा हिस्सा महिलाहरूको छ र राजनीतिक अन्दोलन र अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने काममा खासगरी पारिवारिक र गार्हस्थ अर्थतन्त्र निर्माणमा महिलाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका र योगदान रहेको छ तापनि महिलाहरूले योगदान अनुसारको प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्दैनन् र महिलाहरूले कुनै कसूर नै नगरी अमानवीय र अमर्यादित जिन्दगी विताउन परेको मात्र होइन महिलाहरूको बाँच्न पाउने हक नै हनन् भएको देखिएको छ । महिलाहरू पनि पुरुष र तेश्रो लिंगीसरह मानव नै भएपनि महिलाहरूलाई पुरुषभन्दा तल्लोस्तरको व्यवहार गरी महिलाहरूलाई मनोरञ्जनका लागि किनबेच सट्टापट्टा गर्न सकिने वस्तुसरह व्यवहार गरियो । यति सम्मकि महिलाहरू

पति मर्दा पति संगसंगै सतिको नाममा जीउँदै जलेर मर्नुपर्ने सम्मको महिलाहरू माथि अन्याय, गरियो । खराब परम्परा, खराब चलन, खराब रीति रिवाज, अन्धविश्वास, खराब मान्यता यति बलियो थियो की सति प्रथा जस्तो महिलाहरूको Right to life विरुद्धको प्रथा पनि महिलाहरूले सहनु पर्थ्यो । महिला हकको सम्बन्धमा सति प्रथा उन्मूलन नभएको त्यो कालखण्ड अर्थात त्यो Period वा Era लाई Barbaric Period वा Era मान्नु पर्छ । सति प्रथा मानव सभ्यता विपरीतको र मानवताकै विरुद्धको प्रथा हो । त्यस्तो खराब प्रथाको शिकार बनेका र सति गएकाहरूलाई आज जति श्रद्धान्जली दिएपनि त्यो अपर्याप्त हुने हुनाले पुरुष Superior र महिला Inferior भन्ने महिला विरुद्ध अझै कायम रहेका उन्मूलन हुन नसकेका खराब प्रचलन मान्यता परम्परा रीतिरिवाज आदि पूर्ण उन्मूलन गरिनु पर्छ ।

२०. महिला विरुद्ध भेदभाव हुने अवशेषको रूपमा रहेको खराब प्रचलन, परम्परा, मान्यता रीतिरिवाज प्रथा उन्मूलन गर्न सकेमा मानव सभ्यता विपरीतको कुप्रथा सती प्रथाको नाममा जीउँदै जलेर मर्न परेका हाम्रा पुर्वज महिलाहरू उपर ठूलो श्रद्धा र श्रद्धान्जली हुन जान्छ । संविधानले महिलाहरूलाई पुरुष सरह समानताको हक, महिला भएकै कारण महिलालाई भेदभाव गर्न नहुने मौलिक हक CEDAW र ICCPR जस्ता मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिले विभिन्न हक र अधिकार प्रदान गरेपनि महिलाहरू अझै खराब परम्परा प्रथा प्रचलन रीतिरिवाज मान्यता आदिको कारण लिंगको आधारमा शोषित र भेदभावबाट पीडित छन् । उदाहरणको लागि नेपालको केही भागमा महिलाहरूको Mensuration हुँदा सुत्केरी हुँदा घरभित्र बस्न नहुने गोठमा जनावरसँग बस्न पर्ने, विधवा स्वास्नी मानिस अगाडि पर्न नहुने, कमलरी, छाउपडी जस्ता प्रथा, विशेष चाड पर्वमा लोग्नेको नाममा केही नखाई ब्रत बस्न पर्ने, स्वास्नी मानिसलाई बोक्सी मानिने जस्ता परम्परा संस्कृति र रीतिरिवाजका नाममा महिला विरुद्ध भेदभाव हुने, महिलालाई शोषण गर्ने यस्ता धेरै प्रथा वा प्रचलन अझै कायमै छन् । उन्मूलन हुन सकेका छैनन । बाबु वा आमा मध्ये कुनै एक नेपाली नागरिक

भई नेपालमा जन्मेको व्यक्तिले बाबु पत्ता नलागेपनि आमाको नामबाट नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था स्पष्ट हुँदाहुँदै पनि प्रमुख जिल्ला अधिकारी जस्तो राज्यको प्रतिनिधि पनि महिला भन्दा पुरुष Superior भन्ने Hangover र प्रभावमा परी यिनै अन्धविश्वास प्रथा प्रचलन परम्परा आदीको कारणबाट निवेदिका सविना दमाई र निवेदिकाको आमा गंगामाया दमाई जस्ता व्यक्तिहरू नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने जस्तो Basic Human Right बाट नै वञ्चित हुन परेको हो ।

२१. विश्वको कुल जनसंख्या मध्येमा महिलाहरू करिव आधा छन् तर नेपाली समाजमा अझै व्याप्त महिला भन्दा पुरुष Superior भन्ने कुप्रथा र प्रचलनले गर्दा महिलाहरू शोषित छन् । महिलाहरू पुरुषबाट Dominated अवस्थामा छन् । पुरुषको Domination र परम्पराको कारण महिलाहरू भेदभाव घरेलु हिंसा र शोषणबाट पीडित छन् । अझैपनि नेपालको समाज परम्परा वादी छ । हाम्रो समाजमा कहिले धर्मको नाममा कहिले परम्पराको नाममा महिलाहरू उपर सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक, मनोबैज्ञानिक र यौनिक शोषण (Sexual exploitation) समेत हुने गरेको छ । संविधानले महिला र पुरुषलाई समान व्यवहार गर्ने र कानूनले समान संरक्षण गर्ने व्यवस्था गरे पनि महिलाहरूले पूर्ण रूपमा समान हक वा संरक्षण पाउन सकेका छैनन ।

२२. नेपालमा समावेशी संविधान लागू भएपनि, सो को भाग ३ मा मौलिक हकको व्यवस्था भएपनि, धारा १०७ ले यस अदालतलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गरे पनि र नेपाल Core Human Rights treaty मा पक्ष बनेपनि गाउँ गाउँमा शिक्षाको कमी, परम्परा, रुढीवादी, गरीब, अन्धविश्वासको कारण अझै पनि पितृ सत्तात्मक समाज र पुरुषबाट महिला दबाइने (Dominate) र शोषित हुने जस्ता दुवै कुरा हटिसकेको छैन । नेपाल सरकारले जनताहरूलाई सेवा पुऱ्याउने कार्यालयमा समेत अझै कुनै काम कुरो गर्नु पर्दा वा परिचय गर्न गराउन पर्दा अभिभावकको रूपमा बालबालिकाको हो भने पिता, पत्नीको हो भने पति वा घरपट्टिका

८५५७-सविना दमाई समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

लोग्नेतर्फका नाताले नै कानूनी मान्यता पाउने मानसिकता र परम्परा अभै गैसकेको देखिंदैन । यसको ज्वलन्त उदाहरण र यस्तो पितृसत्तात्मक प्रथाबाट पीडित निवेदिका सविना दमाई एक हो ।

२३. यसो हुनुको मुख्य कारण CEDAW मा उल्लेख भएको पुरुष प्रधान मानिने सबै खालका कानून, रीतिरिवाज, प्रथा, संस्कार, अन्धविश्वास, मान्यता प्रचलन आदि विभिन्न कुरीतिहरूलाई उन्मूलन गरी दण्डनीय हुने कानून नबन्नाले नै हो । यस विषयमा त्यस्तो दण्डनीय कानून निर्माण गर्न यस अदालतले पटक-पटक निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको पनि छ ।

यहाँ CEDAW को निम्न व्यवस्था हेर्नु पनि सान्दर्भिक देखिन्छ :-

धारा 2 States Parties condemn discrimination against women in all its forms, agree to pursue by all appropriate means and without delay a policy of elimination discrimination against women and, to this end, undertake :

2(f) To take all appropriate measures, including legislation, to modify or abolish existing laws, regulations, customs and practices which constitute discrimination against women:

धारा (5) States parties shall take all appropriate measures:

(5)(a) To modify the social and cultural patterns of conduct of men and women with a view to achieving the elimination of prejudices and customary and all other practices which are based on the idea of the inferiority or the superiority of either the sexes or on stereotyped roles for men and women.

CEDAW का उल्लिखित व्यवस्थाहरूलाई महिला हक अधिकारको संरक्षणको सम्बन्धमा हामीले आत्मसाथ गर्नुपर्छ ।

२४. अतः उल्लिखित आधार र कारणहरू तथा गरिएको विवेचनाबाट प्रस्तुत रिटमा देहायबमोजिम आदेश जारी गरिएको छः

(क) उल्लिखित संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था, नेपाल पक्ष बनेका अन्तराष्ट्रिय सन्धि एवं सो को विवेचनाबाट प्रस्तुत मुद्दामा निवेदिका सविना दमाईको आमा गंगामाया दमाई नेपाली नागरिक भएको भन्ने कुरा समेत उल्लिखित तथ्यहरूबाट प्रमाणित भएको र निवेदिका सविना दमाई नेपाली नागरिक गंगामाया दमाईबाट नेपालमा जन्मेको देखिएकोले निवेदिकालाई आमाको नामबाट कानूनबमोजिम नेपालको नागरिकता प्रदान गर्नु भनी विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालयको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ ।

(ख) निवेदिका जस्ता आमा नेपालको नागरिक तर बाबु नेपाली नै भएपनि पत्ता नलागेको वा बाबु को हो भन्ने कुरा आमाले नै यकीन गर्न नसक्ने यस्ता अवस्थाका नेपालको नागरिक आमाबाट नेपालमा नै जन्मिएका बालबालिकाले नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ८(२) अनुसार आमाको नामबाट नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्नसक्ने स्पष्ट व्यवस्था भएकोले आमाको नामबाट सहज तरिकाले नेपालको नागरिकता पाउने बालबालिकाको मौलिक हक र मानव अधिकार हो । तर व्यवहारमा अभै पनि यसको कार्यान्वयन हुन सकेको देखिंदैन र निवेदिकाको जस्तै अवस्था भएका अन्य कुनै व्यक्ति कानूनबमोजिम नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न अब संविधानको धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा निवेदन गर्न आउन नपरोस भन्नको लागि आमा नेपाली नागरिक भन्ने प्रमाणित भएको बाबुको ठेगाना नभएको तर नेपाली नागरिक आमाबाट नेपालमा जन्मेको बालबालिकाले आमाको नामबाट नागरिकता माग्न आएमा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ र ऐ.नियमावलीको रीत र कार्यविधि पूरा गरी

आमाको नामबाट सहज तरिकाले नागरिकताको प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउन देश व्यापी रूपमा सबै प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नाममा परिपत्र जारी गरी आवश्यक व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षी गृह मन्त्रालयको नाममा यो निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरिदिएको छ ।

(ग) CEDAW ले महिलामाथि भेदभाव गर्ने सबै प्रकारका खराब प्रचलन, परम्परा, प्रथा आदिलाई भर्त्सना गरी आवश्यक परे कानून बनाई त्यस्ता खराब प्रचलन, परम्परा प्रथा आदि उन्मूलन गर्नपर्ने व्यवस्था गरेको हुँदा नेपाली समाजमा अभै बाँकी रहेका त्यस्ता खराब परम्परा, प्रचलन, प्रथा उन्मूलन गर्न आवश्यक र प्रभावकारी कदम चाल्नु भनी विपक्षी गृह मन्त्रालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ ।

(घ) नेपाली समाजमा अभै उन्मूलन हुन नसकेको धर्म संस्कृति, परम्परा, प्रचलन मान्यता आदिको नाममा पुरुष Superior र महिला पुरुषभन्दा Inferior मानिने सम्पूर्ण यस्ता खराब प्रथा प्रचलन, रीतिरिवाज उन्मूलन नगर्ने हो भने निवेदिका र निवेदिका जस्ता ब्यक्तिहरूले ठेगाना नै नभएको वा पत्ता नलागेको बाबु नभई नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न नसकेको जस्तो पितृ सत्तात्मक सोचाइको बाहुल्यता रहने नै हुँदा यस्ता महिलाको अस्तित्व नै स्वीकार नगर्ने खालका सम्पूर्ण रीतिरिवाज प्रचलन आदि उन्मूलन गर्नुपर्छ । तसर्थ त्यस्ता रुढीगत प्रथा, संस्कृति र प्रचलनलाई उन्मूलन गर्नको लागि आवश्यक जनचेतना जगाउन आवश्यक शिक्षा तथा जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु गराउनु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ ।

२५. यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई दिनु । साथै प्रस्तुत विवादको विषय महिला

अधिकारको विषयसँग समेत सम्बन्धित भएकोले प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षी नबनाइएको भए पनि नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय र राष्ट्रिय महिला आयोगलाई समेत दिनु । प्रस्तुत रिट दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गर्नु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६७ साल फागुन १५ गते रोज १ शुभम्
इजलास अधिकृत:-उपेन्द्रप्रसाद गौतम

निर्णय नं. ८५५८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.

माननीय न्यायाधीश श्री तर्कराज भट्ट
संवत् २०६७ सालको रिट. नं.-०६७-WO-०६०३
आदेश मिति: २०६७/१२/१४

विषय:- उत्प्रेषण, प्रतिशोध ।

निवेदक: काठमाडौँ जिल्ला, काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं. १४ कुलेश्वरस्थित ईनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि.को तर्फबाट अख्तियारप्राप्त गरी आफ्नो हकमा समेत ऐ.का प्रबन्ध निर्देशक का.जि.का.म. न.पा.वडा नं ३२ बस्ने मनोजकुमार भेटवाल

विरुद्ध

विपक्षी: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

■ अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कुनै अधिकारीबाट अधिकारक्षेत्रविहीन कार्य भएमा त्यसलाई सच्याउने आदेश दिन सक्छ । तर आयोगलाई सुपरिवेक्षकीय (Supervisory) अधिकार दिएको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१३)

- राज्यका हरेक अङ्ग तथा पदाधिकारीहरूका कामकारवाही क्रियाकलाप कानूनसम्मत हुनुपर्दछ। कोही पनि कानूनभन्दा बाहिर जान सक्दैन। जतिसुकै राम्रो परिणाम आउने काम गरे पनि यदि त्यो काम गर्ने अधिकार छैन अर्थात् नभएको अधिकार प्रयोग भएको छ भने त्यसले बैधता प्राप्त गर्न नसक्ने।
- तोकिएको अधिकारभन्दा बढी अधिकार कसैले पनि प्रयोग गर्न सक्तैन। प्रस्तावित आकाशे पुल निर्माण संभौतामा भ्रष्टाचार भएको भन्ने नदेखिएको र अधिकार दुरुपयोग भएको भन्ने पनि नदेखिएको अवस्थामा आकाशे पुलको **Design** को सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले राय दिने वा **Design** बदल्न लगाउन आदेश गर्न सक्दैन। त्यस्तो आदेश अधिकारक्षेत्रविहीन हुन्छ। क्षेत्राधिकारको अभावमा भएको कुनै पनि कार्यले मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने।

(प्रकरण नं.१४)

निवेदकतर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री श्यामप्रसाद खरेल, श्री हरिहर दाहाल, श्री रामप्रसाद सिटौला तथा विद्वान अधिवक्ताहरू श्री हरिकृष्ण कार्की, श्री भेषराज न्यौपाने, श्री सतिशकृष्ण खरेल, श्री प्रकाश राउत, श्री हीरा रेग्मी, श्री बाबुराम कुँवर, श्री माधवप्रसाद बाँस्कोटा, श्री माधवकुमार बस्नेत, श्री भीमार्जुन आचार्य, श्री प्रमोद वैद्य, श्री ज्योति बानियाँ, श्री बाबुराम गिरी, श्री आशिकराम कार्की, श्री हर्कबहादुर भट्टराई

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेल, विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सर्वज्ञरत्न तुलाधार, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री टीकाराम भट्टराई, श्री श्यामजी प्रधान र श्री दामोदर खड्का

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२०

आदेश

न्या.बलराम के.सी.: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७ (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ:-

निवेदकमध्येको ईनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि. पूर्वाधार संरचनाहरूको निर्माण गर्ने, भाडा लिजमा लिई सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने समेतका कार्य गर्ने उद्देश्य लिई प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम दर्ता भै आफ्नो उद्देश्यबमोजिमको कार्य गरिआएको कम्पनी हो। निवेदकमध्येको म मनोजकुमार भेटवाल सोही कम्पनीको शेयरधनी तथा प्रबन्ध सञ्चालक हुँ। संविधानको धारा १२, १३, १९ र ३२ ले प्रदान गरेका क्रमशः स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, सम्पत्तिसम्बन्धी हक र संवैधानिक उपचारको हक निवेदकलाई प्राप्त छ। काठमाडौँ शहरभित्रका सडकहरू आफैमा साँगुरा रहेका र पैदल यात्रुहरूले मुख्य सडकबाटै बाटो काट्दा सवारी दुर्घटनामा बृद्धि भै बाटो काट्ने पैदल यात्रु स्वयंको जीउज्यानको खतरा सधैं रहने गरेको तथा सो कारणले अत्याधिक मात्रामा ट्राफिक जामको समस्या दिनानुदिन बढ्दै जानुका साथै मुख्य चोकको सडक किनारामा अव्यवस्थित रूपमा पसल थापी आएका कारण पैदल यात्रु समेतले दुख कष्ट भेल्लु परेको यथार्थ हुँदाहुँदै सोको समाधानका लागि आकाशे पुलहरू निर्माण गर्न नगरपालिका स्वयंले आफ्नै लागतमा भौतिक संरचनाहरू निर्माण गर्न नसक्ने र सोही कार्य निजी क्षेत्रलाई लिजमा लिई सम्पन्न गर्दा शहरवासीको जीउ ज्यान सुरक्षित भै सहज र सरल जीवनयापन हुन सक्ने तथा स्थानीय निकाय एवं नेपाल सरकारले निर्माण गर्नुपर्ने सार्वजनिक भौतिक संरचना समेत विना मूल्य निर्माण हुने कुरालाई दृष्टिगत गरी काठमाडौँ महानगरपालिकाले नागस्थान, धरहरादेखि जमल सडकमा निर्माण गरेको ६ वटा आकाशे पुलको मर्मत सम्भार तथा व्यवस्थापन र काठमाडौँ महानगरपालिकाले तोकेको स्थानमा थप ६ वटा आकाशे पुल निर्माण, मर्मत सम्भार र व्यवस्थापनको जिम्मा सार्वजनिक निजी साभेदारी अवधारणाअनुसार निजी क्षेत्रलाई दिने

भनी सार्वजनिक सूचनामार्फत् प्रस्ताव माग गरेकोमा सबैभन्दा उत्कृष्ट प्रस्ताव निवेदकको भएका कारण सो सम्पूर्ण कार्य निवेदक कम्पनीले आफ्नै खर्चमा गर्ने गराउने गरी २० वर्षका लागि लीज, निर्माण, व्यवस्थापन सम्भौता काठमाडौं महानगरपालिका र निवेदक कम्पनीबीच मिति २०५७।७।१ मा सम्पन्न भएको थियो ।

मिति २०५७।७।१ को सम्भौताबमोजिम २ वटा नयाँ पुलहरू निवेदकले निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याएपछि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट मिति २०६६।१।४ को पत्रद्वारा सम्भौता पत्रमा उल्लिखित अमूर्त र अस्पष्ट विषयलाई प्रष्ट र किटानीसाथ समावेश गरी करार संशोधन गर्न काठमाडौं महानगरपालिकालाई सुझाव निर्देशन दिएपछि काठमाडौं महानगरपालिकाबाट गठित सुझाव कार्यदलले मिति २०६६।१।२३ मा पेश गरेको सम्भौता पुनरावलोकन अध्ययन प्रतिवेदन २०६६ लाई आधार मानी आकाशे पुल निर्माण, व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्न थप प्रष्ट र किटानी शर्त बन्देज तथा दायित्व कायम गरी सम्भौताको पुनरावलोकन गर्न विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाले हामीलाई अनुरोध गरेबमोजिम सोही सम्भौताको शर्तानुरूप मिति २०५७।७।१ को सम्भौतालाई विस्थापन गरी मिति २०६७।१।१० मा काठमाडौं महानगरपालिकासँग पुनरावलोकन सम्भौता सम्पन्न भएको छ । मिति २०६७।१।१० मा भएको सम्भौताअनुसार काठमाडौं महानगरपालिकाले निर्माण गरेको ६ वटा र निवेदक कम्पनीले निर्माण गरेको २ वटा गरी जम्मा ८ वटा आकाशे पुल तथा निवेदकले कोटेश्वर, नयाँ बानेश्वर, नयाँ बसपार्क गेट र बालाजु माछापुखरीमा निर्माण गर्ने ४ वटा आकाशे पुल र सोमा निवेदकले निर्माण गरेको तथा निर्माण गर्ने पसल, कबल, होडिड बोर्ड आदि निवेदकले लीजमा प्राप्त गरेको छ । उक्त सम्भौताअनुसार निर्माण भैसकेको पुलहरूको मर्मत सम्भार व्यवस्थापन र निर्माण हुन बाँकी पुलको निर्माण, मर्मत सम्भार व्यवस्थापन निवेदक कम्पनीले १८ वर्षसम्म गर्नुपर्ने हुन आउँछ ।

उल्लिखित आकाशे पुलहरूको निर्माण व्यवस्थापन निवेदक कम्पनीबाट गराउने कुरा

काठमाडौं महानगरपालिकामा रहेको सर्वदलीय संयन्त्रबाट समेत स्वीकृत भएको हो । निवेदकले निर्माण गर्नुपर्ने ४ वटा आकाशे पुलको डिटेल् ड्रइङ डिजाईन स्पेशिफिकेशनसहितको नक्सा समेत निवेदकले प्रत्यर्थी काठमाडौं महानगरपालिकासमक्ष पेश गर्नुपर्ने र काठमाडौं महानगरपालिकाबाट गठित प्राविधिकसहितको समितिको सिफारिशअनुरूप स्वीकृत भए पश्चात सोहीबमोजिमका पुलहरू निवेदकले निर्माण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेबमोजिम माछा पोखरी चोक र नयाँ बसपार्क गेटमा बन्ने आकाशे पुलको ड्रइङ, डिजाईन नक्सा काठमाडौं महानगरपालिकाबाट मिति २०६७।३।७ मा पूरक सम्भौतापत्रबमोजिम कलंकी र नयाँ बानेश्वरमा बन्ने आकाशे पुलको समेत ड्रइङ डिजाईन नक्सा काठमाडौं महानगरपालिकाबाट मिति २०६७।६।१७ मा स्वीकृत भएको हो । उल्लिखित ४ वटै आकाशे पुलको स्वीकृत डिजाईन, नक्साबमोजिमको डिटेल् स्ट्रक्चरल डिजाईनको स्वीकृतिका लागि काठमाडौं महानगरपालिकासमक्ष पेश गरिएकोमा सोको सहमतिका लागि काठमाडौं महानगरपालिकाले भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा पठाएकोमा मन्त्रालयबाट मिति २०६७।८।५ को निर्णयानुसार स्वीकृत प्राप्त भै मिति २०६७।८।९ मा विपक्षी नं ३ र ४ बाट संयुक्त रूपमा स्ट्रक्चरल डिजाईन स्वीकृत भैसकेको छ । आकाशे पुल निर्माण व्यवस्थापनको विषय आम शहरवासीको हकहित र सुरक्षासँग सरोकार राख्ने महत्वपूर्ण कार्य भै सर्वदलीय संयन्त्रले स्वीकृत गरेको विषय हुँदा विशिष्ट व्यक्तिहरूबाट आकाशे पुलको सिलन्यास सम्पन्न भै काठमाडौं महानगरपालिका र भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट स्वीकृत ड्रइङ, डिजाईन स्पेशिफिकेशनबमोजिमको नक्साअनुरूप द्रुत गतिमा निर्माण कार्य भै हालसम्म माछापुखरी र गोगंबु बसपार्कको आकाशे पुल निर्माणको ७५ प्रतिशत कार्य सम्पन्न भैसकेको छ भने कलंकीमा ३० प्रतिशत र बानेश्वरमा १० प्रतिशत कार्य सम्पन्न भैसकेको अवस्था छ ।

साविक २०५७।७।१ को सम्भौतामा वार्षिक एकलाख बीस हजार रोयल्टीस्वरूप काठमाडौं महानगरपालिकालाई बुझाउनु पर्ने शर्त रहेकोमा

हालको सम्झौतामा सो रकम वृद्धि गरी वार्षिक रु २२,००,०००/- रोयल्टी प्रत्येक आर्थिक वर्षको शुरु मै बुझाउने शर्तअनुरूप सम्पूर्ण रोयल्टी रकम अग्रिम रूपमा हामीले बुझाई सकेका छौं । सम्झौताबमोजिमको आकाशे पुल निर्माणका लागि निवेदक आफूसँग भएको रकम अपुग भएकोले बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट १९ करोड ऋण लिई सो रकम समेत लगानी गरेको अवस्था छ भने पुल निर्माणका लागि आवश्यक सामानहरू आयात गर्न तथा बुक गर्नका लागि अग्रिम भुक्तानी पठाई सकेको अवस्था छ ।

यसरी प्रचलित कानून तथा सम्झौताअनुरूप कार्य गरिरहेकै अवस्थामा एक्कासी मिति २०६७।१।१३ को काठमाडौं महानगरपालिकाको पत्र प्राप्त भै खोली हेर्दा “श्री अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको च.नं ५८३ मिति २०६७।१।१२ को पत्रबाट यस कार्यालयका नाउँमा आकाशे पुलको निर्माण कार्य स्थगित गर्ने गराउने विषयमा पत्राचार भएकोले तहाँ प्रा.लि.का नाममा प्रेषित गरिएको छ । काठमाडौं महानगरपालिका र ईनोभेटिभ कन्सेप्टबीच पुनः मिति २०६७।१।१० र २०६७।६।१५ मा काठमाडौंको नयाँ बानेश्वर, कलंकी, बालाजु माछापुखरी तथा गोंगबु बसपार्कमा आकाशे पुल निर्माण, व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा करार सम्झौता गरेको देखिन्छ । तर आयोगको पूर्व निर्णयअनुसार पुल निर्माण गर्न सम्झौतामा लगानी र प्रतिफल लागत मूल्य समेत विश्लेषण गरेको पाइएन भने अमूर्त र अस्पष्ट विषयलाई आकाशे पुल निर्माण गर्दा स्पष्ट पारेको पनि देखिएन । आकाशे पुल निर्माण गर्दा सार्वजनिक हित, सुरक्षा सडक छिमेकी सडक प्रयोगकर्ता समेतलाई विचार गरी सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गरी सहमतिको आधारमा करार भएको पनि देखिएन । यसै विषयमा सम्बन्धीत सरोकारवालाहरूसँग मिति २०६७।१।८मा आयोगमा भएको छलफल समेतका आधारमा का.म.पा र ईनोभेटिभबीच मिति २०६७।१।१० मा र मिति २०६७।६।१५ मा भएको करारबमोजिमको आकाशे पुल निर्माण गर्ने कार्य तत्कालै स्थगित गरी सम्बन्धित सरोकारवाला समितिहरूसँग व्यापक

छलफल गरी भएको सहमति पैदल यात्रीको सुविधा अपाडग मैत्री अनुकूल हुने गरी भविष्यमा विस्तार हुने सडक योजनालाई मध्येनजर राखी बढ्दो शहरीकरणको न्यूनतम् पुर्वाधारहरूलाई व्यवस्थित हुने गरी व्यापारीक प्रयोजनको भन्दा पैदल यात्रीको सुविधालाई मध्येनजर राखी खुल्ला र भुकम्पीय दृष्टीले समेत सुरक्षित हुने गरी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले तय गरेको आधारभूत मापदण्ड तथा नक्सा डिजाईनअनुरूप आकाशे पुल निर्माण गर्न भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, स्थानीय विकास मन्त्रालय र काठमाडौं महानगरपालिकालाई लेखी पठाउने भनी सम्मानित आयोगबाट लेखी आएको हुँदा आयोगको उल्लिखित निर्णय अनुसार आकाशे पुलको निर्माण तत्काल स्थगित गर्नु हुन सुचित गरिन्छ” भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको पाईएकोले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मनोगत, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीतको, अधिकारक्षेत्रविहीन निर्णय निर्देशन तथा सो निर्णय निर्देशनबमोजिम निर्माण कार्य रोक्नु भनी निवेदकलाई पत्राचार गर्ने काठमाडौं महानगरपालिकाको कामकारवाही समेतबाट निवेदकलाई नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२(३) (च), १९, १३ द्वारा प्रदत्त मौलिक हक कुण्ठित हुन पुगेको र सो कामकारवाही बदर गरी हकको प्रचलनका लागि निवेदकलाई बुझ्दै नबुझी पक्ष नै कायम नगरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका सचिवबाट निर्णय भएकोले प्रभावकारी बैकल्पिक उपचारको अभाव हुँदा अन्यायमा परि प्रस्तुत रिट निवेदन लिई सम्मानित अदालतको शरणमा आएका छौं ।

हाल अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा संवैधानिक परिषद्को सिफारिशमा कुनै प्रमुख आयुक्त वा आयुक्तहरूको नियुक्ति भएको छैन । आयोगका सबै पूर्व आयुक्तहरूले मिति २०६६।१।२१ देखि अनिवार्य अवकाशप्राप्त गर्नु भएको हुनाले निज आयुक्तहरू अवकाश हुनु एकदिन अघि मात्र मिति २०६६।१।२० मा निर्णय गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ बमोजिम सार्वजनिक पदधारण गरेको कुनै व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियार दुरुपयोग गरेको

तथा सो कसूरमा संलग्न अन्य व्यक्तिका सम्बन्धमा अनुसन्धान र तहकीकात गर्न तथा मुद्दा चलाउन आयोगलाई प्राप्त अधिकार आयोगको पदाधिकारी नियुक्ती भै नआएसम्मका लागि भनेर आयोगको सचिवलाई सुम्पिएको कुरा मिति २०६६।१।९ मा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाबाट देखिएको छ। हाल अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग आयुक्तविहीन रहेको अवस्थामा हाल भएको मिति २०६७।९।९ को निर्णय र पठाइएको पत्र सोही राजपत्रको सूचनाबमोजिम पठाइएको प्रष्ट हुन आयो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ११९ र १४९ विपरीत उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाहरू निष्कृत र निष्प्रयोजित हुने गरी पूर्व आयुक्तहरू स्वयंले अख्तियार प्रत्यायोजनका नाममा अप्रत्यक्ष रूपमा आयोग गठन गर्ने गरेको कामकारवाही स्वयंमा अधिकारविहीन तथा पत्राचार समेत अनाधिकार र मुलुकी ऐन अ.व. ३५ नं को ठाडै प्रतिकूल हुँदा अनाधिकार निर्णय कार्यान्वयन स्वरूप काठमाडौं महानगरपालिकाले पठाएको मिति २०६७।९।१३ को पत्र लगायतका विपक्षीहरूले यस सम्बन्धमा सम्पन्न गरेका सम्पूर्ण कामकारवाही निर्णय तथा पत्र प्रारम्भदेखि नै बदरभागी छन्।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२० ले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई कुनै सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा कानूनबमोजिम अनुसन्धान र तहकीकात गर्न गराउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। आकाशे पुल निर्माण व्यवस्थापन सम्बन्धी करार सम्झौता गर्दा कुनै पनि सार्वजनिक निकाय वा अधिकारीले अनुचित कार्य गरेको वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको छैन भने त्यस्तो अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरेको भनी कुनै पनि अधिकारी वा कर्मचारीउपर अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ११ बमोजिम स्पष्टीकरण सोधिएको वा दफा १२ बमोजिम विभागीय कारवाहीका लागि लेखी पठाएको तथा दफा १८ बमोजिम मुद्दा चलाउने आदेश समेत दिएको अवस्था छैन। के कुन कानूनको के कुन दफाले प्रदान गरेको अधिकार अन्तर्गत निर्देशन

जारी भएको वा गरिएको हो अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको पत्रमा खुल्दैन। ऐनको दफा २८ बमोजिम सुभाब दिन सक्ने आयोगको अधिकार समेत विपक्षी सचिवलाई कुनै पनि नियम वा अख्तियारले प्रदान गरेको अवस्था छैन। यसरी संविधान तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन नियम स्वयंले किटानी गरेको विषयभन्दा बाहिर गै बिना आधार तथा अख्तियारी मनोगत रूपमा काठमाडौं महानगरपालिका र निवेदकबीच भएको करार सम्झौता बमोजिमको कार्य रोक्ने गरी भएको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६७।९।१२ को पत्र तथा सोसम्बन्धी कामकारवाही र निर्णय समेत अधिकारक्षेत्रविहीन हुँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदरभागी छ।

काठमाडौं महानगरपालिकाभित्र के कुन पूर्वाधार संरचना निर्माण गर्ने, निर्माण गरिने सार्वजनिक पूर्वाधार संरचना के कुन किसिम र स्तरको हुने भन्ने कुराको योजना र कार्यक्रम बनाउने तथा सो भौतिक संरचना निर्माणको मापदण्ड, स्तर, ड्रइङ डिजाईन स्वीकृत गर्ने आदि सम्पूर्ण कार्य गर्ने अख्तियारी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६ ले काठमाडौं महानगरपालिकालाई प्रदान गरेको छ। निर्माणाधीन आकाशेपुलको योजना तथा कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गर्ने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिकालाई रहेको तथ्यमा विवाद छैन। काठमाडौं महानगरपालिका र निवेदक बीच भएको करारबमोजिम निर्माण हुने भौतिक संरचनाको मापदण्ड, स्तर, ड्रइङ डिजाईन स्पेसीफिकेशन तोक्ने र स्वीकृत गर्ने अख्तियारी स्वयं काठमाडौं महानगरपालिका बाहेक प्रत्यर्थी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग लगायत अन्य कसैलाई कुनै पनि नियमले प्रदान गरेको छैन। त्यसमाथि पनि अन्य निकायको सञ्चालन वा अधिकारक्षेत्रमा हस्तक्षेप हुने गरी आफैले निर्णय गरी निर्णय कार्यान्वयन गर्न त्यस्तो निकायलाई पठाउने वा आफूले गरेको निर्णय मान्न बाध्य गराउने अधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई अ.दु.अ.आ. ऐन र संविधानले प्रदान गरेको छैन।

८५५८-ईनोभेटिम कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि. विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत

निवेदकको हकहितमा प्रत्यक्ष असर पर्ने गरी निर्णय निर्देशन गर्दा हामी निवेदकलाई कुनै सुनुवाईको मौका दिएको छैन। निवेदकको निर्माण कार्य स्थगित गर्ने गरी निर्णय पत्राचार गर्दा निवेदकसँग कुनै स्पष्टीकरण समेत माग गरिएको छैन। निवेदकलाई सुनुवाईको मौका नै नदिई निवेदकको कुरा नै नसुनी एकतर्फी रूपमा भएको निर्णय तथा निर्देशन प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत हुँदा कायम रहन सक्दैन।

हामी निवेदकले पेश गरेको नक्सा तथा स्ट्रक्चरल डिजाईनमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट मिति २०६७।८।५ मा सहमति प्रदान भै सोहीबमोजिम गर्न काठमाडौं महानगरपालिकाले मिति २०६७।८।९ को पत्रबाट नक्सा संलग्न गरी जानकारी गराएबमोजिम हामीले निर्माण कार्य गरी आएका छौं। कलंकी चोकको सडक विस्तार भैसकेपछि पुल निर्माण शुरु भएकोले २६.३५ मीटर सडक Clearance छोडि निर्माण कार्य भैआएको छ भने बानेश्वर माछापुखरी तथा गोंगबु बसपार्कमा भविष्यमा हुने सडक विस्तारलाई दृष्टिगत गरी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट काठमाडौं महानगरपालिकालाई प्राप्त सुझावबमोजिम महानगरपालिकाले नक्सा संशोधन गर्न निर्देशन दिएअनुरूप कम्तीमा २३ मीटर सडक Clearance छोडी निर्माण गर्ने गरी स्वीकृत नक्साअनुरूप कार्य भैआएको छ। त्यसैगरी पैदल यात्रुको सुविधालाई ध्यानमा राखी काठमाडौं महानगरपालिकाबाट फुटपाथ सकेसम्म दायाँ बायाँ २/२ मीटर गरी जम्मा ४ मीटर र साईट कन्डीसनले गर्दा असम्भव भएकोमा दायाँ बायाँ १.५/१.५ मीटर गरी ३ मीटर थप हुने गरी सडकको चौडाई पनि बढाई र पैदलयात्रुलाई समेत सहज र सुरक्षित गरी संशोधित नक्सा पेश गरेअनुरूप स्वीकृत भै अन्त्यमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय र काठमाडौं महानगरपालिका समेतबाट प्रमाणित नक्सा निवेदकलाई प्राप्त भएपछि सोहीबमोजिम निर्माण कार्य गरी आएको अवस्था छ।

तसर्थ हामी निवेदक र विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाबीच भएको सम्झौताबमोजिम अख्तियारप्राप्त निकायबाट स्वीकृत ड्रइड डिजाईन,

नक्साबमोजिम भैरहेको निर्माण कार्य स्थगित गर्नु भनी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट भएको मिति २०६७।९।९ को निर्णय काठमाडौं महानगरपालिका समेतका नाउँमा जारी भएको च.नं ५८३ मिति २०६७।९।१२ को निर्देशन पत्र समेत अधिकारक्षेत्र विहीन, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीतको मनोगत र अनधिकृत रहेको र सोही निर्देशन पत्रका आधारमा काठमाडौं महानगरपालिकाले निर्माण कार्य रोक्का गर्नु भनी निवेदकका नाउँमा प्रेषित मिति २०६७।९।१३ च.नं १५२६ को पत्र लगायत आकाशे पुलको निर्माण रोक्ने सम्बन्धमा विपक्षीबाट अन्य कुनै निर्णय निर्देशन पत्राचार भएका भए सो समेत कानूनविपरीत र अनाधिकृत हुनका साथै सोबाट निवेदकको माथि उल्लिखित मौलिक हकमा आघात पुगेको हुँदा उल्लिखित कामकारवाही निर्णयपत्र उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको इनोभेटिम कन्सेप्ट प्रा.लि.को तर्फबाट दायर भएको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? कुनै वैधानिक कारण आधार वा प्रमाण भए सो समेत खुलाई यो आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र विपक्षी नं १, २, ३ र ५ का हकमा महान्यायाधिकाको कार्यालयमार्फत र विपक्षी नं ४ का हकमा आफै वा आफ्नो कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ प्रस्तुत गर्नुहोला भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना म्याद पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिकाको कार्यालयमा पठाई दिनु। लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु।

अन्तरिम आदेशको माग सम्बन्धमा विचार गर्दा विपक्षीहरूको कुरा समेत सुनी अन्तरिम आदेशको सम्बन्धमा निष्कर्षमा पुग्नु उचित देखिदा विपक्षीहरूलाई अन्तरिम आदेशका सम्बन्धमा छलफलको लागि सूचना दिई मिति २०६७।९।२८ गते प्रस्तुत रिटको विषयसँग सम्बन्धित रिट नं ०६७-wo-०६०४, ०६७-wo-०६१० र ०६७-wo-०६११ का मिसिल साथै राखी पेश गर्नु भन्ने समेत

व्यहोराको यस अदालतको मिति २०७६।१।२० को आदेश ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२० बमोजिम कुनै सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकीकात गर्न वा गराउन सक्ने संवैधानिक प्रावधानअनुसार अनुसन्धानको सिलसिलामा काठमाडौं महानगरपालिकालाई आकाशे पुल निर्माण स्थगित गर्न लेखी आएको हो । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ तथा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ समेतले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई भ्रष्टाचार र अनुचित कार्यमा अनुसन्धान गर्ने, दुष्कृति सच्याउने तथा मुद्दा दायर गर्ने सम्मको अधिकार प्रदान गरेको सन्दर्भमा अनुसन्धान गरी दुष्कृति सच्याउने तथा मुद्दा दायर गर्ने सम्मको अधिकार प्रदान गरेको सन्दर्भमा अनुसन्धान गरी दुष्कृति सच्याउन लेखी आएकोले सोबमोजिम एउटा सक्षम संवैधानिक निकायबाट कानूनबमोजिम भए गरेको निर्णय कार्यान्वयन गर्नु सबैको कर्तव्य हो ।

संवैधानिक निकायबाट कानूनबमोजिम भए गरेको निर्णय र सोबमोजिम जारी भएको पत्रलाई गैरकानूनी निर्णय तथा पत्र भन्न मिल्ने होइन । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको पूर्व निर्णय अनुसार पुल निर्माण गर्न लगानी र प्रतिफल लागत मूल्य समेत विश्लेषण गर्नुपर्नेमा सो नभएको र मिति २०६७।९।८ मा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग आयोगमा भएको छलफल समेतका आधारमा निर्माण कार्य स्थगित गरी पैदल यात्रीको सुविधा, अपाङ्गमैत्री, भूकम्पीय दृष्टिले सुरक्षित हुने गरी बनाउने उद्देश्यले स्थगित गरिएको हो । बन्द नै गरिएको होइन । यस मन्त्रालयको के कामकारवाही तथा निर्णयले रिट निवेदकको मौलिक हक तथा कानूनी अधिकार हनन् भएको हो ? सो तथ्य नै नखुलाई विपक्षी नै बनाउन नपर्ने निकायलाई विपक्षी बनाई दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

काठमाडौं महानगरपालिकाबाट प्राप्त स्टक्चरल डिजाइन स्वीकृतिको लागि उपलब्ध भएकोमा विवादित आकासे पुलको डिजाइनको सन्दर्भमा नेपाल सरकार सचिवस्तरबाट मिति २०६७।८।५ मा देहायबमोजिम सैद्धान्तिक सहमति दिने निर्णय भएको हो:

- “पैदलयात्री आकाशे पुल निर्माणबाट स्थानीय वातावरण र भू-उपयोगमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन र सरोकारवाला बीचको समन्वय तथा सार्वजनिक हितमा बढी ध्यान दिदै निजी लगानी । मुनाफाबीच न्यायोचित सन्तुलन कायम हुने आवश्यक व्यवस्था महानगरपालिकाले मिलाउने,
- निर्माणका क्रममा लिज अवधिमा र त्यसपछिको बाँकी आयुमा समेत सार्वजनिक हित र सुरक्षासँग (Safety) प्रत्यक्ष सरोकार राखे प्रस्तावित पुलहरूको संरचना पर्याप्त रूपमा मजबुत र सुरक्षित बनाउने महानगरपालिकाले डिजाइनसँग डिजाइनको सबलता तथा पूर्णता (Strength and Completeness) बारे लिखित प्रतिबद्धता लिई अनुगमनको क्रममा सोको अनिवार्य पालना हुने आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।
- प्रस्तावित पुलहरू काठमाडौं महानगरपालिकाको अगुवाईमा निर्माण भइरहेकोले यसलाई सार्वजनिक निजी साभेदारीको उत्तम नमुनाको रूपमा विकसित गर्नु, यस मन्त्रालयसँगको आकाशेपुल विषयको सहमतिहरूलाई पूर्णतः कार्यान्वयन गर्ने र महत्वपूर्ण राष्ट्रिय व्यक्तिहरूबाट शिलान्यास भइसकेको परिस्थितिमा यी पुलहरूको निर्माण र सञ्चालनको सम्भौता अनुरूपको सम्पूर्ण जिम्मेवारी यस मन्त्रालयसँग समन्वय कायम गरी महानगरपालिकाले बहन गर्ने भनी सहमति दिइएको हो ।

उक्त सैद्धान्तिक सहमतिले निवेदकको हक हनन् नहुने हुँदा प्रस्तुत रिट खारेजभागी छ । विकास निर्माणका कार्यले सर्वसाधारणलाई सहज वातावरण

बनाउनु पर्छ नकि त्यस्तो निर्माणले सर्व साधारणमा प्रतिकूल असर परोस । आकासे पुल कै कारणले स्थानीय वातावरण र भू-उपयोमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन सहमतिमा स्पष्ट गरिएको छ । सार्वजनिक हितविपरीत हुनेगरी यस मन्त्रालयबाट सहमति दिइएको छैन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ द्वारा प्रदत्त मौलिक हक अधिकारमा प्रतिकूल असर पुग्ने गरी यस मन्त्रालयबाट कुनै कामकारवाही र निर्णय समेत भए गरेको नहुँदा विना आधार, कारण र प्रमाण यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

काठमाडौँ महानगरपालिका र इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि.को बीच भएको करारअनुसार निर्माण गर्नुपर्ने आकाशे पुलहरू निर्माण नगरी इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपालले पसलका कवल एवं होडिङ्ग बोर्डहरू उपभोग गरी महानगरपालिकालाई हानि नोक्सानी पुऱ्याएको भन्ने समेतको उजुरीउपर अनुसन्धान भई आयोगको मिति २०६७।९।९ को बैठकबाट “.....आयोगका पूर्व निर्णयानुसार आकाशे पुल निर्माण गर्ने सम्भौतामा लगानी तथा प्रतिफल लागत मूल्य समेत विश्लेषण गरेको पाइएन भने अमूर्त र अस्पष्ट विषयलाई आकाशेपुल निर्माण गर्दा स्पष्ट पारेको पनि देखिएन । आकाशे पुल निर्माण गर्दा सार्वजनिक हित, सुरक्षा, सडक छिमेकी, सडक प्रयोगकर्ता समेतलाई विचार गरी सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गरी सहमतिका आधारमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले तय गरेको मापदण्ड नक्सा डिजाइनको आधारमा करार भएको पनि देखिएन । यसै विषयमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग मिति २०६७।९।८ मा आयोगमा भएको छलफल समेतका आधारमा काठमाडौँ महानगरपालिका र इनोभेटिभ कन्सेप्टबीच मिति २०६७।९।०।९ र मिति २०६७।६।९।५ मा भएको करारबमोजिमको आकाशे पुल निर्माण गर्ने कार्य तत्कालै स्थगित गरी सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गरी भएको सहमति, पैदल यात्रीको सुविधा, अपाङ्ग मैत्री अनुकूल हुने गरी भविष्यमा विस्तार हुने सडक योजनालाई

मध्यनजर राखी खुला र भुक्तम्पीय दृष्टिले समेत सुरक्षित हुने गरी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले तय गरेको आधारभूत मापदण्ड तथा नक्सा डिजाइनअनुसार आकाशेपुल निर्माण गर्न भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय स्थानीय विकास मन्त्रालय र काठमाडौँ महानगरपालिकालाई लेखी पठाउने.....” भन्ने समेतको निर्णय भई मिति २०६७।९।९।९ मा तत् तत् कार्यालयहरूमा लेखी पठाएको हो ।

यस अघि काठमाडौँ महानगरपालिका र इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपालबीच भएको करारका सम्बन्धमा यस आयोगबाट मिति २०६६।५।२ मा “.....आकाशेपुल निर्माण र पसल कवल एवं होडिङ्गबोर्ड उपभोगको लगानी तथा प्रतिफल लागत मूल्य समेत विश्लेषण गरी वर्तमान करारमा उल्लिखित अमूर्त र अस्पष्ट विषयलाई प्रष्ट र किटानीसाथ समावेश गरी वर्तमान करार सम्भौता संशोधन गर्नुपर्ने देखिएकोले शीघ्र सम्बद्ध सरोकारवाला र विशेषज्ञ समेत रहेको समिति गठन गरी उक्त समितिबाट प्राप्त प्रतिवेदनअनुसार गरी आयो गलाई जानकारी गराउन काठमाडौँ महानगरपालिकालाई लेखी पठाउने.....” भन्ने समेतको निर्णय भएको थियो ।

काठमाडौँ महानगरपालिका र इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपालबीच मिति २०५७।७।७ मा करार भई सो करारअनुसार इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपालले आफ्नै लगानीमा ६ वटा आकाशेपुल निर्माण गर्नुपर्ने तथा करार पूर्व नै काठमाडौँ महानगरपालिकाद्वारा निर्मित ६ वटा आकाशेपुल समेतका पसल कवल एवं होडिङ्गबोर्ड इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपालले प्रयोग गर्ने भनिएकोमा इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपालले हालसम्म रत्नपार्क र भद्रकालीमा २ वटा मात्र आकाशेपुल निर्माण गरी निर्मित सबै आकाशेपुलका पसल कवल एवं होडिङ्गबोर्ड उपभोग गरेको, बीसवर्षको लागि गरिएको करारअनुसार आफूले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व पूरा नगरी महानगरपालिकाको आयमा हानि नोक्सानी पुग्दा पनि महानगरपालिकाले करारअनुसार कार्य सम्पन्न गराउन प्रभावकारी कदम चालेको नदेखिएको, करार गर्दा नै आकाशे पुल निर्माण गरिने स्थान छनौट एवं पूर्वाधार तयार

गर्नुपर्नेमा सो नभई पुल निर्माण स्थल विवाद जस्ता कारण देखाई करारअनुसारका पुल निर्माण नहुनुमा करार सम्झौता गर्दा नै त्रुटि कमजोरी रहेको अवस्था देखिन आएको छ ।

नयाँ बसपार्क क्षेत्रमा पदयात्री आकाशेपुल निर्माण गर्ने सहमति प्रदान गरिएकोमा हाल उक्त निर्माण कार्य पर्याप्त पूर्व तयारी बिना नै शुरु भएको पाइएको, कार्यस्थलमा सुरक्षाको उचित प्रबन्ध नभएको, कामको गुणस्तरबारे ध्यान नपुगेको, विस्तृत नक्सा र Working drawing स्वीकृत भएको नदेखिएको, त्यसक्षेत्रमा भएका र निकट भविष्यमा आउने खानेपानी, ढल निकास र पहुँचमार्ग आदिका सम्बन्धमा ध्यान नपुऱ्याइएको र स्थानीयवासीसँग समन्वय भइ नसकेको भन्ने भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय र सडक विभागबाट गरिएको स्थलगत निरीक्षणको क्रममा देखिन आएको अवस्था भौतिक तथा निर्माण मन्त्रालयले काठमाडौँ महानगरपालिकालाई मिति २०६७।१३ मा लेखेको पत्रबाट समेत देखिन आएको छ ।

आयोग भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि निरन्तर कार्यरत रहने निकाय भएको हुँदा पदाधिकारी नहुँदाको अवस्थामा पनि यसको अस्तित्व शून्यमा पुग्न सक्दैन । त्यसका अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२० को उपधारा ७ ले आयोगले आफ्नो काम कर्तव्य र अधिकार नेपाल सरकारका कर्मचारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेअनुरूप मिति २०६६।१।२० मा आयोगले आयोगका सचिवलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरेको छ । आयोगले क्षेत्रीय प्रशासक, प्रमुख जिल्ला अधिकारी र सरकारी वकीललाई यस अधि नै अधिकार प्रत्यायोजन गरिसकेको र वर्तमानमा आयोगमा पदाधिकारीहरू नियुक्त भई आइसकेको अवस्था नहुँदा पदाधिकारीहरू नियुक्त भई नआउञ्जेलसम्मको अवधिको लागि संवैधानिक प्रावधानबमोजिम आयोगका सचिवलाई आयोगले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको हो । अनुसन्धान र तहकीकात पश्चात् अन्तिम निर्णय गरी मुद्दा चलाउने अधिकार समेत पाएको अवस्थामा सुझाव दिने, निर्देशन दिने, दुस्परिणाम सच्याउने वा गैरकानूनी कामकारवाही बदर गर्ने निर्णय गर्न

मिल्दैन भनी अर्थगर्दा आयोगले निरन्तरता र जीवन्तता नपाई अनुचित कार्य र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि स्थापित निकाय कार्य अवरुद्धको स्थितिमा रहन जाने भै यसबाट भ्रष्टाचारीहरूलाई नै प्रोत्साहन मिल्न जाने तथा संविधानद्वारा व्यवस्थित प्रावधानअनुरूप संवैधानिक पदाधिकारीहरूबाट संविधानबमोजिम भएको अधिकार प्रत्यायोजनको औचित्य र उपादेयता समाप्त हुन जान्छ ।

आयोगबाट अनुसन्धानको क्रममा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२, १२ क र १२ ख बमोजिम आवश्यक आदेश वा निर्देशन दिनुपर्ने देखिएमा सो आदेश निर्देशन दिने गरिएको छ । उल्लिखित प्रावधानहरू अनुसन्धान शुरु भै अनुसन्धानको क्रममा कुनै दोषीउपर अभियोग प्रमाणित भै आरोपपत्र दायर नभएसम्म बीचको अवधिका प्रक्रियाहरू हुन् । तसर्थ अनुसन्धानको जुनसुकै समयमा सम्बन्धित कार्यालय वा पदाधिकारी वा सार्वजनिक संस्थालाई अनुसन्धानबाट देखिन आएबमोजिमको आदेश निर्देशन वा सुझाव दिने अधिकार छैन भनी कानूनको स्वभाविक अर्थलाई वेवास्ता गरी शाब्दिक अर्थ मात्र लगाई व्याख्या गर्न मिल्दैन । प्रत्यायोजित अधिकार लामो र ठुलो आलेख हुने कुरा पनि होइन । अनुसन्धान तहकीकातभित्र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐनको दफा ११, १२, १२क तथा १२ ख एवं दफा २८ बमोजिमका व्यवस्थाहरू समेत स्वभाविक रूपमा पर्न आउने हुँदा विपक्षीले लिएको जिकीर उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको मर्म र भावनाअनुरूप देखिन आउँदैन ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको निर्णयउपर अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३५ ग बमोजिम पुनरावेदन लाग्न सक्ने बैकल्पिक उपचारको स्पष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको र पुनरावेदन अदालतको रूपमा विशेष अदालत तोकिएको अवस्थामा बैकल्पिक उपचारको प्रभावकारी मार्ग अवलम्बन नगरी सोभै रिट क्षेत्रमा प्रवेश गरेको देखिएको छ । यसरी बैकल्पिक उपचारको व्यवस्था छलेर आएका थुप्रै रिट निवेदनहरू सम्मानित अदालतको बृहत फूल बेन्च समेतबाट खारेज भई कानूनी सिद्धान्त

८५५८-ईनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि. विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत

प्रतिपादन भइरहेको अवस्था समेतलाई वेवास्ता गरी जारी गरिएको अन्तरिम आदेश सर्वोच्च अदालतबाटै प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको बर्खिलाप र विपरीत समेत रहेकोले स्वतः खारेजभागी छ, भन्ने समेत व्यहोराको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र ऐ का सचिवको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा इजलाससमक्ष भएको सुनुवाईका सिलसिलामा निवेदकतर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्तात्रय श्यामप्रसाद खरेल, हरिहर दाहाल, रामप्रसाद सिटौला तथा विद्वान अधिवक्ताहरू हरिकृष्णकार्की, भेषराज न्यौपाने, शक्तिशकृष्ण खरेल, प्रकाश राउत, हिरा रेग्मी, बाबुराम कुँवर, माधवप्रसाद बाँसकोटा, माधवकुमार बस्नेत, भीमार्जुन आचार्य, प्रमोद बैद्य, ज्योति बानियाँ, बाबुराम गिरी, आशिकराम कार्की र हर्कबहादुर भट्टराइले वहस गर्नु भएको थियो । त्यसैगरी विपक्षी का.म.न.पा. को तर्फबाट वरिष्ठ विद्वान अधिवक्ता सर्वज्ञरत्न तुलाधार, अधिवक्ताहरू टीकाराम भट्टराइ, श्यामजी प्रधान, दामोदर खड्का तथा नेपाल सरकारको तर्फबाट सहन्यायाधिवक्ता कृष्णप्रसाद पौडेलले वहस गर्नु भएको थियो । दुवैतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको वहस तथा वहाँहरूले पेश गर्नु भएको लिखित वहसनोट समेतको अध्ययन गर्दा वहाँहरूले मुख्य रूपमा देहायका बुँदाहरू उल्लेख गर्नु भएको देखिन्छः

निवेदककोतर्फबाट उपस्थित विद्वानहरूले पेश गर्नु भएको वहस बुँदाहरू

- मिति २०५६।१०।२४, २०५६।११।२९ र २०५७।३।७ गरी ३ पटक प्रतिस्पर्धाको लागि पत्रिकामा सूचना प्रकाशित भै सर्वोत्तम ठानी छनौट भै लिज सम्भौता भएको, सो सम्भौताभन्दा थप शर्त उल्लेख नभै बरु २० वर्षबाट वर्ष घटाई १८ वर्ष कायम भएको छ, रकम बढाइएको छ । २०५७ सालकै मूल सम्भौताबमोजिम सम्भौता भएको हो । थप पुल बनाउने अवस्था छैन । यस्तो अवस्थामा अपाङ्ग मैत्री भएन वा

सरोकारवालासंग पर्याप्त छलफल भएन भन्ने बहानामा अ.दु.आ. आयोगको निर्णय तथा पत्राचार पूर्वाग्रही छ ।

- भ्रष्टाचार वा अनुचित कार्यमा अनुसन्धान नभएको अवस्थामा संविधान तथा ऐनभन्दा बाहिर गै संभौताबमोजिम पुल बन्ने कार्यमा हस्तक्षेप गर्ने कार्य क्षेत्राधिकारविहीन छ । आफ्नो दायर बाहिर गै गरेको निर्णयले वैधता प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदरभागी छ ।
- प्रमुख आयुक्त र आयुक्त नभएको अवस्थामा सचिवले आयोगको अधिकार प्रयोग गर्न सक्दैनन् । पदाधिकारी नै नभएको अवस्थामा सचिवले आयोगको अधिकार प्रयोग गर्न सक्दैन ।
- पुलले चर्चेका स्थानमा मात्र पसल कवल राख्ने र सोलाई सदुपयोग गर्ने हो । Business Complex बन्दैन । भविष्यमा हुने ८ लेन सम्मको सडक विस्तार सम्ममा प्रस्तुत आकाशे पुलले असर पार्दैन ।
- नगरपालिका स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ बमोजिम स्वतन्त्र निकाय हुँदा दफा ९६(१)(च) बमोजिम पुल बनाउन कानूनबमोजिम स्वतन्त्र रूपमा करार गरेको वैध छ ।

विपक्षीहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वानहरूले पेश गर्नु भएको वहस बुँदाहरू

- आमनागरिकलाई सुविधा दिने बहानामा निवेदकहरूको साम्पत्तिक अधिकारमा आघात पुग्ने गरी निर्माण हुन थालेको आकाशेपुलले भिडभाड बढाइ भन्नु असुविधा खडा गर्दछ ।
- आकाशेपुले Out Dated भैसकेको छ, अपाङ्गमैत्री पनि छैन । सडक विभागले समेत Out Dated भनिसकेको छ । निवेदकहरूको घर जग्गामा प्रवेश गर्ने मार्ग समेत अवरुद्ध भै साम्पत्तिक अधिकारको हनन् भएको छ ।

- विना प्रतिस्पर्धा बन्न थालेको आकाशेपुल सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ को कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल छ ।
- सडक विभागको नाउँमा रहेको जग्गामा नगरपालिकाले सम्भौता गर्न सक्दैन । निर्वाचित पदाधिकारीसहित नगरपालिका गठन नभएको अवस्थामा कार्यकारी अधिकृतले गम्भीर प्रभाव पार्ने प्रकृतिको करार गर्न सक्दैन । पूरक सम्भौताको नाममा नयाँ सम्भौता गर्ने अधिकार कार्यकारी अधिकृतलाई छैन ।
- प्रस्तुत आयोजनाले व्यापक असर पार्दछ,, भिडभाड बढ्छ, आकाशे पुलका नाउँमा Shopping Complex बन्न सक्दैन ।

यसमा प्रचलित कानूनबमोजिम तथा काठमाडौँ महानगरपालिकासँग भएको सम्भौता अनुसार कार्य गरिरहेकै बखत काठमाडौँ महानगरपालिकाले मिति २०६७।१।१३ को पत्रद्वारा आकाशे पुल निर्माण कार्य स्थगित गर्नु भनी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६७।१।१२ को पत्रबाट लेखी आएको भन्ने व्यहोराको पत्र प्राप्त भएकोले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मनोगत, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत अधिकारक्षेत्रविहीन निर्णय निर्देशन र सो निर्णय, निर्देशनबमोजिम निर्माण कार्य रोक्नु भनी पत्राचार गर्ने काठमाडौँ महानगरपालिकाको काम कार्यवाहीले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३(३)(च) , १३ र १९ द्वारा प्रदत्त मौलिक हक हनन भएको हुँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरीपाउँ भन्ने मुख्य रिट निवेदन दावी देखिन्छ ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२, १२ क र १२ ख बमोजिम आयोगबाट अनुसन्धानको क्रममा आवश्यक आदेश वा निर्देशन दिनुपर्ने देखिएमा सो आदेश निर्देशन दिने गरिएको छ । अनुसन्धान तहकीकातभित्र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐनको दफा ११, १२, १२क तथा १२ ख एवं दफा २८ बमोजिमका व्यवस्थाहरू समेत स्वभाविक रूपमा पर्न आउने हुन्छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको निर्णयउपर अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

ऐन, २०४८ को दफा ३५ ग बमोजिम पुनरावेदन लाग्न सक्ने बैकल्पिक उपचारको स्पष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको र पुनरावेदन अदालतको रूपमा विशेष अदालत तोकिएको अवस्थामा बैकल्पिक उपचारको प्रभावकारी मार्ग अवलम्बन नगरी सोभै रिट क्षेत्रमा प्रवेश गरेको मिलेको छैन भनी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट लिखित जवाफ लगाएको देखियो ।

प्रस्तुत मुद्दामा आज निर्णय सुनाउने तारेख तोकिएकोमा रिट निवेदन, लिखित जवाफ समेत सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गरी दुवैतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले उठाउनु भएको बहस बुँदा समेतका आधारमा हेर्दा मुख्य रूपमा काठमाडौँ उपत्यकामा सडक वारपार गर्नको लागि बैकल्पिक मार्ग निर्माणको औचित्यता कति छ, निर्माणधीन आकाशेपुलहरू कति सान्दर्भिक छन् ? अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकारक्षेत्र कति हो ? प्रस्तुत विवादमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले निर्णय गरी निर्देशन दिन सक्छ, सक्दैन ? रिट निवेदन दावीबमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६७।१।१९ को निर्णय तथा सोको आधारमा जारी भएको पत्र तथा का.म.न.पा.को सोबमोजिमका मिति २०६७।१।१३ का पत्र समेत उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

उल्लिखित प्रश्नहरूलाई मध्यनजर राखी इन्साफतर्फ विचार गर्दा यसमा निवेदक इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि. र का.म.न.पा. बीच पछिल्लो समयमा आएर चार ठाउँमा ४ वटा आकाशे पुल निर्माण गर्ने र पहिल्यै निर्माण भैसकेका ८ र यी नयाँ बन्ने ४ वटा पुलको १८ वर्षसम्म सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने, सोवापत वार्षिक २२,००,०००। का.म.न.पा. लाई दिने गरी सम्भौता भएको देखिन्छ । उक्त सम्भौताअनुसार उक्त पुल निर्माणको लागि का.म.न.पा.ले कुनै लगानी गर्न नपर्ने, निवेदक इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा लि ले आकाशेपुल आफ्नै खर्चमा निर्माण गरी १८ वर्ष सम्म आकाशे पुल सञ्चालन गरी उक्त अवधि समाप्त भएपछि आकाशे पुल का.म.न.पा.लाई हस्तान्तरण गर्ने भन्ने

देखियो । निर्माणाधीन आकाशे पुल अपाङ्गमैत्री नहुनुको साथै आकाशे पुलको नाममा Business Shopping Complex बन्ने भयो भनी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजूर परेकोमा आयोगले आकाशे पुल निर्माणकार्य स्थगित गर्नु भनी आदेश दिएको कारण अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको निर्माण रोकका गर्ने आदेश समेत बदर गरिपाउँ भनी प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखियो ।

२. मिसिल हेर्दा काठमाडौंको कलंकी, नयाँ बानेश्वर, गोंगबु बसपार्कगेट र माछापुखरी चोक समेतका स्थानमा आकाशेपुल बन्न सम्भौता भएको भन्ने देखियो । यसैगरी रिट नं ०६०४ निवेदक हरिवहादुर थापा, रिट नं ६१० निवेदक टंक विशाल घिमिरे र रिट नं ६११ निवेदक किशालाल महर्जन समेतले विपक्षी नेपाल सरकार समेतका सरकारी निकायलाई विपक्षी बनाई प्रस्तावित आकाशेपुलको नाउँमा Shopping Complex बन्नुका साथै निवेदक मध्येका कतिपय निवेदकको निजी जग्गा मिची Complex बन्न लाग्यो भन्ने जिकीर र प्रस्तावित आकाशेपुल निर्माणाधीन जग्गा निवेदकहरूबाट सडक प्रयोजनको लागि अधिग्रहण गरेकोमा आकाशे पुलको कारण सम्पत्ति स्वतन्त्रपूर्वक उपभोग गर्नपाउने हक समेत हनन् गरेकोले उत्प्रेषणको आदेश जारी गरी प्रस्तावित आकाशे पुलहरू निर्माणकार्य बदर गरिपाउँ भन्ने माग गरेको देखिन्छ ।

३. दुवैथरि निवेदकहरूका विपक्षी नेपाल सरकारको तथा का.म.न.पा.को लिखित जवाफ हेर्दा सार्वजनिक जनताको सडक वारपारको सुविधाको लागि आकाशेपुल निर्माण गर्न लागिएको हो भन्ने देखिन्छ । लिखित जवाफबाट नेपाल सरकार तथा का.म.न.पा. दुवै निकायहरूको प्रस्तावित आकाशेपुल निर्माणमा कुनै रकम नपर्ने, सम्पूर्ण रकम निवेदक इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि. ले नै लगानी गरी निर्माण गर्ने भन्ने जवाफ देखियो ।

४. आकाशे पुलको सान्दर्भिकता र आवश्यकताका सम्बन्धमा हेर्दा गत केही वर्ष यता सडकको अनुपातमा सवारी साधनको संख्या उल्लेख्य

वृद्धि भएको, सडक विस्तार हुन नसकेको, जनसंख्याको वृद्धि भएको, वस्ती वृद्धि भएको वालबालिका सडक पारगरी विद्यालय जानपर्ने, वरपरका वासिन्दा विभिन्न कारणले सडक पार गर्नुपर्ने, अनियन्त्रित गति र तेज (Speed) मा सवारी चलाउने, प्रहरीले लापरवाही तरिकाले सवारी चलाउने विरुद्ध कारवाही गर्न नसकेको, सवारी चालकबाट सवारी ऐन नियम पालना हुने नगरेको, चौबाटोमा (Zebra Crossing) नाम मात्र र सोभाको रूपमा रहेको तथा सवारी बढेपछि अनिवार्य रूपले हुनुपर्ने Traffic light सोभाको लागि मात्र बनेको यथार्थ तथा वास्तविकता हो । प्रत्येक दिन सवारी दुर्घटनामापरी पैदल यात्री लगायत सवारहरू पनि दुर्घटनामा परेको समाचार विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट देख्ने, सुन्ने तथा पढ्ने गरिन्छ ।

५. प्रत्येक मानिस सडकमा सुरक्षित तरिकाले हिड्न पाउनु पर्दछ । पैदल यात्रीले सुरक्षित तरिकाले सडकको एउटा किनाराबाट अर्को किनारामा निर्भयताका साथ पार गर्न पाउनु पर्दछ । यसको लागि केही विकल्पहरू छन् ।

(क) Traffic light र Zebra Crossing सहितको Traffic Island

(ख) आकाशे पुल

(ग) Sub way (जमिन मुनिको मार्ग)

६. उल्लिखित विकल्पमध्ये कुन विकल्प उपयुक्त हो र कुन छान्ने भन्ने कुरा नितान्त नीतिगत कुरा हुँदा यस अदालतले भन्ने कुरा होइन तैपनि माथि उल्लिखित (क) को व्यवस्था उपत्यकामा हाल सत प्रतिशत Difunct तथा निष्कृत रहेको देखिएको छ । फराकिलो सडक, सडकमा सेतो लाइनले लेन छुट्याइएको सडक, सवारी चलाउँदा लेनभित्र रहेर मात्र सवारी चलाउने परम्परा अथवा वानी lane driving, जहाँ पायो उहीबाट सडक वारपार नगर्ने, रातो बत्ती वाल्ना साथ सवारी रोकिने र पैदल यात्रुले त्यही बेलामा जेब्रा कसिडबाट मात्र सडक वारपार गर्ने सभ्य समाजको परिचायक हो । सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को व्यवस्था र उद्देश्य यही हो । नेपालको ट्राफिक प्रहरी यी व्यवस्था लागू गर्न कटिबद्ध देखिन्छ तर वास्तविकता के हो

भने सडकमा सवारी चलेको हेर्दा नेपालमा सवारी यातायातसम्बन्धी कानून नै रहेनछ की जस्तो देखिन्छ। सवारी अनुशासन नभएको हुँदा पैदल यात्रुले ठूलो जोखिममा आवागमन र सडक वारपार गर्नुपर्ने अवस्था छ। जनताले सुरक्षित किसिमले सडक वारपारको अनुभूति गर्नसकेको पाइदैन।

७. सडक सवारी अर्थात् Road Traffic का सम्बन्धमा बेलायतको उपनिवेश प्रभावित देशमा Left hand driving र अन्य राष्ट्रहरूमा Right hand driving प्रणाली बाहेक सडक सवारी एउटा यस्तो विषय हा, संसारको जुनसुकै देशमा पनि सडक चिन्ह जेब्रा, कसिड, लेन ड्राइभिङ्ग आदिका सम्बन्धमा विश्वभर Standardise भएको छ। पैदल यात्रुले सडक वारपारको लागि जेब्रा कसिडको व्यवस्था तथा जेब्रा कसिडसम्बन्धी मान्यता र नियम विश्वभर नै एउटै छ। हामीकहाँ पनि जेब्रा कसिडको व्यवस्था छ। खासगरी Traffic Island को मुखमा र लामो सिधा सडकमा, सडकमा सेतो पेन्ट गरेर जेब्रा कसिडको व्यवस्था छ तर त्यसको सवारी तथा पैदल यात्रु दुवैबाट पालना नभएको हुँदा नेपालमा यसमानेमा सवारीसम्बन्धी कानून व्यर्थ देखिन्छ। सडक वारपार गर्ने महत्वपूर्ण ठाउँ जेब्रा कसिडको महत्व नभएको र सवारी चालकले जेब्रा कसिडसम्बन्धी कानून एवं अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता Usage र Practice विपरीत सवारी चलाउँदा पनि कारवाही नहुने एक प्रकारले दण्डहीनताको Culture भएकोले आकाशे पुलको आवश्यक परेको हो।

८. प्रत्येक नागरिकले सुरक्षित र निर्भयताका साथ सडकको एक किनाराबाट अर्को किनारामा पार गर्ने व्यवस्था गरिदिने कर्तव्य नेपाल सरकारको हो। सडक वारपार गर्न पाउने प्रत्येक पैदल यात्रुको हक हो। सडक वारपार गर्ने हक पनि ओहोरदोहोर गर्ने मौलिक हक नै हो। अनियन्त्रित सवारी चलाउन छूट दिदै जाने, जेब्रा कसिडको नियम उल्लंघनउपर कारवाही नहुने सवारीलाई व्यवस्थित र नियन्त्रण नगर्ने तथा सडक पार गर्न बैकल्पिक व्यवस्था नगर्ने हो भने दुर्घटना बढ्न गै पैदल यात्रुहरूका बाँच्न पाउने हक अन्तर्गतको Right to Safe Crossing अर्थात् निर्भयतापूर्वक सडकको एक किनाराबाट अर्को किनारामा ओहोरदोहोर

आवतजावत गर्न पाउने हक हनन् हुनजान्छ। त्यस कारणले गर्दा प्रस्तावित आकाशेपुलको आवश्यकताका सम्बन्धमा विवाद हुन सक्दैन।

९. अब निवेदक कम्पनी र का.म.न.पा. बीचको आकाशेपुल निर्माणसम्बन्धी सम्झौताका सम्बन्धमा आयोगको निर्णय निर्देशन कानूनसम्मत छ छैन भन्ने प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा अ.दु. अ. आयोगलाई संविधानतः के कस्ता अधिकार प्रदान गरिएको छ भन्ने सम्बन्धमा अन्तरिम संविधानको धारा १२० हेर्नुपर्ने हुन्छ जसमा आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार तोकेको देखिन्छ। जुन यसप्रकार छः

१२०. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारः

(१) कुनै सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कानूनबमोजिम अनुसन्धान र तहकीकात गर्न वा गराउन सक्नेछ।

तर यस संविधानमा छुट्टै व्यवस्था भएको पदाधिकारी र अन्य कानूनले छुट्टै विशेष व्यवस्था भएको पदाधिकारीको हकमा यो उपधारा लागू हुने छैन।

(२) खराब आचरणका आधारमा महाभियोग प्रस्ताव पारित भई पदमुक्त हुने संवैधानिक पदाधिकारीहरू, न्याय परिषद्बाट सोही अभियोगमा पदमुक्त हुने न्यायाधीशहरू र सैनिक ऐनबमोजिम कारवाही हुने व्यक्तिका हकमा निजलाई पदमुक्त भइसकेपछि कानूनबमोजिम अनुसन्धान र तहकीकात गर्न गराउन सकिनेछ।

(३) उपधारा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धान र तहकीकातबाट सार्वजनिक पदधारण गरेको कुनै व्यक्तिले कानूनबमोजिम अनुचित कार्य मानिने कुनै काम गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको देखिएमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले निजलाई सचेत गराउन, विभागीय कारवाही वा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम

८५५८-इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि. विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत

- अन्य आवश्यक कारवाहीको लागि अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ ।
- (४) उपधारा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धान र तहकीकातबाट सार्वजनिक पदधारण गरेको कुनै व्यक्तिले कानूनबमोजिम भ्रष्टाचार मानिने कुनै काम गरेको देखिएमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले त्यस्तो व्यक्ति र सो अपराधमा संलग्न अन्य व्यक्तिउपर कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अदालतमा मुद्दा दायर गर्न वा गराउन सक्नेछ ।
- (५) उपधारा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धान र तहकीकातबाट सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिको कामकारवाही अन्य अधिकारी वा निकायको अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत पर्ने प्रकृतिको देखिएमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले आवश्यक कारवाहीको लागि सम्बन्धित अधिकारी वा निकाय समक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ ।
- (६) यस संविधानको अधीनमा रही अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा व्यवस्था भएबमोजिम हुनेछ ।
- (७) अनुसन्धान र तहकीकात गर्ने वा मुद्दा चलाउने आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले प्रमुख आयुक्त, आयुक्त वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्न पाउने गरी सुम्पन सक्नेछ ।

यी समस्त प्रावधान हेर्दा आयोगको निम्न अधिकार देखिन्छ:

- सार्वजनिक पदधारणा गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियार दुरुपयोग गरे अनुसन्धान तहकीकात गर्न गराउन सक्ने,
- महाअभियोगबाट पदमुक्त पदाधिकारी, न्यायपरिषद्बाट पदमुक्त न्यायाधीशहरू र

सैनिक ऐनबमोजिम पदमुक्त सैनिकका हकमा निजहरू पदमुक्त भै सकेपछि कानूनबमोजिम अनुसन्धान तहकीकात गर्न गराउन सक्ने,

- सार्वजनिक पदधारणा गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य गरेको देखिए निजलाई सचेत गराउन, विभागीय कारवाही वा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम अन्य आवश्यक कारवाहीको लागि अख्तियारवालासमक्ष लेखी पठाउन सक्ने,
- भ्रष्टाचार गरेको देखिए मुद्दा दायर गर्न गराउन सक्ने,
- अन्य निकाय अधिकारीको अधिकारक्षेत्र भित्रको देखिए लेखी पठाउन सक्ने,
- अन्य काम कर्तव्य कानूनले तोकेबमोजिम हुने ।

१०. प्रस्तुत विवादमा का.म.न.पा.र इनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि.बीच आकाशेपुल निर्माण तथा सञ्चालन सम्बन्धमा सार्वजनिक निजी साभेदारी कार्यक्रम अन्तर्गत २०५७/७/११ मा सम्पन्न सम्झौतामा अझ स्पष्ट पारी पुनः सम्झौता गर्न भनी आयोगबाट मिति २०६६/१२ मा भएको निर्देशन मुताविक पुनः मिति २०६७/१/१० र २०६७/६/१५ मा सम्पन्न सम्झौताबमोजिम आकाशेपुल निर्माणको प्रक्रियामा आयोगको मिति २०६७/९/१९ को निर्णयका आधारमा पत्रद्वारा लेखी आएपश्चात् का.म.न.पा.को मिति २०६७/९/१३ को पत्रको आधारमा आकाशेपुल निर्माण कार्य रोकिएपश्चात् प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखिन्छ । माथि नै विवेचना गरियो सडक वारपारकोलागि आकाशे पुल बैकल्पिक मार्ग आजको आवश्यकता हो । बैकल्पिक मार्ग निर्माणको क्रममा निवेदक कम्पनीको पुरै लगानी र का.म.नगरपालिकाको कुनै लगानि विना नै विभिन्न आकाशे पुलहरू बनाउने र सोवापत कम्पनीले १८ वर्षसम्म उक्त पुलहरू लिजमा लिई पुल मुनिका पसल कबल भाडामा लगाउने, होडिङ्ग बोर्डको लागि भाडामा लगाउने तथा वार्षिक रुपमा २२ लाख

का.म.न.पा.लाई एकमुष्ट अग्रिम रूपमा दिनेगरी सम्झौता भएको देखिन्छ ।

११. यहाँ आयोगको निर्णय हेर्दा “.....आयोगका पूर्व निर्णयानुसार आकाशे पुल निर्माण गर्ने सम्झौतामा लगानी तथा प्रतिफल लागत मूल्य समेत विश्लेषण गरेको पाइएन भने अमूर्त र अस्पष्ट विषयलाई आकाशेपुल निर्माण गर्दा स्पष्ट पारेको पनि देखिएन । आकाशे पुल निर्माण गर्दा सार्वजनिक हित, सुरक्षा, सडक छिमेकी, सडक प्रयोगकर्ता समेतलाई विचार गरी सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गरी सहमतिका आधारमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले तय गरेको मापदण्ड नक्सा डिजाइनको आधारमा करार भएको पनि देखिएन । यसै विषयमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग मिति २०६७।१।८ मा आयोगमा भएको छलफल समेतका आधारमा काठमाडौँ महानगरपालिका र इनोभेटिभ कन्सेप्टबीच मिति २०६७।१।१० र मिति २०६७।६।१५ मा भएको करारबमोजिमको आकाशे पुल निर्माण गर्ने कार्य तत्कालै स्थगित गरी सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गरी भएको सहमति, पैदल यात्रीको सुविधा, अपाङ्ग मैत्री अनुकूल हुने गरी भविष्यमा विस्तार हुने सडक योजनालाई मध्यनजर राखी खुला र भुकम्पीय दृष्टिले समेत सुरक्षित हुने गरी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले तय गरेको आधारभूत मापदण्ड तथा नक्सा डिजाइनअनुसार आकाशेपुल निर्माण गर्न भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय स्थानीय विकास मन्त्रालय र काठमाडौँ महानगरपालिकालाई लेखी पठाउने.....” भन्ने देखिन्छ ।

१२. अब यहाँ संविधानले व्यवस्था गरेको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकार र प्रस्तावित आकाशेपुल निर्माण रोक्ने सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको निर्णय हेर्दा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको आकाशे पुल निर्माण रोक्ने सम्बन्धी निर्णय अधिकारक्षेत्रविहीन निर्णय देखिन्छ । संविधानले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई मुख्य गरी दुइ अधिकार दिएको देखिन्छ ।

- (क) सार्वजनिक अधिकारीले गरेको कुनै निर्णय वा कामकारवाहीमा भ्रष्टाचार नभई अधिकारक्षेत्रविहीन र अनुचित कार्य भएमा सच्याउन लगाउन सक्ने ।
- (ख) भ्रष्टाचारजन्य कारवाही भएमा अनुसन्धान तहकीकात गरे मुद्दा चलाउन सक्ने ।

१३. पहिलो अधिकार कुनै अधिकारीबाट अधिकारक्षेत्रविहीन कार्य भएमा त्यसलाई सच्याउने आदेश दिन सक्छ । तर यसको मतलब अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई सुपरिवेक्षकीय Supervisory अधिकार दिएको मान्न मिल्दैन । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको निर्णयमा आकाशेपुल निर्माणसम्बन्धी सरकार वा महानगरपालिकाको निर्णयमा अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार भएको भन्ने देखिँदैन । निर्णयमा आकाशेपुल अपाङ्गमा मैत्री नभएको र सरोकारवालासँग व्यापक छलफल नभएको भन्ने जस्तो आधार लिएको देखिन्छ । यी आधारहरू नेपाल सरकारको सम्बद्ध निकायले जाँच्ने सुपरीवेक्षकीय अधिकार अन्तर्गत पर्दछन् । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने देखिँदैन । उल्लिखित निर्णयमा संविधानको धारा १२० मा उल्लिखित अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार भै अख्तियारको दुरुपयोग भएको सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकीकात भएको भन्ने देखिँदैन । आकाशे पुल गुणस्तरयुक्त राम्रो बन्नु पर्दछ, जनताले सुविधा पाउनु पर्दछ, पुलका नाउमा जनतालाई बाधा असुविधा सिर्जना गर्न हुँदैन भन्ने आयोगको चिन्ता सद्विचारप्रति यस अदालत पनि सहमत छ ।

१४. प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था अपनाउने हरेक मुलुकमा कानूनको शासनको उच्च महत्व हुन्छ । कानून सबै भन्दा सर्वोपरी रहन्छ । राज्यका हरेक अङ्ग तथा पदाधिकारीहरूका कामकारवाही क्रियाकलाप कानूनसम्मत हुनुपर्दछ । कोही पनि कानूनभन्दा बाहिर जान सक्दैन । जतिसुकै राम्रो परिणाम आउने काम गरे पनि यदि त्यो काम गर्ने अधिकार छैन अर्थात नभएको अधिकार प्रयोग भएको छ भने त्यसले वैधता प्राप्त

गर्न सक्दैन । हाम्रो संविधान लिखित संविधान हो । लिखित संविधानले सबै निकायहरूको काम कर्तव्य र अधिकार स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । त्यसरी तोकिएको अधिकारभन्दा बढी अधिकार कसैले पनि प्रयोग गर्न सक्तैन । तर यस विवादमा अर्थात् प्रस्तावित आकाशे पुल निर्माण सम्झौतामा भ्रष्टाचार भएको भन्ने नदेखिएको र अधिकार दुरुपयोग भएको भन्ने पनि नदेखिएको अवस्थामा आकाशे पुलको Design को सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले राय दिने वा Design बदल्न लगाउन आदेश गर्न सक्दैन । त्यस्तो आदेश अधिकारक्षेत्र विहीन हुन्छ । क्षेत्राधिकार क्षेत्रको अभावमा भएको कुनै पनि कार्यले मान्यता प्राप्त गर्न सक्दैन ।

१५. रिट निवेदन मागबमोजिम उत्प्रेषणको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने अन्तिम प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा का.म.न.पा. र निवेदक कम्पनीबीच भएको सम्झौतामा कुनै भ्रष्टाचार वा अनुचित कार्य भएको भन्ने नदेखिएको स्थितिमा उल्लिखित सम्झौता रद्द गर्ने गरी भएको आयोगको निर्णयले क्षेत्राधिकारको अभावमा वैधता पाउन नसक्ने हुँदा कायम रहन सक्ने देखिँदैन ।

१६. तसर्थ माथि उल्लिखित आधार कारणबाट निवेदक कम्पनी र काठमाडौं महानगरपालीका बीच सम्पन्न आकाशेपुल निर्माणसम्बन्धी सम्झौताहरू रद्द गर्ने गरी भएको अ.दु.अ.आ. को मिति २०६७।९।९को निर्णय सो निर्णयका आधारमा जारी भएको २०६७।९।१० को पत्र, का.म.न.पा.ले जारी गरेको मिति २०६७।९।१३ को पत्र समेत संविधानको धारा २० को प्रतिकूल देखिँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुन्छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिकाको कार्यालयलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइ दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.तर्कराज भट्ट

इति संवत् २०६७ साल चैत २ गते रोज ४ मा शुभम्
इजलास अधिकृत : विष्णुप्रसाद उपाध्याय

निर्णय नं. ८५५९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री रणबहादुर बम
संवत् २०६४-७०-१०२१
आदेश मिति: २०६७।९।१३
मुद्दा : परमादेश समेत ।

निवेदक: काठमाडौं महानगरपालिका-२ लाजिम्पाट
नीलसरस्वतीमार्ग घर नं. ४३५/१४ बस्ने
रमेशलाल श्रेष्ठ

विरुद्ध

प्रत्यर्थी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय,
समेत

■ आफूले कानूनले तोकेको कर्तव्यको पालना गरेको नदेखिएको अवस्थामा उक्त कर्तव्यको पालना नगर्ने व्यक्ति वा संस्थाले अरुलाई भने कर्तव्यको पालना गर भन्नु औचित्यपूर्ण र न्यायसंगत हुन नसक्ने ।
(प्रकरण नं. ४)

■ निवेदन मागबमोजिम विदा वा काज स्वीकृत भएको ठान्नु अस्वाभाविक हुँदैन । कानूनबमोजिम हुने अपेक्षा र विश्वास गर्नु नै Legitimate Expectation को न्यायिक सिद्धान्त मानिने ।
(प्रकरण नं. ५)

■ कानूनले तोकेको आफ्नो काम कर्तव्य कुनै सार्वजनिक पदाधिकारीले मनासिब समयभित्र पूरा नगरे वा गर्नबाट इन्कार गरेमा सोबाट कुनै नागरिकको हक अधिकारमा असर परेमा अदालतबाट सो तोकिएको कानूनी कर्तव्य गर्नु भनी परमादेश जारी हुने ।

■ कुनै निजामती कर्मचारीले विदा वा काज माग गरी निवेदन दिनुपर्ने कानूनी कर्तव्य

तोकिएकोमा सो काज वा विदा स्वीकृत वा अस्वीकृत भएको जानकारी दिनुपर्ने कर्तव्य पनि सो काज वा विदा स्वीकृत गर्ने पदाधिकारीलाई तोकिएको हुँदा सम्बन्धित पदाधिकारीले सो तोकिएको कर्तव्यको पालना नगरी निवेदन मागको सम्बन्धमा कुनै जानकारी नदिई निज अनुपस्थित रहेको भनी अवकाश दिने गरी कारवाही प्रारम्भ गरिएको अवस्थामा सो कारवाही अनुचित एवं पक्षपातपूर्ण हुने ।

(प्रकरण नं. ७)

निवेदकका तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा र विद्वान अधिवक्ता श्री हरिप्रसाद उप्रेती

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६४, ६४(१) को (१ख),

आदेश

न्या.रामकुमारप्रसाद शाह: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुनआएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार छ :

निवेदक नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयको उपसचिव पदमा कार्यरत रहेको अवस्थामा प्रत्यर्थी अर्थ मन्त्रालयको २०५७।३।१३ को पत्रबाट संयुक्त राष्ट्रसंघको नियोग अर्न्तगत United Nations Administration Mission In Kosovo (UNMIK) मा काम गर्न मनोनयन गरिएबमोजिम संयुक्त राष्ट्रसंघको २२ अगष्ट २००० को पत्रबाट स्वीकृति प्राप्त भई सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले २०५७।६।१६ को पत्रबाट काज सहमति दिएकोले मनोनयन गरी खटाइएबमोजिम उक्त स्थानमा गई कार्य गरी आएको थिएँ ।

मिति २०५७।५।२२ बाट ६ महिनाको लागि बेतलबी काज स्वीकृत गरिएकोमा मनोनयन गरी पठाएको कार्यालय (UNMIK) ले मेरो कार्य सम्पादन क्षमता तथा कार्य कुशलतालाई हेरी काज फिर्ता नगरी पटक-पटक म्याद थप गरी निरन्तर ३१ डिसेम्बर २००५ सम्म काममा लगाएको थियो । निवेदकलाई काज फिर्ता नगरी म्याद थप गरी काममा लगाइएको व्यहोरा उक्त निकायले परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत् तत्कालीन श्री ५ को सरकारलाई निरन्तर रुपवाट जानकारी गराई आएको थियो भनी म निवेदकले व्यक्तिगत रुपमा २०५७।१२।१३, २०५८।३।२७, २०५९।५।१७, २०५९।१०।०६, २०६०।६।१३, २०६१।१२।१३ र २०६२।१।१९ मा साविकबमोजिमको बेतलबी काज अवधि थप गरी पाउन निवेदन गरेको थिएँ । उक्त निवेदनहरूमा भएको कारवाही निर्णयको सम्बन्धमा निवेदकलाई कुनै जानकारी गराइएको थिएन । तत्पश्चात् सो अवधिपश्चात समेत निवेदकको करार अवधि थप गर्न UNMIK तत्पर रहेको भए पनि काजमा रहेको लामो समय भएको र काज थप गर्ने सम्बन्धमा भएको निर्णयको जानकारी नभएकोले २०६२।९।१७ मा म नेपाल फर्किएको हुँ । नेपाल फर्की आउनासाथ २०६२।९।२० मा हाजिर हुन पाऊँ भनी निवेदन दिएकोमा उक्त निवेदन बमोजिम हाजिर नगराइएकोले पुनः २०६३।२।२९ मा आफ्नो पदमा हाजिर हुन पाऊँ भनी निवेदन दर्ता गराएको थिएँ । काज अवधि थप गरिपाऊँ भन्ने निवेदनपत्रहरू तथा हाजिर हुन पाऊँ भनी दिएको निवेदन पत्रहरूमा हालसम्म कुनै निर्णय भएको जानकारी निवेदकलाई दिइएको छैन ।

रीतपूर्वक मनोनयन भई माथबर अधिकारीको आदेशबमोजिम काज खटी गएको, खटाउने कार्यालय तथा खटी गएको कार्यालयले फिर्ता नबोलाएको अवस्थामा मागबमोजिम काज अवधि थप हुने तथा हाजिर हुन पाउने विश्वासमा बसी रहेकोमा २०६४।७।२२ मा गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गरी सेवाबाट किन नहटाउने भन्ने व्यहोराको स्पष्टीकरण माग गरिएकोले सबै यथार्थ व्यहोरा उल्लेख गरी म्यादैभिन्न स्पष्टीकरण पेश गरेको थिएँ । उक्त स्पष्टीकरणबाट यथार्थता अवगत

हुने र हाजिर हुन पाउने आशामा बसी रहेकोमा पुनः २०६५।१।२५ मा सोही व्यहोराको सूचना प्रकाशित गरिएको म्यादै भित्र सोको स्पष्टीकरण पेश गरिसकेको छु ।

निवेदकलाई अख्तियार प्राप्त अधिकारी र निकायले मनोनयन गरी काजमा खटाएबमोजिम नै निवेदक खटाइएको स्थानमा गई कार्य गरेको छु । अर्थ मन्त्रालयको मिति २०६२।४।१४ को राय, २०६२।५।२४ को पत्र, सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको २०६२।४।३२, २०६२।९।७ को पत्र लगायतबाट मेरो निवेदनबमोजिम काज अवधि थप गर्ने तथा हाजिर गराउने सम्बन्धमा कारवाही भई नै रहेको भन्ने देखिन्छ । त्यसै गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई जवाफ दिँदा म निवेदक २०५७।६।१३ को निर्णयअनुसार बेतलबी काज स्वीकृति भई कोसोभोमा खटी गएको र निवेदकले उल्लिखित विभिन्न मितिमा २०५७।१२।१३, २०५८।३।२७, २०५९।५।७, २०५९।१।०।६, २०६०।६।१३, २०६१।१२।१३ र २०६२।१।११ मा थप बेतलबी काजको लागि दिएको निवेदनमा कारवाही हुँदा बेतलबी काजको सट्टा निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६३ बमोजिम असाधारण विदाको कारवाही अगाडि बढाउने निर्णय भएको भनी जानकारी गराइएको छ । यसबाट उक्त निवेदनहरू उपरको कारवाही टुङ्गिई नसकेको र कारवाहीयुक्त अवस्थामा रहेको भन्ने निर्विवाद रूपबाट पुष्टि भएको छ । आरम्भ भएको कारवाही अन्तिम टुङ्गोमा नपुऱ्याई यथावतै राखी अन्य कुनै कारवाही गर्न मिल्ने हुँदैन ।

निवेदकसँग स्पष्टीकरण माग गर्ने सम्बन्धमा २०६४।७।२२ र २०६५।१।२५ मा सूचनाहरू प्रकाशित गर्दा निवेदक २०५७।१।२२ देखि विदा स्वीकृत नगराई आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहेको भनी उल्लेख भएको व्यहोरा अर्थ मन्त्रालयकै २०६१।२।२२ को अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई लेखेको पत्र, २०६२।४।१४ को राय, सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई लेखिएको मिति २०६२।४।३२ तथा २०६२।५।२५ को पत्र समेतले सर्वथा खण्डित गरेको छ । यसबाट निवेदकको काज अवधि सम्बन्धमा निर्णय भएको अवस्थामा निवेदक सेवामा रहरहने भएको कारणले उक्त कारवाहीलाई

थाँती राखी नयाँ कारवाही थालनी गरिएको निर्विवाद छ । यस्तो कार्य प्रचलित कानूनबमोजिम सर्वथा वर्जित भएकोले पूर्व कारवाहीहरूको किनारा हुन अनिवार्य छ ।

निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ५४ ले निजामती कर्मचारीको सबै समय नेपाल सरकारको हुने व्यवस्था गरेको छ । सोबमोजिम मनोनयन गरी काजमा पठाएबमोजिम काजमा गएको छु । खटी गएको निकायबाट फर्की आउनासाथै हाजिर गराई पाऊँ भनी निवेदन दिएको छु । मेरो निवेदन दर्ता भएको मितिबाटै निवेदक हाजिर भएको मानिने निर्विवाद छ । यसरी निवेदन दिई हाजिर भएको निवेदकलाई हाजिरीसम्बन्धी निर्णय नगरी अवकाशसम्बन्धी कारवाही हुन नसक्ने भएकोले पूर्व निवेदनहरू उपर कारवाही हुनुपर्ने विवादरहित छ ।

अतः निवेदकले अघिल्ला मितिहरूमा दर्ता गराएको निवेदनपत्रहरू बमोजिम काज अवधि थप गर्ने तथा हाजिर गराउने सम्बन्धमा अन्तिम निर्णय भएपश्चात् मात्र अन्य कारवाही आरम्भ गर्नुपर्नेमा सो बमोजिम नगरी पहिले आरम्भ भएको कारवाही यथावतै राखी सेवाबाट हटाउने सम्बन्धमा कारवाही अगाडि बढाइ निवेदकको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३(१), १८, १९ निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा १२, १८(ख), ५६ समेतद्वारा प्रदत्त हक आघातीत हुने कारवाही गरेको र सो हक संरक्षण गर्ने अन्य प्रभावकारी बैकल्पिक उपचार नरहेकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) अन्तर्गत असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत प्रस्तुत निवेदन दायर गरेको छु । निवेदकले दिएको काज अवधि थप गरिपाऊँ तथा हाजिर गराई पाऊँ भन्ने निवेदनहरूमा कानूनबमोजिम कारवाही निर्णय गर्नु र उक्त निर्णय गरे पश्चात् मात्र स्पष्टीकरण माग गरिएबमोजिम सेवाबाट हटाउने सम्बन्धी कारवाही अगाडि बढाउनु, बढाउन लगाउनु भन्ने परमादेशको आदेश लगायत अन्य उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाऊँ । यसका साथै निवेदन किनारा हुनुपूर्व सेवाबाट हटाएको अवस्थामा सेवा गर्ने हकबाट गैरकानूनी रूपबाट बञ्चित भई निवेदकलाई अपूरणीय हानि नोक्सानी हुने, अवकाश

बदर लगायतमा कानूनी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्ने अवस्थाको सृष्टि हुने र प्रस्तुत निवेदन समेत प्रयोजनहीन हुन सक्ने भएकोले प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम किनारा नभएसम्म अवकाश सम्बन्धमा थप कुनै कारवाही नगर्नु नगराउनु यथावस्थामा राख्नु भन्ने सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम प्रत्यर्थीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६५।३।६ को रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखितजवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको १ प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु । लिखितजवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु । साथै हाल अवकाश सम्बन्धी कारवाही अगाडि नबढाउनु भनी मुद्दा किनारा नहुञ्जेलका लागि अन्तरिम आदेश समेत जारी गरीदिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०६५।३।१२ को आदेश ।

विपक्षीले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको के कस्तो कामकारवाहीबाट निजको के कस्तो हक अधिकार हनन भएको हो सो कुराको स्पष्ट जिकीर नलिई बिना आधार र कारण प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतलाई प्रत्यर्थी बनाएको देखिन्छ । विपक्षीले दावी लिए बमोजिम निजको काज स्वीकृत गर्ने, स्पष्टीकरण सोध्ने लगायतका कुनै काम, कारवाही प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट भए गरेको छैन । विपक्षीले लिएको दावीका सम्बन्धमा कुनै कामकारवाही नै नगरेको असम्बन्धित निकायलाई प्रत्यर्थी बनाई रिट दायर भएको छ ।

मिति २०५७।३।१३ मा अर्थ मन्त्रालयबाट जारी भएको पत्रबाट UNMIK मा काम गर्न मनोनयन भई २०५७।५।२२ बाट ६ महिनाका लागि निवेदकको काज स्वीकृति भएको र त्यसपछि

निजलाई तोकिएको कार्यालयमा निज उपस्थित नभई मिति २०६३।२।२१ मा मात्र सो कार्यालयमा उपस्थित हुन पाउँ भनी निजले माग गरेको र ५ वर्षभन्दा बढी अवधिसम्म निज लगातार सो कार्यालयमा अनुपस्थित रहेको व्यहोरा निवेदन कथनबाट नै स्पष्ट हुन्छ । UNMIK मा काम गर्दा बेतलवी काज खटाउने व्यवस्था निजामती सेवा ऐन, २०४९ लगायत प्रचलित कानूनमा नभएकोले निवेदकउपरको कारवाही कानूनसम्मत भएकोले निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको मिति २०६५।४।२३ को लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदक रमेशलाल श्रेष्ठलाई मिति २०५७।५।२२ बाट ६ महिनाको लागि United Nations Administration Mission In Kosovo (UNMIK) मा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको सहमतिमा काजमा खटाइएकोमा निज श्रेष्ठले सो समयवधि व्यतीत गरेपछि आफू पदस्थापन भएको कार्यालयमा फर्की हाजिर हुनुपर्नेमा हाजिर नभई बेतलवी काज स्वीकृत गराई पाउँ भनी आफू कार्यरत रहनु भएको UNMIK बाट विभिन्न मितिमा निवेदन मात्र पठाउँदै गर्नु भएकोमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०५० मा निजले माग गर्नु भएको यस्तो बेतलवी काज पाउने कानूनी व्यवस्था नभएको कारणले निजको मागबमोजिमको बेतलवी काज स्वीकृत हुन नसकेको र रिट निवेदक आफू काजमा खटिएको अवधि समाप्त भएपछि आफ्नो कार्यालयमा फर्की हाजिर हुन नआउनु भएकोले निजले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ४१ बमोजिम समयको पालना नगरी कानूनले निर्धारण गरेको आचरणविपरीतको काम गर्नु भएको र धेरै लामो अवधिसम्म पनि निज UNMIK मै कार्यरत रही मिति २०६२।९।२० मा मात्र हाजिर हुन पाउँ भनी अर्थ मन्त्रालयमा निवेदन गर्न आउनु भएकोमा यसरी लामो समयसम्म बिदा स्वीकृत नगराई गैरहाजिरी रहेको कर्मचारीलाई निजामती सेवा ऐन, तथा नियमावलीबमोजिम हाजिर गराउन नमिल्ने भएकोले निजलाई हाजिर नगराइएको हो ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) बमोजिम बिदा

स्वीकृत नगराई लगातार नब्बे दिनसम्म आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहने कर्मचारीलाई भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउन सकिने कानूनी प्रावधान भएकोले सो बमोजिम निजले पेश गरेको सफाइ सन्तोषजनक नदेखिई सोही ऐनको दफा ६७ बमोजिम विशेष सजाय प्रस्तावित गरी उचित म्याद दिई स्पष्टीकरण माग गरिएकोमा साविक बमोजिमकै स्पष्टीकरण निजले पेश गर्नु भएकोले निजलाई ऐनको दफा ६१ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) को अभियोगमा भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सजाय प्रस्तावित गरी सम्मानित लोकसेवा आयोगको परामर्शको लागि लेखी पठाइएकोमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६५।३।१२ मा हाल अवकाश सम्बन्धी कारवाही अगाडि नबढाउनु भनी यो मुद्दा किनारा नहुन्जेलसम्मका लागि अन्तरिम आदेश जारी गरिएको छ भन्ने आदेश भएकोले अवकाश सम्बन्धी कारवाही अगाडि बढाइएको छैन। निवेदकलाई सेवाबाट हटाउने सम्बन्धी भएका कारवाही कानूनबमोजिम नै भएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६५।४।१९ को अर्थ मन्त्रालयको लिखितजवाफ।

कुनै पनि निजामती कर्मचारीलाई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९ख(१) बमोजिम विशेष सजाय गर्नु अघि सोही ऐनको दफा ६६ र ६७ बमोजिम सफाइ तथा स्पष्टीकरण पेश गर्ने मौका दिनुपर्ने र यस्तोमा सम्बन्धित कर्मचारीले स्पष्टीकरण पेश नगरेमा वा स्पष्टीकरण सन्तोषजनक नभएमा सम्बन्धित कर्मचारीलाई सजाय प्रस्ताव गरी सोही ऐनको दफा ६८ बमोजिम लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्ने र सो सम्बन्धमा आयोगले विचार गरी परामर्श दिने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। रिट निवेदक रमेशलाल श्रेष्ठलाई उपरोक्त बमोजिमको विभागीय सजाय गर्ने सम्बन्धमा यस आयोगबाट कुनै परामर्श नै दिएको छैन। यसरी आयोगले कुनै कामकारवाही नै नगरेको कुरामा आयोग समेतलाई विपक्षी बनाई गरिएको रिट निवेदन सो हदसम्म खारेजभागी छ भन्ने

लोकसेवा आयोगको मिति २०६५।४।२२ को लिखित जवाफ।

नियमानुसार पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश भएको रिट निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा र विद्वान अधिवक्ता श्री हरिप्रसाद उप्रेतीले निवेदक नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयको उपसचिव पदमा कार्यरत रहेको अवस्थामा अर्थ मन्त्रालयको २०५।७।३।१३ को मनोनयनबमोजिम सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले २०५।७।६।१६ मा काजको सहमति दिएकोले United Nations Administration Mission In Kosovo(UNMIK) मा कार्य गरी आएको र (UNMIK) ले निवेदकको कार्य सम्पादन क्षमतालाई हेरी काज फिर्ता नगरी पटक-पटक म्याद थप गरी ३१ डिसेम्बर २००५ सम्म काममा लगाएको र सोको जानकारी उक्त निकायले परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत् तत्कालीन श्री ५ को सरकारलाई निरन्तर रुपबाट गराई आएको तथा निवेदक स्वयंले पनि २०५।७।१२।१३, २०५।८।३।२७, २०५।९।५।७, २०५।९।१०।६, २०६।०।६।१३, २०६।१।१२।१३ र २०६।२।१।१९ मा साविक बमोजिमको बेतलबी काज अवधि थप गरी पाउनका लागि दिएको निवेदन उपरको कारवाही र निर्णयको निवेदकलाई कुनै जानकारी नगराइएको र निवेदक नेपाल फर्की आउनासाथ २०६।२।१।२० मा हाजिर हुन पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा हाजिर नगराइएकोले पुनः २०६।३।२।२१ मा आफ्नो पदमा हाजिर हुन पाउँ भनी दिएको निवेदनमा कुनै निर्णय भएको जानकारी निवेदकलाई नदिई २०६।४।७।२२ मा सेवाबाट किन नहटाउने भन्ने व्यहोराको स्पष्टीकरण माग गरिएको म्यादैभिन्न निवेदकले स्पष्टीकरण पेश गरेको पुनः २०६।५।१।२५ मा सोही व्यहोराको सूचना प्रकाशित गरिएकोले म्याद स्पष्टीकरण पेश गरिसकेको हुँदा अर्थ मन्त्रालयको मिति २०६।२।४।१९ को राय, २०६।२।५।२४ को पत्र, सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको २०६।२।४।३२, २०६।२।९।७ को पत्रसमेतबाट काज अवधि थप गर्ने तथा हाजिर गराउने सम्बन्धमा कारवाही भई नै रहेको अवस्थामा अवकाश सम्बन्धी कारवाही गरिएको हुँदा निवेदकले दर्ता गराएको निवेदनका सम्बन्धमा निर्णय भएपश्चात् मात्र अन्य

कारवाही आरम्भ गर्नुपर्नेमा नगरी सेवाबाट हटाउने कारवाही चलाई निवेदकको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३(१) १८, १९ र निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा १२, १८ (ख) ५६ समेतद्वारा प्रदत्त हकको रक्षार्थ निवेदकले काज अवधि थप गरी हाजिर गराई पाऊँ भनी दिएको निवेदनहरूमा कानूनबमोजिम कारवाही निर्णय गर्नु र उक्त निर्णय गरेपश्चात् मात्र सेवाबाट हटाउने सम्बन्धी कारवाही अगाडि बढाउनु, बढाउन लगाउनु भन्ने परमादेशको आदेश लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी होस् भनी बहस गर्नुभयो ।

यसैगरी प्रत्यर्थी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता महेश शर्मा पौडेलले रिट निवेदक रमेशलाल श्रेष्ठलाई मिति २०५७।१।२२ बाट ६ महिनाको लागि United Nations Administration Mission In Kosovo (UNMIK) मा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको सहमतिमा काजमा खटाइएको, सो समयावधि व्यतीत भएपछि निजले आफू पदस्थापन भएको कार्यालयमा फर्की हाजिर हुनुपर्नेमा हाजिर नभई बेतलवी काज स्वीकृतिको लागि विभिन्न मितिमा निवेदन मात्र पठाएकोमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०५० मा निजले माग गरेको बेतलवी काज पाउने कानूनी व्यवस्था नभएको कारणले निजको मागबमोजिमको बेतलवी काज स्वीकृत हुन नसकेको र रिट निवेदक आफू काजमा खटिएको अवधि समाप्त भएपछि आफ्नो कार्यालयमा फर्की हाजिर हुन नआई निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ४१ बमोजिम समयको पालना नगरी कानूनले निर्धारण गरेको आचरणविपरीतको काम गरी लामो अवधिसम्म पनि UNMIK मै कार्यरत रही बिदा स्वीकृत नगराई गैरहाजिर रहेको कर्मचारीलाई निजामती सेवा ऐन, तथा नियमावली बमोजिम हाजिर गराउन नमिल्ने भएकोले मिति २०६२।९।२० को निवेदनबमोजिम निजलाई हाजिर नगराइएको हो । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ६१ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) बमोजिम बिदा स्वीकृत नगराई लगातार नब्बे दिनसम्म आफ्नो कार्यालयमा अनुपस्थित रहने कर्मचारीलाई भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट

हटाउन सकिने कानूनी प्रावधान भएकोले सोबमोजिम निजले पेश गरेको सफाइ सन्तोषजनक नदेखिई निजलाई भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउने सम्बन्धमा भएका कारवाही कानूनबमोजिम नै भएकोले रिट निवेदन खारेज होस् भनी बहस गर्नुभयो ।

उपर्युक्त दुवै पक्षका तर्फबाट प्रस्तुत भएको बहससमेत सुनी आज निर्णय सुनाउन तारेख तोकिएकोले निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

निवेदकले सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको सहमतिअनुसार आफू UNMIK मा काम गर्न गएको र UNMIK ले काज फिर्ता नगरी पटकपटक म्याद थप गरी आफूलाई ३१ डिसेम्बर २००५ सम्म काममा लगाएको व्यहोरा उक्त निकायले परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत् सरकारलाई जानकारी समेत गराइ राखेको र आफूले व्यक्तिगत रूपमा समेत विभिन्न मितिमा बेतलवी काज थप गरी पाउन दिएको निवेदनमा कारवाही भए नभएको थाहा नपाएको अवस्थामा २०६२।९।१७ मा नेपाल फर्की आई हाजिर हुनका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयमा निवेदन दिएकोमा सो सम्बन्धमा कुनै निर्णय नगरी २०६४।७।२२ र २०६५।१।२५ मा गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गरी आफूलाई अवकाश दिने सम्बन्धी कारवाहीको थालनी गरेको गैरकानूनी भएकाले काज थप तथा हाजिर गराउने सम्बन्धी मेरा निवेदनमा निर्णय गरेपश्चात् मात्र अन्य कारवाही अगाडि बढाउनु भन्ने परमादेश जारी होस् भन्ने मुख्य निवेदन जिकीर गरेको पाइन्छ ।

यी निवेदक कार्यरत रहेको अर्थ मन्त्रालयको मनोनयन तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको सहमति बमोजिम ६ महिनाका लागि काज स्वीकृत भई UNMIK मा कार्य गर्नका लागि निवेदक सो अवधि व्यतीत भएपश्चात् आफ्नो कार्यालयमा हाजिर नभएको र लगातार ५ वर्ष भन्दा बढी अवधिसम्म अनुपस्थित रहेकोले निवेदकलाई सेवाबाट अवकाश दिने सम्बन्धी कारवाही शुरु गरिएको कानूनसम्मत छ भनी प्रत्यर्थी अर्थ मन्त्रालय समेतबाट लिखित जवाफ रहेको छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यी निवेदक अर्थ मन्त्रालयमा कार्यरत रहेको अवस्था मिति २०५७।५।२२ बाट ६ महिनाको लागि काज स्वीकृत भई कोसोभो स्थित UNMIK मा काम गर्न मनोनीत भई गएको र मिति २०६३।२।२९ मा नेपाल फर्की मन्त्रालयमा हाजिर हुन पाउँ भनी निवेदन गरेको भन्ने तथ्यमा विवाद देखिएन । यी निवेदकले आफू मिति २०५७।५।२२ बाट ६ महिनाको काज स्वीकृत भई UNMIK मा काम गर्नको लागि गएको र २०६३।२।२९ मा सम्बन्धित कार्यालयमा हाजिर हुन पाउँ भनी निवेदन दिएको तथ्यलाई रिट निवेदनमा स्वीकार गरेको पाइन्छ । निजलाई तोकिएको उक्त काजको अवधि सकिएपछि UNMIK ले पटक पटक आफ्नो म्याद थप गरी फिर्ता नपठाएको र सोको जानकारी सो संस्थाले परराष्ट्र मन्त्रालय मार्फत सरकारलाई गराएको र आफू स्वयंले पनि २०५७।९।२।९३, २०५८।३।२७, २०५९।५।१७, २०५९।१०।१६, २०६०।६।१३, २०६१।९।२।९३ र २०६२।१।१९ मा बेलतबी काज अवधि थप गरी पाउन निवेदन गरेको तर ती निवेदनहरूका सम्बन्धमा कुनै निर्णय भएको जानकारी आफूले नपाएको र आफू नेपाल फर्केपछि सम्बन्धित कार्यालयमा हाजिर हुन मिति २०६२।९।२० र २०६३।२।२९ मा दर्ता गराएका निवेदनहरूमा कुनै पनि निर्णय नगरी मिति २०६४।७।२२ मा आफूलाई नोकरीबाट हटाउने सम्बन्धी गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गरिएको र सो आफूले स्पष्टीकरण दिए तत्पश्चात पनि हाजिर हुन पाउँ भन्ने निवेदनहरूमा कारवाही र निर्णय नगरी आफूलाई अवकाश दिने सम्बन्धमा कारवाही अघि बढाइएको हुँदा आफ्नो निवेदनमा निर्णय गर्नु समेत भनी यी निवेदकले जिकीर लिएको पाइन्छ ।

३. रिट निवेदक रमेशलाल श्रेष्ठले आफ्नो UNMIK को ६ महिनाको बेलतबी काजको अवधि व्यतीत भएपछि सो काज थपी पाउँ भनी पटक पटक निवेदन दिएको त्यस्तै नेपाल फर्केपछि हाजिर हुन पाउँ भनी प्रत्यर्थी अर्थ मन्त्रालयमा निवेदन दिएको देखिन्छ । तर सो निवेदनबमोजिम प्रत्यर्थी अर्थ मन्त्रालयले काज अवधि र हाजिर हुन पाउँ भन्ने निवेदनहरूमा कुनै निर्णय वा कारवाही भए नभएको र निजलाई सोको जानकारी गराए

नगराएको सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयको लिखित जवाफमा केही उल्लेख भएको देखिदैन । निजामती कर्मचारीले विदा वा काजको लागि आफू कार्यरत कार्यालय वा निवेदन दिनुपर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको र सोबमोजिम काज अवधि थपको माग गरी निवेदन दिएको पनि देखिन्छ । तर काज वा विदा स्वीकृत वा अस्वीकृत भएको कुराको जानकारी आफ्नो कर्मचारीलाई विदा दिने अधिकारीले निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६४ मा प्रावधान भएबमोजिम जानकारी दिएको देखिदैन ।

४. निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६४ ले काज वा विदा स्वीकृत भएको जानकारी दिनु पर्ने गरी विदा स्वीकृत गर्ने अधिकारीलाई कर्तव्य तोकेको तर सो कर्तव्य सम्बन्धित विदा दिने अधिकारी आफूले पालन गरेको भनी भन्न सकेको मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिदैन । निवेदकले २०५७ सालदेखि आफ्नो काज अवधि सकिएकाले सो काज थपी पाउँ भनी पटक पटक आफू काजमा कार्यरत रहेको विदेश स्थित UNMIK कार्यालयबाट निवेदन पठाएको तर सो निवेदन माग स्वीकृत भएको वा नभएको जानकारी दिने कर्तव्यको पालना गर्ने कार्यमा विदा दिने अधिकार भएको अर्थ मन्त्रालय उदासीन भएको देखिएको छ । आफूले कानूनले तोकेको कर्तव्यको पालना गरेको नदेखिएको अवस्थामा उक्त कर्तव्यको पालना नगर्ने व्यक्ति वा संस्थाले अरुलाई भने कर्तव्यको पालना गर भन्नु औचित्यपूर्ण र न्यायसंगत हुन सक्तैन ।

५. निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६४(१) को (१ख) मा “उपनियम (१) बमोजिमको अवधिभित्र विदा स्वीकृत वा अस्वीकृतको निर्णय भएको जानकारी नदिएमा सो विदा स्वीकृत भएको मानिने छ” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त नियम ६४(१) को (१क) मा विदा स्वीकृत गर्ने वा अस्वीकृत गर्ने अवधिसमेत तोकिएको पाइन्छ । यस्तो कानूनी व्यवस्था भएको र निवेदकले निजको मागबमोजिम काज वा विदा स्वीकृत वा अस्वीकृत भएको जानकारी सम्बन्धित विदा स्वीकृत गर्ने अधिकारीबाट नपाएपछि निजामती सेवा नियमावली, २०५९ को

नियम ६४ को उपनियम (१) को (१ख) बमोजिम आफ्नो निवेदन मागबमोजिम विदा वा काज स्वीकृत भएको ठान्नु अस्वाभाविक हुँदैन। कानूनबमोजिम हुने अपेक्षा र विश्वास गर्नु नै Legitimate Expectation को न्यायिक सिद्धान्त हो।

६. मिति २०५७।५।२२ बाट ६ महिनाको लागि निवेदकको बेतलबी काज स्वीकृत भएको र मिति २०५७।१२।१३ देखि २०६२।१।११ सम्म पटकपटक (७ पटक) प्रत्यर्थी अर्थ मन्त्रालयलाई काज अवधि थप गरिपाउन निवेदन दिएको भनी यी रिट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा लिएको जिकीरको अर्थ मन्त्रालयबाट खण्डन नभएको र निजको सो निवेदन माग स्वीकृत वा अस्वीकृत गरिएको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्ने कर्तव्य पालना गरेको पनि नदेखिएको अवस्थामा यी निवेदक बिना सूचना लामो समयसम्म अनुपस्थित भएको भन्ने आधारमा निजलाई अवकाश दिने कारवाहीको प्रक्रियालाई न्यायोचित भन्न सकिने हुँदैन। कार्यालयमा अनुपस्थित रहेको भनी निवेदकउपर विभागीय कारवाही गर्न निज निवेदकका पूर्व निजले काज वा विदा माग गरी दिएको निवेदन तथा हाजिर हुन पाउँ भन्ने निवेदनमा निर्णय हुन निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६४ बमोजिम पनि आवश्यक देखिन्छ। निजामती सेवा नियमावली, २०५० को उपर्युक्त प्रावधानले विदा स्वीकृत गर्ने अधिकारीको काम कर्तव्य तोकिएको पाइन्छ। कानूनले तोकिएको आफ्नो काम कर्तव्य कुनै सार्वजनिक पदाधिकारीले मनासिब समय भित्र पूरा नगरे वा गर्नबाट इन्कार गरेमा सोबाट कुनै नागरिकले हक अधिकारमा असर परेमा अदालतबाट सो तोकिएको कानूनी कर्तव्य गर्नु भनी परमादेश जारी गर्न पर्ने हुन्छ। कुनै निजामती कर्मचारीले विदा वा काज माग गरी निवेदन दिनपर्ने निजको कानूनी कर्तव्य तोकिएकोमा सो काज वा विदा स्वीकृत वा अस्वीकृत भएको जानकारी दिनुपर्ने कर्तव्य पनि सो काज वा विदा स्वीकृत गर्ने पदाधिकारीलाई तोकिएको देखिन्छ। निवेदकले आफ्ना काज थप गरिपाउँ भनी निवेदन दिई कानूनी कर्तव्य पूरा गरेको तर विदा स्वीकृत गर्ने नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयका सम्बन्धित पदाधिकारीले

सो तोकिएको कर्तव्यको पालना नगरी निवेदकलाई निवेदन मागको सम्बन्धमा कुनै जानकारी नदिई निज अनुपस्थित रहेको भनी निवेदकलाई अवकाश दिने गरी कारवाही प्रारम्भ गरिएको हुनाले र सो कारवाही अनुचित एवं पक्षपातपूर्ण हुने देखिएको छ।

७. अतः हुने देखिएकोले निवेदकको मागबमोजिम काज वा विदा स्वीकृत वा अस्वीकृत के भएको हो निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ६४ को उपनियम (१) बमोजिम निवेदकलाई सूचना दिनुपर्ने गरी सो काज वा विदा स्वीकृत गर्ने अधिकारीको काम कर्तव्य तोकिएकोमा सो सूचना दिएको नदेखिएकोले उक्त कानूनी व्यवस्थाबमोजिम निवेदकलाई सूचना दिनु र तत्पश्चात मात्र कानूनले मिल्ने भए विभागीय कारवाही गर्नु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.रणबहादुर बम

इति संवत् २०६७ साल कात्तिक १७ रोज ४ शुभम्
इजलास अधिकृत : कृपासुर कार्की

निर्णय नं. ८५६०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री प्रेम शर्मा
संवत् २०६२ सालको रिट नं. २८५३
आदेश मिति: २०६७।८।२०।२
मुद्दा: उत्प्रेषणयुक्त परमादेश समेत।
निवेदक: जिल्ला कञ्चनपुर, महेन्द्रनगर
नगरपालिका वडा नं.१८ बस्ने कलेशु
डगौरा समेत

विरुद्ध

विपक्षी: भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय,
शहरी विकास तथा भवन निर्माण
विभाग समेत

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री रमेश
बडाल, श्री श्रीकान्त बराल
प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान नायव महान्यायाधिवक्ता
श्री प्रेमराज कार्की, विद्वान अधिवक्ता श्री
राजु कटुवाल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
को धारा धारा ११, १२, १३, १४, १५,
१६, १७, १८, १९, २०, २१ र २२, २३ र
८८(२)
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को
धारा १०७(२)

आदेश

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह: तत्कालीन
नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३,
८(२) बमोजिम यस अदालतमा दर्ता भई पेश हुन
आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं
ठहर यस प्रकार छ:

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को
धारा २० मा उल्लेख गरिएबमोजिम मानिसलाई
बेचबिखन गर्न, दास तुल्याउन, बाँधा बनाउन वा
कुनै किसिमले निजको इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन
निषेध गर्दै त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ
भन्ने संवैधानिक रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ। यस्तो
मौलिक हकको कार्यान्वयनको क्रममा सरकारले
२०५७ साल श्रावण २ गते कमैयाहरूलाई मुक्त गर्ने
घोषणा तत्कालीन प्रतिनिधिसभामार्फत् गरेको थियो।

यसरी घोषणा गरिएपश्चात् मिति
२०५७/११/१८ को मन्त्रपरिषद्को निर्णयबमोजिम
जग्गा दर्ता समिति गठन गर्ने र सो समितिले ५
कठामा नबढ्ने गरी निःशुल्क जग्गा वितरण गर्न
निर्णय गरेकोमा यस्तो निर्णय गर्दा सरकारको नाममा
दर्ता भएको वा विभिन्न विकास समितिको नाममा
वा अधीनमा रहेको वितरणयोग्य जग्गा समेत वितरण
गर्न सकिने उल्लेख गरिएको छ।

यसै क्रममा हामी निवेदकहरू २०५७
सालमा नीलो परिचयपत्र प्राप्त ७९ परिवारहरू

- मुक्त कमैयालाई विभिन्न सुविधा र
सहुलियत दिइएको देखिँदा सो निर्णयबाट
प्रदान गरिएको सुविधा सहूलियतलाई
संवैधानिक वा कानूनी हक भन्न मिल्ने यो
संवैधानिक हक सिर्जना भएको भनी सम्झन
मिल्ने हुँदैन। मन्त्रपरिषद्का निर्णय
प्रशासकीय वा नीतिगत निर्णयसम्म हुने।
त्यस्तो प्रशासकीय निर्णयको न्यायिक पुनर
ावलोकन गर्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.४)

- संविधानमा व्यवस्था भएका राज्यका
निर्देशक सिद्धान्तान्तर्गतका व्यवस्थाहरू
राज्यले पूरा गर्नुपर्ने र नगरेको अवस्थामा
अदालतबाट प्रचलन गराई माग्न पाउने
प्रकृतिका व्यवस्था होइनन्। यस्ता हक
प्रचलन गराउन अदालत बाध्य हुँदैन। यी
व्यवस्थाहरू राज्यको स्रोत साधन र
क्षमताले भ्याएसम्म क्रमशः लागू गर्दै
लैजाने सरकारका लागि सामान्य मार्गदर्शन
वा सकारात्मक प्रकृतिका (Positive
Right) हक मात्र हुन्। त्यसकारण यस्ता
हकहरू प्रचलन गराउन अदालतले बाध्य
पार्न उपयुक्त र न्यायसंगत नहुने।

(प्रकरण नं.५)

- प्रशासनिक निर्णयबाट संविधान प्रदत्त हक
हनन भएको नदेखिँदा त्यस्तो निर्णयको
पुनरावलोकन, संशोधन परिमार्जन वा
परिवर्तन गर्न प्रशासनिक निकाय वा
पदाधिकारीको रूपमा सम्बन्धित मन्त्री वा
नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को व्यवस्था
भइरहेको अवस्थामा त्यस्ता निकायको
क्षेत्राधिकारभित्रको विषयमा अदालतले
हस्तक्षेप गरी प्रशासकीय निर्णयको न्यायिक
पुनरावलोकन गर्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.६)

महेन्द्रनगर नगर विकास समितिको जग्गामा बसोवास गरी रहेको र जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा प्राप्त भई नसकेको र त्यसको लागि आवश्यक प्रक्रिया पूरा गर्न अनुरोध गरी रहेका थियौं । कमैया मुक्त गर्ने नेपाल सरकारको घोषणा, संविधानद्वारा नै बाँधा श्रम उन्मूलन गर्ने व्यवस्था र मन्त्रपरिषद्को निर्णयको आधारमा हामीले हाल बसोवास गरी आएको महेन्द्रनगर नगर विकास समितिको वडा नं. १७ र १८ को जग्गामा कमैया बसी रहेको स्थानमा निःशुल्क जग्गा पाउने आसमा बसेकोमा सरकारको निर्णयबमोजिम महेन्द्रनगर नगर विकास समितिको स्वामित्वमा रहेको वडा नं. १७ र १८ को जग्गामा बसोवास गराई हामीलाई २०५७ भाद्र २३ मा मुक्तकमैया पहिचान तथा अनुगमन जिल्ला समितिले हामीहरू ७९ परिवारलाई “ख” वर्गमा पर्ने कमैयाको रूपमा वर्गीकरण गरी नीलो परिचय पत्र जारी गरेको थियो । सरकारको निर्णयबमोजिम कमैया श्रमबाट मुक्त व्यक्तिहरूको पहिचान तथा पुनर्स्थापनाका लागि गठित जिल्ला समिति महेन्द्रनगर, कन्चनपुरले हामी ‘ख’ वर्गका कमैयाको नामावली तयार गरी परिचयपत्र दिई जग्गाको लागि महेन्द्रनगर नगर विकास समितिमा पठाउने भनी मिति २०५७/१२/२८ गते निर्णय गरेको थियो । मिति २०५८/११/१९ गते बाट लागू हुने गरी कमैया श्रम निषेध गर्ने ऐन, २०५८ को दफा ९ बमोजिम काम कर्तव्य र अधिकार प्रयोग गरी जग्गा वितरण गर्न दफा ८ बमोजिम गठित कमैया श्रमबाट मुक्त व्यक्तिहरूको पहिचान तथा पुनर्स्थापनाको लागि जिल्ला कार्य समिति कन्चनपुरले ऐनको उद्देश्य पूरा गर्ने गरी हामी ‘ख’ वर्गका कमैयाहरूको तोकिएको ठाउँमा बसोवास गर्नका लागि आवश्यक कारवाही र सिफारिश गरेको थियो ।

महेन्द्रनगर नगर विकास समितिको मिति २०६०/१/२८ को निर्णय नं. ७ मा मुक्त कमैयाहरूलाई निःशुल्क जग्गा दिनु पर्ने मन्त्रपरिषद्बाट २०५७/११/१८ मा निर्णय भएकोमा समितिको नाममा रहेको जग्गा निःशुल्क दिनुपर्दा मन्त्रालयको स्वीकृति माग गर्ने र स्वीकृति भइसकेपछि उल्लिखित ठाउँमा रहेका कमैयाहरूलाई दर्ता गरी जग्गा उपलब्ध गराउने तथा समितिमा रकम जम्मा गरेको भए रकम फिर्ता

गर्नुपर्ने देखिएमा रकम फिर्ता गर्ने तर्फ कारवाही गर्ने निर्णय गरेको थियो ।

महेन्द्रनगर नगर विकास समितिले मिति २०६०/१/२८ गते निर्णय गरी नेपाल सरकारको मिति २०५७/११/१८ को मन्त्रपरिषद्को निर्णयबमोजिम मुक्त कमैयाहरूलाई ४ वर्गमा विभाजन गरी घर बनाउन रु.१०,०००/र काठ ३५ क्यूफुट दिने जो जहाँ बसेको छन सोही ठाउँमा निःशुल्क जग्गा दिने भन्ने निर्णय गरेकोले सो सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशनका लागि मिति २०६०/२/१९ गते भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा पठाएको थियो ।

महेन्द्रनगर नगर विकास समितिले भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा मिति २०६०/२/१९ गते पठाएकोमा उक्त मन्त्रालयले मिति २०६१/११/२० गते च.नं. १३३ को पत्रमा नगर विकास समितिको कार्यक्षेत्रभित्रका मुक्त कमैया परिवारहरूलाई जग्गा वितरण गर्ने सम्बन्धमा कारवाही हुँदा महेन्द्रनगर नगर विकास समितिले आफ्नो क्षेत्रभित्र बसिरहेका मुक्त कमैयाको बसोबासलाई व्यवस्थितसम्म गर्ने र त्यस निमित्त न्यूनतम लागत असूल समेत गरी घडेरी उपलब्ध गराउने कार्य स्वीकृत नगर योजनाकै परिधिभित्र रहेर मात्र गर्न स्पष्ट निर्देशन दिने भन्ने सचिव स्तर बाट मिति २०६१/११/१४ मा निर्णय भएको हुँदा सोहीअनुसार गर्न गराउन निर्देशानुसार अनुरोध गरिएको छ भन्ने पत्र महेन्द्रनगर नगर विकास समितिलाई २०६१/११/२० को मिति राखी पठाएको रहेछ । कुनै पनि सचिवस्तरीय निर्णयले मन्त्रपरिषद्बाट गरिएको निर्णयलाई उल्टाउने गरी वा त्यस्तो निर्णयको प्रतिकूल हुने गरी गरिएको निर्णयले कानूनी मान्यता पाउन सक्दैन । प्रस्तुत विषयमा हामी कमैया श्रमबाट मुक्त भईसकेपछि मन्त्रपरिषद्बाट निःशुल्क जग्गा दिने भन्ने निर्णय यथावत रहँदा रहँदै त्यसको प्रतिकूल हुने गरी विपक्षी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट शुल्क लिने गरी भएको निर्णय बदरभागी छ ।

सरकारले २०५७ साल श्रावण २ गते कमैयाहरूलाई मुक्त गरेपश्चात् मिति २०५७/११/१८ को मन्त्रपरिषद्को निर्णयबमोजिम मुक्त कमैयाहरूलाई कसरी घडेरी उपलब्ध गराउने भन्ने

सम्बन्धमा मुक्त कमैयाहरूको पहिचान तथा पुनर्स्थापनाका लागि गठित जिल्ला समन्वय तथा अनुगमन समितिको मिति २०५७ भाद्र २३ गतेको बैठकले कमैयाहरूलाई ४ वर्गमा विभाजन गरेको र हामी निवेदकलाई दोस्रो वर्गमा पारिएको थियो । उक्त कुरा भूमिसुधार कार्यालय महेन्द्रनगर कन्चनपुरले मिति २०६२।६।११ मा नेपाल ट्रेड महासंघमा पठाएको पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ । यस्तो बर्गीकरण अनुसार 'ख' वर्गमा पर्नेको लागी हरियो परिचय पत्र तथा जो जहाँ बसेका छन सोही ठाउँमा निःशुल्क जग्गा दिने निर्णयअनुसार नै अन्यत्र रहेका मुक्त कमैयाहरूलाई सरकारले निःशुल्क जग्गा वितरण गरी आइसकेको अवस्थामा संविधानको धारा ११ प्रतिकूल हामीहरूलाई भेदभाव गरेको अवस्था छ । यसरी भेदभाव गर्ने अधिकार विपक्षीहरूलाई छैन ।

अतः मुक्त कमैयाहरूलाई निःशुल्क जग्गा दिनुपर्ने मन्त्रपरिषद्बाट २०५७।११।८ मा भएको निर्णय र सो निर्णयबमोजिम २०५८।३।२७ गते जारी भएको विपरीत समान प्रकृतिका अन्य ठाउँका 'ख' वर्गकै कमैयाहरूलाई निःशुल्क जग्गा वितरण भएकोमा हामीहरूलाई भेदभाव गरी शुल्क लिने मिति २०६१।११।१४ गते सचिवस्तर बाट भएको निर्णय तथा यसपछि हाम्रो विरुद्धमा कुनै निर्णय भए वा गरेमा समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी हामी निवेदकहरू जो जहाँ बसेका छौं, सोही ठाउँमा निःशुल्क घडेरी जग्गा दिनु यस सम्बन्धमा कुनै रकम दैदस्तूर नलिनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरी पूर्ण न्याय दिलाई पाऊँ भन्ने समेत रिट निवेदनको व्यहोरा ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसील साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद् कार्यालय समेतलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा

पठाई दिनु । निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटोका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा उपस्थित हुन भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी महेन्द्रनगर नगर विकास समिति समेतलाई सम्बन्धित जिल्ला अदालतमार्फत सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदकले यस कार्यालयको के कस्तो कामकारवाहीबाट निजको के कस्तो हक अधिकारको हनन् भएको हो, त्यसको स्पष्ट जिकीर नलिई बिना आधार र कारण यस कार्यालय समेतलाई प्रत्यर्थी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदकहरूले यस विभागको के कस्तो कामकारवाही वा निर्णयबाट निजहरूको के कस्तो हक अधिकारको हनन् भएको हो त्यसको कानूनी आधार र स्पष्ट जिकीर नलिई बिना आधार र कारण यस विभागलाई प्रत्यर्थी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागको लिखित जवाफ ।

नेपालको संविधान र मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रप्रतिको प्रतिबद्धतालाई उच्च सम्मान गर्दै मानव अधिकारको पालना गर्ने उद्देश्यअनुसार सरकारले बधुँवा मजदुरका रुपमा रहेका कमैयाहरूलाई मुक्त कमैया घोषणा गरी तिनीहरूको गास, बास र तिनीहरूको जीविकोपार्जनको व्यवस्था समेत मिलाउने उद्देश्यले स्वरोजगारमूलक तालीम कार्यक्रमको व्यवस्था गर्दै आएको छ । साथै सबै कमैयाहरू समान हैसियतका नभएकाले तिनीहरूलाई आर्थिक स्थितिअनुसार ४ वर्गमा विभाजन गरी 'क' र 'ख' वर्गमा परेका कमैयालाई बसोबास र पुनर्स्थापन गर्ने सम्बन्धमा पहिलो प्राथमिकता दिएको छ ।

सरकारले कमैयाहरूलाई मुक्त घोषणा गर्दा ५ कठठासम्म जग्गा उपलब्ध गराउने घोषणा गरेको हो र सीमित स्रोत र साधनको प्रयोगद्वारा उपलब्ध

गराउँदै आएको पनि छ। जहाँसम्म नगर विकास समितिको जग्गा उपलब्ध गराउने दावी छ, उक्त जग्गा नगर विकासको कार्यक्रमभित्र परेको जग्गा भएको र उक्त जग्गा उपलब्ध गराउने सरकारले घोषणा गरेको पनि छैन र नगर विकास कार्यक्रम भित्रको जग्गा उपलब्ध गराउने गरी नेपाल सरकार भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयबाट त्यस्तो निर्णय भएको छैन। अन्य निकायबाट रकम लिई उपलब्ध गराउने निर्णय भएको भए यथार्थ सवै तथ्यपरक जवाफ तत् तत् कार्यालयबाट प्राप्त हुने नै छ।

भूमिसुधार मन्त्रालय मुक्त कर्मैयाको पुनर्स्थापन कार्यक्रममा अहोरात्र खटी रहेको अवस्थामा उक्त कुरालाई बेवास्ता गरी विपक्षी बनाई मुद्दा गर्नु यस मन्त्रालयको मुक्त कर्मैयाप्रतिको सद्भावको उपहास गर्नु हो। तसर्थ रिट निवेदन आफैमा दुराशययुक्त छ, खारेज गरिपाऊँ भन्ने कर्मैया श्रमबाट मुक्त व्यक्तिहरूको पहिचान तथा पुनर्स्थापनाको लागि गठित केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समिति एवं भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको तर्फबाट प्रस्तुत लिखित जवाफ।

यस कार्यालयलाई कुनै पनि ऐन कानूनले जग्गा निःशुल्क उपलब्ध गराउन सक्ने अधिकार नदिएको नभएको र कानूनले नै अख्तियार नदिएको अवस्थामा यस कार्यालयले निःशुल्क जग्गा दिन सक्ने कुरा निःसन्देह छ। यसैगरी निःशुल्क प्राप्त हुनु पर्ने जग्गालाई सशुल्क एवं न्यूनतम् लागत लिई कार्य गरे भएको भनी विपक्षी रिट निवेदकहरूले दावी लिएको व्यहोरा सम्बन्धमा यस भूमिसुधार कार्यालय महेन्द्रनगर कन्चनपुरले कुनै पनि मुक्त कर्मैयाहरूले निःशुल्क प्राप्त गर्नुपर्ने जग्गाको न्यूनतम् लागत लिई बसोवास गराउने कार्य गरेको छैन। अतः नगरे नभएको कामकारवाहीलाई गरे भएको भनी यस कार्यालय समेतलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन स्वतः बदर एवं खारेजभागी छ। रिट निवेदन खारेज गरी फुसर्द दिलाई पाऊँ भन्ने भूमिसुधार कार्यालय कन्चनपुरकातर्फबाट प्रस्तुत लिखित जवाफ।

सरकारले मिति २०५८।११।१९ गतेदेखि लागू हुने गरी कर्मैया श्रम निषेध गर्न मुक्त कर्मैयालाई पुनर्स्थापना तथा कर्मैयाहरूको जीवनस्तर अभिवृद्धि

गर्ने हेतुले कर्मैया श्रम (निषेध गर्ने) ऐन, २०५८ लागू गरेको र ऐ ऐनको दफा ९ बमोजिम काम, कर्तव्य, अधिकार प्रयोग गरी जग्गा वितरण गर्न ऐ. ऐनको दफा ८ बमोजिम गठित कर्मैया, श्रमबाट मुक्त व्यक्तिहरूको पहिचान तथा पुनर्स्थापनाका लागि जिल्ला समन्वय समिति कन्चनपुर गठन भएको र उक्त ऐनको परिधिभित्र रही उक्त समिति क्रियाशील रहेको।

यसरी ऐनअनुसार गठित उक्त समितिले आफ्नो कर्तव्य निर्णय गर्ने सिलसिलामा यस कन्चनपुर जिल्लामा मुक्त कर्मैयाहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, कर्मैयाहरूको वर्गीकरण गर्ने, मुक्त कर्मैया परिचय पत्र वितरण गर्ने एवं सोअनुरूप जग्गा वितरण गर्ने जस्ता मुक्त कर्मैयाहरूको हक हित अभिवृद्धि गर्ने कार्यहरू गर्दै आइरहेका अवस्थामा रिट निवेदनमा उल्लिखित ७९ परिवार संख्या भएको रिट निवेदकहरूलाई 'ख' वर्गको कर्मैया तोकी नीलो परिचय पत्र समेत वितरण गरी तोकिएको गाउँ महेन्द्रनगर नगर विकास समितिको स्वामित्वमा रहेको महेन्द्रनगर नगरपालिका वार्ड नं. १७ र १८ को जग्गामा बसोवास गर्नका लागि महेन्द्रनगर नगर विकास समितिलाई आवश्यक कारवाही र सिफारिश समेत गरिएको र उक्त विकास समितिले मिति २०६०।२।१ गते भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा पत्र पठाएको र उक्त मन्त्रालयले मिति २०६१।११।२० गते च.नं. १३३ को पत्र पठाई नगर विकास समितिको कार्यक्षेत्रभित्रका मुक्त कर्मैया परिवारहरूलाई जग्गा वितरण गर्ने सम्बन्धमा आफ्नो क्षेत्रभित्र बसिरहेका मुक्त कर्मैयाहरूको बसोवास लाई व्यवस्थितसम्म गर्ने र त्यस निमित्त न्यूनतम् लागत असूल समेत गरी घडेरी उपलब्ध गराउने कार्य स्वीकृत नगर योजनाकै परिधिभित्र रहेर मात्र गर्ने भन्ने नेपाल सरकारको मिति २०६१।११।१४ को सचिव स्तरीय निर्णय भएकोमा सोहीअनुरूप गर्नु गराउनु भन्ने निर्देशन प्राप्त हुन आएको उपल्लो निकायको नीति निर्देशन पालना गर्नका साथै नगर विकासको व्यवस्थित बसोवासमा केही हदसम्म भए पनि आर्थिक टेवा पुगोस् भन्ने अभिप्रायबाट तत्कालीन समितिले उक्त निर्णय गरेको देखिन आएको र रिट निवेदनमा उल्लेख भए जस्तो

कुनै व्यक्तिउपर शोषण गर्न, बाँधा वा दास तुल्याउने किसिमबाट उक्त निर्णय नभए नगरेको र यस समितिको कार्यबाट रिट निवेदकहरूको हक अधिकारमा कुनै पनि किसिमको बाधा, अडचन एवं हक हनन् हुने कार्य नगरे नभएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ भन्ने समेत कमैया श्रमबाट मुक्त व्यक्तिहरूको पहिचान र पुनर्स्थापनाको लागि गठित जिल्ला समन्वय समितिको तर्फबाट प्रस्तुत लिखित जवाफ ।

महेन्द्रनगर नगर विकास समिति नगर विकास ऐन, २०४५ बमोजिम बढ्दो जनसंख्या तथा शहरीकरणको परिप्रेक्ष्यमा भइरहेको नगरहरूको पुनः निर्माण, विस्तार र विकासको साथै नयाँ नगरहरूको निर्माण गरी नगरबासीहरूलाई आवश्यक सेवा र सुविधाहरू पुऱ्याउन तथा सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य, सुविधा एवं आर्थिक हित कायम राख्ने सम्बन्धमा गठन भएको अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित र संगठित संस्था हो । महेन्द्रनगर विकास समितिले नगर विकास ऐन, २०४५ ले परिलक्षित गरेबमोजिम महेन्द्रनगर नगरपालिकाको विकास एवं विस्तार गर्ने, नगर बासीको आधारभूत आवासको आवश्यकता पूरा गर्नका लागि आवास घडेरीको व्यवस्था गर्ने, जग्गा विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने लगायतका कार्यहरू गरी आएको छ ।

विपक्षीहरूले जिकीर लिएबमोजिम मन्त्रपरिषदको मिति २०५७।१।१८ गतेको निर्णयले मुक्त कमैयालाई निःशुल्क जग्गा प्रदान गर्ने सरकारको नीति भएतापनि महेन्द्रनगर नगर विकास समितिले ती ७९ मुक्त कमैयाहरूलाई निःशुल्क जग्गा प्रदान गर्नुपर्ने होइन । नगर विकास समितिलाई निःशुल्क जग्गा प्रदान गर्ने अधिकार नगर विकास ऐन, २०४५ ले प्रदान नगरेको र ऐ.ऐनको दफा २३ बमोजिम नेपाल सरकारबाट मुक्त कमैयाहरूलाई नगर विकासभित्र परेका जग्गाहरू निःशुल्क दिनु भनी निर्णय भई आएको अवस्था समेत छैन । वस्तुतः मिति २०५७।१।१८ गतेको नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको निर्णयले मुक्त कमैया बसोबास व्यवस्थापन कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन उक्त निर्णयको नि.नं. (ख) मा भूमि सुधार

तथा व्यवस्था मन्त्रालयले तोकेको उपसचिवको संयोजकत्वमा रहने जग्गा दर्ता समितिले मुक्त कमैयाले प्राप्त गरेको परिचयपत्रको आधारमा जग्गाविहीन मुक्त कमैयालाई बसोबासको लागि ५ कट्टामा नघट्टने गरी निःशुल्क जग्गा वितरण गर्ने निर्णय भएकोबाट पनि मुक्त कमैयाहरूलाई व्यवस्थित गर्न छुट्टै समिति बनेको हुँदा महेन्द्रनगर विकास समितिले मुक्त कमैयाहरूलाई निःशुल्क जग्गा दिनुपर्ने बाध्यता नरहेको प्रष्ट छ ।

महेन्द्रनगर नगर विकास समितिअन्तर्गत बसोबास गरिरहेको भनिएका विपक्षीहरूलाई नगर विकास समितिले बसाएको होइन, छैन । महेन्द्रनगर बजार क्षेत्रमा जथाभावी र अस्तव्यस्त रुपमा गुरु योजनामा असर पर्ने गरी अतिक्रमण गरी बसेका व्यक्तिहरूलाई व्यवस्थित बसोबास गर्ने गराउने क्रममा समितिले मिति २०५८।१।२५ मा २०४८ र २०५३ को सर्वदलीय लगतमा नाम समावेश भई हालसम्म पनि बसोबास भएका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी समितिले मूल्य निर्धारण गरी योजनाबद्ध रुपमा जग्गा बिक्री वितरण गरी आएको छ । मुक्त कमैयाको दृष्टिकोणबाट जग्गा वितरण गरी नआएकोले नै मिति २०६१।१।१९ गतेको सचिवस्तरबाट मुक्त कमैया परिवारलाई जग्गा वितरण गर्ने सम्बन्धमा महेन्द्रनगर नगर विकास समितिले आफ्नो क्षेत्रभित्र बसिरहेका मुक्त कमैयाको बसोबासलाई व्यवस्थित सम्म गर्ने र त्यस निमित्त न्यूनतम लागत असूल समेत गरी घडेरी उपलब्ध गराउने भनी निर्णय भैराखेको अवस्थामा महेन्द्रनगर नगर विकास समितिले नगर विकास ऐन, २०४५ बमोजिम नेपाल सरकार सचिवस्तरबाट भएको निर्णयविपरीत मुक्त कमैयालाई निःशुल्क जग्गा उपलब्ध गराउन कानूनत नमिल्ने हुँदा विपक्षीहरूले जिकीर लिएबमोजिम निःशुल्क जग्गा उपलब्ध गराउने सरकारले नगर विकास ऐनमा संशोधन गर्नुपर्ने वा सरकारबाट मुक्त कमैयालाई निःशुल्क जग्गा उपलब्ध गराउनु भनी महेन्द्रनगर विकास समितिलाई निर्देशन दिनुपर्ने प्रष्ट छ । जवकि मुक्त कमैयालाई जग्गा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा महेन्द्रनगर विकास समितिको मिति २०६०।१।२६ को बैठक नि.नं. ७ बाट विपक्षीहरूलाई निःशुल्क

जग्गा दिने नदिने सम्बन्धमा निर्णय गरी नेपाल सरकार आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रालयलाई पत्राचार गर्दाका अवस्थामा समेत सरकारको सचिव स्तरको निर्णयले घडेरी उपलब्ध गराउने कार्य स्वीकृत नगर योजनाकै परिधिभित्र रहेर गर्नु भनी पत्राचार गरिरहेको अवस्थामा विपक्षीहरूको मागबमोजिम महेन्द्रनगर नगर विकास समितिले विपक्षीहरूलाई निःशुल्क जग्गा उपलब्ध गराउन नमिल्ने हुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेजभागी रहेको छ, भन्ने महेन्द्रनगर नगर विकास समितिको लिखित जवाफ ।

यसमा मुक्त कर्मैयालाई जग्गा दिने सम्बन्धमा मन्त्रपरिषद्बाट २०५७१११८ मा भएको निर्णय र सो सम्बन्धमा २०६११११४ मा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयका सचिवबाट भएको निर्णय सहितको फाइल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत भिकाउने गरी लगाउको रिट निवेदन समेत साथै राखी नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने २०६६१८११ को आदेश ।

यसमा मन्त्रपरिषद्को मिति २०५७१११८ को निर्णय तथा भौतिक योजना मन्त्रालयबाट भएको मिति २०६११११४ को निर्णय पेसीको दिन मगाउने यस अदालतबाट आदेश भएको तर आजको पेसीको दिन ती निर्णयहरू सम्बन्धी फायल पठाउनु भनी पत्राचार भएको देखिएन । तसर्थ मिति २०६६१८११ को आदेशबमोजिम उक्त निर्णय सम्बन्धी फाइल पेसीको दिन भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने २०६७६११२ गतेको आदेश ।

यसमा यस अदालतका पूर्व आदेशबमोजिम भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको मिति २०६११११४ गतेको सचिवस्तरीय निर्णयसम्बन्धी फाइल आज पेसीको दिनसम्म उक्त मन्त्रालयबाट प्राप्त नभएकोले पाँचवर्ष पुरानो रिट निर्णय गर्न बाधा परेको र यसबाट पक्षले अनावश्यक हैरानी बेहोर्नु परेकोले प्रस्तुत रिट ७ दिन पछिको पेसीमा चढाई सो दिनसम्म उक्त निर्णय सम्बन्धी फाइल प्राप्त नभए उक्त मन्त्रालयको सचिवलाई न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा २९ बमोजिम जरीवाना भई आउने व्यहोराको सूचना सम्बन्धित सचिवलाई पठाई सो दिन सम्म उक्त निर्णय सहितको

फाइल उक्त मन्त्रालयबाट प्राप्त भए सो साथै राखी र प्राप्त नभए उक्त दफा २९ बमोजिम हुन प्रस्तुत मिसिल र रिट नं. २९७७ को मिसिल समेत साथै राखी नियमबमोजिम गरी पेश गर्नु भन्ने २०६७७२३ गतेको आदेश ।

यसमा पूर्व आदेशबमोजिम भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको सचिव स्तरीय मिति २०६११११४ को निर्णय माग गरिएकोमा हालसम्म प्राप्त नभएको र ५ वर्ष पुरानो रिट फौसला गर्न बाधा परेकोले सचिवलाई जरीवाना भई आउने व्यहोराको सूचना दिनु भन्ने समेत मिति २०६७७२३ मा आदेश भएकोमा उक्त मन्त्रालयबाट सो निर्णयसहितको फाइल फेला नपरेकोले खोजी गरी पठाउन १५ दिनको समय माग गरेकोले मागबमोजिम मागेको मितिबाट १५ दिनभित्र फाइल नपठाए ऐनबमोजिम सचिवलाई जरीवाना भई आउने व्यहोरा समेत उल्लेख गरी सचिवलाई पत्र लेखी १५ दिनको पेसी चढाई लगाउको रिट निवेदन समेत साथै राखी पेश गर्नु भन्ने आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन समेतको मिसिल अध्ययन गरी निवेदक तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरू रमेश बडाल, श्रीकान्त बराल समेतले मन्त्रपरिषद्बाट यी निवेदकहरूलाई ५(पाँच) कट्टामा नबढ्ने गरी निःशुल्क जग्गा वितरण गर्न भनी निर्णय भएकोमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको सचिवस्तरीय निर्णयबाट न्यूनतम् शुल्क लिएर मात्र घडेरी उपलब्ध गराई बसोबास व्यवस्थित गर्ने भनी मन्त्रपरिषद्को निर्णय विपरीत हुने गरी निर्णय गरेको कारण नगर विकास समिति महेन्द्रनगरले घडेरी वितरण नगरेकोले न्यूनतम् शुल्क लिई घडेरी उपलब्ध गराई बसोबास व्यवस्थित गर्ने भन्ने सचिवस्तरबाट भएको उक्त निर्णय बदर गरी निःशुल्क घडेरी उपलब्ध गराउने काम होस भनी तथा प्रत्यर्थी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान नायवमहान्यायाधिवक्ता प्रेमराज कार्कीले मन्त्रपरिषद्बाट निवेदकहरूलाई महेन्द्रनगर विकास समिति अन्तर्गतको जग्गा निःशुल्क दिनेगरी निर्णय भएको छैन । मन्त्रपरिषद्बाट भएको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने क्रममा सचिवबाट न्यूनतम् शुल्क

लिएर बसोवास व्यवस्थित गर्ने निर्णय भएको हो । मन्त्रपरिषद्बाट भएको निर्णयबाट यी निवेदकको कुनै हकाधिकार सिर्जना भएको नहुँदा सचिवस्तरीय निर्णयबाट कुनै हकाधिकार हनन् भएको मान्न मिल्दैन, रिट खारेज होस् भनी र नगर विकास समितिका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता राजु कटुवालले मन्त्रालयको निर्णयअनुसार समितिबाट काम भएको छ । नगर विकास समितिले निःशुल्क घडेरी दिनसक्ने अवस्था छैन । यस्तो निर्णय समेत भएको नहुँदा रिट खारेज होस् भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनी निवेदन मागबमोजिम रिट जारी हुने नहुने के हो निर्णय दिन परेको छ ।

निवेदकहरूले आफूहरू २०५७ श्रावण २ गते प्रतिनिधि सभाबाट घोषित मुक्त कमैयाहरू भएको र मुक्त कमैयालाई पाँच कठामा नबढ्ने गरी निःशुल्क घडेरी जग्गा वितरण गर्ने गरी मन्त्रपरिषद्बाट २०५७।१।८ गते निर्णय भई महेन्द्रनगर नगर विकास समितिअन्तर्गत वसेको हामी निवेदकहरू जग्गा पाउने प्रतिक्षामा बसेकोमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको २०६१।१।१४ गतेको सचिवस्तरीय निर्णयबाट न्यूनतम शुल्क असूल गरी नगर विकासको स्वीकृत मापदण्डअनुसार घडेरी उपलब्ध गराउने भनी निर्णय भएको भनी महेन्द्रनगर नगर विकास समितिबाट हामी निवेदकहरूलाई जानकारी भएकोले शुल्क लिने गरी घडेरी विक्री गर्नु भनी भौतिक, योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको सचिवस्तरबाट भएको २०६१।१।१४ गतेको निर्णय समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी नेपाल सरकारको मिति २०५७।१।८ गतेको निर्णयबमोजिम हाल हामी वसेकै ठाँउमा निःशुल्क घडेरी उपलब्ध गराउनु, कुनै शुल्क नलिनु भन्ने परमादेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी भएकोमा मुक्त कमैयालाई सरकारले पाँच कठठा सम्म जग्गा दिने निर्णय गरे पनि नगर विकास समितिको जग्गा नै निःशुल्क दिने भनी मन्त्रपरिषद् वा अन्य मन्त्रालयबाट निर्णय नभएकोले निवेदकहरूको कुनै मौलिक हक सिर्जना र हनन् भएको छैन, रिट खारेज होस् भन्ने समेत प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यी निवेदकहरूले आफूहरू प्रतिनिधि सभाको २०५७ साल श्रावण २ को घोषणा बमोजिम मुक्त कमैयाहरू भएको र २०५७।१।८ को मन्त्रपरिषद्को निर्णयअनुसार मुक्त कमैया प्रत्येकलाई ५ कठामा नबढ्ने गरी बसोबासका निमित्त निःशुल्क जग्गा उपलब्ध गराउने निर्णय भई हामी बसोबास गरी आएको महेन्द्रनगर नगर विकास समिति अन्तर्गतको जग्गा नै सो निर्णयबमोजिम उपलब्ध गराउनु पर्नेमा सो निर्णय कार्यान्वयन गर्ने भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले मन्त्रपरिषद्को सो निर्णय विपरीत २०६१।१।१४ मा सचिवस्तरीय निर्णय गरी नगर विकास समितिको मापदण्डअनुसार न्यूनतम शुल्क लिई घडेरी उपलब्ध गराउनु भनी निर्णय गरेकोले उक्त सचिव स्तरीय निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निःशुल्क जग्गा दिनु भन्ने समेत परामादेश जारी गरिपाउँ भनी यी रिट निवेदकहरूले तत्काल प्रचलित नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २३ र ८८(२) अन्तर्गत प्रस्तुत रिट दिएको देखिन्छ । दावीबमोजिम निवेदकहरूको के कस्तो हक हनन् भएको हो सर्वप्रथम सो सम्बन्धमा विचार गर्दा नागरिकको संवैधानिक वा कानूनी हकको व्यवस्था र सोको संरक्षणको उपाय प्रचलित संविधान र कानूनद्वारा गरिएको छ । संविधान र प्रचलित कानूनद्वारा प्रत्याभूत हक हनन भएमा सो हकको प्रचलनको लागि सोही संविधान वा कानूनमा उपचारको उपाय व्यवस्थित गरिएको हुन्छ । अधि प्रचलनमा रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ तथा हाल प्रचलन रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ द्वारा नागरिकलाई विभिन्न प्रकारका मौलिक हक प्रत्याभूत गरिएको छ भने प्रचलित विभिन्न नेपाल कानूनद्वारा पनि विभिन्न कानूनी हक प्रदान गरिएको छ । साथै त्यस्तो संविधान वा कानूनप्रदत्त हकको कसैले अनधिकृत रूपमा हनन् गरेमा त्यस्ता हक प्रचलनको लागि उपचारको व्यवस्था समेत सोही संविधान र कानूनमा गरेको पाइन्छ ।

३. यी निवेदकहरूले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) अन्तर्गत उपचार मागेको छ । सो धारा ८८(२) मा “ यस संविधानद्वारा

प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भएपनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि ..... आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवादको टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। सो प्रयोजनका लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ। उपर्युक्त संवैधानिक प्रावधानअनुसार संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक वा अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि मात्र यस अदालतबाट उत्प्रेषण परमादेशलगायतका आदेश जारी हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको व्यवस्था उक्त संविधानको भाग ३ को धारा ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१ र २२ मा उल्लेख भएको र धारा २३ मा उक्त हकको प्रचलनका लागि उपचारको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

४. प्रस्तुत रिट निवेदनमा यी निवेदकहरूले संविधान वा कानून प्रदत्त कुन हकाधिकार सचिव स्तरीय निर्णयबाट हनन् गरिएको हो सोको स्पष्ट र निश्चित दावी लिन सकेको रिट निवेदनबाट देखिँदैन। यी निवेदकहरूले मन्त्रपरिषद्को मिति २०५७/११/१८ मा मुक्त कमैयाहरूलाई बसोबास गर्न निःशुल्क ५ कठ्ठाका दरले जग्गा उपलब्ध गराउने निर्णय भएको र सो निर्णयले निःशुल्क बसोबास गर्न पाउने हकलाई सुनिश्चित गरेकोमा सचिवस्तरीय मिति २०६१/११/१४ को निर्णयबाट सो हकलाई हनन गरियो भनी निवेदकहरूको दावी रहेको पाइन्छ। मन्त्रपरिषद्को उक्त २०५७/११/१८ को निर्णयबाट मुक्त कमैयालाई विभिन्न सुविधा र सहूलियत दिइएको देखिँदा सो निर्णयबाट प्रदान गरिएको सुविधा सहूलियतलाई संवैधानिक वा कानूनी हक भन्न मिल्ने यो संवैधानिक हक सिर्जना भएको भनी सम्झन मिल्ने हुँदैन। मन्त्रपरिषद्का निर्णय प्रशासकीय वा नीतिगत निर्णयसम्म हुने हुन्छ। मुक्त कमैयालाई ५ कठ्ठाका दरले निःशुल्क जग्गा उपलब्ध गराउने भन्ने निर्णय भएको र सो निर्णयलाई संविधान वा कानून प्रदत्त हक

हो भनी मान्न मिल्ने हुँदैन। साथै सो निर्णयबाट यी निवेदकहरूको कुनै संवैधानिक वा कानूनी हक सिर्जना नहुने भएकोले सिर्जना नै नभएको यी निवेदकहरूको हकलाई सचिव स्तरीय निर्णयबाट हनन् भएको मान्न मिल्ने हुँदैन। कुनै मन्त्रालयको सचिवबाट भएको निर्णयको प्रशासकीय पुनरावलोकनसम्म हुन सक्छ तर संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गत न्यायिक पुनरावलोकन हुन सक्दैन। भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको उक्त सचिवस्तरीय निर्णय मन्त्रपरिषद्बाट भएको २०५७/११/१८ को निर्णयलाई कार्यान्वयन गर्ने क्रममा गरिएको मन्त्रपरिषद्कै निर्णयको निरन्तरताको रूपमा भएको देखिँदा यस्तो निर्णयबाट प्रतिकूल प्रभाव परेको भए मन्त्रपरिषद्बाट नै प्रशासनिक पुनरावलोकन गराउनु पर्ने हुन्छ। संविधान वा कानून प्रदत्त कुनै हक हनन भएको अवस्थामा मात्र संवैधानिक उपचार दिन सकिने र संविधान र कानून बाहेक अन्य प्रक्रिया वा माध्यमबाट प्राप्त कुनै सुविधा सहूलियत वा हकलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ८८(२) र हाल प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम प्रचलन गराउन नमिल्ने हुन्छ।

५. त्यस्तै यी निवेदकहरूले आफू बसीरहेको ठाँउमा बसोबास गर्न पाउने हकलाई राज्यको निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गतको हक भनी दावी गर्दै प्रस्तुत रिट क्षेत्रबाट उपचार माग गर्न आएको छ, सो सन्दर्भमा विचार गर्दा संविधानमा व्यवस्था भएका राज्यका निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गतका व्यवस्थाहरू राज्यले पूरा गर्नुपर्ने र नगरेको अवस्थामा अदालतबाट प्रचलन गराई माग्न पाउने प्रकृतिका व्यवस्था होइनन। यस्ता हक प्रचलन गराउन अदालत बाध्य हुँदैन। यी व्यवस्थाहरू राज्यको श्रोत साधन र क्षमताले भ्याए सम्म क्रमशः लागू गर्दै लैजाने सरकारका लागि सामान्य मार्गदर्शन वा सकारात्मक प्रकृतिका (Positive Right) हक मात्र हुन। त्यस कारण यस्ता हकहरू प्रचलन गराउन विपक्षीहरूलाई अदालतले बाध्य पार्न उपयुक्त र न्यायसंगत हुँदैन।

६. यसको अलावा विपक्षीको कुनै कार्य वा निर्णय बदर गराउने वैकल्पिक उपचारको व्यवस्था भएसम्म अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत

८५६०-कलेशु डुंगौरा समेत विरुद्ध भौतिक योजना मन्त्रालय समेत

रिट क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन । वैकल्पिक उपचारको मार्ग बन्द भएको खण्डमा मात्र रिट क्षेत्रबाट नागरिकका मौलिक हक प्रचलन गराई माग्न अदालतमा प्रवेश गर्ने हो । भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयका सचिवबाट भएको २०६१।११।१४ को निर्णय प्रशासनिक प्रकृतिको निर्णय भएको र यस्ता प्रशासनिक निर्णयबाट निवेदकको संविधान प्रदत्त हक हनन भएको नदेखिदा त्यस्तो निर्णयको पुनरावलोकन, संशोधन परिमार्जन वा परिवर्तन गर्न प्रशासनिक निकाय वा पदाधिकारीको रूपमा सम्बन्धित मन्त्री वा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को व्यवस्था भइ रहेको अवस्थामा त्यस्ता निकायको क्षेत्राधिकार भित्रको विषयमा अदालतले हस्तक्षेप गरी प्रशासकीय निर्णयको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न मिल्ने हुदैन । प्रस्तुत निवेदनमा यी निवेदकहरूलाई घडेरी प्रदान गरी बसोवास व्यवस्थित गर्नु भनी मन्त्रपरिषद्को निर्णयविपरीत हुने गरी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको सचिवस्तरबाट निर्णय भएको भए त्यस्तो निर्णयको प्रशासकीय पुनरावलोकन सम्बन्धित मन्त्रालयको मन्त्रीस्तर वा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्बाट समेत हुन सक्ने वैकल्पिक उपचारको उपाय निवेदकलाई उपलब्ध भई रहेकोमा यी निवेदकहरू त्यसतर्फ उपचार खोज्न नगर्दै न्यायिक पुनरावलोकनका लागि यस अदालतमा प्रवेश गरेको देखियो । प्रशासकीय पुनरावलोकनको अवस्थाको विद्यमानतामा प्रस्तुत सचिव स्तरीय निर्णयलाई यस अदालतबाट न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्ने देखिएन ।

तसर्थ, निवेदन दावी अनुसार नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को निर्णयबाट यी निवेदकहरूलाई सुविधा र सहूलियत प्रदान गरेको सम्म देखिएको र त्यस्तो निर्णयबाट यी निवेदकहरूको कुनै संवैधानिक वा कानूनी हक सिर्जना भएको मान्न नमिल्ने हुनाले सिर्जना नै नभएको हकलाई सचिव स्तरीय निर्णयबाट हनन भएको भनी सम्झन र यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गरी उपचार दिन समेत नमिल्ने हुन्छ । त्यस्तै राज्यको निर्देशक सिद्धान्तान्तर्गत व्यवस्थित विषयलाई लागू गर्न अदालत बाध्य नहुने भई प्रशासनिक निर्णयको

पुनरावलोकन गर्ने प्रशासकीय निकायको विद्यमानतामा अदालतले हस्तक्षेप समेत गर्न उपयुक्त नहुने भएकोले २०६१।११।१४ मा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको सचिवस्तरीय निर्णयबाट निवेदकहरूको संविधानप्रदत्त भौतिक हकमा आघात परेको देखिन नआएको समेत हुँदा निवेदन मांग अनुसारको आदेश जारी गर्न मिल्ने । प्रस्तुत रिट खारेज हुने ठहर्छ । दायरीको लगत काटी मिसील नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.प्रेम शर्मा

इति संवत् २०६७ साल मंसिर २० गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत:- नारायणप्रसाद पराजुली

निर्णय नं. ८५६१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव
संवत् २०६२ सालको CR-३७२२
फैसला मिति: २०६७।११।१९
मुद्दा : भ्रष्टाचार ।

पुनरावेदक वादी: विशेष प्रहरी विभागको जाहेरीले
नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं.२० बस्ने हर्षरत्न
एण्ड सन्स फर्मका प्रोप्राइटर प्रत्येकरत्न
ताम्राकार समेत

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या.श्री डम्बरबहादुर शाही

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

मा.न्या.श्री गोविन्दकुमार उपाध्याय

- नेपाल सरकारको ढुकुटीमा आई नसकेको रुपैयाँलाई यति रकम राजस्वमा दाखिल हुन सक्थ्यो भनी अनुमान गरी सरकारी सम्पत्ति मान्न नमिल्ने ।
  - कुनै व्यक्तिले राजस्वबापत यति रकम तिर्नु पर्दछ भनी पहिले नै अनुमान गरी सो व्यक्तिको निजी सम्पत्तिको निश्चित भागलाई सरकारी सम्पत्तिभित्र पर्दछ भनी सम्झन नमिल्ने ।
- (प्रकरण नं. २)
- सरकारी सम्पत्ति हिनामिना गरेको भनी अभियोग लगाउने पक्षले सबैभन्दा पहिले हिनामिना भएको सम्पत्ति सरकारी सम्पत्ति हो भन्ने कुरा स्थापित गर्न सक्नुपर्ने ।
  - दाखिला भैसकेको राजस्व नेपाल सरकारको सम्पत्ति भएको मानिन्छ भने दाखिला हुन बाँकी रहेको सम्पत्तिलाई नेपाल सरकारको सम्पत्ति मानी हाल नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ३)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदी र विद्वान उपन्यायाधिवक्ता रेवतीराज त्रिपाठी

प्रत्यर्था प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरु श्री कमलनारायण दास, श्री हरिहर दाहाल, श्री शम्भु थापा, विद्वान अधिवक्ताहरु श्री इन्द्र खरेल, श्री सालिग्राम पाण्डे, श्री राजु वस्नेत, श्री राजु आचार्य र श्री हरिश्चन्द्र सुवेदी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ धारा ९८(५)
- भ्रष्टाचार निवर्ण ऐन, २०१७ को दफा ३, ७(१) र १३

फैसला

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारको

तर्फबाट न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यस अदालत समक्ष पुनरावेदन परी पेश भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

वैदेशिक हुलाक भन्सार कार्यालयबाट नियमानुसार भन्सार जाँच पास गरी सामान बाहिर लग्न लाग्दा भन्सार विभागका निमित्त निर्देशकले त्यसरी कार्यालय बाहिर लिएर जान लागेका शिवहरि सुवेदीलाई मालसहित पक्राउ गरी खोली हेर्दा उक्त पक्राउ भएको मालको एक प्याकेटभित्र तीन हजार पिस घडीको व्याट्री फेला परेकोले मिति २०३८।१।१२ मा मौका मुचुल्कासहित उक्त कार्यालयले मिति २०३८।१।१२ को पत्र साथ त्रि.अ.वि.भन्सार कार्यालय गौचरमा व्यक्ति र सामान सहित पठाएको रहेछ ।

बिना भन्सार महसूल १८ थान पार्सलहरू नवराज बुढाथोकी, भीमप्रसाद गौतत र म समेतको मिलोमतोबाट देवकी नन्दन फर्मका सामान छोडेको हो । मउपर कारवाही भएमा मञ्जूर छ भन्ने समेत व्यहोराको किरणहरि विष्टले वि.प्र.वि.मा गरेको साबिती बयान ।

मिति २०३७।१।२९ गतेदेखि वैदेशिक हुलाक भन्सार कार्यालयमा हाजिर भै काम गर्दै आएको छु । मिति २०३८।१।१२ गते कार्यालयमा हाजिर छु । उक्त दिन मैले दर्ताको काम गरेको थिए । उक्त दिन पार्सल चोरी भयो भन्ने हल्ला सुनेको र किरणहरि विष्ट काउन्टरमा थिए भन्ने व्यहोराको रामलाल कर्माचार्यले वि.प्र.वि.मा गरेको बयान ।

मिति २०३८।१।१३ गतेका दिन म कार्यालयमा हाजिर हुन आउँदा अफीसमा सामानहरू थिएन, पछि हाकिम साहेब समेत सबै जना भएर हेर्दा १३२ थान बेवारिश पार्सलहरू भन्ने कुरा मुचुल्का हुँदा मात्र थाहा पाएँ सो पार्सलको सम्बन्धमा मलाई केही थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वि.प्र.वि.मा शिवराम खड्काले गरेको बयान ।

हाकिमको आदेशानुसार सामान छाड्नु पर्नेमा सोबमोजिम नगरी गैरकानूनी तरिकाले भन्सार महसूल समेत नलिई आफ्नो कर्तव्य र दायित्वलाई विर्सि अनुचित लोभ लालचमा परी पार्सल सामानहरू छाडी दिई नेपाल सरकारलाई हानि नोक्सानी

पुऱ्याएको ठिक साँचो हो कानूनबमोजिम सहँला बुझाउँला भन्ने समेत व्यहोराको वि.प्र.वि.मा भिमप्रसाद गौतमको साबिति बयान ।

मिति २०३८।१।१२ मा हुलाकवाट २३४ थान पार्सल भन्सारले बुझेकोमा ३० थान पार्सलमा भन्सार महसूल लिएको देखिन्छ । बाँकी २०४ थानको भन्सार महसूल लिएको देखिँदैन सो के भएको हो मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वि.प्र.वि.मा नवराज सिंह बुढाथोकीले गरेको बयान ।

उक्त दिनको पार्सलमा फर्ममा बिक्रीकर समेत नलगाई जथाभावी नवराज सिंहले छाडेका रहेछन् । यस सम्बन्धमा मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वि.प्र.वि.मा विष्णुप्रसाद लामिछानेको बयान ।

मिति २०३८।१।१२ मा कार्यालयमा हाजिर छु । काउण्टरमा किरणहरि, नवराज सिंह, भिमप्रसाद थिए । वहाँहरूको सामुन्नेमा भएको पार्सल पार्टीले के कसरी लिएर गयो मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वि.प्र.वि.मा माहिला तामाङ्ग र यो घटना आफूलाई थाहा नभएको भन्ने चन्द्रलाल महर्जनको बयान ।

उक्त दिन म तहवील फाँटको कोठामा भन्सार महसूल असूलकै नाममा रसिद काटी बसिरहेकोले यथार्थ कुरा थाहा हुन सकेन । पक्राउ परेको पार्सल र व्यक्ति समेत कारवाहीको लागि त्रि.अ.वि.का. गौचरमा पठाउने व्यवस्था गर्दा मात्र थाहा भयो । मुचुल्कामा उल्लिखित नाममा भएको दस्तखत मेरै हो भन्ने समेत व्यहोराको रामप्रसाद खनालको वि.प्र.वि. मा भएको बयान ।

भन्सार विभागका नि.महानिर्देशक वैदेशिक हुलाक तथा भन्सार कार्यालयका कर्मचारीहरूको रोहवरमा वेवारिस पार्सलको प्याकिङ्ग खोली जाँची हेर्दा फेला पर्न आएका अवैध माल सामानहरूको मुचुल्का समेत पठाएको भन्ने त्रि.अ.वि.भन्सार कार्यालयको मिति २०३८।१।१७ को पत्रसहितको मुचुल्का ।

उक्त दिन र समयमा त्यहाँ पक्राउ परेका शिवहरि, किरणहरि, नवराज समेत थिए भन्ने समेत व्यहोराको राम बहादुर महर्जनको बयान ।

उक्त दिन म निकासी शाखामा बसी काम गरी रहेकोले पैठारी शाखामा के भयो थाहा भएन, उक्त दिन मैले शिवराज खड्कावाट पालोको साँचो बुझेको थिएँ भन्ने समेत व्यहोराको मुकुन्ददेव पाण्डेको बयान ।

उक्त दिन बाहिर पट्टी निकासी शाखामा जाँचकी काम गरी रहेको थिएँ हामी आफ्नो काममा व्यस्त थियौ अरु थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको रामगोपाल र केदारकृष्ण जोशीको बयान ।

उक्त भन्सार महसूल नबुझाएको १८ थान पार्सल मध्ये १० थान पार्सल काठमाडौँ न्यूरोड स्थित देवकी नन्दन फर्मका थोक बिक्रेता पसलका राधेश्याम माडवारीलाई जिम्मा दिई बाँकी १ थान पार्सल लिन पुनः भन्सारमा आएँ त्यही पक्राउ भएको हुँ । उक्त भन्सार छुटाए वापत मैले मासिक रु.३५०।- पाउने गरेको छु यसमा कानूनबमोजिम जो ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको शिवहरि सुवेदीको साबिति बयान ।

उक्त दिन पैठारीतर्फ ना.सु.किरणहरि विष्ट, नवराजसिंह बुढाथोकीलाई मालसामान जाँच गर्न लगाएको थिए, उक्त दिन म बाहिर जाँदा कुनै कर्मचारीलाई निमित्त दिई गएको थिइन भन्ने समेत दिनकाजी शाक्यको बयान ।

उक्त पार्सलहरू मैले भिमप्रसाद गौतमलाई बुझाएको हुँ । उक्त दिन १७३ थान पार्सल भन्सारमा बुझाएको हो कानूनले जो ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको केशवकुमार कार्कीको बयान ।

उक्त दिन मैले मात्र पार्सल बुझाउने काम गरेको हुँ । म गएको अवस्थामा अरु कसैले पार्सल बुझाउने काम गरेको भए मलाई थाहा छैन, पार्सल काउण्टरमा मात्र बुझाउने गरेको छु भन्ने समेत व्यहोराको गोपाल क्षत्रीको बयान ।

कुनै-कुनैमा मेरो तोक आदेश छ, मुकुन्दवीर पाण्डेले यस विभागमा गरेको बयानअनुसार दुर्गा के.सी., राम शर्माका नामले पार्सल ४ थान हुन पऱ्यो भनी भन्दा प्रति पार्सल रु.२००।- चाहिन्छ अनि मात्र पार्सल छुट्छ भनी मेरो रोहवरमा भनेको ठीक छ भन्ने समेत व्यहोराको जयकान्त लाल दासले वि.प्र.वि.मा गरेको बयान ।

के कति कस्तो सामान बाहिरबाट आएको हो मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको हर्षरत्न ताम्राकारको बयान ।

दुई प्याकेट पार्सल मैले नै छुट्टाई बुझी लगेको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको नमीनकुमार सुवेदीको बयान ।

उक्त दिन समातिएको पार्सल सम्बन्धमा सो भ्रष्टाचारमा खिचापोखरीको अरुण इम्पोरियमको सामुन्ने रहेको आनन्द भन्ने पसलको पनि पूरा हात छ, भन्ने समेत व्यहोराको दलबहादुर रोक्काको उजूरी निवेदन ।

उक्त पार्सल सम्बन्धमा मलाई केही थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वि.प्र.वि.मा विजयरत्न ताम्राकारले गरेको बयान ।

उक्त दिन वैदेशिक हुलाक भन्सारबाट लान लागेको पार्सल पक्राउ भयो भन्ने सुनेको थिएँ भन्ने समेत व्यहोराको रामबहादुर खड्काको बयान ।

मैले पार्टीलाई इन्टिनेशन कार्ड बुझाउने गरेको छैन तर २०३८।१।१३ मा पैठारी शखामा ना.सु.राम बहादुर खड्काले इन्टिनेशन गरी यसको नम्बर बुझाउने ३ नं.रजिष्ट्रमा चढाई देउ भन्नु भएकोले उक्त रजिष्ट्रमा चढाई उहाँलाई नै दिएको थिएँ भन्ने समेत व्यहोराको श्याम बहादुर खड्काको बयान ।

इन्टिनेशन बनाई मैले बुझाएको छैन । लोकल नम्बरहरू भरपाई कापीमा सार भनी उक्त दिन रामबहादुर खड्काले भने अर्हकोले भरपाई कितावमा लेखी दिएको भन्ने समेत व्यहोराको द्वारिका ढुंगानाको बयान ।

किरण पाण्डेलाई आफ्नो परिचय पत्र दिएको थिएँ । निजले मनाङ्गेको सामान वैदेशिक हुलाकबाट लिएर जान्छ भन्ने सुनेको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको राम शाहको बयान ।

मेरो पालो १२:०० बजे थिएन भन्ने समेत व्यहोराको धनबहादुर श्रेष्ठको बयान ।

मिति २०३८।१।१२ गते हराएको पार्सल भन्ने मैले सुनेको हो । १३ गतेका दिन काउण्टरमा फेला परेको १३२ थान पार्सलको सम्बन्धमा हल्कारा मोहनबहादुरले हिरा हराएको पार्सल ल्याई राखेको

छु भन्थ्यो भन्ने व्यहोराको कृष्णबहादुर श्रेष्ठको बयान ।

वैदेशिक हुलाकको कार्यालयको मूल ढोका हामी पालेहरूले खोल्ने र बन्द गर्ने गरिन्छ भन्ने समेत व्यहोराको कृष्णगोपाल डंगोलको बयान ।

उक्त दिन पनि केशवकुमार कार्कीले फाराम भरी बुझाएको थियो भन्ने समेत व्यहोराको दिपकमान जोशीको बयान ।

मुकुन्दवीर पाण्डेलाई मेरो नामबाट लेखिएका मञ्जूरनामा तथा पार्सलहरू मैले दिएको र भिकाएको छैन, निज मुकुन्दविर पाण्डेले सो नामबाट पार्सल भिकाएको भन्ने कुरा बल्ल थाहा पाएँ भन्ने समेत व्यहोराको दुर्गा के.सी.को बयान ।

निजसँग भन्सार महसूल तिरेको प्रमाण थिएन निज पक्राउ भएका व्यक्ति शिवहरि सुवेदी हुन् भन्ने समेत व्यहोराको उपेन्द्रप्रसाद अधिकारीको बयान ।

मिति २०३८।१।१२ को मुचुल्का मैले नै तयार गरेको हुँ । उपेन्द्रप्रसादले खातापाता हेरी रेकर्ड मेनुअनुसार लेखिएको हो । उक्त दिन पार्सल रजिष्ट्रअनुसार २३४ थान पार्सल वैदेशिक हुलाकबाट भन्सारमा बुझाएको देखिन्छ । सोही दिन हुलाक भन्सार पैठारी महसूलमा बिना महसूल ११ थान पार्सल छुटेको ३० थान पार्सल महसूल तिरी छुटेको भन्ने समेत व्यहोराको भिमप्रसाद अर्यालको बयान ।

उक्त मितिमा गैरकानूनी तरिकाले १७३ थान पार्सल लगेको देखिन्छ, तर मुचुल्कामा १२३ थान मात्र उल्लेख भएको सम्बन्धमा थाहा छैन तर भोलिपल्ट भन्सारमा पुनः पार्सल फेला परेको बुझिन्छ, भन्ने समेत व्यहोराको शम्भु शरणप्रसाद कायस्थको बयान ।

पंजिकावमोजिमका कागजपत्र प्रज्ञापनहरू समेत यसैसाथ पठाएको छ भन्ने समेत व्यहोराको त्रि.अ.वि.का. को पत्र । उक्त दिन बरामद भएको सामान घडीको व्याट्री पिस तीन हजार यसैसाथ पठाएको छ भन्ने समेत व्यहोराको पत्र र उल्लिखित व्यक्तिका व्याट्रीहरू उल्लेख भएको पत्र ।

मैले वैदेशिक हुलाकबाट आजसम्म कुनै पार्सल सामान पनि भिकाएको छैन भन्ने समेत

व्यहोराको पवनकुमार संघाईको बयान ।

हडकडबाट आजसम्म पार्सलहरू मैले भिकाएको छैन भन्ने समेत व्यहोराको कृष्णनिधि तिवारीको बयान ।

मिति २०३८।१।१२ गते भन्सार काउण्टरमा देखिएको १३२ पार्सल प्याकेटको मुचुल्का पाना १४ पठाएको छ, भन्ने समेत व्यहोराको वैदेशिक हुलाक भन्सार कार्यालयको मिति २०३८।१०।१० को पत्र र मुचुल्का ।

साँचो खोली सकेपछि हामीहरू अरु नै शाखामा काम गर्न गएको हुँदा काउण्टरमा के कसो भयो भन्ने सम्बन्धमा मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको गोपाल डंगोलको बयान ।

मेरो नाम देवकी नन्दन सुरेखा हो । कृष्ण बहादुर सुवेदीले ७८ वर्ष जति काम गरेको थियो । मिति २०३८।१।१२ गते वैदेशिक हुलाक भन्सार कार्यालयमा बुझाएको पार्सलहरू मध्ये हराएका १७४ थान पार्सलमा १८ थान पार्सल गैरकानूनी किसिमबाट भन्सार महसूल तथा कर नतिरी पार्सल छुट्टाई कृष्णबहादुर सुवेदीको भाई शिवहरि सुवेदीलाई बोलाई लगी र त्यसरी पार्सल ओर्सादा एक थान पार्सल पक्राउ परेको भन्ने समेत व्यहोराको देवकी नन्दन सुरेखाले गरेको बयान ।

देखाइएको पार्सल सामान आफै बुझेको याद नभएको भन्ने समेत व्यहोराको भिस आर.सि. श्रेष्ठ भन्ने रुकमणी चरण श्रेष्ठको बयान ।

सही मेरो होइन । सो मञ्जूरनामा लिने व्यक्तिलाई म चिन्दिन भन्ने समेत व्यहोराको मोहन सुन्दर श्रेष्ठको बयान ।

मैले सामान भिकाउने काम गरेको छैन । मञ्जूरनामामा भएको सहिछाप मेरो होइन भन्ने समेत व्यहोराको भगवान दास समेतको बयान ।

पार्सलहरू बिदेशबाट मैले भिकाएको छैन । मञ्जूरनामामा भएको सही मेरो होइन भन्ने समेत व्यहोराको रामप्रसाद प्रधानको बयान ।

वैदेशिक हुलाकमा भएको सामान र मञ्जूरनामा भएको सही मेरो होइन भन्ने व्यहोराको कन्हैयालाल रौनियारको बयान ।

भन्सारको तर्फबाट उक्त १७३ थान पार्सल बुझेमा भिमप्रसाद गौतमले सहि गरेको र १८ थान पार्सलमा पार्सल बुझे मालधनीको तर्फबाट कृष्णबहादुर सुवेदीले सहि गरेको देखिन्छ ।

मिति २०४०।५।१९ मा २०३९।१०।१९ को निर्णयानुसार भविष्यमा सरकारी नोकरीको लागि सामान्यत अयोग्य ठहरिने गरी नोकरीबाट बर्खास्त गरिएको पुनरावेदन निर्णय भएको मन्त्रिपरिषद् सचिवालयको मिति २०४०।५।१३ को पत्रबाट नोकरीबाट हटाई दिएको र सोउपर सर्वोच्च अदालतमा रिट परेकोमा सर्वोच्च अदालतबाट रिट खारेज भएको देखिन्छ ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ३, ७(१) र दफा १३ बमोजिम हदैसम्मको सजाय गरी विगो जफत गरी पाउन माग दावी भएको अभियोग पत्र ।

पार्सल मैले बुझेको छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मुकुन्दवीर पाण्डेको अदालतमा गरेको बयान ।

मिति २०३८।१।१२ को बरामदी मुचुल्का र सामान मेरो जवाफदेहीको नहुँदा मउपर सो कागजबाट सजाय हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको शिवहरि सुवेदीले अदालतमा गरेको बयान ।

नगद वा जेथा जमानत दिए लिनु भन्ने २०५१।१२।२९ को अदालतको आदेशानुसार धरौट दाखिल गर्न नसकी थुनामा बसेकोमा प्रतिवादी मुकुन्दवीर पाण्डेको हकमा अ.व.१७ नं.बमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन दिई कैफियत प्रतिवेदन माग भै विशेष प्रहरीको धरौटीलाई नै कायम गरी कानूनबमोजिम गर्न मिति २०५२।३।१९ मा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट आदेश भएको रहेछ । र.नं.२३९९ बाट मिति २०५२।७।२९ मा रु.९९,८५०।- धरौटी प्रतिवादी मुकुन्दवीर पाण्डेले राखेको रहेछ ।

आरोपित दावीबमोजिम मैले सजाय पाउनु पर्ने होइन छैन भन्ने प्रतिवादी हर्षरत्न ताम्राकारको अदालतमा गरेको बयान ।

कसूर अपराध गरेको छैन । भन्सार कार्यालयले पार्सल भएका सामानहरू हामीसँग भएको कागजात समेत हेरी महसूल लिई अनि मात्र

सामान लिई जान पाउने हो । सम्बन्धित निकायको गल्तीबाट मैले सजाय पाउनु पर्ने होइन । आरोपित दावी भूठा हो । आरोपित कसूरबाट सफाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी प्रदिप रत्न ताम्राकारले अदालतमा गरेको बयान ।

पार्सलबाट के सामान आएको थियो, मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी विजय रत्न ताम्राकारको अदालतमा गरेको बयान ।

उक्त पार्सलबाट आएको सामानको प्रज्ञापन पत्र नै भरेको छैन र सामान खोलिएको समेत नहुँदा त्यस पार्सलभित्र के थियो, मलाई थाहा हुने कुनै सम्भावना नै छैन, मउपरको अभियोग भूठा हो मैले पूर्ण सफाई पाउनु पर्छ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी प्रत्येकरत्न ताम्राकारको अदालतमा गरेको बयान ।

जनही रु.३५,०००/- नगद वा जेथा धरौट माग भएकोमा नगद दाखिल गरी निजहरू तारेखमा बसेको ।

मेरो सही नै छैन । मैले सही नै नगरेको मेरो सहि नै नभएकोले सामान बुझी लिएको भन्ने आरोप भूठा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी सुरेशचन्द्र टायलको अदालतमा भएको बयान ।

रु.१५,०००/- धरौट माग भएकोमा धरौटी दाखिला भएको रहेछ । मउपरको अभियोग भूठा हो । मेरो फर्मसम्बन्धी अभियोगबाट मैले पूर्ण सफाई पाउनु पर्छ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी देवकीनन्दन सुरेखाले अदालतमा गरेको बयान । निजले धरौटी वापत रु.१५,०००/- माग भएकोमा नगद दाखिल गरेको रहेछन् ।

पार्सल दिने काम हुलाकको नभै भन्सार कार्यालयको हुँदा मुकुन्दवीर पाण्डेले किन मेरो नाम लेखाए मलाई थाहा छैन । निजबाट मैले रु.२००/- लिनै कुरा भएको छैन । मैले कुनै अपराध नगरेको हुँदा सफाई पाउनु पर्छ भन्ने समेत व्यहोराको अदालतमा जयकान्त लाल दासले गरेको बयान र निजलाई तारेखमा राख्ने आदेश भएको ।

मबाट त्यस्तो कुनै किसिमको गैरकानूनी कामकारवाही नभएकोले प्रस्तुत अभियोगबाट सफाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी कृष्णबहादुर

सुवेदीले अदालतमा गरेको बयान र निजलाई तारेखमा राख्नु भन्ने अदालतको आदेश ।

मउपरको भूठा आरोप मात्र लगाएको हुँदा पूर्ण सफाई पाउनुपर्छ भन्ने र मैले सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०४२।३।२७ मा सफाई पाइसकेको छु सोको फोटोकपि पेश गरेको छु भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामबहादुर खड्काको अदालतमा भएको बयान ।

किन पार्सल पास गर्न खोजेका हुन, भन्सार कार्यालयका कर्मचारीलाई नै थाहा होला । मलाई थाहा हुने होइन । मैले भ्रष्टाचार गर्‍यो भन्ने भूठा आरोपबाट फुर्सद पाउँ भन्ने प्रतिवादी विष्णुप्रसाद लामिछानेले अदालतमा गरेको बयान । निजहरूलाई तारेखमा राख्नु भन्ने अदालतको आदेशबमोजिम तारेखमा बसेका रहेछन् ।

प्रतिवादी दिनकाजी शाक्यलाई अभियोग पत्रबाट छुटकारा दिलाई दिने ठहर्छ भन्ने मिति २०५४।३।३ को आदेश ।

नेपाल सरकारलाई हानि पुऱ्याई मलाई लाभ पुऱ्याउने काम गरेको छैन । ममाथिको आरोप भूठा हो । अभियोग माग दावीबाट सफाई पाउनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी किरणहरि बिष्टको बयान ।

हाललाई ७,५००/- धरौट वा जमानत दिए लिई तारेखमा राख्नु भन्ने अदालतको आदेशबमोजिम किरणहरि बिष्टको हकमा आदेश भई र.नं.३४६ मिति २०५१।६।१४ मा धरौट राखी तारेखमा बसेका ।

प्रतिवादीहरू सबैको अभियोग पत्रमा उल्लेख भए बाहेकको अर्को वतन यस विभागमा रहेको अभियोगबाट नदेखिएको भन्ने च.नं.६३ मिति २०५६।१०।१८ को वि.प्र.वि.मा शाखाको पत्र ।

प्रतिवादीहरू शिवहरि सुवेदी, कृष्णबहादुर सुवेदी, रामबहादुर खड्का, विष्णुप्रसाद लामिछाने, हर्षरत्न ताम्राकार, प्रदिपरत्न ताम्राकार, प्रत्येकरत्न ताम्राकार, किरणहरि बिष्ट, जयकान्तलाल दास, सुरेशचन्द्र टायलका साक्षीहरूले प्रतिवादीहरूले अभियोग पत्र माग दावीबाट सफाई पाउनु पर्छ भन्दै प्रतिवादीहरूको बयान व्यहोरासँग मिल्ने प्रकृतिले बकपत्र गरेका रहेछन् ।

वतन नै खुलाउन नसकेका प्रतिवादीहरूलाई प्रतिवादीको मौका नै नदिई कसूर गरेको भनी ठहर्‍याउन सुनवाईको मौका प्रतिवादीले पाउनु पर्छ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत हुने हुँदा म्याद तामेल बेपत्ते भएका प्रतिवादीहरूका हकमा प्रस्तुत अभियोग दावी खारेज हुने ठहर्‍छ । प्रतिवादीहरू हर्षरत्न ताम्राकार, सुरेशचन्द्र टायल, मुकुन्दवीर पाण्डेले अभियोग पत्र दावीबाट सफाइ पाउने ठहर्‍छ । प्रतिवादी देवकीनन्दन सुरेखाले अभियोग दावीबाट सफाइ पाउने ठहर्‍छ । रु.५,०००/- जनहीका दरले प्रतिवादीहरू प्रत्येकरत्न, प्रदिपरत्न, विजयरत्न ताम्राकारलाई जरीवाना हुने ठहर्‍छ । प्रतिवादी कृष्णबहादुर सुवेदीलाई अभियोग दावीबमोजिमको कसूरमा सोही दफा २९(२) बमोजिम रु.५,००१/- जरीवाना हुने ठहर्‍छ । प्रतिवादी शिवहरि सुवेदीलाई विगोबमोजिम रु.२९,०००/- जरीवाना हुने ठहर्‍छ । प्रतिवादी दिनकाजी शाक्यको हकमा अभियोग दावी फिर्ता भै सकेकोले केही बोली रहनु परेन । प्रतिवादी रामबहादुर खड्काका हकमा निजले सफाइ पाउने ठहर्‍छ । प्रतिवादीहरू जयकान्त लाल दास, किरणहरि बिष्ट र विष्णुप्रसाद लामिछानेलाई जनही रु.२६,०००/- का दरले जरीवाना हुने ठहर्‍छ भन्ने समेत व्यहोराको शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०५७।३।१९ को फैसला ।

आरोपपत्रमा मेरो विरुद्धमा कुनै विगोको दावी गरिएको छैन । तर काठमाडौं जिल्ला अदालतले आफ्नो निर्णयमा मलाई समेत विगोको भागिदार बनाएबाटै अभियोग पत्र विपरीत निर्णय हुन पुगी वादी दावी प्रतिकूल निर्णय हुन पुगको छ । यस कारणबाटै मात्र पनि काठमाडौं जिल्ला अदालतको निर्णय त्रुटिपूर्ण छ । फैसला बदर गरी अभियोग दावीबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी किरणहरि बिष्टको पुनरावेदन अदालत पाटनमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

आरोपपत्रमा मेरा विरुद्धमा कुनै विगोको दावी गरिएको छैन । तर काठमाडौं जिल्ला अदालतले आफ्नो निर्णयमा मलाई समेत विगोको भागिदार बनाएबाटै अभियोग पत्र विपरीत निर्णय हुन पुगी वादी दावी विपरीत निर्णय भएको छ । काठमाडौं

जिल्ला अदालतबाट भएको मिति २०५७।३।१९ को त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी कानून विपरीतको भूठा अभियोगबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको जयकान्त लाल दासको पुनरावेदन अदालत पाटनमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

प्रतिवादीहरू मध्येका राम शाह समेतका ४९ जनाको हकमा अभियोग दावी खारेज गर्ने तथा हर्षरत्न ताम्राकार समेत जना पाँच प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिने गरी भएको फैसला पूर्ण रुपमा बदर गरी तथा ठहर भएका प्रत्येकरत्न ताम्राकार समेत ८ जना प्रतिवादीको हकमा घटी सजाय गर्ने गरेको फैसला सो हदसम्म बदर गरी सबै प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावीबमोजिम नै सजाय गरी पाउन सादर अनुरोध गरिन्छ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकारका तर्फबाट पुनरावेदन अदालत पाटनमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

मूल भ्रष्टाचार मुद्दामा मउपर कारवाही चली सेवाबाट बर्खास्त गरेको हुँदा भ्रष्टाचार मुद्दामा स्वतन्त्र रुपमा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी भ्रष्टाचारको अभियोगबाट सफाइ पाउनासाथ मलाई सेवाबाट हटाउने विभागीय कारवाही स्वतः समाप्त भई स्वतः नेपाल सरकारको सेवामा वहाली हुने हुँदा यस्तो विषयको सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भई सकेको हुँदा पनि प्रस्तुत मुद्दा खारेज गरी सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विष्णुप्रसाद लामिछानेको पुनरावेदन अदालत पाटनमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

मिति २०३८।९।१२ मा म पुनरावेदकले हुलाक विभागमा पार्सल लिनलाई मञ्जूरनामा तथा इन्टिमेशन लिनसम्म गएको हो । उक्त समयमा छाापामारी सम्पूर्ण पार्सलहरूको मुचुल्का भएको छ । मैले कुनै पनि पार्सल बुझी लिएको छैन । मैले इन्टिमेशन दाखिला गरेको पार्सल यथावत् रही मुचुल्का समेत भएको कारणले गर्दा हराएको पार्सलको अभियोग मैले स्वीकार्नु पर्ने कुनै पनि अवस्था रहेको छैन । काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला बदर गरी अभियोग पत्र माग दावीबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी प्रत्येकरत्न ताम्राकारको पुनरावेदन अदालत पाटनमा परेको पत्र ।

प्रतिवादीहरूले गरेको बयान तथा छुट्टाएको पार्सल समेतका सबूद प्रमाणको समुचित मूल्याङ्कन नगरी भएको शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा पुनरावेदन गर्ने प्रतिवादीहरू बाहेकका वतन खुलेका अन्य प्रतिवादीहरूलाई छलफलका लागि भिकाई यी प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन परेको सूचना सरकारी वकील कार्यालय पाटनलाई दिई र वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन परेको सूचना पुनरावेदक प्रतिवादीहरू समेतलाई दिई नियानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०५८।१२।१९ को आदेश ।

यस अदालतको मिति २०५८।१२।१९ को आदेशानुसार प्रत्यर्थी खण्डमा उल्लिखित सम्पूर्ण प्रतिवादीहरूलाई अ.बं.२०२ नं.अनुसार म्याद जारी भएको नदेखिँदा पुनरावेदन गरेका म्याद जारी भै गएका बाहेक अन्य प्रतिवादीहरूलाई समेत म्याद जारी गरी भिकाई पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०५९।१२।१९ को आदेश ।

यसमा सरकारको स्वामित्वमा नै नआएको सम्पत्ति हिनामिना गरेको भनी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १२ को कसूरमा हदम्याद नलाग्ने भनी दफा २४क. बमोजिम मुद्दा चलाउन मिल्ने नदेखिँदा हदम्यादविहीन वादी नेपाल सरकारको आरोपबाट इन्साफ गरी प्रतिवादीहरूलाई कसूरदार ठहराएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला उल्टी भई आरोपपत्र नै खारेज हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६१।१२।१९ को फैसला ।

सरकारले पाउने राजस्व नलिई पार्सल छाड्नेको भनी आरोपपत्र परेको छ । मिति २०३८।१२।१२ गते प्रतिवादी शिवहरि सुवेदीबाट बरामद भएका घडीका व्याट्टीहरू भन्सार समेत नतिरी सम्बन्धित व्यक्तिहरूले लिएर जाने प्रकृतिका वस्तु नै होइनन् । त्यस्ता वस्तुमा लाग्ने राजश्व नतिरेर लिएर जानु तथा जान दिएबाट सरकारलाई गैरकानूनी हानि तथा लिएर जानेलाई अनुचित लाभ भएको कुरामा शंका छैन । प्रतिवादीहरूले त्यस्तो काम पटक-पटक गरेको कुरा १७३ थान पार्सल बेपत्ता पारेबाट स्पष्ट भएको छ । भ्रष्टाचार निवारण

ऐन, २०१७ को दफा ७, ८ र १३ ले सरकारलाई गैरकानूनी हानि पुऱ्याउने कामलाई भ्रष्टाचारको कसूर मानेको छ । प्रस्तुत विवादमा प्रतिवादीहरूको कामबाट सरकारलाई राजस्ववापत प्राप्त हुने रकम हानि भएको प्रष्ट देखिएको छ । सोही ऐनको दफा २४क. ले सरकारी सम्पत्ति हिनामिना गरी भ्रष्टाचार गरेकोमा हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गरेको छ, यस्तो अवस्थामा मुद्दाको तथ्यभित्र प्रवेश नै नगरी हदम्यादको आधार देखाई दावी खारेज गरी भएको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । यसरी सरकारलाई प्राप्त हुने राजस्व हिनामिना भएको स्पष्ट रूपमा देखिएको अवस्थामा पनि दाखिल हुन सक्ने राजस्व सरकारको सम्पत्ति भै सकेको हुँदैन भन्ने आधार लिई सरकारी सम्पत्ति हिनामिना भएको कुरामा हदम्यादको कारण देखाई आरोपपत्र खारेज गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला त्रुटिपूर्ण भएकोले बदर गरी प्रतिवादीहरूलाई शुरु अभियोग पत्र माग दावीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालत समक्ष परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा प्रतिवादीहरूलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ३, ७(१), १३ तथा २९ समेतको सजायको माग दावी गरिएकोमा हदम्याद नाघी अभियोग पत्र दायर भएको भनी मुद्दाको तथ्यभित्र प्रवेश नगरी हदम्यादको अभावमा अभियोग पत्र खारेज गरेको देखियो । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा २४(क) मा सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति हिनामिना वा दुरुपयोग गरेकोमा हदम्याद लाग्ने छैन भनी स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भैरहेको देखिन्छ । सो सम्बन्धमा यसै अदालतबाट पुनरावेदक नेपाल सरकार विरुद्ध दिनेशबहादुर श्रेष्ठ समेत भएको संवत् २०५५ सालको फौ.पु.नं.१९५२ को मुद्दामा मिति २०६२।२।२२ मा दफा २४(क) को सम्बन्धमा व्याख्या भै सकेको छ । सो दफा २४(क) को व्यवस्थाले पनि अरु दफाहरूमा हदम्यादको व्यवस्था स्पष्ट गरे पनि सरकारी सम्पत्तिको हिनामिना सम्बन्धमा हदम्यादको व्यवस्था राख्न नहुने भनी विद्यायिकाको इच्छा दफा २४(क) मा स्पष्ट हुँदा-हुँदै हदम्यादको कुरा उल्लेख गरी खारेज गरेको

फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको लागि प्रत्यर्थी भिकाई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेश भएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदी र विद्वान उपन्यायाधिवक्ता रेवतीराज त्रिपाठीले नेपाल सरकारको राजस्व दाखिला हुने रकम मिलेमतो गरी भ्रष्टाचार गरी प्रतिवादीहरूले आपूनुहरूलाई गैरकानूनी फाइदा र नेपाल सरकारलाई गैरकानूनी हानि पुऱ्याएकोले अभियोग पत्र दावीबमोजिम प्रतिवादीहरूलाई सजाय हुनुपर्नेमा अभियोग पत्र नै खारेज हुने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला बदर गरी पुनरावेदन पत्र बमोजिम होस् भनी तथा प्रत्यर्थी प्रतिवादी पक्षको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू कमलनारायण दास, हरिहर दाहाल, शम्भु थापा र अधिवक्ताहरू इन्द्र खरेल, शालिग्राम पाण्डे, राजु बस्नेत, राजु आचार्य, हरिश्चन्द्र सुवेदी समेतले २०३८ सालको वारदातमा मिति २०५१।१२।३ मा आरोपपत्र दायर भएको कुरा कानूनसम्मत छैन, त्यसका अलावा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ बमोजिम अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको स्थापनापश्चात् भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान एवं दायरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका तर्फबाट हुनुपर्ने वा उक्त आयोगले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको निकायले मात्र गर्नुपर्नेमा त्यसरी अधिकार प्रत्यायोजन नै नभई सकेको अवस्थामा विशेष प्रहरी विभागले दायर गरेको अभियोग पत्र नै त्रुटिपूर्ण हुँदा पुनरावेदन अदालत पाटनले सो अभियोग पत्र खारेज हुने ठहर गरेको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर होस् भनी गर्नु भएको बहससमेत सुनियो ।

दुवै पक्ष तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीरसमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा यसमा पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो वा होइन ? तथा पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ ? सो विषयमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा विदेशबाट आएका पार्सलहरू वैदेशिक हुलाक भन्सार कार्यालयका कर्मचारीहरूको मिलेमतोमा भन्सार जाँचपास नगरी नेपाल सरकारको राजस्व हिनामिना गरी प्रतिवादीहरूलाई फाइदा हुने तथा नेपाल सरकारलाई हानि नोक्सानी हुने समेतका कार्य गरेकाले प्रतिवादीहरूको उक्त कार्य भ्रष्टाचार निवरण ऐन, २०१७ को दफा ३, ७(१) र १३ बमोजिमको कसूरमा सोही दफाबमोजिम सजाय होस् भनी शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतमा अभियोग पत्र दायर भएकोमा शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतले प्रतिवादीहरू मध्ये केहीलाई अभियोग दावीबाट सफाइ दिने, केहीलाई जनही रु.५,००१।- जरीवाना गर्ने तथा केहीलाई जनही २१,०००।- र केहीलाई जनही २६,०००।- का दरले जरीवाना हुने ठहर गरी फैसला भएको देखिन्छ । सो फैसलाउपर नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत पाटन समक्ष पुनरावेदन पत्र पेश भएकोमा पुनरावेदन अदालत पाटनले हदम्याद नघाई अभियोग पत्र दायर गरेको भनी अभियोग पत्र नै खारेज गर्ने गरी गरेको फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालत समक्ष पुनरावेदन परी विपक्षी भिकाउने आदेश समेत भै निर्णयार्थ पेश हुन आएको देखिन्छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा राजस्ववापत तिर्नुपर्ने रकम तिरी नसकेको अवस्थामा पनि त्यस्तो अङ्क एवं रकमलाई राजस्व वा सरकारी सम्पत्ति मान्न मिल्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा नेपाल सरकारको ढुकुटीमा आई नसकेको रुपैयाँलाई यति रकम राजस्वमा दाखिल हुन सक्थ्यो भनी अनुमान गरी सरकारी सम्पत्ति मान्न मिल्ने देखिँदैन । कति वटा पार्सलवापत के कति रकम राजस्वमा आउन सक्थ्यो भन्ने कुरा सो रकम राजस्व खातामा दाखिला नभएसम्म यकीन गर्न सकिने विषय होइन । सबै पार्सलमा राजस्व तिर्ने पर्ने किसिमका सामान थिए वा थिएनन् भन्ने कुराको यकीन सोही सामानहरू हेरेर मूल्याङ्कन गरिएको बखत थाहा हुने कुरा हो । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरूले विदेशबाट आएको पार्सल जाँचपास नगराई वा भन्सार मूल्याङ्कन नगराई तथा राजस्व दाखिला समेत नगराई बर्द्धनयत साथ सामान बाहिर लगेको भनी आधारमा सरकारी सम्पत्ति हिनामिना

गरेको भन्ने आधारमा अभियोग लगाएको देखिन्छ । कस्तो सम्पत्ति सरकारी सम्पत्ति हुने र कस्तो सम्पत्ति निजी सम्पत्ति हुने भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा सरकारको हुकुटीमा प्राप्त हुनुपर्ने राजस्व वापतको रकम प्राप्त भै नसकेको भए पनि सरकारी सम्पत्ति मान्नु पर्दछ भनेर पुनरावेदकले जिकीर लिएको भए पनि कुन कानूनका आधारमा त्यस्तो सम्पत्ति सरकारी सम्पत्तिका परिभाषाभित्र पर्दछ भन्ने कुरा अभियोजन पक्षले देखाउन सकेको पाइदैन । साथै कुनै व्यक्तिले राजस्ववापत यति रकम तिर्नु पर्दछ भनी पहिले नै अनुमान गरी सो व्यक्तिको निजी सम्पत्तिको निश्चित भागलाई सरकारी सम्पत्ति भित्र पर्दछ भनी सम्झन मिल्ने समेत हुँदैन ।

३. नेपाल सरकारको राजस्व खातामा दाखिल भै नसकेको तर सो रकम राजस्वमा आउन सक्थ्यो भनी अनुमान गरी सो रकमलाई सरकारी सम्पत्ति मानी उक्त रकम हिनामिना गरेको भनी लगाइएको अभियोग पत्रतर्फ हेर्दा वैदेशिक हुलाकमा प्राप्त भएका पार्सलहरू निजी व्यक्तिले निजी व्यक्तिलाई पठाएको भन्ने देखिन्छ । उक्त पार्सलहरू सरकारको नाउँमा आएका नभई सरकारी निकाय हुलाक मार्फत् मात्र प्राप्त भएको र त्यस्तो पार्सलमा भन्सार महसूल लाग्ने वस्तु रहेको भए निश्चित रकम राजस्व उठाउनपर्नेसम्म देखिन्छ । सोका अलावा उक्त पार्सलहरू सरकारको सम्पत्ति भएको वा सरकारको नाउँमा आएको पार्सल हिनामिना गरेको भनी लेखाउन सकेको देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा पनि पार्सलका सामानहरू वापत राजस्व प्राप्त हुनुपर्नेमा राजस्व नउठाई उक्त सामानहरू बिना जाँचपास बाहिर पठाएको भनी अभियोग लगाएको देखिन्छ । सरकारी सम्पत्ति हिनामिना गरेको भनी अभियोग लगाउने पक्षले सबैभन्दा पहिले हिनामिना भएको सम्पत्ति सरकारी सम्पत्ति हो भन्ने कुरा स्थापित गर्न सक्नुपर्दछ । राजस्व खातामा दाखिला भै सकेको राजस्वलाई प्रतिवादीहरूले हिनामिना तथा नेपाल सरकारलाई हानि नोक्सानी पुऱ्याने वा दुरुपयोग गरेको भन्ने कुरा र दाखिला हुन सक्ने राजस्व असूलउपर नगरेको भन्ने कुरा बेग्ला बेग्लै कुरा देखिन्छ । दाखिला भैसकेको राजस्व नेपाल सरकारको सम्पत्ति

भएको मानिन्छ भने दाखिला हुन बाँकी रहेको सम्पत्तिलाई नेपाल सरकारको सम्पत्ति मानी हाल मिल्ने देखिँदैन ।

४. नेपाल सरकारको सरकारी सम्पत्ति वा सार्वजनिक सम्पत्ति वा नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको संस्थाको सम्पत्ति हिनामिना गरी भ्रष्टाचार गरेकोमा कुनै हदम्याद लाग्ने छैन । सो बाहेक अरु भ्रष्टाचारको कसूरमा विभागीय कारवाही समाप्त भएको मितिले ६ महिनाको र विभागीय कारवाही नभएकोमा अनुसन्धानको कारवाही शुरु भएको मितिले २ वर्षको हदम्याद हुनेछ भन्ने व्यवस्था तत्कालीन भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा २४क मा उल्लेख गरेको पाइन्छ । सो व्यवस्था बमोजिम सरकारी सम्पत्ति हिनामिना गरेको अवस्थामा जहिले सुकै पनि मुद्दा दायर गर्न पाउने भन्ने विधायिकी मनसाय रहेको देखिन्छ भने सरकारी सम्पत्ति हिनामिना बाहेकका अन्य भ्रष्टाचारसम्बन्धी कसूर गरेको व्यक्तिको हकमा उक्त कार्य भए गरेको मितिबाट हदम्याद शुरु भै दुई वर्षपछि वा विभागीय कारवाही शुरु भएको भए उक्त कारवाही टुङ्गिएको ६ महिनापछि सो विषयमा मुद्दा दायर गर्न मिल्ने देखिँदैन । प्रस्तुत मुद्दामा माथि विवेचित आधार एवं कारणबाट नेपाल सरकारको राजस्व खातामा दाखिला भै नसकेको रकमलाई सरकारी सम्पत्ति मान्न नमिल्ने भएपछि त्यस्तो सम्पत्ति हिनामिना गरेको भनी वारदात भएको दुई वर्ष पछि वा विभागीय कारवाही टुङ्गिएको ६ महिनापछि मुद्दा दायर गर्न मिल्ने समेत देखिएन ।

५. यस मुद्दामा वारदात भएको भनिएको मिति २०३८ साल कायम गरी सो सम्बन्धमा मिति २०५१ सालमा अभियोग पत्र दायर भएको देखिन्छ । वादी पक्षले नै २०३८ साललाई वारदात भएको साल कायम गरी सो भएको भण्डै १३ वर्षपछि अभियोग पत्र दायर गर्दा प्रतिवादीहरूले सरकारी सम्पत्ति हिनामिना गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ विपरीतको कसूर गरेको भनी अभियोग लगाएको देखिन्छ । राजस्व दाखिला नभैसकेको सम्पत्तिलाई सरकारी सम्पत्ति मान्न नमिल्ने भनि माथि विवेचना भै सकेको र सरकारी सम्पत्ति

हिनामिना गर्ने बाहेक अन्य प्रकारको भ्रष्टाचार गर्ने व्यक्तिलाई उक्त ऐनको २४क को व्यवस्थाबमोजिम दुई वर्ष वा विभागीय कारवाही भएको ६ महिनाभित्र मुद्दा दायर गरी सक्नुपर्ने भनी किटानी व्यवस्था भएको अवस्थामा प्रस्तुत मुद्दाको अभियोग पत्र सो दफा २४क ले व्यवस्था गरेको हदम्यादभित्रै परेको मान्न मिलेन ।

६. सोका अलावा प्रस्तुत मुद्दा अनुसन्धानकै क्रममा रहेको बखत नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ प्रारम्भ भएको देखिन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान र दायरी गर्ने अख्तियारी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई सुम्पेको देखिन्छ । सोही संविधानको धारा ९८(५) मा आयोगले मुद्दा चलाउने आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये कुनै काम कर्तव्य र अधिकार प्रमुख आयुक्त, आयुक्त वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधिनमा रही प्रयोग तथा पालना गर्न सक्ने गरी सुम्पन सक्ने व्यवस्था गरको देखिन्छ । उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ समेत बनी भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान एवं दायरीसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यहरू अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग वा आयोगले अधिकार प्रत्योजन गरेको निकाय बाहेक अन्यले गर्न मिल्ने देखिँदैन । प्रस्तुत मुद्दा विशेष प्रहरी विभागका तर्फबाट दायर भएको देखिन्छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको स्थापना भै सकेपछि आयोगले विशेष प्रहरी विभागलाई अधिकार प्रत्यायोजन नगरेसम्म भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दा सो निकायले अनुसन्धान एवं दायर गर्न पाउने हुँदैन । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले मिति २०५४।११।१८ को राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी काठमाडौं उपत्यकाभित्रका काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर जिल्लाको हकमा अख्तियारको दुरुपयोग गरेको विषयमा अनुसन्धान र तहकिकात गर्नको लागि विशेष प्रहरी विभागका मुख्य अधिकृतलाई तथा काठमाडौं उपत्यका बाहिरका जिल्लाको हकमा सम्बन्धित जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई

अधिकार प्रत्यायोजन गरेको देखिन्छ । उपरोक्त व्यवस्थाबमोजिम विशेष प्रहरी विभागको तर्फबाट २०५१ सालमा प्रस्तुत मुद्दा दायर हुँदा आफूलाई त्यस्तो अख्तियारी प्राप्त थियो भनी अभियोजन गर्ने निकायले देखाउन सकेको समेत पाइँदैन, साथै बहसका क्रममा नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित सरकारी न्यायाधिवक्ताहरूले समेत सो पुष्टि गर्न सकेको पाइँएन । यसरी आफूलाई संविधान एवं ऐन कानूनले अख्तियार नै प्रदान नगरेको अवस्थामा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको अभियोग पत्र नै रीतपूर्वक दायर भएको मान्न मिलेन ।

७. अतः माथि विवेचित आधार कारणहरूबाट नेपाल सरकारको स्वामित्वमा नै नआएको सम्पत्ति हिनामिना गरेको भनी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा २४क को जहिले सुकै पनि मुद्दा दायर गर्न मिल्ने सम्बन्धी व्यवस्था आकर्षित गरी प्रयोग हुनै नसक्ने कानूनको प्रयोग गरी कानूनले तोकेको हदम्याद नघाई दायर गरेको तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट अधिकार प्रत्यायोजन नै नभएको अधिकारविहीन विशेष प्रहरी विभागले दायर गरेको प्रस्तुत मुद्दाको आरोपपत्र नै खारेज हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६१।११।१९ को इन्साफ मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । प्रस्तुत मुद्दामा विपक्षी भिकाउने क्रममा यस अदालतबाट भएको आदेशमा उल्लेख भएको नजीर प्रतीत पत्र खोली राजस्व हिनामिना गरेकोसँग सम्बन्धित हुँदा सो मुद्दाको तथ्य र प्रस्तुत मुद्दाको तथ्यमा भिन्नता भएकोले उक्त नजीर यस मुद्दामा आकर्षित हुन सक्ने नदेखिँदा विपक्षी भिकाउने आदेशसँग सहमत हुन सकिएन । वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने देखिएन । प्रस्तुत मुद्दा दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.अवधेशकुमार यादव

इति संवत् २०६७ साल असोज ११ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत : रमेश ज्ञवाली, विमल पौडेल

निर्णय नं. ८५६२

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
संवत् २०६५ सालको CR-०५९६
फैसला मिति: २०६७।६।३।१

मुद्दा : भविष्यमा सरकारी जिम्मेवारीको पद
नदिन लेखी पठाउने ।

पुनरावेदक वादी: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान
आयोग, टंगाल

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: महोत्तरी जिल्ला, पशुपतिनगर
गा.वि.स.वडा नं.१ घर भई जनकपुर चुरोट
कारखाना लिमिटेड जनकपुरको
महाप्रबन्धक पदमा कार्यरत् श्यामकुमार
महतो

शुरु फैसला गर्ने :

मा.न्या.श्री हरिबाबु भट्टराई
मा.न्या.श्री भोलाप्रसाद खरेल
मा.न्या.श्री ओमप्रकाश मिश्र

- कुनै पनि प्रमाणबाट हानि नोक्सानी भएको प्रमाणित हुन नसकेको अवस्थामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सार्वजनिक पदमा आसीन पदाधिकारीलाई अनुचित त्रासमा पार्न वा तीप्रति आफ्नो एकलौटी प्रभुत्व कायम छ भन्ने देखाउन अनुचित हस्तक्षेपकारी निर्णय गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- ऐन कानूनमा कतै पनि उपयोगमा नरहेको सजाय किटान गर्न वा निवारण गर्न पाउने भन्ने अर्थ गर्न मिल्ने हुँदैन । सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद नदिनु भनेको भविष्यसम्म असर पर्ने गरी ठूलो कसूरको

परिणामस्वरूप सिर्जना हुने अयोग्यता हो ।
कुनै खास कसूर स्थापित गर्न नसक्ने तर
परिणाम भने ठूलो सिर्जना गर्न खोज्नु
आयोगको उद्देश्य एवं न्यायको
सिद्धान्तविपरीत हुने ।

(प्रकरण नं.६)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाविधक्ता
रेवतीराज त्रिपाठी

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमावली,
२०६१ को नियम २५(२)
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग
ऐन, २०४८ को दफा १२क

फैसला

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: विशेष अदालत
काठमाडौंबाट भएको फैसलाउपर वादीको तर्फबाट
विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा १७ बमोजिम
यस अदालतसमक्ष पुनरावेदन परी पेश भएको प्रस्तुत
मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

जनकपुर चुरोट कारखाना लि.को
महाप्रबन्धक श्यामकुमार महतोले भारतको
गुन्टुरबाट खरीद गरी ल्याएको WBR/LL ग्रेडको
१६,५०० के.जि.सुर्ति कारखानाबाट गुणस्तर परीक्षण
गरी प्रयोग गरिएको भएतापनि रितपूर्वकको टेण्डर
कोटेशन नगरी निजी व्यवहार जस्तै गरी
कारखानालाई हानि नोक्सानी हुने गरी सुर्ति खरीद
गरी ल्याएको अनुसन्धानबाट पुष्टि भएकोले निजलाई
भविष्यमा कुनै पनि सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद
नदिन अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन,
२०४८ को दफा १२क मुताबिक प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रपरिषद्को कार्यालयलाई लेखी पठाउने भन्ने
व्यहोराको आयोगको २०६४।१।२० को निर्णय ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन,
२०४८ को दफा १२क बमोजिमको सजाय गर्नको
लागि सोही ऐनको दफा ३ को अनुचित कार्यको

कसूर कायम गर्नुपर्ने बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था छ । म पुनरावेदकले उक्त ऐनको दफा ३ को कसूर गरेको छ भनी वादीको दावी छैन । दफा ३ को कसूर कायम नगराई दफा १२क बमोजिम सजाय गरेको सर्वथा त्रुटिपूर्ण छ । सुर्ति खरीद गर्दा गराउँदा के कुन व्यहोराबाट के कति रकम जनकपुर चुरोट कारखानालाई हानि नोक्सानी पुऱ्याएको छ । सो रकमको दावी वादीले लिएको छैन । यति रकम हानि नोक्सानी गरेको भन्ने वादीले मलाई आरोप नलगाएकोमा निर्णयकर्ताले आत्मनिष्ठ रूपमा कारखानालाई हानि नोक्सानी हुने गरी सुर्ति खरीद गरी ल्याएको भनी गरेको निर्णय बदरभागी छ । जनकपुर चुरोट कारखानाको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०६१ को नियम २५ को उपनियम (२) अनुसार रु.३०,००,०००/- सम्मको मालसामान कार्यकारी प्रमुखले खरीद गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था छ । उक्त नियमावलीको नियम २(घ) बमोजिम म पुनरावेदक महाप्रबन्धक नै कार्यकारी प्रमुख रहेको छ । उक्त आर्थिक प्रशासन नियमावली अनुसार रु.३०,००,०००/- सम्मको मालसामान खरीद गर्न पाउने अख्तियारवालाले भा.रु.६,१०,०००/- को मात्र सुर्ति खरीद गरेको छ । उक्त सुर्ति खरीद गर्दा Messrs. POLISETIY SOMASUNDARAM, HIND ENTERPRISES र SRI JAYALAKSHMI TOBACCO Co.Ltd. समेत ३ वटा सप्लायरबाट रितपूर्वकको कोटेशन लिएको छ । म पुनरावेदकले अपराध गरेकोले मलाई सजाय गरेको भनिएको छ । मलाई लगाएको आरोपको अपराध पुष्टि हुनको लागि बदनियत देखिनु पर्छ । बदनियतको अभावमा अपराध हुन सक्तैन । अतः अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले जिन्दगी भरी सार्वजनिक पदमा रहन अयोग्य हुने भनी कारवाही गर्ने गरी मिति २०६४।१।२० मा गरेको निर्णय त्रुटिपूर्ण हुँदा भूठा दावीबाट उन्मुक्ति प्रदान गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादीले विशेष अदालतमा दिएको पुनरावेदन पत्र ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६४।१।२० को निर्णय विचारणीय देखिँदा अ.बं.२०२ नं.बमोजिम सूचना दिई पेश गर्नु भन्ने विशेष अदालतको आदेश ।

कोटेशन लिई सुर्ति आपूर्ति गर्ने कार्य गरेको र प्रतिवादीको कार्यबाट कारखानालाई हानि नोक्सानी पुगेको अवस्थाको विद्यमानता रहेको नदेखिएको हुनाले अख्तियार दुरुपायोग अनुसन्धान आयोगको मिति २०६४।१।२० को निर्णय मिलेको नदेखिँदा बदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको विशेष अदालत काठमाडौँको फैसला ।

जनकपुर चुरोट कारखानाले रितपूर्वक कोटेशन गरी खरीद गरेको दरभन्दा धेरै बढी दरमा WBR/LL ग्रेडको १६५०० के.जि.सुर्ति प्रत्यर्थीले भारतबाट खरीद गरी ल्याएको र उक्त सुर्तिको रकम कारखानाबाट भुक्तानी भई नसकेकोले सो सुर्तिको प्रति के.जि. भा.रु.२२।४१ का दरले मात्र भुक्तानी गर्न निर्देशन दिने र रितपूर्वकको टेण्डर कोटेशन नगरी निजी व्यवहार सरह कारखानालाई हानि नोक्सानी हुने गरी सुर्ति खरीद गरी ल्याएको अनुसन्धानबाट पुष्टि भएकोले प्रतिवादीलाई भविष्यमा कुनै पनि सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद नदिन अख्तियार दुरुपायोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२क अनुसार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा लेखी पठाउने भनी आयोगबाट निर्णय भएको हो । प्रत्यर्थीले WBR/LL ग्रेडको सुर्ति खरीद गरेको भन्ने तथ्यमा विवाद छैन । तर निजले कारखानामा पेश गरेको तीनवटा कोटेशनहरू WBR/RL ग्रेडका सुर्तिसँग सम्बन्धित छन नकि WBR/LL ग्रेडसँग । यस्तो अवस्थामा कोटेशन मिसिल संलग्न रहेको भन्ने आधारमा आयोगको निर्णय बदर गरी भएको फैसला विल्कूलै त्रुटिपूर्ण छ ।

सुर्तिको मूल्य भुक्तानी गरी कारखानालाई हानि नोक्सानी पुगेको अवस्था नरहे पनि प्रत्यर्थीको उल्लिखित कार्य कारखानालाई हानि नोक्सानी पुऱ्याउने उद्देश्यले प्रेरित थियो भन्ने कुरा स्थापित भै सकेको छ । यस अवस्थामा आयोगबाट भएको निर्णय बदर गरी भएको विशेष अदालत काठमाडौँको फैसला प्रत्यक्ष त्रुटिपूर्ण हुँदा सो फैसला बदर गरी आयोगको निर्णय सदर कायम गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको पुनरावेदन पत्र ।

नियमबमोजिम पेश भएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाविधक्ता रेवतीराज त्रिपाठीले प्रतिवादी श्यामकुमार महतोले कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन नगरी कम गुणस्तरको सुर्ति खरीद गरी जनकपुर चुरोट कारखानालाई हानि नोक्सानी पुग्ने कार्य गरेकाले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२क बमोजिम प्रतिवादीलाई भविष्यमा कुनै सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद नदिनको लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा लेखी पठाउने गरी भएको आयोगको निर्णयमा कुनै त्रुटि नभएकोमा बिना आधार सो निर्णय बदर गरी भएको विशेष अदालत काठमाडौंको फैसला बदर गरी आयोगको मिति २०६४।१।२० को निर्णय सदर हुनुपर्दछ भनी गर्नु भएको बहस सुनी मिसिल संलग्न कागज प्रमाण अध्ययन गरी विशेष अदालतबाट भएको निर्णय मिले नमिलेको के रहेछ ? हेरी निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, जनकपुर चुरोट कारखानाका महाप्रबन्धक श्यामकुमार महतोले भारतको गुन्डुरबाट खरीद गरी ल्याएको WBR/LL ग्रेडको १६५०० के.जि. सुर्ति कारखानाबाट गुणस्तर परीक्षण गरी प्रयोग गरिएको भएता पनि रितपूर्वकको टेण्डर कोटेशन नगरी प्रतिवादीले निजी व्यवहार जस्तै गरी सुर्ति खरीद गरेको कार्यबाट कारखानालाई हानि नोक्सानी पुगेकोले प्रतिवादीलाई भविष्यमा कुनै सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद नदिन अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२क मुताविक प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा लेखी पठाउने गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट मिति २०६४।१।२० गते निर्णय भएको देखिन्छ । आयोगको सो निर्णयमा प्रतिवादीउपर मूल रूपमा टेण्डर कोटेशन केही नगरी कारखानाको लागि सुर्ति खरीद गरेको र सो कार्यबाट कारखानालाई हानि नोक्सानी पुगेको भनी आरोप लगाएको देखिन्छ । आयोगको निर्णयमा कारखानाले खरीद गरेको सुर्तिको गुणस्तर सम्बन्धमा प्रश्न उठाएको वा कम गुणस्तरको सुर्ति प्रतिवादीले खरीद गरेको भन्न सकेको नदेखिँदा

सुर्तिको गुणस्तर सम्बन्धमा चर्चा गर्नुपर्ने देखिएन । सुर्ति खरीद गर्दा अपनाउनु पर्ने प्रक्रियागत कुरालाई नै मुख्य आधार बनाई आयोगले निर्णय गरेको देखिँदा प्रतिवादीले कानूनबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरी सुर्ति खरीद गरेका रहेछन् वा कानूनले तोकेको प्रक्रिया अवलम्बन नगरी सुर्ति खरीद गरेका रहेछन् भनी सर्वप्रथम हेर्नुपर्ने देखिन आयो ।

३. जनकपुर चुरोट कारखानाको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०६१ को नियम २५ को उपनियम (२) मा ३०,००,०००।- सम्मको माल सामान कार्यकारी प्रमुखले खरीद गर्न सक्ने र कारखानाको महाप्रबन्धक नै कार्यकारी प्रमुख हुने नियमावलीको व्यवस्था अनुसार नै भा.रु. ६,१०,०००।- को मात्र सुर्ति खरीद गरेको भनी प्रतिवादीले विशेष अदालतसमक्ष पुनरावेदन गर्दा जिकीर लिएको देखिन्छ । प्रतिवादीको सो जिकीरलाई आयोगले खण्डन गर्न सकेको देखिँदैन । तसर्थ कारखानाको महाप्रबन्धकको हैसियतले प्रतिवादीले खरीद गरेको सुर्ति अधिकार नै नभएको अधिकारीले खरीद गरेको भन्न सकिएन । Messrs. POLISETIY SOMASUNDARAM, HIND ENTERPRISES र SRI JAYALAKSHMI TOBACCO CO. Ltbd:.. समेतका सप्लायरबाट कोटेशन लिई सबैभन्दा उपयुक्त सुर्ति आपूर्ति गर्ने आदेश दिएको भनी प्रतिवादीले आयोग समक्ष गरेको बयानमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । ती दरभाउ पत्र मिसिल संलग्न रहेको देखिँदा कोटेशन नगरी व्यक्तिगत व्यवहार सरह सुर्ति आपूर्तिको निर्णय गरेको भन्ने आयोगको पुनरावेदन जिकीर स्वयंमा खण्डित भइरहेको देखिन्छ ।

४. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १२क बमोजिम आयोगले प्रतिवादीलाई भविष्यमा कुनै सार्वजनिक पदको जिम्मेवारी नदिन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमक्ष लेखी पठाएको देखिन्छ । सो दफा १२क मा सार्वजनिक संस्थालाई हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा त्यस्तो हानि नोक्सानी सम्बन्धित व्यक्तिबाट भरी भराउ गर्न वा अन्य आवश्यक कारवाही गर्न सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई लेखी पठाउन सक्ने अधिकार आयोगमा निहित रहेको पाइन्छ । आयोगले दफा १२क प्रयोग गर्नको लागि सार्वजनिक

पदमा आसिन व्यक्तिको कामकारवाहीबाट सार्वजनिक संस्थालाई प्रत्यक्षतः हानि नोक्सानी पुगेको कुरा वस्तुगत रूपमा देखिनु पर्दछ। कुनै पनि प्रमाणबाट हानि नोक्सानी भएको प्रमाणित हुन नसकेको अवस्थामा आयोगले सो कानूनी व्यवस्था प्रयोग गर्न मिल्ने देखिंदैन। प्रस्तुत मुद्दामा आयोग स्वयंले प्रतिवादीको क्रियाबाट जनकपुर चुरोट कारखानालाई हानि नोक्सानी पुगेको छ भनी जिकीर लिन सकेको छैन। यस्तो अवस्थामा सार्वजनिक पदमा आसिन पदाधिकारीलाई अनुचित त्रासमा पार्न वा ती प्रति आफ्नो एकलौटी प्रभुत्व कायम छ भन्ने देखाउन अनुचित हस्तक्षेपकारी निर्णय गर्न मिल्ने हुँदैन।

५. मूलतः अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको स्थापना सार्वजनिक पदाधिकारीबाट अख्तियारको दुरुपयोग हुन नदिई सुशासन कायम गर्ने पुनित उद्देश्यले भएको पाइन्छ। विश्वका अन्य मुलुकमा समेत त्यस्तै उद्देश्यले यस्ता आयोगको स्थापना गर्ने गरिएको पाइन्छ। यस्तो पवित्र उद्देश्यका साथ स्थापना भएको आयोग स्वयंले नै आफूलाई प्राप्त अधिकारभन्दा बढी अधिकार प्रयोग गर्दछ वा आफैले अख्तियारको दुरुपयोग गर्दछ होला भनी अनुमान गर्न सकिँदैन, नत अन्यन्त पूर्वाग्रही भै आयोगबाट निर्णय हुने गर्दछ भन्ने कुरा कल्पना गर्न सकिँदैन। कुनै पनि निकायको स्थापना जुन उद्देश्यले हुने गर्दछ सोको कार्य समेत सोही उद्देश्य सफल पार्ने दिशामा अग्रसर हुन्छ भन्ने अनुमान गरिन्छ।

६. ऐनको दफा १२क को अन्तिम वाक्यांशमा अन्य आवश्यक कारवाही गर्न सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई लेखी पठाउन सक्ने देखिएता पनि सोबमोजिम लेखी पठाउन हानि नोक्सानी पुऱ्याएको कुरा स्थापित भएकै हुनुपर्ने देखिन्छ। अन्यथा आवश्यक आदेश दिने भन्ने कानूनलाई साहारा लिई कारवाहीको आदेश जारी गर्न मिल्ने हुँदैन। यस प्रकारको आदेश गर्दा आदेश गर्ने संस्थाले संयम र विवेकसाथ आवश्यक र औचित्य विचार गर्नु पर्दछ। आफूले गरेको आदेशबाट कानूनी सीमाको उल्लंघन नगरेको तथा विषयवस्तुको आवश्यकताअनुसार उपयुक्त कार्य गरेको भन्ने कुरा व्यवहारबाट देखिनु पर्दछ। ऐन कानूनमा कतै पनि उपयोगमा नरहेको सजाय किटान गर्न वा निवारण

गर्न पाउने भन्ने अर्थ गर्न मिल्ने हुँदैन। सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद नदिनु भनेको भविष्यसम्म असर पर्ने गरी ठूलो कसूरको परिणाम स्वरूप सिर्जना हुने अयोग्यता हो। प्रतिवादीउपर कुनै खास कसूर स्थापित गर्न नसक्ने तर परिणाम भने ठूलो सिर्जना गर्न खोज्नु आयोगको उद्देश्य एवं न्यायको सिद्धान्त विपरीत हुने हुन्छ। ऐनमा उल्लिखित आवश्यक आदेश दिन सक्ने प्रावधान भनेको आयोगलाई मनपरी गर्न छूट दिएको संगीन हतियार भने किञ्चित होइन।

७. प्रचलित कानूनको प्रक्रिया र कसूर वा सजायको पद्धतिको समग्रमा अनदेखा गरी मनपरी रूपमा कसैको अयोग्यता तोकै हिड्ने छूट कानूनले आयोगलाई दिएको छैन। आयोगले आफूलाई प्रदत्त कानूनबमोजिमको अधिकारलाई उचित एवं मर्यादित ढंगले निर्धारण गरी प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्यथा आयोग आफ्नो उद्देश्यप्रति नै विचलित हुन जाने सम्भावना रही रहन्छ, जुन उचित हुँदैन।

८. प्रतिवादीलाई भविष्यमा कुनै सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद नदिनु भनी निर्देशनको रूपमा लेखी पठाएको नभै कारवाहीकै रूपमा लेखी पठाएको देखिँदा आयोगले दफा १२क को क्षेत्रलाई अति बिस्तारित रूपमा प्रयोग गरेको देखिन आयो। जुन दफा १२क कै भावना एवं मर्मविपरीत देखिन आउँछ।

९. अतः उल्लिखित आधार कारणहरूले गर्दा प्रतिवादी श्यामकुमार महतोलाई भविष्यमा कुनै सार्वजनिक जिम्मेवारीको पद नदिनु भनी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा लेखी पठाउने गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट मिति २०६४।१।२० मा भएको निर्णय मिलेको नहुँदा सो निर्णय बदर गरी भएको विशेष अदालत काठमाडौंको फैसलामा कुनै त्रुटि नदेखिँदा सो फैसला सदर हुने ठहर्छ। वादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६७ साल असोज ३ गते रोज १ शुभम्
इजलास अधिकृत : रमेश ज्ञवाली

निर्णय नं. ८५६३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
२०६४ सालको दे.पु.नं. ३५६
फैसला मिति: २०६६।१२।१०।३

मुद्दा :- धर्मलोप ।

पुनरावेदक वादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं. २७ बस्ने
ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधर
विरुद्ध
प्रत्यर्थी प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं. २७ असन
नैकन्तला बिहारटोल बस्ने रेशमान तुलाधर
समेत

शुरु फैसला गर्ने:

मा.न्या. श्री विनोदमोहन आचार्य

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या. श्री दुर्गाप्रसाद उप्रेती

मा.न्या. श्री जगदीश शर्मा पौडेल

- गुठीका गुठियारहरूको प्रमुख उद्देश्य अधिदेखि चली आएको पूजाआजा चलाई सामूहिक रूपले थिति बन्देजअनुसार भोग चलन गर्न पाउनेसम्म हुन्छ। गुठीको सम्पत्ति नासी, मासी वा खण्डीकरण गरी गुठीको सनातनदेखिको अस्तित्वलाई लोप गर्नु गुठीको उद्देश्य एवं मान्यताविपरीत हुने ।
- गुठीको एउटै जग्गा एकाको नाउँमा हक कायम हुँदा गुठी कायम हुने र अर्काको नाउँमा हक कायम हुँदा गुठी नहुने भनी अर्थ गर्न समेत मिल्दैन । अतः उक्त जग्गाको साविकको हकको स्रोत एवं २०५४ सालमा

भएको मिलापत्र समेतबाट वादी प्रतिवादीहरू दुवै पक्षको हक कायम भएको जग्गाको साविकको स्रोत र स्रेस्ता नै परिवर्तन हुने आधार नदेखिँदा सो जग्गा गुठी नै कायम हुने गरी जग्गाको आयस्ताबाट सनातनदेखि चली आएको पर्व पूजालाई निरन्तरता दिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- गुठीको मूल उद्देश्यलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी गुठियारले गुठीको सम्पत्तिउपर आफ्नो दायित्व बोध गर्नसम्म मिल्ने देखिए तापनि गुठीलाई नै मास्ने वा गुठीको मान्यता र प्रयोजनविपरीत हुने कुनै कामकारवाही गर्न गुठियार स्वतन्त्र हुन्छन् भन्न गुठीको जग्गाको प्रकृतिबाट समेत नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- गुठियारहरू मध्ये कसैको भाग बाँकी राखी बाँकीले तजवीज गर्दै जाने गर्दा कालान्तरमा गुठीको एकत्व जोगाउन नसक्ने गरी खण्डित र विलय हुने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ । गुठीको सम्पत्तिको संरक्षण र गुठियारहरूको हितको संयुक्तता नै गुठीको मुख्य मर्म हुन्छ । गुठीको सम्पत्ति क्षयीकरण गुठीको उद्देश्यभित्र पर्न सक्दैन । आफूखुशी गुठीको जग्गा विक्री गर्ने कार्यले गुठीको आधारभूत प्रयोजन समाप्त हुन जाने ।

- कुनै एक पक्षले मात्र अर्को पक्षको सहमतिबेगर गुठी जग्गामध्ये केही भागको हकमा गुठी जग्गा रैकरमा परिणत गरी अक्षयकोष खडा गर्ने र केही भागको हकमा गुठी जग्गा नै यथावत् राखी गुठी जग्गा खण्डिकरण गरी रुपान्तरण गर्न मिल्ने देखिएन । यस्तो विषयमा प्रचलित कानूनबमोजिम गुठीको उद्देश्यविपरीत नहुने गरी गुठियारहरूबाट उपयुक्त निर्णय गर्न सकिने भएतापनि गुठियारहरू नै विभाजित भई गुठीको सम्पत्ति नै खण्डित गरी विभिन्न रूप दिन नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.८)

- गुठी सञ्चालन गर्ने उद्देश्य र प्रयोजनको निमित्त आफ्ना पूर्खाहरूद्वारा राखिएको जग्गा मिलापत्रबाट नै हक छुट्टी सकेको अवस्थामा सोही जग्गाउपर नामसारी दा.खा. समेतको दावी लिई पुनः विवाद सिर्जना गर्नु गुठीको उद्देश्यविपरीत हुन जाने ।

(प्रकरण नं.११)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री विश्वप्रकाश भण्डारी र श्री मुक्ति प्रधान प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री बद्रीप्रसाद शर्मा र श्री सुशीलकुमार पन्त अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

फैसला

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यस अदालतमा पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

हाम्रा पिता पूर्खाले विभिन्न गुठी चलाउन राखेका जग्गाहरू मध्ये नापी हुँदा निजी गुठी जनिई विपक्षीको नाउँमा नाप नक्सा भएको काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.२०(घ) कि.नं.५९ र ६० को क्षेत्रफल क्रमशः २-०-० र १-७-० जग्गा कुलधर १, हर्क नारा १, भाजुमनी १ र हेलथकू उदासनी १, समेतका नाममा दर्ता रहेकोमा हेलथकूको निधन पश्चात् निजको हकमा निजको छोराहरू मेरा पिता जगततरत्न १ र विपक्षीमध्येका काका रेशमान १ समेतका २ जनाको हक स्थापित भएको थियो । उहाँहरूको बीचमा मिति २०१०।२।२७ मा अंशबण्डा हुँदा अबण्डा गोश्वारा राखिएको थियो । मेरो पिताको २०३३।४।११ मा निधन भएपश्चात् मालपोत कार्यालय काठमाडौंबाट मिति २०३८।१०।८ मा निर्णय गराई उक्त जग्गा विपक्षी काका रेशमानले आफ्नो नाउँमा मात्र नामसारी दर्ता गराई लिए । उक्त जग्गाको विषयमा अदालतमा निर्णय दर्ता बदर हक कायम, जालसाजी, लिखत बदर समेत मुद्दा चलेकोमा उक्त जग्गा ८ भागको १ भाग म फिरादी समेतका नाउँमा हक कायम दर्ता गर्ने गरी

निजी गुठी यथावत कायम राखी मिति २०५४।१०।१५ मा मिलापत्र भएको थियो । मिलापत्रअनुसार म फिरादीको हक स्वामित्व निहित रहेको कि.नं. ५९ र ६० को २ कित्ता जग्गाको आयस्ताबाट पूर्खौली “दँपा गुठी” को गुठीयारहरूले प्रत्येक वर्ष श्रावण महिना भरी आ-आफ्ना स्वर्गीय पूर्खाहरूको सम्भनामा “आर्यमहाप्रतिसरा महाविधाराजमहामान” शुत्र भन्ने अर्को “आर्यमहासाहसुप्रमर्द्धनी” को महायान सुत्रको पूजा पाठ गर्ने र वहा: पूजा सिन्हापूजा गर्ने र अन्तमा समापन पूजा आफैले एकलौटी खाने । काठमाडौं जिल्ला अदालतमा भएको मिलापत्रअनुसार गुठी कायम नगरी निजी गुठी पनि नजनाई स्थाई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा लिई विक्री वितरण गर्ने ग्राहक खोजी हिड्ने आदि कार्य विपक्षीहरूले गरी रहनु भएको, गुठीको महलको ३ नं. मा वेचबिखन दानदातव्य गरी वा जम्मै भोग धितो राखी वा लिखत बमोजिमको काम समेत नगरी धर्मलोप गर्नु हुँदैन । सन्तान हकदारहरूले लिखत बमोजिमको काम चलाएन वा खान पाउने शेष भोग धितो देखि वाहेक वेचबिखन दानदातव्य र अरु जम्मै गुठी वेच लिखत दानदातव्य वा भोग धितो समेत गरी धर्मलोप गर्नु भने त्यसलाई सो गुठीको पालो आउँदैन र ऐ. को ४ नं. मा धर्मलोप गर्नेलाई खारेज गर्ने र ऐ. का ६ नं. मा गुठीयारले गुठीको सम्पत्ति नासे मासेकोमा धर्मलोप गरेको ठहर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था छ । विपक्षीहरू उपर उक्त जग्गा विक्री वितरण गर्न लागेकोले रोक पाउँ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनमा निषेधाज्ञा मुद्दा कारवाहीयुक्त अवस्थामा छ । मैले नै हालसम्म उक्त जग्गाको आयस्ताबाट गुठी पूजापाठ गरी धर्मसंस्कार अनुसार गुठी सञ्चालन गरी आइरहेको छु । गुठीको पूजापाठ नगरी आफ्नो धर्म संस्कार लोप गर्ने विपक्षीहरूको कार्यलाई गुठीको महलको ३, ४ र ६ नं. अनुसार धर्मलोप ठहर्‍याई निजहरूलाई गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ अन्तर्गत हदै सम्मको सजाय गरी उक्त कि.नं. ५९ र ६० समेतका २ कित्ता निजी गुठीको म फिरादी समेतका धर्मलोप नगर्नेहरूको नाममा दर्ता हुने ठहर्‍याई नामसारी गरी हक इन्साफ गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरको फिराद दावी ।

विपक्षी निवेदक भई दिएका निषेधाज्ञा मुद्दा र प्रस्तुत फिराद समेत तत् तत् अदालतमा विचाराधीन अवस्थामा रहेका छन् । फिरादमा उल्लिखित कि.नं. ५९ र ६० को जग्गा गुठी जनिई विपक्षीको भाग हिस्सा जति अंकित भएको भन्ने कुरा फिरादमा स्वीकार गरिएको छ । निजी गुठीको काम श्रावण महिनामा दँपा गुठीका गुठीयारहरूले आलोपालोमा “आर्यमहाप्रतिसार महाविधाराज महायान सुत्र” भन्ने र अर्को “आर्यमहासारा सुप्रदर्मीनी महायान” शुत्रको पाठ गरी अन्तमा समापन पूजागर्ने कार्य हामीले गरी आएका छौं । विपक्षीबाट सर्वप्रथम आफ्नो हक र गुठी नदेखाई नजनाई अन्यथा गर्न लागे भनी मालपोत कार्यालयलाई र त्यस जग्गामा हाल नगर विकास योजना लागू भएकोले सो समेतलाई प्रत्यर्थी कायम गरी हामी समेतका उपरमा मुद्दा नं. ४२९ को निषेधाज्ञा मुद्दा पुनरावेदन अदालतमा विचाराधीन छ । ती मुद्दामा अन्तरिम आदेशको माग भएकोमा हामीलाई समेत बोलाई छलफल हुँदा अन्तरिम आदेश भएन । वादी हुने विपक्षीले आफ्नो दावी प्रमाणित गर्न सक्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था प्रमाण ऐन, २०३९ को दफा २६ मा छ । सो बमोजिम कुन सालमा कसले के गरे ? भन्न नसकी गुठीको काम सम्पन्न श्रावणमा भएपछि पौषमा सो मुद्दा उक्त विविध कारणले दिएको समेतको आधारबाट अ.व. १८० नं. बमोजिम खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी रेशमान तुलाधर समेतको प्रतिउत्तर जिकीर ।

“दँपा गुठी” वादी पक्ष ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरले चलाई आएको, आयस्था पनि वहाँले नै लिई रहनु भएको छ । देवता गुठी सञ्चालन गर्ने ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरको घरमा छ, थाहा भएअनुसार लगातार ५ वर्ष ज्ञानेन्द्ररत्नले गुठी चलाउँदै आई रहनु भएको छ । प्रतिवादीहरूले गुठी सञ्चालन गरेका छैनन् । निजहरूले गुठीबाट भएको आयस्था गुठीमा नलगाएकोले वादी ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरले गुठी चलाउँदै आएको हो । मैले सुन्नामा आए अनुसार प्रतिवादीहरूले निजी गुठीको जग्गा विक्री गर्न खोजेको हो । निजी गुठीको जग्गा विक्री गर्न खोज्नु आफ्नो गुठी नचलाउनु धर्मलोप नै हो भन्ने समेत व्यहोराको वादीका साक्षी गोर्की श्रेष्ठले गरेको बकपत्र ।

विवादित जग्गा आ-आफ्नो पालामा गुठी सञ्चालन गर्ने हो र गर्दै आइरहेको छ, श्रावण महिनामा बुद्ध भगवानको पूजा गर्दै आएको हो । यसमा कुनै धर्मलोप गर्ने कार्य गरेको छैन । वादी ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरले नै आफ्नो पालामा भै भगडा गर्दै आएको र विवादित गुठीको नाम दँपा हो कति बटा देवता छन् मलाई थाहा छैन । यो चाहीं पूर्खाहरूको पूजा गर्नको लागि राखिएको जग्गा हो । त्यस मध्ये रेशमान तुलाधरको आधा भाग खाने ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधर, महेन्द्ररत्न तुलाधर र ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरको आमा हुनुहुन्छ । म गुठीमा भोज खान गएको छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीका साक्षी राजकुमार अमात्यले अदालतमा गरेको बकपत्र ।

यी प्रतिवादीहरूले उक्त दँपा नामका निजी गुठीको महलको ३ र ४ नं. एवं गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ बमोजिम दँपा निजी गुठी धर्मलोप गरेको ठहर्छ । यी प्रतिवादीहरूलाई सो गुठी पूर्ववत् रूपमा सञ्चालन गर्न र गर्न लगाउनु पर्ने हुँदा जरीवानातर्फ अरु केही बोलिरहनु नपर्ने ठहर्नुका साथै साविक कि.नं. ५९ र ६० हाल कि.नं. ७७ र १२०९ को जग्गा दर्ता गरिपाउँ भन्ने वादीको अर्कोदावी रहे तर्फ हेर्दा, सो जग्गामा हाल पनि यी वादीको दर्ता एवं केही हक निहित रही रहेकै देखिँदा त्यस तर्फको फिराद वादीका हकमा अरु विचार गरी रहन नपर्ने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६३।१।१९ को फैसला ।

मेरो फिराद दावी अनुसार धर्मलोप गर्ने विपक्षीहरूलाई गुठीको पालो नपाउने गरी हटाउनु पर्नेमा सो नगरी दँपा गुठीमा यथावत गुठियार रहने भनी भएको शुरुको फैसला कानूनसम्मत छैन । विपक्षीहरूको हक स्वामित्व तथा दर्ता खारेज गरी धर्मलोप नगर्ने म फिरादीको नाउँमा मात्र नामसारी दा.खा. दर्ता गरिनु पर्नेमा सो नहुने ठहर्नुको शुरुको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । मेरो नाउँमा पूरै जग्गा दर्ता नहुने ठहराएको हदसम्म शुरुको फैसला बदर गरी मेरो फिराद दावीअनुसार गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदक वादी डा. ज्ञानेन्द्ररत्न तुलाधरको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

शुरु जिल्ला अदालतले हामीलाई हराई गरेको फैसलामा चित्त बुझेन । विपक्षीको हाँगाको १/८ भाग यथावत राखी हागो ७/८ भागका हामीले सञ्चालनको व्यवस्थाको लागि सरकारी नीति निर्देशनभित्र रही सरकारी कार्यालय मालपोतबाट नै अक्षयकोष व्यवस्था गरी सट्टा पट्टाको लिखत पास गरी अक्षय कोष राखी त्यसको आयस्ताबाट आफ्नो गुठीको नित्यकर्म पाठपूजा चलाई आएका छौं । हामीले धर्मलोप गरेको ठहर गरेको शुरुको फैसला मिलेको छैन । हामीलाई हराइएको हदसम्म शुरुको फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रेशमान तुलाधर समेतको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा शुरुको फैसलाउपर दुवै पक्षको पुनरावेदन परेको हुँदा एक पक्षको पुनरावेदन अर्को पक्षलाई परस्पर सुनाई लगाउका मुद्दा साथै राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालतको आदेश ।

जग्गा प्रशासन निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्था अपनाएर निजी गुठीको नित्य पाठपूजा समेतको व्यवस्थालाई कायमै राखी आफ्नो हक हिस्साको जग्गा रैकर परिणत गरी विक्री वितरण गरेपनि मूलधन मास्न नपाउने गरी अक्षयकोषको व्यवस्था गरेको हुँदा सो कोषबाट प्राप्त हुने व्याज लगायतका आयबाट निजी गुठीको साविक बमोजिम धार्मिक पाठपूजा लगायतका कार्य सञ्चालन हुन सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । अतः निज प्रतिवादीहरूको कार्यले धर्मलोप भएको नदेखिनुको साथै मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रको विपरीत समेत भएको अवस्था नदेखिँदा धर्मलोप गरे भन्ने वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याई फैसला गर्नुपर्नेमा धर्मलोप गरेको ठहर्‍याएको हदसम्म शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।५।१ मा भएको फैसला मिलेको नदेखिँदा सो हदसम्म शुरु फैसला उल्टी भई धर्मलोपको वादी दावी पुग्न सक्दैन । साथै धर्मलोप गरेको नठहरेकाले पुनरावेदक वादीको प्रतिवादीहरूलाई गुठीको पालोबाट हटाई पाऊँ भन्ने समेतको वादी पक्षको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन भन्ने व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६४।३।१० गतेको फैसला ।

काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६३।५।१ को फैसला उल्टी हुने र मेरो पुनरावेदन जिकीर पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६४।३।१० को फैसला गैरकानूनी एवं त्रुटिपूर्ण छ । विपक्षीहरूले आफ्ना पिता पूर्वार्खले सञ्चालन गरी आएको “दँपा गुठी” को निजी गुठीको विवादित जग्गाको आयस्ताबाट गुठी सञ्चालन नगरी नासेर, मासेर जग्गा विक्री वितरण गरी व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि खर्च गरेको कार्यलाई विपक्षीहरूले धर्मलोप गरेको मान्नु पर्दछ, अतः काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६३।५।१ को फैसला उल्टी गरी मेरो पुनरावेदन जिकीर पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६४।३।१० को त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी काठमाडौं जिल्ला अदालतले विपक्षीहरूले धर्मलोप हुने ठहर्‍याएको फैसला सो हदसम्म सदर कायमै राखी विपक्षीहरूलाई गुठीको पालोबाट नहटाउने, जरीवाना नगर्ने र मेरो नाउँमा उक्त २ कित्ताको पुरै जग्गा दर्ता नहुने ठहर्‍याएको हदसम्म काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला बदर गरी फिराद दावी अनुसार विपक्षीहरूलाई उक्त गुठीबाट हटाई धर्मलोप गरेको हदसम्म जरीवाना समेत गरी विवादित कि.नं. ५९ र ६० को २ कित्ता पुरै जग्गा धर्मलोप नगर्ने गुठीयार म पुनरावेदकको नाउँमा मात्र नामसारी दा.खा. दर्ता हुने ठहर्‍याई हक इन्साफ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदक/वादीको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा यस अदालतको विशेष इजलासबाट अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा समेत विरुद्ध नेपाल सरकार समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश समेतमा प्रतिपादित सिद्धान्त प्रस्तुत मुद्दाको विवादमा आकर्षित हुने हो वा होइन ? भन्ने प्रश्नको व्याख्या हुनुपर्ने भई पुनरावेदन अदालतको फैसला विचारणीय देखिँदा प्रत्यर्थी भिकाई आएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६६।३।२१ गतेको आदेश ।

नियमानुसार पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता विश्व प्रकाश भण्डारी र मुक्ति प्रधानले विवादित कि.नं. ५९ र ६० का २ कित्ता जग्गा

गुठीको हो भन्नेमा विवाद छैन । जगत रत्न र रेशमान बीच २०१०।२।२७ मा अंशबण्डा हुँदा केही जग्गा अबण्डा गोश्वारामा राखिएको थियो । विवादित जग्गा त्यही अबण्डा जग्गा हो, उक्त जग्गा विपक्षी/प्रतिवादी रेशमान तुलाधरले मिति २०३८।१०।८ मा मालपोत कार्यालय काठमाडौँबाट निर्णय गराई आफ्नो नाउँमा मात्र नामसारी दर्ता गराएकाले विपक्षीहरू उपर काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा निर्णय दर्ता बदर हक कायम, लिखत दर्ता बदर र जालसाजी समेतका मुद्दा चलेकोमा उक्त जग्गाको ८ भागको १ भाग मेरो पक्षले पाउने र निजी गुठी यथावत कायम राख्ने गरी दुवै पक्षबीच काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा मिलापत्र भएको, विपक्षीहरूले उक्त मिलापत्रको विपरीत उक्त गुठीको जग्गा विक्री वितरण गर्ने र गुठीको पूजा पाठ नगरी धर्मलोप गरेकाले विपक्षी/प्रतिवादीहरूलाई गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ अनुसार कारवाही हुनु पर्दछ । विपक्षीहरूले आफ्नो हकको जग्गाको रकम अक्षयकोषमा राखेकोले धर्मलोप नगरेको जिकीर लिएपनि अक्षयकोष राख्दा सबै गुठियारको सहमति हुनुपर्नेमा हाम्रो सहमति नलिई व्यक्तिको नाममा अक्षयकोष राखेको कार्य कानूनसम्मत छैन । विपक्षीहरूको कार्य मुलुकी ऐन, गुठीको महलको ३, ४ र ६ नं. विपरीत भएको र सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद सचिवालय सिंहदरवार समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश मुद्दा (नेकाप २०६४ अङ्क १०, नि.नं. ७८८५ पृष्ठ १२७७) मा प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल भई निज विपक्षीहरूले धर्मलोप गरेको प्रमाणित भएको छ । प्रतिवादीहरूले गुठीको सम्पत्ति एवं आयस्ता नै नष्ट गर्ने काम गरेका छन् । मेरो पक्षले आफैले जग्गा खान मुद्दा गरेको होइन । सबैको हितको लागि गुठी चलोस भनेर मुद्दा गरेको हो । अतः पुनरावेदन अदालत पाटनले गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी काठमाडौँ जिल्ला अदालतले गरेको फैसला सदर हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नुभयो । विपक्षीबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू बद्रीप्रसाद शर्मा र सुशीलकुमार पन्तले गुठीलाई लोप गरेर अर्कै प्रकृतिको बनाउनु धर्मलोप हो । यहाँ प्रतिवादीहरूले गुठी नै लोप हुने प्रकृतिको कुनै कार्य गरेका छैनन् ।

प्रतिवादीहरूले आफ्नो भाग तर्फको सम्पत्ति मात्र अक्षयकोषमा राखेकोले निजी गुठी सट्टापट्टाबाट रैंकर गर्ने कार्य धर्मलोपको परिभाषाभित्र पर्दैन । वादी पक्षको भाग बाँकी राखेर अक्षयकोष राखिएको छ । २०५४।१०।१५ मा भएको मिलापत्र बमोजिम ८ भागको १ भाग सम्पत्ति वादीको बाँकी नै छ । अक्षयकोष राखेको लिखतलाई धर्मलोप मान्न मिल्दैन, गुठी मासिएको छैन । गुठीको निरन्तरता कायमै छ । रु.४०,७९,५००।- नेपाल बैङ्क लिमिटेडमा राखी अक्षयकोष खडा गरेको अवस्थामा धर्मलोप गरेको भन्ने प्रश्ननै सिर्जना हुँदैन । वादी पक्षको जग्गा यथावत राखी बाँकी जग्गाबाट अक्षयकोष राखेको हुँदा यहाँ अक्षयकोष राख्दा वादीको सहमति लिनु पर्ने अवस्था छैन । तसर्थ वादी पक्षले दावी लिए जस्तो धर्मलोप गरेको नहुँदा पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

दुवै पक्षबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहस सुनी मिसिल संलग्न कागज प्रमाण अध्ययन गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ ? हेरी निर्णय गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

पिता पुर्खाले गुठी चलाउन जग्गा राखेकोमा विपक्षीहरूले गुठीको उद्देश्यअनुसार पाठ पूजा नगरी आफ्नो धर्म संस्कार लोप गरेकाले मुलुकी ऐन गुठीको महलको ३, ४ र ६ नं. अनुसार धर्मलोप गरेको ठहर्‍याई प्रतिवादीहरूलाई गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ बमोजिम हदैसम्मको सजाय गरी कि.नं. ५९ र ६० समेतका २ कित्ता निजी गुठीको जग्गा म फिरादी समेत धर्मलोप नगर्ने गुठियारहरूका नाममा दर्ता हुने ठहर्‍याई नामसारी गरी हक इन्साफ पाउँ भन्ने फिराद दावी देखिन्छ । दावी बमोजिम धर्मलोप नगरेकोले फिराद खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रतिउत्तर जिकीर भएकोमा शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतले “दपाँ नामक” निजी गुठी प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेको ठहराएकोमा पुनरावेदन अदालत पाटनले धर्मलोप गरेको ठहर्‍याएको हदसम्म शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसला उल्टी गरी धर्मलोपको वादी दावी पुन नसक्ने ठहराई भएको फैसलाउपर वादीको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पुनरावेदन परेको देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, पोता नं. २४५/२२७ को कि.नं. २३६, १५७, ५९, ६० समेतका जग्गा वादी प्रतिवादीका पूर्खा कूलधर, भाजुमुनी, हर्कनारा, र हेलथकु उदासनी समेतको नाममा दर्ता भएकोमा हेलथकु उदासनीको भागको जग्गा निजको मृत्यु पश्चात् हिरारत्नका छोराहरू अर्थात् हेलथकुका नाती यी पुनरावेदक वादीका पिता जगतरत्न र प्रतिवादीमध्येका रेशमान तुलाधर बीच मिति २०१०।२।२७ मा अंश बण्डा भएको भन्ने देखिन्छ। सो बण्डापत्रमा उल्लिखित विवादित जग्गाहरू गोश्वारामा राखी आलोपालोको रीतले गुठी सञ्चालन गर्ने भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ। जगतरत्नको मृत्यु पश्चात् विवादको जग्गा प्रतिवादी रेशमानले आफ्नो नाउँमा एकलौटी दर्ता गराएकोमा यिनै वादी समेतको तर्फबाट जालसाजी निर्णय दर्ता बदर हक कायम समेतका मुद्दाहरू परेकोमा उल्लिखित जग्गामध्ये कि.नं. ५९ र ६० को जग्गाको आठ भागमा एक भाग वादीको हक कायम हुने ठहरी काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०५४।१०।१५ मा वादी प्रतिवादीहरू बीच मिलापत्र भएको देखिन्छ। सो मिलापत्र उपर कसैको दावी विरोध रहेको देखिदैन।

३. काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिलापत्र भएपछि प्रतिवादीहरूको हकमा परेको जग्गा विक्री वितरण गरी प्राप्त रकम अक्षयकोषमा राखी अक्षयकोषको व्याजबाट गुठी सञ्चालन गरी आएको भनी प्रतिवादीहरूको प्रतिवाद जिकीर रहेको देखिन्छ। यस्तो जग्गा विक्री गरी प्राप्त रकम अक्षयकोष राखे उपर गुठीको जग्गा नास्न, मास्न नपाउने र त्यसरी नासे, मासेमा धर्मलोप गरेको ठहर हुने भन्ने कानूनी प्रावधान उल्लेख गरी प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेकाले उक्त जग्गा आफ्ना नाउँमा दा.खा. समेत गरिपाउँ भनी वादीले मूल दावी लिएको देखिन्छ। वादी प्रतिवादीहरूको भनाई समेतबाट विवादित कि.नं. ५९ र ६० को जग्गा निजी गुठीको जग्गा भएको तथ्यमा दुवै पक्षले विवाद उठाएको पाईदैन। वादी प्रतिवादीका पुर्खाले दपा: नामक निजी गुठी सञ्चालन गर्न केही जग्गा राखेको र सोही जग्गामा पछि वादी प्रतिवादीहरूले मिलापत्रबाट गुठीमा आ-आफ्नो हक कायम गराई

लिएकोसम्म देखिन्छ। गुठीको सम्बन्धमा रहेको कानूनी प्रावधान हेर्दा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को परिभाषा खण्डको दफा २(ग) मा गुठी भन्नाले “कुनै मठ वा कुनै देवी देवताको पर्व-पूजा वा जात्रा चलाउन वा कुनै धार्मिक वा परोपकारी कामको लागि कुनै मन्दिर, देवस्थल, धर्मशाला, पाटी, पौवा, इनार, पोखरी, तलाउ, धारा, पियाउ, बाटो, घाट, पुल, चौतारा, गौचरन, बाग, बगैचा, जंगल, पुस्तकालय, पाठशाला, औषधालय, चिकित्सालय, घर, इमारत वा संस्था बनाउने चलाउन वा त्यसको संरक्षण गर्न कुनै दाताले आफ्नो चल-अचल सम्पत्ति वा आयस्था आउने अरु कुनै सम्पत्ति वा रकममा आफ्नो हक छाडी राखेको गुठी समेतलाई सम्भन्नु पर्दछ” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। त्यस्तै सोही दफाको खण्ड (च) मा “निजी गुठी भन्नाले राजगुठी र छुट गुठी बाहेकको दुनियाको निजी गुठी सम्भन्नु पर्दछ” भन्ने उल्लेख भएको पाइदा विवादित जग्गा उल्लिखित ऐनको व्यवस्था बमोजिम “दपाँ गुठी” नामको निजी गुठी कायम गरी गुठियारहरूले प्रत्येक वर्ष आफ्ना स्वर्गीय पुर्खाहरूको सम्भनामा पूजा पाठ गर्ने भन्ने उद्देश्य राखेको भन्ने देखिन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्था बमोजिम आफ्ना पुर्खाहरूले विवादको जग्गा निजी गुठीमा राखेकोमा सो जग्गाको आयस्ताबाट छोरा नातीहरू गुठियारले प्रत्येक वर्ष पुर्खाहरूको सम्भनामा विभिन्न पूजा गर्ने, जग्गाको संरक्षण गरी त्यसको आयस्ताबाट मात्र गुठी सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४. “दपाँ गुठी” नामक उक्त गुठीको जग्गा फिरादीका पिता जगतरत्नको मृत्यु पश्चात् प्रतिवादी रेशमान तुलाधरले मिति २०३८।१०।८ मा आफ्नो नाउँमा एकलौटी दर्ता गरेकोमा यिनै वादी समेतले प्रतिवादी रेशमान समेतलाई विपक्षी बनाई काठमाडौं जिल्ला अदालतमा जालसाजी, लिखत दर्ता बदर, निर्णय दर्ता बदर हक कायम समेतको मुद्दाहरू दायर गरेको देखिन्छ। ती मुद्दामध्ये जालसाजी र लिखत दर्ता बदर मुद्दामा वादी दावी छाडी तथा निर्णय दर्ता बदर हक कायम मुद्दामा कि.नं. ५९ र ६० को दुई कित्ता जग्गामा फिरादीको माग दावी बमोजिम आठ भागको एक भाग जग्गा फिरादीको हक कायम भई सो बमोजिम गुठी नै

कायम राखी दर्ता जनिई दर्ता गर्ने गरी मिति २०५४।१०।१५ गते काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिलापत्र भएको देखिन्छ। उक्त मिलापत्र व्यहोराबाट विवादित जग्गा वादी प्रतिवादीका पूर्वाहरूले राखेको निजी गुठी भन्ने उल्लेख गरी सो जग्गा मध्ये वादीका भागमा ८ भाग को १ भाग जग्गा र प्रतिवादीहरूको भागमा बाँकी सात भाग जग्गाको हक कायम भएकोसम्म देखिन्छ। उक्त मिलापत्र व्यहोरामा विवादित जग्गा गुठीको प्रयोजन र उद्देश्य बाहेक अन्य रूपमा प्रयोग वा उपयोग गर्न छुट दिएको भन्ने देखिएन। मिलापत्रको व्यहोरा समेतबाट गुठीको जग्गामा जुनसुकै गुठियारको हक कायम भएको भएतापनि सो जग्गाको आयस्ताबाट गुठीको उद्देश्यअनुरूप पुजापाठ गरी आफ्नो धर्म संस्कार अनुसार गुठी सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ र सोही प्रयोजनको लागि जग्गा गुठीमा दर्ता भएको हुन्छ। कि.नं. ५९ र ६० को जग्गाको आयस्ताबाट पुख्यौली “दपाँ गुठी” का गुठियारहरूले प्रत्येक वर्ष श्रावण महिना भरी आ-आफ्ना स्वर्गीय पूर्वाहरूको सम्भना “आर्य महाप्रतिसरा महाविधाराजमहामान” शत्रु भन्ने र “आर्यमहासाहसुप्रमद्देनी” को महायान शत्रुको पुजापाठ गर्ने र वहा: पुजा, सिन्हा पूजा गर्ने र अन्तमा समापन पूजा समेत गर्ने भन्ने गुठीको मूल उद्देश्य रहेको कुरालाई वादी प्रतिवादीले स्वीकार गरेको पाइन्छ।

५. गुठीका गुठियारहरूको प्रमुख उद्देश्य अधिदेखि चली आएको पूजा आज चलाई सामुहिक रूपले स्थिति बन्देजअनुसार भोग चलन गर्न पाउने सम्म हुन्छ। गुठीको सम्पत्ति नासी, मासी वा खण्डिकरण गरी गुठीको सनातन देखिको अस्तित्वलाई लोप गर्नु गुठीको उद्देश्य एवं मान्यता विपरीत हुने हुन्छ। मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रबाट गुठीको सम्पत्तिमा वादी प्रतिवादीको हक कायमसम्म भएको देखिएता पनि सो सम्पत्तिको साविकको स्रोत गुठी देखिएपछि त्यसमा वादी प्रतिवादीको हक कायम भएकै कारणले साविकको स्रोत र स्रोतको हैसियत परिवर्तन हुन सक्ने देखिँदैन। न त अधि देखि चली आएको गुठीको उद्देश्य विपरीत काम गर्ने आधार हासिल भएको मान्न मिल्ने हुन्छ। मिलापत्रमा वादीको हक कायम भएको जग्गा गुठीमा नै कायम राख्ने उल्लेख भएबाट

प्रतिवादीको जिम्मामा रहेको जग्गा समेत गुठी बाहेक अन्य रहेछ भनी अनुमानको भरमा भन्न मिल्ने हुँदैन। गुठीको एउटै जग्गा एकाको नाउँमा हक कायम हुँदा गुठी कायम हुने र अर्काको नाउँमा हक कायम हुँदा गुठी नहुने भनी अर्थ गर्न समेत मिल्दैन। अतः उक्त जग्गाको साविकको हकको स्रोत एवं २०५४ सालमा भएको मिलापत्र समेतबाट वादी प्रतिवादीहरू दुवै पक्षको हक कायम भएको जग्गाको साविकको स्रोत र स्रोत नै परिवर्तन हुने आधार नदेखिँदा सो जग्गा गुठी नै कायम हुने गरी जग्गाको आयस्ताबाट सनातन देखि चली आएको पर्व पूजालाई निरन्तरता दिनुपर्ने हुन्छ।

६. मिति २०५४।१०।१५ को मिलापत्रले गुठीको जग्गामा गुठियारको अधिकारलाईसम्म सुनिश्चितता प्रदान गरेको देखिन्छ। त्यस्तो अधिकारभित्र गुठीको सम्पत्ति नास्न, मास्न वा गुठीको उद्देश्य विपरीत हुने गरी एकलौटी खान गुठियार मध्येका कसैलाई पनि हक प्रदान गरेको सम्भन मिल्ने हुँदैन। गुठीको मान्यता र उद्देश्य विपरीत गुठीको जग्गा खण्डिकरण गरी बेचबिखन गर्न वा अन्य कुनै अमुक उद्देश्यले प्रेरित भई गुठीको अस्तित्वलाई नै लोप हुने गरी वा साविकदेखि चली आएको गुठिलाई नै निमित्त्यान्न पार्ने क्रियाकलाप गर्नु गराउनुले गुठीको मूल उद्देश्य नै निष्प्रयोजित हुन जान्छ। मूलतः गुठीको मूल उद्देश्यलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी गुठियारले गुठीको सम्पत्ति उपर आफ्नो दायित्व बोध गर्नसम्म मिल्ने देखिएतापनि गुठिलाई नै मास्ने वा गुठीको मान्यता र प्रयोजन विपरीत हुने कुनै कामकारवाही गर्न गुठियार स्वतन्त्र हुन्छन् भन्न गुठीको जग्गाको प्रकृतिबाट समेत मिल्ने देखिँदैन।

७. प्रस्तुत मुद्दामा २०५४।१०।१५ मा भएको मिलापत्रको आधारमा वादीको भागमा पर्ने ८ भागको १ भाग छुट्याइएको भन्ने आधारमा अन्य गुठियारले वादीको भागलाई बाहेक गरी वादीको सहमति बेगर आफ्नो बाँकी भाग वापत अक्षयकोष खडा गरी गुठी जग्गा विक्री गरेको देखिन्छ। यसबाट गुठियारहरू मध्ये कुनै गुठिजग्गा बाँकी राख्ने र कुनैको हकमा अक्षयकोष खडा गरेको देखिन आउँछ तर त्यसरी गुठी जग्गा विभिन्न रूपमा खण्डित वा रुपान्तरित हुन पुगेको देखिन्छ।

८. उपरोक्त अवस्थामा विवादित साविक कि.नं. ५९ र ६० को जग्गामा गुठियारहरू बीच मिलापत्र र गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को कानूनी व्यवस्था समेतको अधिनमा रही संयुक्त हक रहने गरी प्रतिवादीहरूले वादी गुठियारको मञ्जूरी नलिई निजको भाग बाँकी राखी प्रतिवादी मध्येका बाँकी गुठियारहरूले गुठीको उद्देश्य विपरीत आफूखुशी अक्षयकोष खडा गरी जग्गा रैकरमा परिणत गरेको कार्यले गुठीको जग्गा खण्डिकरण हुन गई गुठीको उद्देश्य अनुरूपको कार्य हुन नसक्ने स्थिति सिर्जना भएको देखिन्छ। गुठियारहरू मध्ये कसैको भाग बाँकी राखी बाँकीले तजवीज गर्दै जाने गर्दा कालान्तरमा गुठीको एकत्व जोगाउन नसक्ने गरी खण्डित र विलय हुने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ। गुठीको सम्पत्तिको संरक्षण र गुठियारहरूको हितको संयुक्तता नै गुठीको मुख्य मर्म हुन्छ। गुठीको सम्पत्ति क्षयिकरण गुठीको उद्देश्य भित्र पर्न सक्दैन। आफूखुशी गुठीको जग्गा विक्री गर्ने कार्यले गुठीको आधारभूत प्रयोजन समाप्त हुन जाने हुन्छ। उल्लिखित २०५४।१०।१५ को मिलापत्रले ८ भागको १ भाग गुठी जग्गामा वादीको हक कायम भएको बाँकी ७ भाग जग्गामा प्रतिवादीहरूको हक कायम भएको देखिएता पनि गुठीको समुच्चा उद्देश्य पूरा गर्न वादी प्रतिवादी दुवैपक्षको संयुक्त सहमति र सहभागिता आवश्यक पर्ने हुन्छ। कुनै एक पक्षले मात्र अर्को पक्षको सहमति बेगर गुठी जग्गा मध्ये केही भागको हकमा गुठी जग्गा रैकरमा परिणत गरी अक्षयकोष खडा गर्ने र केही भागको हकमा गुठी जग्गा नै यथावत राखी गुठी जग्गा खण्डिकरण गरी रुपान्तरण गर्न मिल्ने देखिएन। यस्तो विषयमा प्रचलित कानूनबमोजिम गुठीको उद्देश्य विपरीत नहुने गरी गुठियारहरूबाट उपयुक्त निर्णय गर्न सकिने भएतापनि गुठियारहरू नै विभाजित भई गुठीको सम्पत्ति नै खण्डित गरी विभिन्न रूप दिन नमिल्ने हुनाले प्रतिवादीहरूको त्यस्तो कार्य कानूनसंगत मान्न मिल्ने।

९. विवादित जग्गा वादी प्रतिवादीका पूर्खाहरूले निजी गुठी राख्नुको उद्देश्यलाई नै प्रकारान्तमा फरक पार्ने किसिमबाट मिलापत्रको व्यहोरा विपरीत चल सम्पत्तिमा परिणत गरेको

कार्यले गुठीको लिखत बमोजिम धार्मिक वा अन्य कुनै पर्व पूजाले निरन्तरता पाउँछ भन्ने कुरा निश्चित देखिन्छ।

१०. गुठी जग्गाको आयस्ताले गुठी चलाउन नसकिने भएमा गुठीको उद्देश्य विपरीत नहुने गरी सबै गुठियारको आम सहमति कायम गरी कानूनबमोजिम अक्षयकोष राख्न सकिने भएतापनि कुनै एक पक्षले मात्र निर्णय गरी अक्षयकोष राख्न मिल्ने देखिँदैन। प्रस्तुत मुद्दामा के कति कारणले गुठी चलाउन कठिनाई भयो ? र के कुन कारणले अक्षयकोष खडा गरेको हो ? भन्ने कुरा वस्तुपरक रूपमा पुष्टि हुन सकेको पाइँदैन। तसर्थ गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ विपरीत प्रतिवादीहरूले “दपाँ गुठी” नामक निजी गुठीको उद्देश्य विपरीत काम गरी धर्मलोप गरेको देखियो।

११. अब प्रतिवादीहरूलाई गुठियारबाट हटाई कि.नं. ५९ र ६० का जग्गाहरू आफ्ना नाउँमा नामसारी गरी पाउन भनी वादीले पुनरावेदन जिकीर लिएतर्फ हेर्दा उल्लिखित कि.नं. ५९ र ६० का जग्गा समेत “दपाँ गुठी” भित्रको जग्गा भन्नेमा विवाद छैन। प्रतिवादीहरूले मिलापत्रबाट प्राप्त गरेको आठ भागको सात भाग जग्गा विक्री गरी अक्षयकोष राखेउपर धर्मलोप गरेको भनी यिनै वादीले लिएको दावीबाट नै प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेको ठहरी फैसला भएको अवस्थामा वादीले लिएको धर्मलोपको दावी एवं फैसलाबाट नै कि.नं. ५९ र ६० का जग्गा आफ्ना नाउँमा नामसारी गरिपाउँ भन्ने दावी स्वयं खण्डित भएको देखिन्छ। गुठी सञ्चालन गर्ने उद्देश्य र प्रयोजनको निमित्त आफ्ना पूर्खाहरूद्वारा राखिएको यस्तो प्रकृतिको जग्गा मिलापत्रबाट नै हक छुट्टि सकेको अवस्थामा सोही जग्गा उपर नामसारी दा.खा. समेतको दावी लिई पुनः विवाद सिर्जना गर्नु गुठीको उद्देश्य विपरीत हुने देखिन्छ। गुठियारहरू बीच सामुहिक दायित्व निर्वाह गरी वा गुठीको उद्देश्य बमोजिम पर्व पूजा सञ्चालन गर्नुपर्नेमा सो कर्तव्यतर्फ उदासिन रही जग्गा दावी लिएकै आधारमा विवादित कि.नं. ५९ र ६० का जग्गा वादीको मागबमोजिम निजको नाममा निजी सरह नामसारी दाखेल खारेज हुने अवस्था देखिएन।

१२. उल्लिखित विवेचना समेतका आधारमा २०५४।१०।१५ को मिलापत्र कायम रहेकै अवस्थामा वादीको हकलाई छुट्टयाई बाँकी राखी प्रतिवादीहरूले आफ्नो गुठी हक जतिमा स्वामित्व नै हस्तान्तरण गरी गुठी जग्गालाई अंश अपुतालीकै जस्तो रूपमा खण्डित गर्न तथा गुठी जग्गालाई आंशिक रूपमा नगदी तथा जग्गामा रूपान्तरण गर्न दिन नमिले हुनाले प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत पाटनले मिति २०६४।३।१० मा गरेको फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी भई प्रतिवादीहरूले धर्मलोप गरेको ठहराई गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५७ बमोजिम उक्त निजी गुठी पूर्ववत् रूपमा नै सञ्चालन गर्न लगाउने गरेको तथा विवादित जग्गा आफ्नो नाउँमा एकलौटी दर्ता गरिपाऊँ भन्ने वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहराई भएको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०६३।४।२२ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । अरु तपसीलबमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला उल्टी भई काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहरी फैसला भएकाले पुनरावेदन अदालतको तपसील खण्डमा राखिएको लगत कायम नरहने हुँदा सो फैसलाको तपसील खण्डबमोजिम राखेको लगत कट्टा गरी शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसलाबमोजिमको लगत कायम राख्नु भनी काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु ---१

पुनरावेदन गर्दा प्रतिवादीले र.नं.०८६ बाट राखेको धरौटी रकम रु. १००।- वादीलाई फिर्ता दिनु भनी पुनरावेदन अदालतमा लगत दिनु १

प्रस्तुत फैसलाको जानकारी गुठी संस्थानलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु -----१

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६६ साल चैत १० गते रोज ३ शुभम्
इजलास अधिकृत : उद्धव गजुरेल

निर्णय नं. ८५६४

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रेम शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री रणबहादुर बम
संवत् २०६४ सालको CR-०५६८
फैसला मिति: २०६७।३।२६
मुद्दा : जवरजस्ती करणी ।

पुनरावेदक वादी: समयकुमारी (परिवर्तित नाम)
को जाहेरीले नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: जिल्ला सिन्धुली, टाँडी गाउँ विकास
समिति वडा नं. ६ माथिल्लो धनसरी बस्ने
रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्री समेत

शुरु फैसला गर्ने :

मा.जि.न्या. श्री गिरीशकुमार शर्मा

पुनरावेदन फैसला गर्ने :

मा.न्या.श्री राघवलाल वैद्य

मा.न्या.श्री गिरीराज पौडेल

यसमा यस अदालतबाट मिति २०६४।१।१०।३ (नेकाप २०६४, अङ्क ९, नि.नं. ७८८०, पृष्ठ १२०८) मा जारी भएको विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम राख्ने निर्देशिका, २०६४ को दफा ३(१) बमोजिम जाहेरवाला र पीडितको नाम परिवर्तन गरी निजहरूको वास्तविक नाम सिलबन्दी गरी मिसिल सामेल गरिएको छ । सो सिलबन्दी खाम फैसलाको अभिन्न अंग मानी मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २१ नं. बमोजिम तायदाती फारामको कहिल्यै नसडाउने महलमा उल्लेख गरी अभिलेख राख्नु ।

- अपराधको सूचना दर्ता गर्ने कुरा समाजमा रहेको चेतनाको स्तर, आर्थिक, सामाजिक,

र साँस्कृतिक भेदभावबाट ग्रसित अवस्था, भौगोलिक स्थिति, परिवारको इज्जत र प्रतिष्ठा, सामाजिक दृष्टिकोण, पृष्ठभूमि, कुसंस्कार, द्विविधाजनक मनोविज्ञान र अपराधको प्रकृति जस्ता विभिन्न कारक तत्वहरूले निर्धारण गर्ने कुरालाई पनि सहजरूपमा मनन गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.३)

- सामाजिक परिवेश, पारिवारिक अवस्था, पीडितको चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता कारण छेकबार हुन सक्ने सम्भाव्यतालाई मनन गरी घटना घटेको ३५ दिनभित्र नालेस दिनसक्ने प्रावधान गर्नुको पछाडि उपरोक्त अवस्था समेतको मनन गरी व्यवस्थित गरिएको हुनु पर्दछ । उल्लिखित विभिन्न कारक तत्वहरूले जाहेरी दिन केही दिन वा समय ढिलो हुन सक्ने कुरालाई नजरअन्दाज गर्न कदापि मिल्दैन । तसर्थ जवरजस्ती करणीको वारदात घटेको विषयमा जाहेरी दिन ३५ दिनको समय दिने गरी भएको प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाले पनि विविध कारण हुन सक्ने यथार्थतालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । यस कारण मौकामा तत्काल जाहेरी नदिनुलाई मात्र आधार मानी अपराधबाट उन्मुक्ति दिनु पर्दछ भनी सोचन कानूनसंगत नहुने ।

(प्रकरण नं.४)

- अधि प्रष्ट नभएका कुरालाई प्रष्ट पार्ने प्रयोजनका लागि मात्र उपयोग गर्न सकिने ततिम्बा बकपत्रलाई मौकामा दिएको जाहेरी व्यहोरा समर्थन गरी गरेको बकपत्रको कथन पूर्णरूपले प्रतिस्थापन हुने गरी नयाँ कथन स्थापित गर्ने गरेको कार्यलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्न सकिने अवस्था नआउने ।
- प्रचलित कानूनी व्यवस्थाले निर्देश गरेको कार्यविधिगत प्रक्रिया अवलम्बन नगरी गराइएको एवं अधि स्पष्ट भइसकेको

तथ्यभन्दा विपरीत हुने गरी गराएको ततिम्बा बकपत्रले कानूनी मान्यता पाउने आधार नदेखिने ।

- अदालतले अधि स्पष्ट नभएको अबस्थामा नबुझी नहुने भएमा, अधि स्पष्ट नभएका कुरामा मात्र बुझ्न ततिम्बा बयान गराउन सक्ने प्रमाण ऐनको स्पष्ट व्यवस्थालाई आत्मगत रूपमा लिई जहिलेसुकै र स्थापित भइसकेको सम्पूर्ण तथ्यको विपरीत हुने गरी साक्षी बुझ्ने कार्य कानूनसंगत मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.९)

- जवरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितको बनाई नै सर्वाधिक महत्वको रहन जाने कुरामा विमति हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

- पहिले घटेको वारदातका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकीकात भई अदालतमा मुद्दा दर्ता भएपश्चात्को मिति राखी विवाह दर्ता प्रमाण पत्र बनाई पेश गरेको कार्यलाई प्रमाणमा ग्रहण गरी कसूरबाट उन्मुक्ति दिन नसकिने ।

(प्रकरण नं.१२)

- बलात्कारपछि भएको विवाहका आधारमा अपराधबाट अपराधीलाई उन्मुक्ति दिने हो भने निश्चित रूपमा दण्डहीनताले प्रधानता पाई समाजमा राज्यप्रति नकारात्मक प्रभाव पर्ने ।

(प्रकरण नं.१५)

- वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भएकै कारणले मात्र आपराधिक दायित्वबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु प्रचलित न्यायिक मूल्य मान्यता र कानूनप्रतिकूल हुने ।

(प्रकरण नं.१७)

- लोग्ने स्वास्नीबीच पनि जवरजस्ती करणी भएमा अपराध हुने व्यवस्थालाई स्वीकार गरिसकेको अवस्थामा जवरजस्ती करणी

भएपश्चात् विवाह गरी प्रतिवादी र जाहेरवालीबीच लग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध (Marriage after Rape) स्थापित हुँदा जवर्जस्ती करणीको अपराधबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु कानूनसंगत नहुने ।

(प्रकरण नं.१८)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता धर्मराज पौडेल

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताद्वय टीकाराम भट्टराई र श्री डेकेन्द्रप्रसाद सुवेदी

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०६५, नि.नं. ७९७३
- नेकाप २०६३, नि.नं. ७७७२

सम्बद्ध कानून:

- जवर्जस्ती करणी महलको ३ नं. को देहाय ४

फैसला

न्या.प्रेम शर्मा: पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ (१) (क) बमोजिम मुद्दा दोहोर्न्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भई पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको साक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार रहेको छ :-

मैले श्री स्वस्थानीको ब्रतगरी सो ब्रतको अन्तिम साँगेको दिन २०६०।१०।२४ गते पूजा समेतको कार्य पूरा भैप्रसाद वितरण भई रहेको अवस्थामा बजाई राखेको क्यासेट बिग्रिएकोले गाउँकै प्रकाश बस्नेतले मसँग अर्को प्लेयर छ लिन जाउँ भनेकोले साथी कृष्ण कुमारीलाई साथमा लिई राति ९.०० बजे प्रकाश बस्नेतको साथमा निजको घरमा जान लाग्दा प्रकाशको भान्जा रवीन भन्ने नारायण पौडेल पनि साथमा गएका थिए । निज दुवै जनाले हामीलाई अगाडि जानु भनी उनीहरू पछाडि बसेका थिए । उनीहरूले मलाई जवर्जस्ती करणी गर्ने गोप्य सल्लाह गरेछन् । सो सल्लाहअनुसार प्रकाशको आँगन गेटनिर पुग्दा प्रकाश क्यासेट लिन घरभित्र पसेको अवस्थामा नारायण पौडेलले मलाई यता

आउ भनी बोलाए । मैले नमानेपछि मेरो पाखुरा समाई जवर्जस्ती तानी तल खेतमा लगेको र निजको पञ्जाबाट उम्कन हर प्रयास गर्दा नसकी कृष्णकुमारी आउँदा पनि डरत्रासमा पारी आउन नदिएको र प्रकाश आएको देखी मलाई बचाउ भन्दा निजले वास्तै नगरी घर फर्किएकोले निज नारायण पौडेलले मलाई डरत्रास धम्की समेत दिई मेरो मुखमा गलबन्दी कोची मलाई जवर्जस्ती करणी गरी फरार भएको हुँदा प्रकाश बस्नेतलाई मतिथारमा र नारायण पौडेललाई जवर्जस्ती करणीमा कारवाही गरिपाउँ भन्ने समयकुमारीले मिति २०६०।१।१२ मा दिएको जाहेरी दरखास्त ।

पीडित समयकुमारीको स्वास्थ्य परीक्षण गर्दा योनीको हाइमेन च्यातिएको भन्ने जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय सिन्धुलीको परीक्षण प्रतिवेदन ।

मिति २०६०।१०।२४ गतेका दिन स्वस्थानी साँगेमा समयकुमारीले निम्ता गरेको हुँदा म गएको थिएँ । क्यासेट बिग्रिएकोले क्यासेट मसँग छ भनी प्रकाशले भनेकाले निजको घरमा म र समयकुमारी जाँदा रवीन समेत प्रकाशको घरमा पुगेपछि प्रकाश घरभित्र पसेको अवस्थामा नारायण पौडेलले समयकुमारीलाई जवर्जस्ती तानी तल खेतमा लगी जवर्जस्ती करणी गर्न लागेको अवस्थामा म सो स्थानमा जाँदा नारायण पौडेलले यता नआइज भनी मलाई धम्की दिएकाले समयकुमारीको बाबुलाई खबर गर्न गएको हुँ । नारायण पौडेलले समयकुमारीलाई जवर्जस्ती करणी गरेको हो भन्ने कृष्णकुमारी घिमिरेको कागज ।

मिति २०६०।१०।२५ मा जाहेरवालाको घरमा श्री स्वस्थानी पूजाको निम्तो मानिरहेको अवस्थामा क्यासेट प्लेयर बिग्री लिन जाँदा प्रकाश बस्नेतको मिलोमतोमा नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई जवर्जस्ती करणी गर्न लागेको छ भनी कृष्णकुमारीले घरमा आई भनेपछि म समेत घटनास्थानमा जाँदा घटनास्थलबाट जाहेरवाली रुदै कराउँदै कुर्था सुरुवाल समेत च्यातिएको समाउँदै आएको देखी निजलाई सोद्धा नारायण पौडेलले प्रकाश बस्नेतको मिलोमतोमा जवर्जस्ती करणी गरेको बताएपछि तत्काल खोजतलास गर्दा नारायण पौडेल फेला परेन । प्रकाश बस्नेतको मिलोमतोमा

नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेको हो भन्ने श्रीमती कृष्ण घिमिरेको कागज ।

पूर्व राजेन्द्र कार्कीको कुडार बारी, पश्चिम डुम्बरबहादुर थापाको बारी, उत्तर चन्द्रबहादुरको खेत, दक्षिण गाउँ विकास समिति जाने बाटो त्यति ४ किल्लाभिन्न प्रकाश बस्नेतको आँगन गेट डिलबाट चप्पल घिसारिएको जस्तो; सो देखि अं. २०० मीटर तल युवराजको तिनगरा तल कुनामा ४ वटा मकै भाँचिएको, सो स्थानको जमिनमा घाँस मडारिई मानिस सुते, घिसारिए जस्तो देखिएको भन्ने घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का ।

जाहेरवालाको बाबुको घर सो घरको तीनकोठामध्ये बीचको कोठामा जाहेरवाली सुत्ने गरेको सो कोठाभिन्न काठको बलोमा वारदातको अवस्थामा जाहेरवालीले लगाएको गुलाबी रंगको अगाडि च्यातिएको कुर्था र पहेलो रंगको, हेर्दा पोलिष्टरको जस्तो अगाडि इजारदेखि च्यातिएको, माटो तथा अन्य पदार्थ लागेको कुर्था सुरुवाल प्रहरीले बरामद गरेको हो भन्ने बरामदी मुचुल्का ।

मिति २०६०।१०।२४ गते श्री स्वस्थानी साँगेको निम्ता मान्न म जाहेरवालीको घरमा गएको अवस्थामा राति ९.०० बजे क्यासेट विग्रिएकोले मेरा घरमा छ लिन जाँउ भनी जाहेरवाली, निजको सानी भन्ने साथी, म र भान्जा नारायण पौडेल समेत मेरो घरमा जाने क्रममा भान्जाले बाटोमा जाहेरवालीलाई करणी गर्छु भनी मलाई भनेका र म मेरो घरभिन्न पसेको अवस्थामा मेरो भान्जाले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती तानी घटनास्थलमा लगी जवरजस्ती करणी गर्न लागेका र निज जाहेरवाली यस्तो नगर्नुस भन्दै रोइ कराई गरेकीले म जाँदा भान्जाले तपाई यता नआउनुहोस् भनेको हुँदा पीडितलाई मैले उद्धार गर्न सकिन । मैले उद्धार गरेको भए सो घटना रोकिन सक्थ्यो, म घर गएपछि भान्जाले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेको हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रकाश बस्नेतले बस्अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष गरेको बयान ।

जाहेरवाली मेरो छोरी हो, निजको विवाह भएको छैन । मिति २०६०।१०।२४ गते श्री स्वस्थानी ब्रतको अन्तिम साँगेको दिन बजाई राखेको क्यासेट विग्रेको कारण क्यासेट लिन जाँदा छोरीले जाहेरीमा

उल्लेख गरेअनुसार प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतको मिलोमतोमा नारायण पौडेलले छोरीलाई जवरजस्ती करणी गरेछन्, साथमा गएकी सानी केटी घरमा आई भनेकीले घटनास्थलतर्फ जाँदा छोरी रोइकराई आइरहेको देखी रवीनको खोज तलाश गर्दा फेला पार्न सकिएन । प्रकाश बस्नेतको मिलोमतोमा मेरो छोरीलाई रवीन भन्ने नारायण पौडेलले जवरजस्ती करणी गरेको हो भन्ने जाहेरवालीका बाबु बहादुरकृष्णको कागज ।

मलाई मिति २०६०।१०।२४ गते प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतको मिलोमतोमा नारायण पौडेलले जवरजस्ती करणी गरेको कुरा मैले दिएको जाहेरीमा उल्लेख गरेकी छु । मलाई नारायण पौडेलले जवरजस्ती करणी गरेपश्चात् बल्लतल्ल घटनास्थलबाट उठी घरतर्फ आउन लाग्दा कृष्ण घिमिरे समेत आउँदै गरेको देखी जवरजस्ती करणी गरेको कुरा बताएकी हुँ भन्ने जाहेरवाली समयकुमारीले मिति २०६०।११।२० मा गरेको कागज ।

मिति २०६०।१०।२४ गतेको जाहेरीमा उल्लेख भएअनुसार प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतको मिलोमतोमा प्रतिवादी नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेका हुन । घटना घटेको राति खोजी गर्दै जाँदा जाहेरवाली घटनास्थलबाट रुदै आएकी थिइन, तत्काल नारायणलाई खोज्दा निजको बाबुले भोलि छलफल गरौला भनी भनेका थिए तर भोलिपल्ट नै निज नारायण फरार भएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको सूर्यध्वज भट्टराई समेत जवान ७ को घटना विवरण कागज ।

जाहेरवालीको किटानी जाहेरी र शंकलित सबूद प्रमाणको आधारमा जाहेरवालीको कुर्था सुरुवाल समेत च्याती जवरजस्ती करणी गरी नारायण पौडेलले मुलुकी ऐन, जवरजस्ती करणीको १ नं. विपरीतको अपराध गरेकाले ऐ. ऐनको ३(३) नं. बमोजिम र प्रकाश बस्नेतलाई जवरजस्ती करणीको ४ नं. को कसूरमा सोही ४ नं. बमोजिम सजाय गरी प्रतिवादी नारायण पौडेलको अंशबाट मुलुकी ऐन जवरजस्ती करणीको १० नं. बमोजिम आधा अंश सर्वस्व गरी पीडित समयकुमारीलाई दिलाई भराई पाऊँ भन्ने अभियोग पत्र ।

मिति २०६०।१०।२४ गते राति ९ बजेको समयमा म आफ्नो घरमा सुतिरहेको थिएँ। सो दिन जाहेरवाली, नारायण पौडेल र कृष्ण कुमारीसँग मेरो भेटघाट भएको छैन। म समेतको मिलोमतोबाट जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी भए गरेको होइन। नारायण पौडेलले जवरजस्ती करणी गरे नगरेको पनि मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतले अदालतमा गरेको बयान।

मिति २०६०।१०।२४ गते मेरो घरमा श्री स्वस्थानीको पूजा भएकोले क्यासेट बजाउने क्रममा सो क्यासेट विग्रीएकोले क्यासेट लिन जाँदा हामीलाई अगाडि जानु भनेकाले प्रकाश बस्नेतको घरमा पुगेका थियौँ, उनीहरू केही पछि आएर प्रकाश घरभित्र पसे। सो पश्चात् नारायण पौडेलले मलाई जवरजस्ती खेतमा लगी मेरो कुर्था सुरुवाल समेत च्याती मेरो मुख छोपी जवरजस्ती करणी गरेका हुन। दाई मलाई बचाईदिनु होस् भनी प्रकाश बस्नेतलाई भन्दा कुनै सहयोग नगरेको हुँदा जवरजस्ती करणी गर्ने गराउनेमा निजको पूर्ण मिलोमतो छ भन्ने समेत जाहेरवाली समयकुमारीले मिति २०६१।१।१३ मा अदालतमा गरेको बकपत्र।

मिति २०६०।१०।२४ गते राति ९ बजेको समयमा प्र. रवीन भन्ने नारायण पौडेलले जाहेरवाली समयकुमारी र म क्यासेट लिन प्रकाश बस्नेतको घरमा गएकोमा जाहेरवालीलाई जवरजस्ती मकै बारीमा लगी जवरजस्ती करणी गरेका हुन्। सो घटना मैले मेरो आँखाले देखेको हुँ। सो कुरा मैले तत्कालै घरमा गई भनेको हुँ भन्ने समेत कृष्णकुमारी घिमिरेले अदालतमा गरेको बकपत्र।

मिति २०६०।१०।२४ गते मेरो घरमा श्री स्वस्थानीको पूजामा बजाएको क्यासेट विग्रीएकोले प्रकाश बस्नेत, नारायण पौडेल र मेरो छोरी समेत क्यासेट लिन गएकोमा प्रकाश बस्नेत आफ्नो घरमा पसेपछि नारायण पौडेलले छोरीलाई समाती बोकी लगी जवरजस्ती करणी गरेको कुरा कृष्णकुमारीले भनेपछि थाहापाई घटनास्थलतर्फ जाँदा छोरी सुरुवाल समाउदै निहुरिएर आउँदै गरेको भेटी के भयो भन्दा केही बोलिनन्, निजको कुर्ता सुरुवाल पनि च्यातिएको थियो। छोरीले तत्काल आमासँग भने अनुसार नारायण पौडेलले छोरीलाई जवरजस्ती

करणी गरेछन् भन्ने समेत व्यहोराको बहादुरकृष्णले अदालतमा गरेको बकपत्र।

मिति २०६०।१०।२४ गते राति म आफ्नै घरमा सुतेको थिएँ राति ९ बजेको समयमा जाहेरवाली रोई कराएको सुनेको थिएँ, भोलिपल्ट प्रतिवादी नारायण पौडेलले जवरजस्ती करणी गरेको ठाउँ यही हो भनी समयकुमारीले देखाएको ठाउँमा गई हेर्दा उक्त स्थान माडिएको, मकैको बोट भाँचिएको समेत देखेको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको हर्षबहादुर बुढाथोकीको बकपत्र।

मिति २०६०।१०।२४ गते मिर्चैया बजार गै आईरहेको अवस्थामा केटीले हार गुहार मार्दै बचाउ बचाउ भनेको आवाज सुनेको थिएँ। भोलिपल्ट बुझ्दा नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेको भन्ने कुरा थाहा पाएको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको नरेन्द्र कार्कीले अदालतमा गरेको बकपत्र।

जाहेरवालीको भनाईअनुसार प्रतिवादी नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेको हो। घटना भएको राति हामी घटनास्थलतर्फ जाँदा पीडित निहुरिएर सुरुवाल समाउदै आउँदै गरेको देखेको हुँ। सो समयमा निज केही बोलिनन्। निजलाई प्रकाश बस्नेत समेतको मिलोमतोबाट नारायण पौडेलले जवरजस्ती करणी गरेको हो भन्ने समेत व्यहोराको सूर्यध्वज भट्टराईले अदालतमा गरेको बकपत्र।

जाहेरवालीले घटना घटेको दिनको भोलिपल्ट विहान भनेअनुसार प्रकाश बस्नेत समेतको मिलोमतोबाट प्रतिवादी नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको दीपकबहादुर कार्कीको बकपत्र।

प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याएको होइन सो जवरजस्ती करणीको घटना नै घटेको छैन भन्ने समेत प्रतिवादीका साक्षी तेजबहादुर र विक्रमबहादुर खड्काको बकपत्र।

मलाई प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेलले जवरजस्ती करणी गरेको भनी जाहेरी दिई अदालतमा समेत आई बकपत्र गरे तापनि

उक्त मितिमा हामीबीच सहमतिमा करणी भएको हो, जवरजस्ती करणी भएको होइन। हाल निजसँग मेरो विवाह भई दुबैजना दाम्पत्य जीवन विताई रहेको व्यहोरा अवगत गराउँदछु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६१।१०।१० मा पीडितबाट प्रेषित निवेदन २०६१।१०।१२ मा दर्ता भई मिसिल संलग्न रहेको।

जाहेरवालीलाई मैले जवरजस्ती करणी गरेको होइन, निज जाहेरवाली र मेरोबीच २०५९ सालदेखि नै राजीखुशी साथ पटक-पटक करणी लिनु दिनु गर्दै आएका थियौं। गाउँ घरका फट्टयाई गर्ने मानिसले भूठा जाहेरी दिन लगाएका हुन्। २०६०।१०।२४ गते पनि राजीखुशीबाटै करणी लिनु दिनु गरेको हो। हाल जाहेरवाली र मेरोबीच २०६१।१०।१३ गते सामाजिक परम्परा अनुसार विवाह भै श्रीमान् श्रीमती भै बसेका छौं भन्ने समेत प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेलले मिति २०६१।१०।१५ मा अदालतमा गरेको बयान।

मिति २०६१।१०।१० मा प्रेषित निवेदन मैले नै पेश गरेको हुँ, हामी बीच विवाह भै सकेको छ। विवाह भएको विवाह दर्ता प्रमाण पत्र पेश गरेकी छु भन्ने समेत व्यहोराको जाहेरवाली मिति २०६१।१०।१५मा अदालतमा आई गरेको ततिम्बा बयान।

प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेको होइन, प्रतिवादी रवीन पौडेल र जाहेरवालाबीच करणी लिनु दिनु भएकै हो भनेपनि दुवै जनाको सल्लाह सहमतिबाट भएको हुनुपर्छ, हाल निज रवीन र जाहेरवालीबीच विवाह भै श्रीमान् श्रीमती भै बसेका छन् भन्ने समेत प्रतिवादी नारायण पौडेलको साक्षी कुलप्रसाद र रीतबहादुर कार्कीले अदालतमा गरेको बकपत्र।

मिसिल कागज समेतबाट प्रतिवादीहरूले आरोपित कसूर गरेको नदेखिँनुका साथै जाहेरवाली र प्रतिवादी नारायण पौडेलबीच विवाह भै सकेको देखिँदा प्रतिवादीहरूले सफाइ पाउने ठहर्छ भन्ने समेत सिन्धुली जिल्ला अदालतको मिति २०६१।१०।२३ को फैसला।

किटानीपूर्वक दिएको जाहेरी, प्रत्यक्षदर्शी कृष्णकुमारी घिमिरको कागज, प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतले मौकामा गरेको साविती बयान तथा मौकामा गरिएका कागज व्यहोरा समेतबाट जवरजस्ती करणीको वारदात घटेको तथ्य स्थापित भइरहेको अवस्थामा प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिने गरी सिन्धुली जिल्ला अदालतबाट मिति २०६१।१०।२३ मा भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी अभियोग दावीबमोजिम प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत जनकपुरमा परेको पुनरावेदन पत्र।

यसमा शुरु सिन्धुली जिल्ला अदालतको मिति २०६१।१०।२३ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०६२।१०।२३ को फैसला।

पीडित जाहेरवालीको किटानी जाहेरी परी जाहेरवालीले अदालतमा आई किटानी बकपत्र गरेकी छन्। प्रत्यक्षदर्शी कृष्णकुमारीको बकपत्र, पीडितका बाबुको बकपत्र, बुभिएका नरेन्द्र कार्की समेतको अदालतसमक्षको बकपत्रबाट समेत वारदात भएको पुष्टि भएको छ। पीडितको शारीरिक परीक्षण प्रतिवेदनमा Old hyman tear भन्ने उल्लेख भएबाट आरोपित वारदात भएको भन्ने प्रमाणित हुन्छ। स्वयं प्रतिवादीले अदालतमा आई उक्त मितिमा सहमति र सल्लाहअनुसार करणी गरेको भनी बयान गरेका छन्। हदम्यादाभित्र दायर भएको मुद्दामा तथ्य र प्रमाण हेरी न्याय निरोपण गर्नुपर्नेमा जाहेरी ६ दिन ढिलो परेको भनी शुरुले सफाइ दिएको फैसला सदर गरेकोमा कानूनी त्रुटि विद्यमान रहेको छ। पीडितलाई विवाह गरेपछि बलात्कारको कसूर नहुने भन्ने अवधारणा अवलम्बन गर्ने हो भने दण्डहीनताको मान्यताले पश्चय पाउने कुरामा द्विविधा छैन। प्रतिवादीले पीडितसँग विवाह गरे पनि पहिलेको कसूर वापतमा सजाय हुनु पर्दछ। प्रतिवादी मौकामा फरार रही एक वर्षपछि अदालतमा हाजिर भई बयान गरेको देखिन्छ। वादी पक्षको अनुपस्थितिमा जाहेरवालीको ततिम्बा बकपत्र गराइएको हुँदा त्यस्तो लिखतलाई आधार मानी

प्रतिवादीलाई सफाई दिएको शुरु फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा निस्सा प्रदान गरी दावीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालतमा परेको निवेदन पत्र ।

प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीले समयकुमारीलाई जवर्जस्ती करणी गरेको भन्ने पीडित स्वयंको किटानी जाहेरी परी सोको पुष्ट्याई हुने गरी जाहेरवाली पीडित समयकुमारीले मिति २०६१।१।१३ मा अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरेको देखिन्छ । मौकामा कागज गर्ने पीडितका बाबु बहादुरकृष्ण र वारदात हुँदाका बखत पीडितसँग साथै रहेकी भनिएकी कृष्णकुमारी घिमिरे समेतका मानिसले आफूहरूले व्यक्त गरेको मौकाको भनाईलाई समर्थन गर्दै अदालतसमक्ष बकपत्र गरेको र पीडितको शारीरिक परीक्षण समेतका मिसिल संलग्न स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट निज प्रतिवादी उपरको अभियोग दावी पुष्टि भैरहेको पाइन्छ । मिसिलबाट यस्तो अवस्था देखिँदा देखिँदै पीडितले प्रतिवादीसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेको भनी मिति २०६१।१०।१० मा हुलाकमार्फत् निवेदन पठाएको, पीडित र प्रतिवादी प्रकाशबीच विवाह भएको भनी मिति २०६१।१०।१५ को विवाह दर्ताको प्रमाणपत्र पेश गरी सोही दिन प्रतिवादी अदालतमा हाजिर भई इन्कारी बयान गरेको र प्रतिवादी हाजिर भएकै दिन निवेदन साथ अदालतमा पुनः उपस्थित भएकी पीडितको ततिम्बा बकपत्र गराई त्यस्ता प्रमाणहरूको मात्र आधार लिई वारदात र कसूर स्थापित हुँदाहुँदै प्रतिवादीलाई सफाई दिने गरी भएको शुरुको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको इन्साफमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १०, १८ र ५४ को गम्भीर कानूनी त्रुटि देखिदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ । प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीलाई भिकाई पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६४।११।१० को आदेश ।

पीडितको कागज, मौकामा कागज गर्ने व्यक्ति कृष्णकुमारी र बहादुरकृष्णको कागज र बकपत्रलाई आधार लिई आदेश भएको देखिन्छ तसर्थ

सो कुराको निराकरण शुरु र पुनरावेदन तहबाट नै भैसकेको छ । प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीले अदालतमा आई गरेको कागजमा निजले जाहेरवाली समयकुमारीसँग यसअघि र पछि राजीखुशीकासाथ करणी लिनुदिनु गरेको वास्तविक कुरा खुलासा गरेको देखिन्छ । सो कुरालाई जाहेरवालीले अदालतमा आई ततिम्बा बयान गरी समर्थन गरेको तर्फ न्यायकर्ताको ध्यान पुगेको छैन । जाहेरवालीले अदालतमा आई गरेको ततिम्बा बयानले जाहेरी व्यहोरा र मौकामा कागज गर्नेको कुरा समेत खण्डित भएको छ । मौकामा कागज गर्ने सुनी जान्ने साक्षी मात्र हुन । जाहेरवालीलाई उकासेर प्रतिवादीलाई बदनाम गराउने नियतबाट मुद्दाको सिर्जना गरेको भए पनि उनीहरूको प्रेम सम्बन्धको कारण विवाह सम्पन्न भै गृहस्थी जीवन-यापन गरेको स्थिति हुँदा समेत पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर कायम गरिपाउँ भन्ने समेत प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित प्रतिवाद ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदनपत्र सहितको मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेलले जवर्जस्ती करणीको अपराध लैङ्गिक हिंसाको रूपमा पुरुषले महिलामाथि गरिने क्रुर र अमानवीय प्रकृतिको अपराध हो । यसलाई अपराध घोषित गर्दा मूल तत्वको रूपमा जवर्जस्ती बल प्रयोग गरी इच्छा विरुद्ध करणी गर्ने कार्यलाई मानिएको छ । महिलाको अनिच्छा विरुद्ध गरिएको यौनजन्य अपराध जवर्जस्ती करणी अपराध हुन जान्छ । कहिले काही जाहेरी दर्खास्त दिन सामाजिक परिवेशबाट समेत ढिला हुन जानु स्वाभाविक हो । यस्तो अवस्थामा ढिलो जाहेरी परेको भनी यस अवस्थालाई यान्त्रिक रूपमा लिन मिल्दैन । जवर्जस्ती करणी मुद्दामा पीडितको भनाइको प्रमाणिक महत्व उच्च हुन्छ । प्रतिवादी नारायण पौडेल वारदातपछि फरार रही अदालतमा आई बयान गर्दा सहमतिबाट करणी गरेको भनेर करणी भएको तथ्यलाई स्वीकार गरी बयान गरेको अवस्थामा सोको विरुद्ध हुने गरी

गराएको ततिम्बा बयानको प्रमाणिक हैसियत रहदैन । वैवाहिक बलात्कार समेत अपराध मान्ने कानूनी व्यवस्था भैसकेको पृष्ठभूमिमा विवाह पूर्व बलात्कार भएको कार्यले फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति दिन मिल्दैन । विवाह पूर्व यौन हिंसा हुने र समाजको दवावका कारण महिलाले पीडकसँगै बस्नु पर्ने अवस्था आउने हो भने यस्ता अपराध बढ्न जाने निश्चित छ । तसर्थ, पुनरावेदन अदालतको फैसला बदर गरी अभियोग दावीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी प्रत्यर्थी रवीन भन्ने नारायण पौडेलकातर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय टीकाराम भट्टराई र डेकेन्द्रप्रसाद सुवेदीले जाहेरवाली र प्रतिवादीका बीचमा आफ्नो सहमतिमा नै करणी लेनदेन हुने गरेको तथ्य प्रतिवादीको बयान र पीडित भनिएकी जाहेरवालीको अदालतसमक्षको ततिम्बा बयान बाटै खुलेको छ । जवर्जस्ती करणी गरेको देखिने संघर्षको कुनै दाग, घाउ, चोट पीडितमा केही देखिएको छैन । जाहेरवालीलाई प्रतिवादीको घरमा भित्र्याउने प्रयास असफल भएपछि एक हप्तापछि मात्र जाहेरी दर्खास्त पेश भएको छ । जाहेरवाली र प्रतिवादी दुवैको उमेर विवाह गर्न योग्य छ । जाहेरवाली एवं स्वयं पीडितले अदालतमा साविकको जाहेरी एवं बयानलाई स्वेच्छाले परिवर्तन गर्न चाहन्छ भने त्यसलाई प्रमाणमा लिन कुनै द्विविधा देखिदैन । साथै दुई जनाको वैवाहिक जीवन प्रारम्भ भइसकेको अवस्था हुँदा सो भनाईलाई प्रमाणमा लिन आपत्ति हुँदैन । फौजदारी न्यायको अन्तिम उद्देश्य न्याय (Justice) भएकोले प्रतिवादीलाई दोषी ठहर गर्दा जाहेरवालीलाई दोहोरो किसिमले पीडित हुनुपर्ने अवस्था आउने हुँदा वैवाहिक जीवनको रक्षाको लागि पनि प्रतिवादीले सफाई पाउनु पर्ने हुन्छ । जिल्ला र पुनरावेदन अदालतको फैसलामा कुनै त्रुटि विद्यमान नहुँदा दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भएको आदेश बदर गरी पुनरावेदन अदालतको फैसला कायम राखी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपरोक्त अनुसारको बहस जिकीर समेत सुनी प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसला प्रमाण मूल्याङ्कन तथा कानूनी प्रावधानअनुरूप मिलेको

छ, छैन ? र अभियोग दावीबमोजिम प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरिपाउँ भन्ने पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो, होइन ? भन्ने सम्बन्धमा नै निर्णय दिनु पर्ने देखियो ।

निर्णयतर्फ विचार गर्दा, पीडित जाहेरवाली समयकुमारीलाई प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीले पीडितको इच्छाविपरीत कुर्था सुरुवाल समेत च्याती जवर्जस्ती करणी गरी मुलुकी ऐन, जवर्जस्ती करणीको महलको १ नं. विपरीत कसूर अपराध गरेकोले सोही ऐनको ३(३) नं. बमोजिम तथा अर्का प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतले पीडितलाई करणी गर्ने सल्लाहमा पसी सहयोग गरेका हुँदा मुलुकी ऐन, जवर्जस्ती करणीको महलको ४ नं. विपरीत कसूर अपराधमा सोही नं. बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने अभियोग मागदावी भएकोमा शुरु सिन्धुली जिल्ला अदालतबाट आरोपित कसूरबाट प्रतिवादीहरूले सफाई पाउने ठहर गरेको फैसला सदर हुने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसलाउपर मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भई निर्णयार्थ पेश हुन आएको पाइयो ।

प्रस्तुत मुद्दाको जाहेरी, अभियोगपत्र, प्रतिवादीको बयान, पीडितको ततिम्बा सहितको बकपत्र, वारदातपछि प्रतिवादी र पीडित बीच भएको वैवाहिक सम्बन्ध, दोहोऱ्याई पाउँ भनी पर्न आएको निवेदन तथा दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिंदा लिइएका आधार एवं बहसको क्रममा विद्वान कानून व्यवसायीहरूबाट उठाइएका प्रश्न समेतको समष्टिगत अध्ययन गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा निम्न प्रश्नहरूमा केन्द्रित भै निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

- १) जवर्जस्ती करणी मुद्दामा वारदात भएको भनिएको मितिबाट कति समयसम्ममा जाहेरी दिनुपर्ने र घटना भएको केही दिन ढिला गरी दिएको जाहेरीको प्रामाणिक मूल्य के कस्तो हुने हो ?
- २) जाहेरीवालीले प्रतिवादीउपर कितानी जाहेरी दिई अदालतमा उपस्थित भई एकपटक कितानी बकपत्र गरिसकेपछि ततिम्बा बकपत्र गर्दा आफ्नो कितानी बकपत्र प्रतिकूल गरेको बकपत्रले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न सक्छ सक्दैन र पछिल्लो बकपत्रलाई अकाट्य प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्छ मिल्दैन ?

३) मिसिल संलग्न रहेका प्रमाणहरूबाट प्रतिवादीले पीडितलाई जवरजस्ती करणी गरेको भन्ने प्रमाणित हुन्छ हुँदैन ? र प्रमाणित हुने अवस्थामा वारदात पछि प्रतिवादी र पीडितबीच भएको वैवाहिक सम्बन्धले कानूनतः अपराध मानिएको अधि भएको अपराधलाई उन्मुक्ति प्रदान गर्न मिल्छ, मिल्दैन ?

२. सर्वप्रथम, पहिलो प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा पीडित समयकुमारीले लिएको श्री स्वस्थानी ब्रतको साँगेको दिन मिति २०६०।१०।२४ गतेप्रसाद वितरण गरिसकेपछि बजाई राखेको बाजा बगिएकोले प्रतिवादीमध्येको प्रकाश बस्नेतसँग पीडित र कृष्णकुमारी घिमिरे समेत भई प्रकाश बस्नेतको घरमा क्यासेट लिन जाने क्रममा रातिको ९.०० बजेतिर प्रकाश बस्नेतको भान्जा प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल पनि साथै गएका र प्रकाश बस्नेतको घर पुगेपछि प्रकाश घरभित्र गएको मौकामा नारायण पौडेलले आफूलाई पाखुरामा समाई जवरजस्ती तानी खेतमा लगी सँगै गएको कृष्णकुमारीलाई पनि डरत्रासमा पारी आफूलाई पनि डरत्रास देखाई धम्की दिई मुखमा गलबन्दी कोची बोल्न नपाउने स्थिति सिर्जना गरी प्रकाश बस्नेतसँग गुहार माग्दा निजले पनि गुहार नदिएको अवस्थामा प्रतिवादी नारायण पौडेलले आफूलाई जवरजस्ती करणी गरेकोले कारवाही गरिपाऊँ भनी प्रतिवादीको नाउँ स्पष्ट किटानी गरी वारदात मिति २०६०।१०।२४ गते राति ९.३० बजे पश्चात ७ औं दिन अर्थात मिति २०६०।११।२ मा जाहेरी दर्खास्त दर्ता गरेको देखिन आउँछ ।

३. शुरु अदालतबाट आरोपित प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा ढिलो गरी दिएको जाहेरीले कानूनी मान्यता दिन नमिल्ने आधार लिई निर्णय बिन्दुमा पुगेको पाइन्छ । निःसन्देह सरकार वादी मुद्दामा जाहेरी दर्खास्तले मेरुदण्डको रूप धारण गरी मुद्दाको उठान तथा निष्कर्षमा प्रमुख भूमिका खेल्नेमा विमति राख्नु पर्ने स्थिति आउँदैन । सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अपराधको उठान जाहेरी दर्खास्तबाट वा अन्य कुनै प्राप्त सूचनाको आधारमा गर्न सकिने कानूनी व्यवस्थालाई हाम्रो देशको कानूनले पनि अवलम्बन गरेको छ । वास्तविकतामा कुनै पनि

महिलालाई पुरुषले डरत्रासमा पारी धम्की दिई निजको इच्छा विपरीत आफ्नो स्वतन्त्रता, आत्मनिर्णयको अधिकार हनन् हुने गरी निजको शारीरिक र मानसिक रूपमा क्षति पुग्ने गरी करणी गरेको कार्यलाई विश्वका सबै मुलुकले राज्य विरुद्धको जघन्य अपराधको संज्ञा दिई सजायको व्यवस्था गरेका र हाम्रो देशको कानूनले पनि त्यस्तो करणीलाई असामाजिक र गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी अपराध भनी परिभाषित गरी सजायको व्यवस्था गरेकोमा तर्क वितर्क गर्ने गरी प्रश्न उठाउने ठाउँ देखिन आउँदैन । अतः जवरजस्ती करणीको कार्य महिलाको जीवन, अस्तित्व, सतित्वसँग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित विषय भएकोमा विवाद गर्नुपर्ने ठाउँ छैन । कतिपय महिलाहरूले आफूउपर भएका यौनजन्य हिंसा लगायतका दमनका विरुद्ध यथा समयमा उजूर नगर्नुको पछाडि सामाजिक परिवेश तथा त्यस्तो घटना उजागर गर्दा समाजमा रहेको आफ्नो छवि तथा प्रतिष्ठामा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्नेबाट त्रसित भै नगर्ने गरेका उदाहरणहरू पनि प्रशस्तै भेटिन्छन् । त्यसैले यस किसिमका अपराधको सूचना दर्ता गर्ने कुरा समाजमा रहेको चेतनाको स्तर, आर्थिक, सामाजिक, र साँस्कृतिक भेदभावबाट ग्रसित अवस्था, भौगोलिक स्थिति, परिवारको इज्जत र प्रतिष्ठा, सामाजिक दृष्टिकोण, पृष्ठभूमि, कुसंस्कार, द्विविधाजनक मनोविज्ञान र अपराधको प्रकृति जस्ता विभिन्न कारक तत्वहरूले निर्धारण गर्ने कुरालाई पनि सहजरूपमा मनन् गर्नुपर्ने हुन्छ ।

४. यस सम्बन्धमा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा मुलुकी ऐन जवरजस्ती करणीको महलको ११ नं. मा जवरजस्ती करणी भएकोमा सो भए गरेको मितिले ३५ दिनभित्र नालेस दिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस कानूनी व्यवस्थाले समेत सामाजिक परिवेश, पारिवारिक अवस्था, पीडितको चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता कारण छेकवार हुन सक्ने सम्भाव्यतालाई मनन् गरी घटना घटेको ३५ दिनभित्र नालिश दिन सक्ने प्रावधान गर्नुको पछाडि उपरोक्त अवस्था समेतको मनन् गरी व्यवस्थित गरिएको हुनु पर्दछ । उल्लिखित विभिन्न कारकतत्वहरूले जाहेरी दिन केही दिन वा समय

ठिलो हुन सक्ने कुरालाई नजरअन्दाज गर्न कदापि मिल्दैन । तसर्थ जवर्जस्ती करणीको वारदात घटेको विषयमा जाहेरी दिन ३५ दिनको समय दिने गरी भएको प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाले पनि विविध कारण हुन सक्ने यथार्थतालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । यसकारण मौकामा तत्काल जाहेरी नदिनुलाई मात्र आधार मानी अपराधबाट उन्मुक्ति दिनु पर्दछ भनी सोचन कानूनसंगत हुँदैन । जवर्जस्ती करणी मुद्दामा जाहेरी दिने समय सम्बन्धमा हाम्रो सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त हेर्दा जवर्जस्ती करणी मुद्दामा यति घण्टा वा दिनभित्र जाहेरी दर्खास्त दिई सक्नुपर्ने भनी यान्त्रिक तवरबाट गणना गरी कठोरतापूर्वक निर्धारण गरिने हदम्याद जस्तो विषय भने होइन भनी कृष्णहरि माकको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध दिपक तुलसी वाख्यो भएको जवर्जस्ती करणी मुद्दामा (नेकाप २०६३, अङ्क १०, नि.नं. ७७७२, पृष्ठ १२९४) सिद्धान्त अंगीकार गरेको पाइन्छ । प्रतिपादित उक्त सिद्धान्त एवं कानूनी व्यवस्था समेतका आधारमा जवर्जस्ती करणी मुद्दामा घटना भएको यति दिन वा यति घण्टा भित्रै जाहेरी दर्खास्त दिनुपर्ने सो भित्र नदिए त्यसको अस्तित्व समाप्त वा न्यून हुने भनी निष्कर्षमा पुग्न कदापि पनि न्यायोचित हुने देखिन आएन ।

यस प्रसंगमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले State of Punjab v. Gurmit Singh and others भएको मुद्दामा उद्धृत निम्न हरफहरू उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ:

The Court cannot overlook the fact that on sexual offences delay in the lodging of the FIR can be due to variety of reasons particularly the reluctance of the prosecutrix or her family members to go to the police and complain about the incident which concerns the reputation of the prosecutrix and the honor of her family. It is only after giving it a cool thought that a complaint of sexual offence is generally lodged.

यसबाट पनि यौनजन्य अपराधमा जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्ने क्रममा अनिच्छा, द्विविधा,

सामाजिक प्रतिष्ठा जस्ता विभिन्न कारण एवं तत्वहरूले प्रभाव पार्ने र जाहेरी दिन केही दिन ठिला भएको कारणले मात्र त्यस्तो जाहेरीको अस्तित्वलाई शून्यतामा परिणत गर्न हुँदैन भन्ने अन्य देशमा समेत मान्यता रहेको देखिन आउँछ ।

५. माथि वर्णित गरिएका आधार, कारण, मुद्दामा भएका निर्णयको उल्लेखन तथा हाम्रो कानूनले गरेको व्यवस्थालाई हेर्दा पीडितउपर प्रतिवादीले मिति २०६०।१०।२४ मा जवर्जस्ती करणी गरेको र सोको सूचना पीडितले मिति २०६०।११।२ मा दर्ता गराएको आधारमा मात्र प्रतिवादीको अपराधिक कार्यको गम्भीरतालाई स्वीकार गर्न नसकिने भन्ने देखिन आउँदैन । कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम ३५ दिनभित्र जाहेरी परेको छ, छैन त्यो नै महत्वपूर्ण हुन्छ, र ३५ दिन भित्रको जाहेरी भएकोमा अदालतले अन्यथा सोच्नु पनि हुँदैन । यसर्थ घटना घटेको ७ औं दिनमा परेको जाहेरीको आधारमा भएको मुद्दाको कामकारवाहीका विषयमा प्रश्नचिन्ह उठाई जवर्जस्ती करणी जस्तो गम्भीर असामाजिक अपराधलाई हलुका रूपमा लिनु कानून प्रतिकूल हुन जानेमा थप विवेचना गर्नु आवश्यक देखिन आएन ।

६. अब दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, आफूलाई जवर्जस्ती करणी गरेको भनी पीडित स्वयंले प्रतिवादी नारायण पौडेलउपर किटानी जाहेरी दिएको तथ्यलाई माथि विवेचना गरिसकिएको हुँदा यहाँ पुनरावृत्ति गरिरहन परेन । त्यसरी किटानी जाहेरी दिएपछि साक्षी प्रमाण बुझ्ने क्रममा पीडित समयकुमारीले मिति २०६१।१।१३ मा सिन्धुली जिल्ला अदालतमा बकपत्र गर्दा मिति २०६०।१०।२४ गते मेरो घरमा श्री स्वस्थानीको पूजा भएकोले क्यासेट बजाएको थिएँ, क्यासेट बिगिएकोले क्यासेट लिन जाँदा प्रकाश बस्नेतको मिलेमतोमा प्रतिवादी नारायण पौडेलले जवर्जस्ती खेतमा लगी मेरो कुर्या सुरुवाल समेत च्याती जवर्जस्ती करणी गरेका हुन् भनी किटानी जाहेरीको पूर्णरूपले समर्थन हुने गरी बकपत्र गरेको देखिन्छ । जवर्जस्ती करणी मुद्दामा पीडितको भनाई नै सर्वाधिक महत्वको र आधिकारिक प्रमाण हुनेमा विवाद हुन सक्तैन ।

७. फौजदारी अपराधमा सोको प्रत्यक्ष प्रमाण घटनाबाट पीडित व्यक्ति हुने तथ्यलाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० (१) (क) र (ख) ले आत्मसात गरेको छ। जसअनुसार घटनाबाट प्रत्यक्ष पीडित वा घटना प्रत्यक्षरूपले देख्ने थाहा पाउने व्यक्तिले घटनाको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण ग्राह्य हुन्छन्। यसमा जाहेरीवाली पीडितले घटनाको तत्काल केही दिनपछि जाहेरी दिँदा र सोको लगभग १ वर्ष पछि मिति २०६१।९।१३ मा अदालतमा आई बकपत्र गर्दा जाहेरी व्यहोरा समर्थन गरी प्रतिवादीको आपराधिक कार्यको प्रत्यक्षतः वर्णन गरी एकपटक लिपिवद्ध गराई सकेको अवस्थामा त्यस्तो प्रमाण, प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८(ख) अनुसार प्रतिवादीका विरुद्ध अकाट्य प्रमाणका रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ।

८. पीडितले मिति २०६१।१०।१५ मा अदालतमा बयान गर्दै हामीबीच उक्त मितिमा सहमतिमा करणी भएको हो हाल हाम्रो विवाह भै सकेको छ, विवाह दर्ता प्रमाणपत्र पेश गरेकी छु भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरेको र सो लाई सनाखत समेत गरी जाहेरी व्यहोरा एवं अघि अदालतमा गरेको बयान खण्डन गरी ततिम्बा गरेको हुँदा सो ततिम्बा बकपत्रलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्नु पर्दछ भन्ने प्रत्यर्थाका कानून व्यवसायीको जिकीरतर्फ हेर्दा पीडितले मिति २०६१।१०।१० मा हुलाकद्वारा प्रेषित निवेदन अदालतमा मिति २०६१।१०।१२ मा दर्ता भएको निवेदनको आधारमा मिति २०६१।१०।१५ मा निजको ततिम्बा बकपत्र गराएको देखिन आउँछ। उक्त निवेदनमा हामीबीच उक्त मितिमा सहमतिमा करणी भएको हो हाल हाम्रो विवाह भै सकेको छ, विवाह दर्ता प्रमाण पत्र पेश गरेकी छु भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। जाहेरवाली पीडितले जाहेरी व्यहोरा समर्थन गर्दै मिति २०६१।९।१३ मा अदालतमा बकपत्र गरिसकेको स्थितिमा उक्त ततिम्बा बकपत्र प्रमाणयोग्य हुन्छ हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा निर्णयमा पुग्न प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९(४), ५०(१)(२) मा भएको कानूनी व्यवस्था मनन गर्नुपर्ने हुन्छ। उक्त ऐनको दफा ४९ को उपदफा (४) मा भएको ततिम्बा बकपत्र सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था हेर्दा एकपटक बकाइसकेको साक्षीलाई कुनै मनासिब

कारणबाट नबकाई नहुने देखिएमा अघि स्पष्ट नभएका कुराहरूका सम्बन्धमा मात्र ततिम्बा गरी बकाउनु हुन्छ भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा पीडित जाहेरवाली वादीपक्षको प्रमुख साक्षी भएको र नबुझि नहुने साक्षी हुन भन्नेमा विवाद हुन सक्दैन। उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाअनुसार पहिले स्पष्ट नभएका कुराहरूका सम्बन्धमा मात्र ततिम्बा गरी बकाउन सकिने र सोमा पनि नबकाई नहुने मनासिब कारण हुनु पर्दछ भन्ने देखिन आउँछ। निज साक्षीले मिति २०६१।९।१३ मा अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरिसकेको र निजले दिएको जाहेरी व्यहोरालाई पूर्ण रूपमा समर्थन गरेको देखिन्छ। यसरी घटना वारदात र पीडकको कार्यका बारेमा मौकाको जाहेरीमा उल्लिखित तथ्य एवं व्यहोरालाई सम्पूर्ण रूपमा स्पष्ट हुने गरी समर्थन गरी बकपत्र गरिसकेकी पीडित (साक्षी) लाई पुनः मिति २०६१।१०।१५ मा अर्थात् तत्कालै प्रतिवादी हाजिर हुन आएको दिन ततिम्बा बकपत्र गराउनु पर्ने मनासिब कारण देखिन आउँदैन। पहिलो बकपत्रबाटै मौकाको जाहेरी व्यहोरा समर्थन भै सकेको अवस्थामा जाहेरीमा उल्लिखित वा अन्य के कुन कुरा स्पष्ट हुन नआएको र पुनः बुझ्नु पर्ने कुरा के हो ? के कारणले नबुझि नहुने देखिन गएको हो ? सो खुल्न आएको पाईदैन। यसरी नबुझि नहुने देखिए सरकारी मुद्दा सम्बन्धि ऐन, २०४९ मा भएको व्यवस्था मुताविक सरकारी वकीलमार्फत बुझ्नु पर्नेमा सो कार्यविधि समेत अवलम्बन गरेको देखिन आएन।

९. यसै गरी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५०(१) र (२) ले साक्षीको बकपत्र गराउँदा सर्वप्रथम सम्बन्धित पक्ष जसको साक्षी हो उसले सोध्नुपर्छ गर्ने, अर्को पक्षले जीरह गर्न पाउने र बकाउँदा दुवै पक्षको रोहवरमा बकपत्र गराउनुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल पीडितको निवेदनलाई समर्थन गराउन जसको साक्षी उसलाई संलग्न नगराई अदालत स्वयंले ततिम्बाको रूपमा पीडितको बकपत्र गराएको उक्त कार्य प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी हाम्रो प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल देखिन आएको छ। अघि प्रष्ट नभएका कुरालाई प्रष्ट पार्ने प्रयोजनका लागि मात्र उपयोग गर्न सकिने ततिम्बा

बकपत्रलाई मौकामा दिएको जाहेरी व्यहोरा समर्थन गरी मिति २०६१।१।१३ मा गरेको बकपत्रको कथन पूर्णरूपले प्रतिस्थापन हुने गरी नयाँ कथन स्थापित गर्ने गरेको कार्यलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्न सकिने अवस्था आउदैन। यसर्थ प्रचलित कानूनी व्यवस्थाले निर्देश गरेको कार्यविधिगत प्रक्रिया अवलम्बन नगरी गराइएको एवं अधि स्पष्ट भईसकेको तथ्यभन्दा विपरीत हुने गरी गराएको ततिम्बा बकपत्रले कानूनी मान्यता पाउने आधार देखिदैन। पीडितले अधि गरेको बकपत्रको प्रतिकूल हुने गरी पछि गरेको ततिम्बा बकपत्रको कानूनीमान्यता स्वतः शून्य हुने स्थितिमा गराएको त्यस्तो ततिम्बा बयानको कुनै कानूनी मान्यता रहने अवस्था देखिन आएन। अदालतले अधि स्पष्ट नभएको अवस्थामा नबुझी नहुने भएमा, अधि स्पष्ट नभएका कुरामा मात्र बुझ्न ततिम्बा बयान गराउन सक्ने प्रमाण ऐनको स्पष्ट व्यवस्थालाई आत्मगत रूपमा लिई जहिले सुकै र स्थापित भईसकेको सम्पूर्ण तथ्यको विपरीत हुने गरी साक्षी बुझ्ने कार्य कानूनसंगत हो भन्न मिल्दैन। अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाणबाट समेत वारदात पुष्टि भइरहेको स्थितिमा जाहेरवाली अदालतमा आफै उपस्थित भई पहिला आफैले लिपिवद्ध गराएको भनाईको प्रतिकूल हुने गरी पुष्टि भइसकेको वारदातको विरुद्धमा बकपत्र गर्नेलाई अदालतले किञ्चित प्रोत्साहित गराउन हुदैन। यसो गर्ने हो भने हरेक मुद्दामा जाहेरवाला लगायतका अन्य साक्षीहरू पटक पटक अदालतमा उपस्थित हुन सक्ने र अपराधलाई प्रोत्साहन गर्न सक्ने खतरा हुन्छ। यस्तै अबस्थालाई मध्यनजर गरी मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १६९ नं. मा भुटा बकपत्र गर्ने साक्षीलाई सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसर्थ यसमा प्रतिवादीउपर मौकामा दिएको किटानी जाहेरी दरखास्तको व्यहोरालाई अदालतमा आई स्पष्ट रूपमा समर्थन हुने गरी जाहेरवालीले किटानी बकपत्र गरिसकेको स्थितिमा त्यस्तो किटानी बकपत्रको विपरीत र कानूनले निर्दिष्ट गरेको कार्यविधि समेत पूरा नगरी गराएको ततिम्बा बकपत्रले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने देखिदा त्यस्तो बकपत्र प्रमाण ग्राह्य हुन सक्ने देखिन आएन।

१०. अब तेस्रो प्रश्नको निराकरण गर्न सर्वप्रथम प्रतिवादी नारायण पौडेलले जाहेरवालीलाई अभियोग दावीबमोजिम जवरजस्ती करणी गरेको हो होइन ? भन्ने सम्बन्धमा विवेचना गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। प्रतिवादीले आफूलाई जवरजस्ती करणी गरेको भनी पीडितले किटानी जाहेरी दिई अदालतमा पनि किटान साथ बकपत्र गरेको तथ्यलाई माथि विवेचना गरिसकिएको छ। जवरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितको भनाई नै सर्वाधिक महत्वको रहन जाने कुरामा विमति हुन सक्दैन। प्रतिवादी नारायण पौडेल मौकामा फरार रही अदालतमा उपस्थित भई बयान गर्दा जाहेरवालीलाई आफूले जवरजस्ती करणी गरेको होइन, २०५९ सालदेखि नै सहमतिले करणी लिनुदिनु गर्ने गरेको र मिति २०६०।१०।२४ का दिन पनि सहमति, राजीखुशीबाटै करणी गरेको भनी करणी गरेको तथ्यलाई स्वीकार गर्दै जवरजस्ती नगरेको भनी कसूरमा इन्कार रही बयान गरेको पाइन्छ। निजको उक्त भनाइ अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थन हुन आएको पनि देखिदैन। प्रतिवादीको इन्कारी बयान अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट प्रमाणित नभएसम्म इन्कारी बयानलाई सफाइको आधार बनाउन नमिल्ने प्रमाण कानूनको विशिष्ट मान्यता एवं सिद्धान्त भएकोले उक्त इन्कारी बयानका आधारमा कसूरबाट उन्मुक्ति पाउने देखिन आउदैन।

११. यसरी २०५९ सालदेखि नै जाहेरवालीलाई राजीखुसीका साथ करणी गर्ने गरेको, मिति २०६०।१०।२४ गते पनि सहमतिमा नै करणी गरेको र जाहेरवालीसँग विवाह नै गरिसकेको भनी जवरजस्ती करणीको कसूरमा सजाय हुने होइन भनी प्रतिवादी नारायण पौडेलले जिकीर लिएतर्फ हेर्दा पीडितले मौकामा किटानी जाहेरी दिएको, पीडितको साथै गएकी कृष्णकुमारी घिमिरेले मौकामा नै पीडितका बाबुलाई वारदातको विषयमा सविस्तार उल्लेख गरी खबर गरेको, पीडितले मौकामा गुहार मागेको कुरा अर्का प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतले सुनेको र बचाउन जादा प्रतिवादी नारायण पौडेलले यता नआउनुस् भनेकोले उद्धार गर्न सकिन भनी मौकाको बयानमा लेखाएको, गुलावी रंगको कुर्ता अगाडि च्यातिएको र माटो लागेको सुरुवाल बरामद भएको भन्ने बरामदी मुचुल्का र घटनास्थलमा मकैका

बोट भाँचिएको भन्ने घटनास्थल मुचुल्काबाट वारदात घटेको तथ्यमा अन्यथा देखिदैन। यसै गरी मौकामा दिएको जाहेरीलाई समर्थन हुने गरी जाहेरवालीले अदालतमा उपस्थित भई मिति २०६१।९।१३ मा बकपत्र गरेकी छिन्। तर घटना वारदात नै फरक हुने गरी सहमतिमा करणी गरेको भनी प्रतिवादीले घटना भएको १ वर्ष पछि अदालतमा हाजिर भई इन्कारी बयान गरेको पाइन्छ। तापनि २०५९ सालदेखि नै सहमतिमा करणी लिनुदिनु गर्ने गरेको र वारदातको दिन पनि सहमतिमा नै करणी लिनु दिनु गरेको भए वारदातको दिन रातको समयमा खेतमा लगी करणी गर्नुपर्ने, पीडितले हार गुहार गर्नुपर्ने एवं जाहेरवालीको कुर्ता सुरुवाल च्यात्नु पर्ने अवस्था आउने थिएन। प्रतिवादीले घटना घटेको १ वर्षसम्म फरार रहनुको कारण तथ्ययुक्त रूपमा प्रस्तुत गर्न सकेको समेत नपाइदा निजको भनाइ विश्वासलायक देखिन आउदैन। २०५९ सालदेखि प्रतिवादी नारायण पौडेल र जाहेरवाली बीच आपसी सहमतिमा नै करणी लिनु दिनु गरेको भए २०६० सालमा जवरजस्ती करणी गऱ्यो भनी पीडितले भन्नु पर्ने कारण पनि देखिदैन। यसै गरी घटना हुँदा प्रतिवादी र पीडितको साथै रहेकी भनिएकी घटनाकी प्रत्यक्षदर्शी कृष्णकुमारी घिमिरेले मौकामा कागज गर्दा क्यासेट लिन प्रकाश बस्नेतको घर जाँदा प्रकाश बस्नेत भित्र पसेपछि नारायण पौडेलले पीडितलाई जवरजस्ती तानी खेतमा लगी जवरजस्ती करणी गर्न लागेको अवस्था आफूलाई सो स्थानमा जान नदिएकोले समयकुमारीको बुवालाई खबर गरेको हुँ भनी जवरजस्ती बलप्रयोग गरी पीडितलाई खेतमा लगी जवरजस्ती करणी गरेको भन्ने जाहेरवालीको किटानी जाहेरी प्रमाणित हुने गरी अनुसन्धान अधिकृत समक्ष कागज गरिदिएको देखिन्छ। निज कृष्णकुमारीले अदालतमा पनि सोही तथ्य उल्लेख गरी बकपत्र गरेकी छिन्। यस तथ्यलाई अर्का प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयानले समेत समर्थन गरेको पाइन्छ। घटनाको प्रत्यक्षदर्शी भनिएकी कृष्णकुमारीको उक्त कागज र बकपत्रलाई अकाट्य प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने नै हुन्छ।

१२. यसै सन्दर्भमा पीडितसंग विवाह गरिसकेको भनी विवाह दर्ता प्रमाण पत्र समेत पेश गरी सजायबाट उन्मुक्ति पाउन जिकीर लिएको अवस्थालाई समेत विवेचना हुन उपयुक्त देखिएकाले सो तर्फ विचार गर्दा मिति २०६०।१०।२४ मा जवरजस्ती करणीको वारदात घटेको भन्ने जाहेरी परी अनुसन्धान भई जवरजस्ती करणीको कसूरमा सजाय हुन मागदावी लिई मुद्दा चली कारवाहीयुक्त रहेको अवस्थामा मिति २०६१।१०।१३ मा पीडितसंग विवाह भएको भनी दर्ता नं. १२ मिति २०६१।१०।१५ को विवाह दर्ता प्रमाण पत्र पेश गरेको देखिन्छ। यसरी मिति २०६०।१०।२४ मा घटेको वारदातका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकीकात भई अदालतमा मुद्दा दर्ता भएपश्चात् २०६१।१०।१५ को मिति राखी विवाह दर्ता प्रमाण पत्र बनाई पेश गरेको देखिँदा सोलाई प्रमाणमा ग्रहण गरी कसूरबाट उन्मुक्ति दिन सकिने पनि देखिन आएन। अर्कातिर जाहेरवालीले मिति २०६१।१०।१० लेखी मिति २०६१।१०।१२ मा अदालतमा दर्ता भएको निवेदनमा प्रतिवादी नारायण पौडेल र मबीच विवाह भै दाम्पत्य जीवनयापन गरिरहेका छौं भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ। भने प्रतिवादी अदालतमा उपस्थित भई पेश गरेको विवाह दर्ता प्रमाण पत्रमा मिति २०६१।१०।१३ मा विवाह भएको व्यहोरा उल्लेख भएको पाइदा समेत निजहरूको भनाई एक आपसमा विरोधाभाषयुक्त भै विश्वासलायक देखिन आएन।

१३. प्रतिवादीमध्येका प्रकाश बस्नेतको आँगन गेट डिलबाट चप्पल घिसारिएको जस्तो सोदेखि अं. २०० मीटर तल खेतमा ४ वटा मकै भाँचिएका, सो स्थानमा जमीनमा घाँस मडारिएको, मानिस सुते घिसारिएको जस्तो देखिने भन्ने घटनास्थल मुचुल्कामा उल्लिखित व्यहोराले जवरजस्ती बल प्रयोग गरेको भन्ने तथ्य थप पुष्टि हुन आएको छ। यसका साथै वारदातका बेला जाहेरवालीले लगाएको गुलाबी रंगको अगाडि च्यातिएको कुर्था र इजारदेखि च्यातिएको माटो र अन्य पदार्थ लागेको कुर्था सुरुवाल बरामद हुनुले पनि प्रतिवादीले जाहेरवालीलाई बलप्रयोग गरी घटनास्थलमा लगी जवरजस्ती करणी गरेको कुरा विश्वास गर्नुपर्ने यथेष्ट प्रमाण मौजूद रहेको देखिन

आउँछ । यसका अतिरिक्त पीडितको स्वास्थ्य परीक्षण प्रतिवेदनमा Old hyamen tear (0.3x0.3c.m) भन्ने उल्लेख छ । मौकामा कागज गर्ने कृष्णकुमारी घिमिरे, बहादुरकृष्ण, सूर्यध्वज भट्टराई समेतले प्रतिवादीले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती करणी गरेका हुन् भनी कागज गरिदिएको स्थितिमा जाहेरवालीको जाहेरी पुष्टी हुन गई प्रतिवादी नारायण पौडेलको कसूर स्थापित हुन आयो ।

१४. यसप्रकार मिसिल संलग्न उल्लिखित सबूद प्रमाण एवं आधार कारणबाट प्रतिवादीले जाहेरवालीलाई जवरजस्ती बल प्रयोग गरी मुलुकी ऐन जवरजस्ती करणी महलको १ नं. विपरीत जवरजस्ती करणी गरेको प्रमाणित हुन आएकोले राजीखुशीबाटै करणी गरेको हुँदा अभियोग दावीबाट उन्मुक्ति पाउनुपर्छ भन्ने प्रतिवादीको बयान र प्रतिवादीबाट बहस गर्नु हुने विद्वान अधिवक्ताहरूको बहससँग सहमत हुन सकिएन । तसर्थ प्रतिवादीले मुलुकी ऐन जवरजस्ती करणीको महलको १ नं. प्रतिकूल अपराध गरेको देखिन आयो ।

१५. प्रस्तुत मुद्दामा सिर्जना गरिएको गम्भीर प्रश्न जाहेरवाली पीडित र पिडक बीच विवाह भई सकेकोले त्यस्तो अबस्थामा अपराध नहुने र सजाय हुने होइन भन्ने प्रतिवादीको जिक्कीर रहेकोले जवरजस्ती करणीपश्चात् पीडित र पिडक बीच विवाह भएको अबस्थामा (Marriage After Rape) जवरजस्ती करणीको कसूर स्थापित हुने नहुने सम्बन्धमा अन्य देशको कानूनी व्यवस्था र अदालती अभ्यास एवं जवरजस्ती करणीका सम्बन्धमा विकसित नविनतम् अवधारणा अध्ययन हुन उपयुक्त हुने देखिन आयो । यस सम्बन्धमा फिलिपिन्सको कानूनी व्यवस्था हेर्दा त्यहाँ The Anti-Rape Law of 1997 ले संशोधन गरेको Revised Penal Code को Article 266-C मा "The Effect of Pardon-The subsequent valid marriage between the offended party shall extinguish the criminal action or the penalty imposed." भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ भने Article 344 मा "Prosecution of the crimes of adultery, concubinage, seduction, abduction, rape and acts of lasciviousness:- In cases of seduction,

abduction, acts of lasciviousness, and rape, the marriage of the offender with the offended party shall extinguish the criminal action or remit the penalty already imposed upon him." भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । जस अनुसार People of the Philippines vs. Ronie De Guzman, G.R. No. 185843, को Marriage After Rape सम्बन्धी तथ्य भएको मुद्दामा Based on the documents, including copies of the pictures taken after the marriage ceremony, we find that the marriage between appellant and private complainant have been contracted validly, legally, and in good faith, as an expression of their mutual love for each other and their desire to establish a family of their own. Given public policy considerations of respect for the sanctity of marriage and the highest regard for the solidarity of the family, we must accord appellant the full benefits of Article 89, in relation to Article 344 and Article 266-C of the Revised Penal Code. So the Appellant Ronie De Guzman is absolved of the two counts of rape and ordered released from imprisonment. भनी प्रतिवादीलाई सजायबाट उन्मुक्ति दिने गरी त्यहाँको सर्वोच्च अदालतबाट March 3, 2010 मा फैसला भएको पाइन्छ । यसबाट फिलिपिन्समा बलात्कारको अभियोग लागेपश्चात पिडकले पीडितलाई विवाह गरेमा र त्यस्तो विवाह वैध एवं विश्वसनीय भएमा सजायमा माफी दिन सकिने कानूनी व्यवस्था रहेको देखियो । बेलायत तथा भारतीय कानूनमा जवरजस्ती करणीको अभियोग सम्बन्धमा के कस्तो कानूनी व्यवस्था रहेको रहेछ भनी हेर्दा त्यहाँ जवरजस्ती करणी पश्चात पीडकले पीडितलाई विवाह गरेमा सजायमा के हुने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको पाइदैन । बेलायतमा Criminal Justice and Public Order Act, 1994 ले वैवाहिक बलात्कारलाई नै अपराध मानेको पाइन्छ । उक्त कानूनले बेलायतमा सँग बसेका जोडीहरू हुन वा वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरी सँगै बसेका श्रीमान् श्रीमती हुन् त्यस्ताहरू

बीच भएको जवर्जस्ती करणीलाई अपराध मानिने भएकाले जवर्जस्ती करणी पश्चात् पीडकले पीडितलाई विवाह गरे पनि विवाह अधिको कार्य अपराधकै सूचीमा राखेको मान्नु पर्ने देखिन्छ। भारतमा समेत त्यहाँको कानूनले बलात्कार पछिको विवाहलाई मान्यता दिएर गैह्रअपराध मानेको छैन। तर भारतमा केही राज्यका अदालत तथा सर्वोच्च अदालतले बलात्कारीले पीडितसँग विवाह गर्ने इच्छा व्यक्त गरेमा सजायमा कमी गर्ने उद्देश्यले पीडितलाई बुझ्ने गरेको पाइएको छ। पीडकले बलात्कार पछि अपराधमा प्रायश्चित्त गरी पीडितसँग विवाह गर्ने इच्छा अदालतसमक्ष व्यक्त गरेमा र दण्डबाट पन्छिन वा दण्ड कम गराउने उद्देश्य पिडकमा नदेखिएमा पीडितलाई भिकाएर निजको मनसाय बुझ्ने गरेको भारतीय अदालतहरूमा यदाकदा अभ्यास (Practice) रहेको पाइन्छ। भारतीय अदालतहरूले विवाह गर्ने विश्वास दिलाएर करणी गरी विवाह नगरेमा बलात्कार मान्ने र केही अवस्थामा बलात्कार पछिको विवाहलाई बलात्कारको सजायबाट उन्मुक्ति दिने आधार बनाएको पनि पाइन्छ। उदाहरणका लागि Yelda Srinivasa Rao Vs. State of Andhra Pradesh Criminal Appeal No. 1369 of 2004; Pradip Kumar alias Pradeep Kumar Verma Vs. State of Bihar and another Criminal Appeal No. 1086 of 2007 मुद्दामा पीडित स्वतन्त्र रूपमा पीडकसँग विवाह गर्न सहमत भई विवाह गरेमा त्यस्तो अवस्थामा पीडकलाई बलात्कारको अभियोगबाट उन्मुक्ति दिने आधार मानिएको पाइन्छ। यद्यपि भारतमा Marriage After Rape सम्बन्धी विषय अत्यन्त विवादास्पद रूपमा रहेको पाइन्छ। उपरोक्त अन्य देशको कानूनी व्यवस्था, हाम्रो देशको कानूनी व्यवस्था तथा प्रस्तुत मुद्दामा उठाइएको प्रश्नलाई मध्यनजर गरेर बलात्कार पछि भएको विवाहका आधारमा पीडकलाई सजायमा छुट दिँदा भने हाडनाताभित्रको जवर्जस्ती करणी एवं पीडक र पीडितबीचको उमेरको ठूलो अन्तर भएका तथ्य निहित विवादमा थप समस्या देखा पर्न सक्ने यथार्थलाई नकार्न सकिँदैन। यसै गरी त्यस्तो विवाहका आधारमा सजायबाट उन्मुक्ति दिएको केही समय नबित्दै त्यस्तो विवाहले निरन्तरता

नपाएमा उत्पन्न हुन सक्ने समस्यालाई समेत नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन। बलात्कार पछि भएको विवाहका आधारमा अपराधबाट अपराधीलाई उन्मुक्ति दिने हो भने निश्चित रूपमा दण्डहीनताले प्रधानता पाई समाजमा राज्य प्रति नकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिन आउँछ।

१६. हाम्रो देशको कानूनले जवर्जस्ती करणीको कार्यलाई अपराध घोषित गरेकोमा विवाद छैन। फौजदारी न्याय प्रशासनको लक्ष्य आपराधीलाई दण्डित गर्ने र सामाजिक सद्भाव कायम गरी सामाजिक हित कायम राख्ने तथा विद्यमान सामाजिक मूल्य मान्यता प्रतिकूलका कार्यलाई अपराध घोषित गर्ने भन्ने नै हो। कुनैपनि कार्य अपराधिक कार्य (Criminal Act) हो भनी परिभाषित गरी Criminalization गर्ने तथा त्यस्तो कार्य अपराधिक कार्य नहुने भएमा Decriminalization घोषणा गर्ने कार्य विधायिकाको हो। अर्थात् विधायिकाले कानूनमा व्यवस्था गरी (Statutory Declaration) अपराध घोषित (Criminalization) गरेको कुनै पनि कार्य (Act) लाई Decriminalization घोषित गर्नु अदालतको साधारण अधिकारक्षेत्रभन्दा बाहिरको विषय हो। अमुक मुद्दाको रोहबाट कुनै कानूनद्वारा अपराध घोषित कार्य (Act) लाई अपराधको सूचीबाट हटाउन सक्ने अधिकार अदालतलाई हुँदैन। यस तथ्यलाई रत्नबहादुर बागचन्द समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधान मन्त्री एवं मन्त्रपरिषदको कार्यालय समेत भएको उल्लेखण परमादेश विषयको रिटमा (ने.का.प., २०६२ नि.नं.७४९१) अदालतले आफ्नो व्याख्याद्वारा नयाँ अपराध घोषणा गर्न र कुनै अपराधमा विधायिकी कानूनमा गरिएको सजाय पर्याप्त भए नभएको सम्बन्धमा निर्णय गर्न विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट नमिल्ने मात्र होइन, संविधानले तय गरेको शक्ति-पृथकीकरण र सन्तुलनको व्यवस्था विपरीत हुन जाने भनी सिद्धान्त अंगीकार गरिसकेको समेत पाइन्छ। कानून बनाउने काम विधायिकाको हुने सर्वमान्यता भएकाले अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी यो, यस विषयमा यस्तो कानूनको आवश्यकता रहेको वा यो, यस्तो कानून संविधान र अन्तराष्ट्रिय मान्यता अनुरूप नभएकोले

आवश्यक व्यवस्था गर्न विधायिकालाई सुझाव एवं आदेशसम्म दिन सक्ने हुन्छ ।

१७. प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले जाहेरवालालाई एक वर्ष अघि जवर्जस्ती करणी गरेकोमा सोको एक वर्ष पश्चात् निजहरूबीच वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित हुँदा कानूनले अपराध मानिने कार्य गरे वापत पछि स्थापित पति पत्नीको सम्बन्धको कारण र आधारले मात्र उन्मुक्ति पाउँछ भन्ने हो भने समाजमा आपराधिक क्रियाकलाप रोकी सामाजिक सद्भाव कायम गर्ने फौजदारी न्यायको लक्ष्य नै विचलित हुन गै आपराधिक क्रियाकलाप एवं दण्डहीनताले प्रश्रय पाई सामाजिक संरचना खलबलिन जान्छ । बलात्कारको वारदात घट्नु एउटा कार्य र अवस्था हो भने सो पछि निजहरू बीच विवाह हुनु अर्को कार्य र अवस्था हो । बलात्कारको वारदात विशुद्ध अपराध हो भने विवाह एउटा पवित्र बन्धन हो । प्रस्तुत विवादमा विवाह गर्ने विश्वासमा पारी करणी लिनु दिनु गरेको भन्ने पनि देखिदैन र विवाह गर्ने नै भए पनि तत्काल विवाह गर्न सकिन्थ्यो सो समेत नगरी प्रतिवादी एक वर्षसम्म फरार रहेको देखिएको छ । यस्तो अवस्थामा पछि वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भएकै कारणले मात्र आपराधिक दायित्वबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु प्रचलित न्यायिक मूल्य मान्यता र कानून प्रतिकूल हुन जान्छ ।

१८. जवर्जस्ती करणीका सम्बन्धमा यौनिक समागम (Vaginal Intercourse) लाई मात्र होइन सबै प्रकारका यौनजन्य क्रियाकलापलाई जवर्जस्ती करणी मानिने नवीनतम अवधारणा विकसित भएको पाइन्छ । सँग बसेका जोडीहरू वा वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरी सँगै बसेका श्रीमान् श्रीमतीहरूबीच भएको जवर्जस्ती करणीलाई बलात्कारको अपराध मानिने कुरा बेलायतको Criminal Justice and Public Order Act, 1994 मा समेत समावेश गरेको पाइन्छ । हाम्रै देशमा विकसित मान्यता अध्ययन गर्दा वैवाहिक सम्बन्धमा आवद्ध लोग्ने स्वास्नीबीच श्रीमतीको इच्छाविपरीत जवर्जस्ती करणी गरेमा अपराध ठहरिने भन्ने मान्यतालाई सर्वोच्च अदालतले आत्मसात गरेको

तथ्यलाई (संवत् २०५९ सालको रिट नं. ५५ अधिवक्ता मिरा हुंगाना वि. श्री ५ को सरकार कानून तथा व्यवस्था मन्त्रालय समेत तथा जीतकुमारी पंगेनी वि. नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद समेत भएको २०६३ सालको रिट नं. ०६४-००३५, नेकाप २०६५, नि.नं. ७९७३ परमादेश) मुलुकी ऐन जवर्जस्ती करणीको महलको १ र ३ (६) नं. ले लोग्ने स्वास्नीबीच पनि जवर्जस्ती करणी भएमा अपराध हुने व्यवस्थालाई स्वीकार गरिसकेको अवस्थामा जवर्जस्ती करणी भएपश्चात् विवाह गरी प्रतिवादी र जाहेरवालीबीच लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध (Marriage after Rape) स्थापित हुँदा जवर्जस्ती करणीको अपराधबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु कानूनसंगत हुने देखिएन ।

१९. अब मुलुकी ऐन जवर्जस्ती करणीको महलको १० नं. २०६३।७।१७ मा संशोधन हुनुपूर्व प्रतिवादीले जाहेरवाला (पीडित) लाई जवर्जस्ती करणी गरेको ठहरेमा प्रतिवादीको अंशबाट आधा अंश दिलाई दिनु पर्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोमा २०६३।७।१७ मा भएको संशोधनले अंशको सट्टा मनासिव माफिकको रकम क्षतिपूर्तिवापत दिलाई दिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था समाविष्ट गरेको छ । उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाबाट जवर्जस्ती करणीको कसूर ठहर भएमा पीडकबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई दिनुपर्ने बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था रहेकोमा विवाद हुन सक्दैन । प्रस्तुत मुद्दामा पनि प्रतिवादी नारायण पौडेलले पीडित समयकुमारीलाई जवर्जस्ती करणी गरेको तथ्य र कसूर स्थापित भएको अवस्था हुँदा पीडितले पीडकबाट क्षतिपूर्ति/अंश पाउनुपर्नेमा विमति राख्नुपर्ने अवस्था छैन । तर प्रस्तुत मुद्दामा विकसित पछिल्लो घटनाले क्षतिपूर्ति पाउने कुरालाई तात्त्विक रूपमा भिन्नता पार्न गएको देखिन आउँछ । प्रतिवादीले पीडितलाई जवर्जस्ती करणी गरेको करीब एक वर्षपश्चात् निजहरूबीच वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भै पति पत्नीको सम्बन्ध कायम भएको भनी पीडित तथा प्रतिवादी दुवै पक्षले साधिकार निकायबाट प्राप्त विवाह दर्ता प्रमाण पत्र नै पेश गरेको अवस्थामा सो विवाहले कानूनी वैधता प्राप्त गर्ने नै हुँदा हाम्रो

मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको महलको कानूनी व्यवस्थाअनुरूप पीडित भनिएकी समयकुमारी प्रतिवादी नारायण पौडेलको अंशबाट हक हिस्सा खान पाउने हकदार बनिसकेको देखिंदा अंश वा क्षतिपूर्ति दिलाउनु पर्ने कुनै अर्थ र प्रयोजन रहेन । अंश वा क्षतिपूर्तिको कुरा फौजदारी अपराध वा दायित्व जस्तो समान स्थितिमा रहन सक्दैन । पीडित समयकुमारीले प्रतिवादी नारायण पौडेलसँग जुनसुकै बखत अंशमा दावी गर्ने सहज कानूनी मार्ग अवलम्बन गर्न पाउने हक सुरक्षित रहने नै हुँदा जवरजस्ती करणी मुद्दाको रोहबाट पीडितलाई अंश दिलाई रहनु परेन । पीडितले प्रतिवादीबाट दोहोरो क्षतिपूर्ति वा अंशमा दावी गर्न सक्ने अवस्था पनि नहुने र यस मुद्दाको रोहबाट पीडितले प्रतिवादीबाट अंश नपाएका कारण अंश पाउने हकबाट वञ्चित हुनुपर्ने स्थिति समेत सिर्जना नहुने भएकोले अंश समेत दिलाई पाऊँ भन्ने अभियोग दावी पुग्न सक्दैन ।

२०. तसर्थ माथि उल्लिखित आधार, कारण र प्रमाणबाट प्रत्यर्थी प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीले जाहेरवाली पीडितलाई जवरजस्ती करणी गरेको ठहर्छ । जवरजस्ती करणीको अपराध ठहर गर्नुपर्नेमा सफाइ दिने ठहर गरेको शुरु सिन्धुली जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०६२।१२।२३ को फैसला केही उल्टी भई प्रतिवादी रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्रीलाई मुलुकी ऐन, जवरजस्ती करणीको महलको दफा ३ को देहाय ४ नं. बमोजिम कैद वर्ष ५ (पाँच) हुने ठहर्छ ।

२१. अर्का प्रतिवादी प्रकाश बस्नेतका हकमा विचार गर्दा निजले अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष बयान गर्दा प्रत्यर्थी नारायण पौडेललाई करणी गर्नु हुँदैन भनी भनेको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ भने निजले अपराध गर्नमा भूमिका निर्वाह गरेको र निजको प्रत्यक्ष संलग्नता मिसिल संलग्न प्रमाणबाट नदेखिएको हुँदा निजलाई सफाइ दिने गरेको हदसम्म पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०६२।१२।२३ को फैसला मिलेकै देखिंदा सदर हुने ठहर्छ । सो हदसम्म वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । अरुमा तपसीलबमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत जकपुरको फैसला केही उल्टी भई प्रत्यर्थी रवीन भन्ने नारायण पौडेललाई जवरजस्ती करणीको महलको दफा ३ को देहाय (४) नं. बमोजिम ५ वर्ष कैद सजाय हुने ठहरी फैसला भएकोले निज बेरुजू हुँदा बेरुजू कैद वर्ष ५ (पाँच) लगत कसी असूल गर्नु भनी शुरु सिन्धुली जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु -----१

दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु १

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.रणबहादुर बम

इति संवत् २०६७ साल असार ३२ गते रोज ६ शुभम्

इजलास अधिकृत : चुरामन खड्का,

अशोककुमार बस्नेत

निर्णय नं. ८५६५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री प्रेम शर्मा

माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव

संवत् २०६६ सालको WO --०१७८

फैसला मिति: २०६७।१२।१०।५

मुद्दा: उत्प्रेषण, परमादेश ।

निवेदक पक्ष: बाँके जिल्ला नेपालगञ्ज नगरपालिका.

वडा नं. ८ घर भई ऐ. रभेना गा.वि.स.

वडा नं. ७ बस्ने ओपेन्द्रबहादुर बुढाथोकी

विरुद्ध

विपक्षी प्रत्यर्थी: रुकुम जिल्ला, आठवीसकोट

गा.वि.स. वडा नं. ९ बस्ने नरेन्द्रजंग शाह

समेत

- फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यलाई आपसी सहमतिको लिखतले बदर वातिल गर्न नसक्ने गरी कानूनी संरक्षण दिएको र कानूनबमोजिम स्थापित अदालतले कानूनले तोकेको प्रक्रियाअनुसार गरेको निर्णयलाई गैरकानूनी भन्न समेत मिल्ने देखिन आउँदैन। यस्तो अवस्थामा अदालतको अन्तिम फैसला कार्यान्वयन नगर्नु भनी आदेश गर्ने अधिकार कानूनतः यस अदालत समेतलाई नहुने।

(प्रकरण नं.३)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री यदुनाथ वराल

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री कुलदीपराज शाही

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- मुलुकी ऐन अ.व. १७ नं.
- दण्ड सजायको ५२

आदेश

न्या.प्रेम शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दर्ता हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छः-

म निवेदक ओपेन्द्रबहादुर बुढाथोकी र विपक्षी नरेन्द्रजंग शाहका बीचमा मिति २०६१।२।२६ गते गाडी सट्टापट्टा गर्ने सम्झौता गरी आएकोमा सो सम्झौताबमोजिम कार्य हुने नदेखेपछि मैले बाँके जिल्ला अदालतमा करार बदर गरिपाउँ भन्ने फिराद र विपक्षी नरेन्द्रजंगले करार भंग गरी रकम दिलाई पाउँ भनी रुकुम जिल्ला अदालतमा फिराद गरेका थियौं। पछि हामीबीच मुद्दा मामिला फिर्ता लिई मिलेर बस्ने सहमति भएअनुसार लिनुदिनु घरसारमा गरी दुबैको मञ्जूरीले मिति २०६४।४।२७ मा छुट्टै करारनामा कागज गरेका थियौं। उक्त पछिल्लो करारनामाको भावनाअनुसार मैले बाँके

जिल्ला अदालतको मुद्दा पुर्पक्ष नगरी बसेको र विपक्षी नरेन्द्रजंगले पछिल्लो सहमतिको भावना विपरीत रुकुम जिल्ला अदालतमा चलेको मुद्दाको पुर्पक्ष गराएछन्।

पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको निषेधाज्ञा मुद्दामा भएको मिति २०६५।६।१ को आदेशबमोजिम रुकुम जिल्ला अदालतबाट वातील भैसकेको करारबाट कुनै दायित्व बाँकी नरहने सो बमोजिम मुद्दा नै लाग्ने अवस्था नभएकोमा अदालतलाई वास्तविक कुरा जानकारी नदिई दूषित मनसायबाट विगोतर्फको कारवाही अधि बढाएको हुँदा विगो असूल उपर गर्न नपर्ने भनी मिति २०६५।१।२५ मा आदेश भएपछि सोही दिन निवेदन तामेलीमा राख्ने आदेश भएको हो। रुकुम जिल्ला अदालतको आदेशउपर परेको निवेदनमा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरले पक्षहरू बीच भएको लिखित सहमति सम्झौतालाई कानूनी मान्यता नदिई मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ५२ नं. को गलत व्याख्या गरी रुकुम जिल्ला अदालतको आदेश मिति २०६६।३।४ मा बदर गरी दिएपछि बुझाइसकेको रकम मैले पुनः तिर्नुपर्ने स्थिति भई नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३(१) र १९(१) द्वारा प्रदत्त सम्पत्ति सम्बन्धी मौलिक हक आघात भएको हुँदा प्रस्तुत निवेदन लिई उपस्थित भएको छु। पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको मिति २०६६।३।४ को कानूनी त्रुटिपूर्ण आदेश र सोका आधारमा भएका सम्पूर्ण कामकारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ। साथै प्रस्तुत मुद्दाको अन्तिम किनारा नभएसम्म विगो भरी भराउको कार्य नगर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन जिकीर।

यसमा के कसो भएको हो? आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद वाहेक १५ दिनभित्र विपक्षी नं. १ का हकमा आफै वा कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमाफर्त र अन्यको हकमा महान्यायाधिकाको कार्यालय माफर्त लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी कानूनबमोजिम म्याद सूचना पठाउनु। अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा छलफलका लागि मिति २०६६।६।२९ गतेका लागि प्रत्यर्थीलाई सूचना दिने र सो मितिसम्म पुनरावेदन

अदालतको मिति २०६६।३।४ को आदेशबमोजिम फैसला कार्यान्वयन तर्फ कारवाही अघि नबढाउनु भनी बाँके जिल्ला अदालतका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरी दिएको छ भन्ने यस अदालत एकल इजलासको मिति २०६६।५।१९ को आदेश ।

मिति २०६६।५।१९ मा भएको अन्तरिम आदेशलाई निरन्तरता दिइएको छ । ओपेन्द्रबहादुर बुढाथोकी पुनरावेदक र विपक्षी नरेन्द्रजंग शाह समेत भएको निषेधाज्ञा मुद्दा साथै राखी पेश गर्नु भन्ने समेतको यस अदालतको मिति २०६६।६।२९ को आदेश ।

प्रतिवादीले दिएको संवत् २०६६ सालको रिट नं. ०१७८ को उत्प्रेषण मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६६।५।१९ मा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको मिति २०६६।३।४ को आदेश बमोजिम फैसला कार्यान्वयनतर्फ कारवाही अगाडि नबढाउनु भनी यस अदालतको नाममा अन्तरिम आदेश जारी भएको प्राप्त सो आदेशको नक्कलबाट देखिएकोले उक्त अन्तरिम आदेशलाई निरन्तरता दिएमा प्रस्तुत रिट निवेदन फैसला भएपछि त्यसको नक्कल राखी प्रस्तुत विगो मुद्दा जगाई कार्यवाही गरिपाऊँ भनी वादीले निवेदन दिएका बखत जगाई कारवाही गर्ने गरी तामेलीमा राखीदिएको छ भनी यस अदालतबाट २०६६।५।२४ मा आदेश भई तामेलीमा रहेको कामकारवाहीबाट रिट निवेदकको कुनै हकमा आघात नपरेको भन्ने समेत व्यहोराको बाँके जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ ।

विपक्षीबाट मैले भरी पाउने ठहरी मिति २०६४।१०।७ गते श्री रुकुम जिल्ला अदालतबाट भएको फैसला बदर वातील नभएसम्म सो फैसला सबैले पालना गर्नुपर्ने र विपक्षीले फैसलाबमोजिम विगो बुझाएको भनी दावी गर्न नसकेको स्थितिमा करारिय दायित्वबाट पन्छिन साधारण क्षेत्र प्रयोग गरी भएको उपचारमा सन्तोष नगरी करारका कुरामा हक प्रचलन गराउन दिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज होस भन्ने विपक्षी नरेन्द्रजंग शाहको लिखित जवाफ ।

श्री पुनरावेदन अदालत, तुल्सीपुर दाङ्गबाट भएको आदेशअनुसार यस जिल्ला अदालतको तहसील शाखाबाट लिलाम सम्बन्धी कार्य सम्पन्न

गर्ने भनी उक्त मुद्दाको सक्कल मिसिल श्री बाँके जिल्ला अदालतमा पठाइएको र सक्कल मिसिल नभएको कारणबाट विस्तृत व्यहोरा उल्लेख गर्न नसकीएको तथा कानूनबमोजिम गरेको कार्यबाट आघात नहुने हुँदा रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रुकुम जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम आजको दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश भएको प्रस्तुत निवेदन संलग्न प्रेषित मिसिलको अध्ययन गरियो । निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री यदुनाथ बरालले विपक्षीले आफैले गरेको घरसारको सहमतिको पालना नगरी एउटा विषयबाट दोहोरो फाइदा लिन तत्पर रहेको र उक्त कार्यमा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको २०६६।३।४ को आदेशले वैधानिकता दिएको हुँदा उक्त कामकारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरियोस भन्ने तथा विपक्षी तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता कुलदीपराज शाहीले घरसारको लिखतले अदालतमा चलेको मुद्दालाई निस्पृभावी गराउन कानूनत सक्दैन । रुकुम जिल्ला अदालतको मिति २०६४।१०।७ को फैसला कानूनले अख्तियारी दिएको निकायबाट उचित प्रक्रियाद्वारा बदर नभएसम्म गैरकानूनी भन्न नमिल्ने अवस्थामा फैसला र कानूनबमोजिम भएको फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिएको पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको मिति २०६६।३।४ को आदेश कानूनसम्मत हुँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज गरियोस भनी प्रस्तुत गर्नुभएको बहस सुनियो ।

प्रस्तुत विषयमा रिट निवेदकको निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने हुन आयो ।

यसमा म ओपेन्द्रबहादुर बुढाथोकी र विपक्षी नरेन्द्रजंग शाहबीच मिति २०६९।२।२६ गते गाडी सट्टापट्टा गर्ने गरी भएको करार कार्यान्वयन नहुने भएपछि करारका सर्त अनुसारको दायित्व वहन गराउन म निवेदकले बाँके जिल्ला अदालत र विपक्षीले रुकुम जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरी कारवाहीयुक्त रहरहेको अवस्थामा दुवै मिलि पुनः मिति २०६४।४।२७ मा नया सहमति गरी मुद्दाको पुर्पक्ष नगर्ने सहमति भए अनुसार म निवेदकले पालना गरेको र विपक्षीले पालना नगरी मेरो

अनुपस्थितिमा रुकुम जिल्ला अदालतबाट एकतर्फी फैसला गराई कार्यान्वयन गरेको र सो कार्यान्वयनको आदेशलाई पुनरावेदन अदालत, तुल्सीपुरको मिति २०६६।३।४ को आदेशले निरन्तरता दिएको हुँदा उक्त आदेश उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिपाउँ भनी रिट निवेदकको मुख्य जिकीर रहेको देखिन्छ ।

रुकुम जिल्ला अदालतको मिति २०६४।१०।७ को अन्तिम फैसलाबमोजिम भरी पाउने ठहरेको विगो उक्त फैसला कार्यान्वयन गरी लिने दिलाउने कार्यले विपक्षी निवेदकको कुनै मौलिक हकमा असर पऱ्यो भन्न नमिल्ने, सामान्य घरसारको सहमतिले कानूनी स्थान ग्रहण गर्न पनि नसक्ने तथा निवेदकले विगो बुझाएको भनी तथ्ययुक्त दावी लिन नसकेको अवस्था हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्ने भन्ने विपक्षी नरेन्द्रजंग शाह तथा कानून र फैसलाबमोजिम गरेका कार्यले निवेदकको कुनै हकमा आघात नपार्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्ने भन्ने व्यहोराको बाँके जिल्ला अदालत समेतका प्रत्यर्थीको लिखित जवाफ रहेको देखिन आयो ।

यसरी उपरोक्त बमोजिमको रिट निवेदकको हकमा रुकुम जिल्ला अदालतको मिति २०६४।१०।७ को करार भंग गरी रकम दिलाई पाउँ भन्ने मुद्दाको फैसलाबमोजिम चलेको विगो भराउने कार्यलाई निरन्तरता दिएको पुनरावेदन अदालत, तुल्सीपुरको मिति २०६६।३।४ को आदेश निवेदन मागबमोजिम बदर हुनुपर्ने हो होइन भनी निर्णय दिनुपर्ने विषय देखिन आउँछ ।

२. यसमा निर्णयतर्फ दृष्टिगत गरी हेर्दा निवेदक र विपक्षी मध्येको नरेन्द्रजंग शाहबीच लेनदेन थपघट गरी मिति २०६१।२।२६ गते गाडी सट्टापट्टा गर्ने सम्झौता भएको र सोको कार्यान्वयन नहुने परिस्थिति देखा पऱ्यो भनी दुवै पक्षले एकअर्का उपर प्रतिवादी बनाई निवेदकले बाँके जिल्ला अदालतमा र विपक्षी मध्येको नरेन्द्रजंग शाहले रुकुम जिल्ला अदालतमा फिराद दर्ता गरी कारवाही चलेको भन्नेमा विवाद देखिदैन । यसै बीचमा निवेदक र विपक्षी नरेन्द्रजंग शाह बीच एक आपसमा दुई भिन्न अदालतमा चलेका उक्त मुद्दाहरूलाई कारवाही अगाडि नबढाउने गरी पुनः २०६४।४।२७ मा अर्को सहमति भएको र सोको विपक्षी मध्येको नरेन्द्रजंगले

पालना नगरी आफू वादी भै चलेको मुद्दा रुकुम जिल्ला अदालतबाट मिति २०६४।१०।७ मा एकतर्फी फैसला गराई फैसलाबमोजिम विगो भराउने कार्य नगर्ने भनी रुकुम जिल्ला अदालतले गरेको आदेशउपर विपक्षीको अ.व. १७ नं. को निवेदन पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरमा परेकोमा उक्त अदालतबाट शुरु आदेश बदर भए उपर मिति २०६६।३।४ को पुनरावेदन अदालतको आदेश उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी पाउन निवेदकले प्रस्तुत निवेदनमा जिकीर लिएको पाइयो ।

३. कानूनले अख्तियार दिएको निकाय वा पदाधिकारीले आफ्नो अधिकारक्षेत्र नाघी वा प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तप्रतिकूल निर्णय गरी व्यक्तिका मौलिक हक र अधिकारमा खलल पुऱ्याएमा सो कामकारवाही बदर गर्नका लागि उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने कुरा प्रचलित रिट सम्बन्धी विधिशास्त्रीय मान्यताबाट देखिन आउँछ । संविधान र कानूनद्वारा न्याय निरोपणसम्बन्धी काम गर्न स्थापित अदालत आफै वादी वा प्रतिवादी नवनी मर्का पर्ने व्यक्तिले दिएका फिराद, उजुरी प्रतिउत्तर तथा मुद्दासंग सम्बन्धित अन्य सूचनाका आधारमा मुद्दासम्बन्धी कामकारवाही गरी फैसला गर्ने गर्दछ । अदालतबाट हुने यस्ता कामकारवाहीलाई कानूनले मान्यता प्रदान गरेको र यस्ता निकाय वा पदाधिकारीले गरेका निर्णय आदेश कानूनले तोकेको प्रक्रियाबमोजिम बदर नभएसम्म अन्यथा भन्न र मान्न मिल्दैन । प्रस्तुत विवादमा निवेदक र विपक्षीबीच २०६४।४।२७ मा भएको दोस्रो सहमति आपसी समझदारीका आधारमा घरसारमा भएको भन्नेमा अन्यथा भनी निवेदकले जिकीर लिन सकेको पाईदैन । अदालतमा चलेका मुद्दामा रहेको विवादलाई निस्प्रभावी बनाउने उद्देश्यले भएको सहमतिअनुसार निवेदकले उक्त सहमतिलाई उल्लेख गरी कानूनले तोकेको दस्तूर बुझाई सम्बन्धित अदालतबाट मुद्दा फिर्ता लिएको मिसिलबाट देखिदैन र यस कुरालाई अन्यथा भनी निवेदनमा जिकीर लिएको पनि पाइदैन । अर्कोतर्फ मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ५२ नं. मा फैसलाबमोजिमको भरी पाउने विगो दिलाई भराई पाउँ भन्ने दरखास्त परेमा घरसारमा दिएको छु भन्ने जिकीर पुग्न सक्तैन ।

अड्डाबाट ऐन फैसलाबमोजिम दिलाई दिनुपर्छ भनी कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ। यस कानूनी व्यवस्थाले रुकुम जिल्ला अदालतको मिति २०६४।१०।७ को फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यलाई मिति २०६१।२।२६ को आपसी सहमतिको लिखतले बदर बातिल गर्न नसक्ने गरी कानूनी संरक्षण दिएको र कानूनबमोजिम स्थापित अदालतले कानूनले तोकेको प्रक्रियाअनुसार गरेको निर्णयलाई गैरकानूनी भन्न समेत मिल्ने देखिन आउदैन। यस्तो अवस्थामा अदालतको अन्तिम फैसला कार्यान्वयन नगर्नु भनी आदेश गर्ने अधिकार कानूनतः यस अदालत समेतलाई नभएको हुँदा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरबाट मिति २०६६।३।४ मा फैसला कार्यान्वयनतर्फको कार्य अगाडि बढाउनु भनी रुकुम जिल्ला अदालतको नाममा गरेको आदेश कानूनसम्मत देखिँदा उक्त आदेश उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्ने प्रस्तुत निवेदन कानूनी औचित्यपूर्ण नदेखिँदा खारेज हुने ठहर्छ। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.अवधेशकुमार यादव

इजलास अधिकृत: कपिलमणि गौतम

इति संवत् २०६७ साल चैत्र १० गते रोज ५ शुभम्.

निर्णय नं. ८५६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती

संवत् २०६७ --०४-- ०४३०

आदेश मिति: २०६७।१०।७

मुद्दा:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।

निवेदक: जिल्ला मकवानपुर हेटौडा नगरपालिका वडा नं.

४ बस्ने वर्ष ५४ को श्यामराज श्रेष्ठ

विरुद्ध

प्रत्यर्थी: का.जि.का.म.न.पा. वडा नं. दरवारमार्ग स्थित
स्थापित मनकामना डेभलपमेण्ट बैंक लि.
समेत

- जून निर्णयले जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा दिइएको हो त्यो निर्णय नै बदर भई स्रोत नै कायम नरहेको पूर्जाको कानूनी अस्तित्व नै हुँदैन। त्यस्तो अस्तित्वविहीन पूर्जालाई जग्गाधनीको स्वामित्वको परिचायक मान्न नमिल्ने।
- बदर भइसकेको पूर्जाको आधारमा धितो राखेको र सोही पूर्जाको आधारमा बैंकले आफ्नो नाममा दाखिल खारेज नामसारी गरेको सम्पत्तिको स्वामित्वको अन्तिम निर्णय भएपछि कानूनबमोजिम हुने नै हुँदा रोक्का रहनु नै न्यायसंगत हुने।
- सम्पत्ति हस्तान्तरणसमेत भई सम्पत्तिको स्वामित्वको स्वरूप परिवर्तन हुन जाँदा उत्पन्न हुने परिणामलाई समेत विचार हुन आवश्यक एवं सो सम्पत्तिमा घर बसोवास रहेको तथ्यसमेत देखिएको स्थितिमा सो सम्पत्ति हाल रोक्का नै राख्नु उचित देखिँदा अ.व.१७१ नं. अनुसार भएको रोक्का राख्नु पर्ने।

(प्रकरण नं.५)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता रामनारायण
विडारी

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता सुशील
पन्त र विद्वान अधिवक्ता श्री हरिप्रसाद
पाण्डे

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- अ.व. १७१ नं.

आदेश

न्या.सुशीला कार्की: नेपालको अन्तरिम संविधान,
२०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम परेको रिट निवेदनको
सक्षिप्त व्यहोरा र आदेश यस प्रकार छ:-

जिल्ला मकवानपुर हेटौंडा नगरपालिका वडा नं. ४ स्थित कि.नं. २ जग्गाको क्षेत्रफल ज.वि. १-१-१४-५ जग्गा दर्ता सम्बन्धमा विवाद भै मालपोत कार्यालयमा विपक्षी नं. ३ ले छुट जग्गा दर्ता निमित्त निवेदन गरी उक्त जग्गा निजहरूले मिति २०५३।१।१५ मा एकलौटी दर्ता गराए छन्, उक्त जग्गामा हाम्रो घरवास समेत थियो । त्यसैले सो मालपोतको निर्णयउपर पुनरावेदन अदालतमा निवेदकले पुनरावेदन गरी मालपोतको निर्णय बदर मिति २०५६।५।१३ मा पुनरावेदन अदालतले हक बेहकमा शुरु अदालतमा जानु भनी फैसला गरेको थियो । सो निर्णयउपर विपक्षी नं. ३ ले समेत सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गरेकोमा सर्वोच्च अदालतले मिति २०६१।११।१० मा पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर गरेको थियो । हाल उक्त जग्गाको वारेमा मकवानपुर जिल्ला अदालतमा हक कायमलगायत विपक्षी बैंकले गरेको लिलाम समेत बदरको विभिन्न मुद्दाहरू विचाराधीन अवस्थामा छन् । विपक्षी नारायणले पनि घर भत्काई खिचोला मेटाई पाऊँ समेतका मुद्दा दायर गरेका छन् । अर्थात यो जग्गाको विषयमा २०५३ सालदेखि हालसम्म विभिन्न अड्डा अदालतमा अविच्छिन्न रूपमा मुद्दाहरू चलिरहेका छन् । जग्गामा हाल निवेदकको बसोवास घरवास छ । जुन कुरा चालू मुद्दाहरूबाट पनि स्पष्ट भै रहेको छ । यसैबीच विपक्षी नारायण श्रेष्ठ विपक्षी बैंकसँग मिलेमतो गरी मिति २०५९।२।१६ मा उल्लिखित जग्गामध्ये नापी मालपोत कार्यालय समेत मिलाई कित्ताकाट गरी कायम हुन आएको जग्गा कि.नं. ६३९९ को जग्गा विगाहा ०-११-१७-२५ जग्गा दृष्टिवन्धक पास गरी कर्जा लिनुदिनु गरेका रहेछन्, जुन समयमा उक्त पुनरावेदन अदालतको फैसलाले विपक्षी नारायणको नाममा ज.ध.प्र.पूजा समेत थिएन । बदर पूजा देखाई सोही आधारमा विपक्षीहरूले धितो लिने दिने गरेका रहेछन् । यस्तो काम विपक्षी बैंकको साविक नाम नेपाल सिएसआइ डेभलपमेण्ट बैंक लि.ले गरेको थियो । जुन बैंक राष्ट्र बैंकबाट कारवाहीमा पर्ने भै हाल यो नाम परिवर्तन गरी विपक्षी नं. १ को मनकामना डेभलपमेण्ट बैंकको नाममा सञ्चालनमा छ । निवेदक र विपक्षी बीचमा एउटा सम्झौता

गरी मिलापत्र गर्ने कार्य गर्ने भनी गरिएकोमा विपक्षी नारायणले सो सम्झौता पालना नगरेको हुँदा करार पालना गराइपाऊँ भनी फिराद दायर गरेको छु । सो मुद्दामा उल्लिखित विपक्षी बैंकमा धितो रहेको, अदालतमा मुद्दा परी विचाराधीन भै रहेको उल्लिखित मेरा घरवासको जग्गा अ.वं. १७१ नं. बमोजिम मेरो रोक्का निवेदकको निवेदनबाट मकवानपुर जिल्ला अदालतले रोक्का गरेको थियो । यसै कारण विपक्षी बैंकले मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट उक्त रोक्का जग्गा फुकुवा गरिपाऊँ भनी निवेदन गर्नु भएको रहेछ । मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट यो जग्गामा तेरो मेरोमा विवाद परी यसै अदालतमा मुद्दा विचाराधीन अवस्थामा रहेको र यसै बैंकले गरेको लिलामउपर समेत लिलाम बदर परिसकेको अवस्था एकातिर रही रहेको अवस्था छ भने हकबेहकमा विचाराधीन रहेको मुद्दाको अन्तरवस्तु नै प्रभावित हुने गरी परेको यस्तो निवेदनबाट रोक्का राखिएको यस अदालतको आदेशलाई बदर गर्न सकिएन भनी आदेश मिति २०६७।३।६ मा भएको विपक्षीले अ.वं.१७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत हेटौंडामा सो आदेशउपर निवेदन दिई उक्त अदालतबाट कैफियत प्रतिवेदनउपर धितो २०५९।१।२५ मा पारित भएको र श्यामराजको फिराद २०६५।१०।१५ मा परेकोले बैंकको दृष्टिवन्धक लिखत जेठो भएकोले दोहोरो रोक्का राख्ने गरी भएको मकवानपुर जिल्ला अदालतको २०६७।३।६ को आदेश मिलेको नदेखिँदा बदर गरी दिएको छ । अ.वं. १७१ नं. बमोजिम फुकुवा गरिदिने भनी २०६७।७।११ मा पुनरावेदन अदालत, हेटौंडाबाट आदेश भएको छ । लिलाम बदर, धितोलिखत बदर समेतको मुद्दा चलिरहेको र २०५३ सालदेखि मुद्दा चलिरहेको जग्गा बैंकले धितो लिँदाको बखत विपक्षी नारायणको नाममा ज.ध.प्र.पु.समेत नभै निजले मालपोत कार्यालयबाट लिएको पूजा पुनरावेदन अदालत, हेटौंडाले बदर गरिदिएको अवस्था थियो । जग्गा नै विपक्षीको नाममा नभै विपक्षीले सर्वोच्च अदालतमा मुद्दाको तारेख रहेको अवस्थामा बदर पूजा लिई दिई धितो राख्ने रखाउने कार्य भएको थियो । अर्थात उनाउ व्यक्तिको जग्गा बैंकले धितो लिएको थियो । सो धितो लिनुपूर्व बैंकले पूजा पाएको

मिति हेर्ने र मालपोत कार्यालयसमेत उपर मुद्दा परेको मिसिल हेरी धितो लिनु पर्ने थियो । पूर्जामा नै हक हस्तान्तरणको निम्ति मान्य नहुने कुरा उल्लेख छ । त्यसमा पनि धितो लिँदा दिँदाका बखत पूर्जा विपक्षीको नाममा छैन । सो नगरी विपक्षी नारायणसँग मिली गरेको कामकारवाही गैरकानूनी थियो । साथै यही जग्गा विषयमा सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा चलिरहेको थियो र मकवानपुर जिल्ला अदालतमा हक बेहकको मुद्दा चलिरहेको थियो । मुद्दा चल्दा चल्दैको अवस्थामा दृष्टिबन्धक पास गरी लिने दिने कारोवार नेकाप २०५२, पृष्ठ ९२१ कुवेरसिंह वि.गृह मन्त्रालय समेत भएको मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्त (अदालतको विचाराधीन विषय विपरीत असर पर्ने गरी गरेको लिखत व्यवहारलाई मान्यता दिन मिल्दैन, लिखत सदर हुन सक्दैन) भन्ने विपरीत छ । यसरी विपक्षीहरूको उक्त कार्यले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ उपधारा ३ को देहाय (ड), (च), धारा १३ र १९ बमोजिम प्रदत्त हकमा आघात पर्न गएकोले धारा ३२ बमोजिम उक्त हक प्रचलनको लागि धारा १०७(२) अनुसार पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०६७।७।११ को आदेशलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी विवादित जग्गाको अन्तिम किनारा लागेपछि सोबमोजिम हुने गरी हाल अ.वं. १७१ नं. बमोजिम हक हस्तान्तरण हुन नपाउने गरी रोक्का राख्नु भनी विपक्षी पुनरावेदन अदालत तथा शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतलाई प्रतिषेध, परमादेश लगायतको जो चाहिने उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको निवेदन जिकीर ।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नं. २ लाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु । निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ

लिई आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा उपस्थित हुनु भनी रिट निवेदनको १ (एक) प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नं. १ र ३ लाई सम्बन्धित जिल्ला अदालतमार्फत सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अबधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने आदेश ।

यसमा निवेदकले अन्तरिम आदेश समेत माग गर्नु भएको सम्बन्धमा विचार गर्दा विपक्षी नारायण श्रेष्ठले विवादित जग्गा दर्ता गराएकोमा मालपोत कार्यालयबाट सो बदर भई निवेदकको मागबमोजिम हक बेहकमा जान भनी निर्णय भएको देखिन्छ । उक्त मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा विपक्षीले बदर भएको जग्गाधनी पूर्जा बैकमा धितो राखी ऋण लिएकोमा मनकामना डेभलपमेण्ट बैकले उक्त ऋणवापत राखेको धितो लिलाम गरेको र सो लिलामउपर लिलाम बदर मुद्दा समेत अदालतमा विचाराधीन रहेको पाइन्छ । त्यस्तो विवादास्पद अवस्थाको सम्पत्ति अदालतबाट हक बेहकमा रोक्कासमेत रहेको अवस्था हुँदा अदालतले हक बेहकमा नबोलेसम्म यथास्थितिमा राख्न बाञ्छनीय देखिएकोले निवेदकले दावी लिएको विवादित जग्गा जो जसको नाममा छ सोहीबमोजिम यथास्थितिमा राख्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिदिएको छ । आदेशको जानकारी विपक्षीलाई दिई नियमानुसार गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।७।३० गतेको आदेश ।

म बाहेकका अन्य विपक्षी बनाइएकाहरूले लिखित जवाफ लगाउन वा नलगाउन जे जसो गरे पनि त्यसले मेरो कानूनी हक हितमा प्रतिकूल असर पुऱ्याउने होइन । विपक्षी रिट निवेदकको सम्पूर्ण रिट माग दावी भूढा हो, रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्न मिल्ने होइन । विपक्षी रिट निवेदकलाई मउपर यो रिट गर्न मुलुकी ऐन, अ.वं. ८२ नं. ले हकदैया छैन । निर्विवाद हक नभएको विषयमा विवादास्पद अवस्थामा रिट क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन । विपक्षीको रिटको माग दावीसँग मलाई विपक्षी बनाउनको औचित्य देखिँदैन । विपक्षी रिट निवेदकले शुरु मकवानपुर

जिल्ला अदालतलाई पनि आदेश जारी गरिपाऊँ भन्नु भएको छ । म वादी भै विपक्षी बैंकसमेत प्रतिवादी भै दे.नं. १९९ को धितो संरक्षणवापत रहेको अचल सम्पत्ति बैंकले सकार गर्ने निर्णय बदर गरिपाऊँ भन्ने मुद्दा-१, म वादी भै विपक्षी बैंक समेत दे.नं. २४५ को दाखिल खारेज टिप्पणी आदेश बदर दर्ता बदर मुद्दा-१, म वादी भै प्रतिवादी श्यामराज श्रेष्ठ समेत भएको दे.नं. १६५ को घर हटाई जग्गा खिचोला मेटाई चलन मुद्दा-१, वादी रामकृष्ण श्रेष्ठ, प्रतिवादी श्यामराज श्रेष्ठ समेत भएको दे.नं. १६७ को वहाल दिलाई घर खाली गराई चलन मुद्दा-१, वादी रामकृष्ण श्रेष्ठ, प्रतिवादी श्यामराज श्रेष्ठसमेत भएको दे.नं. १६६ को घर हटाई जग्गा खिचोला मेटाई चलन मुद्दा-१, वादी श्यामराज श्रेष्ठ प्रतिवादी नारायण श्रेष्ठसमेत भएको दे.नं. १९२ को हक कायम जग्गा दर्ता मुद्दा-१, श्यामराज श्रेष्ठ वादी प्रतिवादी नारायण श्रेष्ठसमेत भएको दे.नं. १६९ को करार पालना गराई पाऊँ भन्ने मुद्दा-१ मकवानपुर जिल्ला अदालतमा विचाराधीन अवस्थामा छ । मेरो पिता श्रीलाल श्रेष्ठको नाउँको साविक भोग लगत, फिल्डबुक, मेरो पारित बण्डापत्र, दर्ता, तिरो निर्विवाद हुँदा मातहत अदालतमा चलिरहेका मुद्दाको परिणामलाई अनुकूल वा प्रतिकूल असर पर्ने गरी रिट क्षेत्रबाट प्रमाणको मूल्याङ्कन गर्न मिल्ने विषय यो होइन । मुद्दाको अन्तरवस्तुले नै मेरो कोहीसँग मिलोमतो छैन भन्ने प्रमाणित छ । विपक्षी रिट निवेदकले रिट निवेदनमा भ्रान्ति खडा गर्नु भएको छ । रिट निवेदकले दिएको हक कायम मुद्दा र करार पालना गराइपाऊँ भन्ने मेरो कि.नं. ६३१९ को ज.वि.०-११-१७-१/१ मा परेको होइन तसर्थ विपक्षीको रिट निवेदन खारेजभागी छ भन्ने व्यहोराको विपक्षी नारायण श्रेष्ठको लिखित जवाफ ।

निवेदक श्यामराज श्रेष्ठ र विपक्षी मनकामना डेभलपमेण्ट बैंकसमेत भएको करार पालना गराई पाऊँ मुद्दामा शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६७।३।६ को आदेश बदर गरिपाऊँ भनी निवेदक मनकामना डेभलपमेण्ट बैंकको तर्फबाट यस अदालतमा पर्न आएको अ.व. १७ नं अन्तर्गतको निवेदनको प्राप्त कैफियत प्रतिवेदन

इजलाससमक्ष पेश हुँदा, “यसमा निवेदकले दावी लिएको कि.नं. ६३१९ को ०-११-१७-२५ जग्गा मिति २०५९।११।१५ मा र.नं. ४६५६ बाट नारायणी मैदा मीलको तर्फबाट नारायण श्रेष्ठले रु.२,००,००,०००।-(दुई करोड रुपैयाँ) कर्जासंरक्षण वापत धितो जमानतको तमसुक मालपोत कार्यालय, मकवानपुरबाट पारित गरी लिई सोअनुसार उक्त जग्गा मालपोत कार्यालय मकवानपुरमा रोक्का समेत रहेकोमा सो भन्दा पछि मिति २०६५।१०।१५ मा दायर भएको करार पालना गराई पाऊँ भन्ने मुद्दाबाट वादी श्यामराज श्रेष्ठको निवेदनले त्यस अदालतबाट बैंकबाट फुकुवा भएपछि कुनै व्यहोराको कोही कसैलाई हक हस्तान्तरण गर्न नपाउने गरी मिति २०६६।१।३० मा अ.व.१७१क नं. बमोजिम रोक्का राख्ने आदेश गरेको देखिन्छ । निवेदक मनकामना डेभलपमेण्ट बैंकबाट सो जग्गा बैंकले दृष्टिबन्धक लिखत पारित गरेको जेठो लिखत भएकाले दोहोरो रोक्का राख्ने गरी भएको आदेश अ.व.१७१ख नं. बमोजिम बदर गरिपाऊँ भनी निवेदन दिएकोमा निवेदन मागबमोजिम रोक्का राखिएको जग्गा बदर गर्न सकिएन भनी त्यस अदालतबाट मिति २०६७।३।६ मा भएको आदेश मिलेको नदेखिँदा बदर गरिदिएको छ । निवेदक बैंकले दृष्टिबन्धक पारित गराई पहिले नै रोक्का राखेको जग्गा दोहोरो रोक्का रहेकोले निवेदन मागबमोजिम निवेदक श्यामराज श्रेष्ठको निवेदनबाट पछि रोक्का भएको जग्गा अ.व. १७१ख नं. बमोजिम फुकुवा गरी दिई कानूनबमोजिम गर्नु होला भनी” यस अदालतको संयुक्त ईजलासबाट मिति २०६७।७।११ मा आदेश भई आदेश सहितको सम्पूर्ण कागजात शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतमा पठाइएको छ । अतः यस अदालतबाट कानूनबमोजिम भएको उपरोक्तबमोजिम आदेशबाट विपक्षीले रिट निवेदनमा उल्लेख गरे बमोजिमको निजको संवैधानिक एवं कानूनी हक हनन नभएको हुँदा सम्मानित अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रमा प्रवेश गरी दिनु भएको विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाउन सादर अनुरोध छ भन्ने व्यहोराको पुनरावेदन अदालत हेर्दाबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

विपक्षीको माग दावी भूट्टा, कपोलकल्पित र वनावटी मात्र हो । विपक्षीको भनाई जस्तो यस बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ र बैंकको कर्जा असूली निर्देशिका २०६१ (संशोधित २०६६) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी कानूनबमोजिम भए गरेको कार्य बदर हुनुपर्ने होइन । यस बैंकका ऋणी अशोक महर्जन समेतका व्यक्तिहरूले नारायणी मैदा मील नामक उद्योग सञ्चालन गर्नका लागि मिति २०५८।१०।१ मा कर्जा माग गरी बैंकसमक्ष निवेदन दिएको र सोबमोजिम बैंकबाट २ करोड रुपैयाँ कर्जा स्वीकृत भै विभिन्न मितिमा ऋणीले रु.१,४५,००,००। कर्जा रकम उपभोग गरेको कर्जा फाइलबाट देखिन्छ । ऋणीले कर्जा माग गर्दा धितोवापत प्रत्यर्थीमध्येका नारायण श्रेष्ठको नाउँमा मालपोत कार्यालय हेटौँडामा दर्ता सेस्ता कायम रहेको मकवानपुर जिल्ला हेटौँडा नगरपालिका वडा नं. ४ कि.नं ६३१९ को क्षे.फ.०-११-१७-१/१ जग्गा प्रस्तुत गरेको र निज नारायण श्रेष्ठले मिति २०५९।२।१६ मा र.नं. ४६५६ बाट बैंकको नाउँमा धितो सुरक्षण दृष्टिवन्धक लिखत पारित गरी दिनु भएको थियो । यस साविक नेपाल घरेलु तथा साना उद्योग विकास बैंक लि. हाल मनकामना डेभलपमेण्ट बैंक लि.बाट ऋणीको कर्जा उपभोग गर्नु भएकोमा कर्जा लिँदा बैंकसँग गरेको शर्त सम्झौताबमोजिम बैंकलाई नियमित रुपमा बुझाउनु पर्ने कर्जा रकम नबुझाई सम्पूर्ण कर्जा राफसाफ गर्ने समय समाप्त हुँदासम्म पनि कर्जा रकम तिर्न बुझाउन बैंकमा उपस्थित नभएको र निज ऋणीलाई कर्जा रकम चुक्ता गर्न पटक पटक मौखिक एवं लिखित सूचना दिँदा समेत कर्जाको किस्ता तथा ब्याज नबुझाएकाले बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७ एवं बैंक कर्जा असूल निर्देशिका, २०६१ बमोजिम उल्लिखित धितो संरक्षण रहेको अचल सम्पत्ति लिलाम बिक्रीको लागि मिति २०६५।१०।२६, २०६५।१२।२६ र २०६६।१।२९ मा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्दा सोमा कसैको पनि सिलबन्दी पर्न नआएको हुँदा मूल्याङ्कनकर्ता रेन्वो कन्सल्टेन्सीले दिएको मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको मूल्यालाई आधार मानी बैंकको मिति २०६६।२।२४ सम्मको साँवा ब्याज रु.८९,९१,७०।५१

रहेकाले बैंक सञ्चालक समितिको मिति २०६६।२।२५ को बैठक नं. १४५ को निर्णयबाट उल्लिखित धितो सुरक्षणमा रहेको अचल सम्पत्ति उपरोक्त मूल्यमा बैंक आफैले सकार गर्ने निर्णय गरेकोमा विपक्षी तथा यस बैंकमा धितो दिने प्रत्यर्थी मध्येका नारायण श्रेष्ठबीचको मिलोमतोमा वनावटी घरायसी लिखत खडा गरी (करारको नाम दिएको) करारबमोजिम गरिपाउँ भन्ने मुद्दा दर्ता गरी मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट रोक्का राख्न सफल भएकोमा पुनरावेदन अदालत हेटौँडाबाट मिति २०६७।७।११ मा रोक्का फुकुवा गर्ने आदेश भई सो आदेशबमोजिम उल्लिखित सम्पत्ति बैंकको नाममा दा.खा.नामसारी भै दर्ता सेस्तासमेत बैंकको नाममा आइसकेको अवस्था छ । ऋणीको कर्जा लिँदाको अवस्थामा बैंकसँग भएको कर्जाको सम्झौता वा शर्त कबुलियतको पालना नगरेको स्पष्ट हुँदा बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बैंकले आफ्नो धितो सुरक्षणमा रहेको अचल सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी वा अन्य कुनै व्यवस्था गरी साँवा ब्याज असूलउपर गर्न सक्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भएअनुरूप उल्लिखित सम्पत्ति लिलाम बिक्रीको लागि सूचना प्रकाशित गरिएकोमा कसैको पनि बोलपत्र पर्न नआएकोले बैंकले बाध्य भै सकार गर्ने निर्णय गरेको हो । सकार गर्ने निर्णय हुँदाका बखत निज धितो सुरक्षणकर्ता नारायण श्रेष्ठ बैंकमा उपस्थित भई कर्जा रकम बुझाई धितो फुकुवा गरी लैजाने प्रतिवद्धता व्यक्त गरी रु. एक लाख बैंकमा जम्मा गरेकोमा तत्पश्चात वेवास्ता गरी बसेका थिए । यसरी कर्जा फरफारक गर्न पर्याप्त समय दिँदा समेत ऋणी र धितोवाला समेतको वेवास्ता गरी वसेकाले बैंक ऋण असूलीको प्रक्रिया अगाडि बढाउन बाध्य भएको हो । सर्वसाधारणले बैंकमा जम्मा गरेको निक्षेप रकम नै बैंकले कर्जा लगानी गर्ने, सर्वसाधारणको निक्षेपलाई सुरक्षित गर्ने दायित्व बैंकमा रहने र निक्षेपकर्ताले चाहेको अवस्थामा उल्लिखित निक्षेप रकम फिर्ता गर्नुपर्ने दायित्व समेत बैंकमा नै रहने हुन्छ । बैंक मार्फत लगानी हुने निक्षेपकर्ताको निक्षेप रकमलाई जोखिममा पार्न हुँदैन भन्ने आसयले नै उक्त ऐनले बैंक तथा वित्तीय

संस्थाहरूलाई कर्जा असूलउपर गर्ने सन्दर्भमा विशेष अधिकार प्रदान गरेको हो । नेपाल राष्ट्र बैंकको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण विभागलेसमेत भाखा नाघेको कर्जाको सम्बन्धमा र कर्जाको सही सदुपयोग नगर्ने ऋणीहरूको सम्बन्धमा समय समयमा कर्जा असूलउपरका लागि निर्देशन दिने गरेको छ । यसरी विपक्षीले भने भै रिट जारी हुने हो भने बैंकको लगानी प्रत्यक्ष असर पर्ने र लगानीको सीमा संकुचन हुन गई बैंक नै धरासायी हुन जान्छ भने अर्कोतर्फ नियमित व्याज भुक्तानी गर्ने गरी निक्षेपकर्ताहरूबाट प्राप्त निक्षेप रकम लगानी गरेको कर्जाको साँवा व्याज असूलउपर हुन नसक्दा बैंकको लक्षित उद्देश्य पूरा हुन कठिनाई पर्दछ । विपक्षीले भने भै उल्लिखित सम्पत्तिको सेस्ता बदर भएको भए वा कुनै तरहले मालपोत कार्यालयमा रोक्का रहेको भए बैंकको नाउँमा सम्बन्धित मालपोत कार्यालयबाट धितो संरक्षण दृष्टिबन्धक पास हुने अवस्था नै रहँदैन । विपक्षी र निज नारायण श्रेष्ठका बीचमा चलेका मुद्दा मामिला स्वतः बैंकलाई जानकारी हुने कुरा होइन । यसरी दुवै पक्षको मिलोमतोमा बैंकको कर्जा असूली गर्ने कार्यमा प्रभावित पार्न सकिन्छ कि भन्ने मनसायले रिट निवेदन दायर भएको देखिन्छ । यदि उक्त सम्पत्तिमा विपक्षीको समेत हक कायम हुन सक्ने आधार भए सोही मुद्दाबाट रोक्का रहन सक्दथ्यो । तर, त्यो अवस्थाको विद्यमानता छैन । बैंकले कर्जा लगानी गर्दा सम्बन्धित ऋणीले प्रदान गरेको धितो सम्पत्तिका सम्बन्धमा मालपोत कार्यालयमा रहेको स्वतन्त्र दर्ता सेस्ता एवं कहीं कतैबाट रोक्का नरहेको आधारमा धितो संरक्षण लिने र सोबमोजिम कर्जा लगानी हुने गर्दछ । बैंकले कर्जा लगानी रकम उठाउन गरेको कानूनी प्रक्रियागत कामकारवाहीले विपक्षीको कुनै पनि हक अधिकारमा असर नपरेको एवं पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०६७।७।१९ को आदेशसमेत कानूनसम्मत हुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको मनकामना डेभलपमेण्ट बैंकका तर्फबाट अख्तियारप्राप्त नायब प्रबन्धक श्री सञ्जिव पन्तको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकतर्फका विद्वान

अधिवक्ता श्री रामनारायण विडारीले कुनै मुद्दामा विवादित भएको जग्गा रोक्का भएकोमा सो रोक्का कायम नभए पछि सो जग्गाको बारेमा हुने निर्णय कार्यान्वयन गर्न असजिलो पर्न जान्छ । उक्त कित्ता नं. २ को जग्गामा निवेदकको घर बसोवाससमेत भएको भन्ने कुरा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६१।११।१० मा भएको अन्तिम फैसलाबाट समेत देखिएको छ । २०५३ सालमा विपक्षी नारायण श्रेष्ठले निवेदकको समेत हक लाग्ने जग्गा एकलौटी दर्ता गराएको भन्ने सम्बन्धमा मालपोत कार्यालयको निर्णय बदर मुद्दा मकवानपुर जिल्ला अदालतमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा नै सो जग्गा फुकुवा गर्न मिल्ने होइन । तसर्थ पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको आदेश बदर हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

त्यस्तै विपक्षी मनकामना डेभलपमेण्ट बैंक शाखा कार्यालय, हेटौँडाका तर्फबाट उपस्थित विद्वान बरिष्ठ अधिवक्ता श्री सुशिल पन्त र विद्वान अधिवक्ता श्री हरिप्रसाद पाण्डेले मालपोत कार्यालयले दर्ता गर्ने गरी गरेको निर्णय बदर भए पनि जग्गावाला भनी दिएको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा बदर भएको हुँदैन । नारायण श्रेष्ठको नाममा जग्गा दर्ता भइसकेपछि सोको लगत्तै बैंकमा धितोबापत सुरक्षण राखेको छ । बैंकले जग्गाधनी दर्ता प्रमाणपूर्जा हेरेर धितो स्वीकार गर्ने हो । जग्गामा विवाद भए नभएको भन्ने हेर्ने काम बैंकले गर्न सक्दैन । पहिले नै दृष्टिबन्धक लिई जेठो लिखत भएको प्रमाणबाट भएको काममा पछि परेको मुद्दाले असर गर्न सक्दैन । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १७ नं.को कार्यविधिमा पर्ने विषय रिट निवेदनको क्षेत्रबाट हेर्न मिल्ने होइन । पुनरावेदन अदालत तहमा अन्तिम भएको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको आदेश रीतपूर्वकको नै हुँदा रिट खारेज हुनुपर्छ भनी गर्नु भएको बहस सुनियो ।

विद्वान अधिवक्ताहरूको बहस जिकीर, निवेदन व्यहोरा तथा विपक्षीहरूको लिखित जवाफसमेतको अध्ययनबाट निवेदकको निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने नहुने, सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. मकवानपुर जिल्ला हेटौँडा नगरपालिका वडा नं. ४ को कि.नं. २ को जग्गाको क्षेत्रफल ज.वि. १-१-१४-५ को जग्गा दर्ता सम्बन्धमा विवाद

भइरहेको अवस्थामा विपक्षी नारायण श्रेष्ठले एकलौटी दर्ता गरेको र उक्त दर्ता बदर सम्बन्धमा मुद्दा चली विवाद भइरहेको अवस्थामा निज नारायण श्रेष्ठले उक्त जग्गामध्ये कित्ता नं.६३१९ को जग्गा विगाहा ०-११-१७-२५ जग्गा दृष्टिबन्धक पास गरी कर्जा लिनुदिनु गरेको भनी मनकामना डेभलपमेण्ट बैंकले जग्गा लिलाम गरिसकेको जग्गामा समेत लिलाम बदर मुद्दा परिरहेको छ । यसैबीचमा बैंकले सो जग्गा फुकुवा गरिपाउँ भनी निवेदन दिएको र मकवानपुर जिल्ला अदालतले फुकुवा गर्न नमिल्ने भनी गरेको आदेश उपर विपक्षीको तर्फबाट अ.व.१७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत हेटौंडामा शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको आदेश बदर गरिपाउँ भनी दिएको निवेदनमा कैफियत प्रतिवेदन उपर धितो मिति २०५९।११।२५ मा पारित भएको र श्यामराज श्रेष्ठको फिराद २०६५।१०।१५ मा परेकोले बैंकको मिति २०५९।११।२५ दृष्टिबन्धक लिखत जेठो भएकोले दोहोरो रोक्का राख्ने गरी भएको मकवानपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६७।३।६ को आदेश मिलेको नदेखिदा बदर गरिदिएको छ । अ.व. १७१ नं. बमोजिम फुकुवा गरिदिने भनी मिति २०६७।७।११ मा पुनरावेदन अदालत हेटौंडाबाट आदेश भएकोले उक्त जग्गाका सम्बन्धमा निर्णय बदर लिलाम बदरसमेत मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा विवादित जग्गा फुकुवा गर्ने आदेश उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्ने निवेदन इन्कार गरी निर्णय बदर हुनु भन्दा अगावै भइसकेको कामकारवाही बदर नभएकोले अधिल्लो दृष्टिबन्धक लिखतको आधारमा कामकारवाही भएको हो । जनताको सम्पत्ति परिचालन गर्ने बैंकले धितो लिलाम गरेको कुरा बदर हुने होइन भनी विपक्षीहरूबाट लिखत जवाफ प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

३. यसमा मनकामना डेभलपमेण्ट बैंकले निवेदक र विपक्षी नारायण श्रेष्ठबीच चलेको मुद्दाको विवादास्पद जग्गामध्ये कि.नं.६३१९ को जग्गा विगाहा ०-११-१७-२५ जग्गा नै धितो राखी ऋण लिएको पाइयो । उक्त जग्गामा निवेदकको उजूरी परी सर्वोच्च अदालतबाट विवादित जग्गा विपक्षीको नाममा दर्ता भएकोमा उक्त निर्णय बदर भई मकवानपुर जिल्ला अदालतमा पुनः हकवेहकमा

मुद्दा चलिरहेको तथ्य मिसिल प्रमाणबाट देखिन आएको छ । उक्त विवादित जग्गामा २०५६ सालमा भएको निषेधाज्ञा मुद्दाको फैसलासमेतलाई हेर्ने क्रममा उक्त मुद्दामा नै २०५५।११।११ मा भएको नक्सा प्रकृति मुचुल्का हेर्दा उक्त विवादित जग्गामा निवेदक श्याम श्रेष्ठको घर बसोवास रहे भएकोसमेत पाइन्छ ।

४. निवेदक श्यामराज श्रेष्ठको घर बसोवास भोगको विवादित जग्गालाई नै विपक्षी नारायण श्रेष्ठले दर्ता गरेको सन्दर्भमा २०५३ सालदेखि चलेको विवादित मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मालपोत कार्यालयको दर्ता गर्ने निर्णय बदर गरी हकवेहकमा मुद्दा चलाउने भनी निर्णय गरेको समेतबाट उक्त मुद्दा हाल मकवानपुर जिल्ला अदालतमा चली विचाराधीन रहे भएको र विवादित जग्गालाई जिल्ला अदालतबाट अ.व.१७१ नं. बमोजिम रोक्का राख्ने आदेश गरेउपर विपक्षीको पुनरावेदन अदालत हेटौंडामा १७ नं. को निवेदन परी कारवाही हुँदा मिति २०६७।७।११ मा उक्त विवादित जग्गा मनकामना डेभलपमेण्ट बैंक समेतबाट रोक्का भएको हुँदा दोहोरो रोक्का नहुने आदेश गरी मकवानपुर जिल्ला अदालतको आदेश बदर गरी रोक्का फुकुवा गरेको देखिन्छ । उक्त रोक्का फुकुवा गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको आदेशका सन्दर्भमा विचार गर्दा २०५३ सालदेखि निरन्तर मुद्दा चली निवेदक र विपक्षी नारायण श्रेष्ठ बीच तेरो मेरोमा मुद्दा परी हाल मकवानपुर जिल्ला अदालतमा मुद्दा विचाराधीन रहेको अवस्थामा र साविकमा विपक्षी नारायणप्रसादले मालपोत कार्यालयको निर्णयबाट जग्गा दर्ता धनी पूर्जा प्राप्त गरे तापनि उक्त पूर्जा प्राप्त गर्ने निर्णय नै सर्वोच्च अदालतबाट २०६१।११।१० को निर्णयबाट बदर भइसकेको र हाल हक वेहकमा मुद्दा चलिरहेको देखिँदा त्यस्तो विवादास्पद सम्पत्तिमा कुनै एक पक्षले एकलौटी रूपमा बदर भएको पूर्जाको आधारमा वेच विखन, दान दातव्य, हकहस्तान्तरण, बन्धकी दिन पाउने अवस्था नै हुन आउदैन ।

५. अतः विपक्षीको पूर्जा पाउने निर्णय बदर भए पनि पूर्जा कायम रहेको हुँदा जग्गामा स्वामित्व कायम रहन सक्ने भन्ने तर्क मनासिब

छैन । जुन निर्णयले जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा दिइएको हो त्यो निर्णय नै बदर भई स्रोत नै कायम नरहेको पूर्जाको कानूनी अस्तित्व नै हुँदैन । त्यस्तो अस्तित्व विहीन पूर्जालाई जग्गाधनीको स्वामित्वको परिचायक मान्न मिल्दैन । अदालतमा मुद्दा चलिरहेको र निर्णय भएकोसमेत बैंकलाई थाहा नहुने हुँदा बैंकको कामकारवाही कायम रहनु पर्छ भन्ने प्रत्यर्थातर्फका विद्वान अधिवक्ताहरूको तर्कसँग पनि सहमत सकिएन । कारण बैंकलाई भुक्त्याउने ऋणी र बैंकको सम्बन्ध बेग्लै विषय भई स्रोतर्फ आफ्नो हक सुरक्षित गर्न गराउन के गर्नुपर्ने हो, कस्तो कानूनी बाटो अवलम्बन गर्नुपर्ने हो, त्यो बैंकले तय गर्ने कुरा हो । बैंकको कारोवार भन्दैमा अदालतबाट भएको निर्णयप्रतिकूल जान मिल्दैन । दाजु भाई मिली बैंकको अहित गर्न मुद्दाहरू सिर्जना गरेको स्थिति पनि प्रस्तुत विवादमा देखिँदैन । २०५९।११।२५ मा बैंकलाई दृष्टिबन्धक परित गरिदिएको जग्गाको विषयमा २०५३ सालदेखि नै अदालतमा मुद्दा चली सर्वोच्च अदालतसम्म मुद्दा आई सोही सम्पत्तिको स्वामित्व विवाद विचाराधीन छ । सोही मुद्दाको निर्णयका क्रममा विपक्षीको पूर्जा पाउने मिति २०५३।१।१५ को निर्णय बदर भएपश्चात् उक्त निर्णयबाट भएको दर्ता हाललाई बदर भइसकेको मान्नु पर्दछ । बदर भएको पूर्जालाई विपक्षी मनकामना डेभलपमेण्ट बैंक (नाम परिवर्तन पूर्व नेपाल सिएसआई डेभलपमेण्ट बैंक) मा धितो राखी विपक्षी नारायण श्रेष्ठले ऋण निष्कासन गरी हाल उक्त जग्गा ऋण नतिरेको आधारमा बैंकको नाममा कायम भएको पाइन्छ । उक्त विवादित कि.नं.६३१९ को ज.वि. ०-११-१७-२५को जग्गा २०५३ सालदेखि अड्डा अदालतमा विवादित रही मुद्दा चली हाल मकवानपुर जिल्ला अदालतमा मुद्दाको रोहमा विचाराधीन रहेको छ । बदर भइसकेको पूर्जाको आधारमा धितो राखेको र सोही पूर्जाको आधारमा बैंकले आफ्नो नाममा दाखिल खारिज नामसारी गरेको सम्पत्तिको स्वामित्वको अन्तिम निर्णय भएपछि कानूनबमोजिम हुने नै हुँदा रोक्का रहनु नै न्यायसंगत हुन्छ । सम्पत्ति हस्तान्तरणसमेत भई सम्पत्तिको स्वामित्वको स्वरूप परिवर्तन हुन जाँदा उत्पन्न हुने परिणामलाई समेत विचार हुन आवश्यक

छ । साथै सो सम्पत्तिमा निवेदकको घर बसोवास रहेको तथ्यसमेत मिसिल संलग्न काजगबाट देखिएको छ । यस स्थितिमा सो सम्पत्ति हाल रोक्का नै राख्नु उचित देखिँदा मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट मिति २०६७।३।६ मा अ.व.१७१ नं. अनुसार भएको रोक्का राख्ने आदेश बदर गरी फुकुवा गरी दिने मिति २०६७।७।११ को पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको आदेश कानूनसम्मत् नभएको हुँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ । अब निवेदकको मागबमोजिमको विवादित जग्गा शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको आदेशबमोजिम रोक्का राख्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ । सोको सूचना विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी नियमानुसार मिसिल बुझाईदिनु ।

उक्त रायमा मेरो सहमति छ ।

न्या.प्रकाश वस्ती

इति संवत् २०६७ साल माघ १७ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत:- अम्बिका निरौला

निर्णय नं. ८५६७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की

माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती

संवत् २०६५ सालको रिट.नं. ०६५-WO-०१०३

आदेश मिति: २०६७।१।१५।१

मुद्दा:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

निवदेक: धनुषा जिल्ला, जनकपुर नगरपालिका वडा
नं.४ बस्ने बिष्णुशरण रंजित समेत

विरुद्ध

विपक्षी: ललितपुर जिल्ला, ललितपुर
उपमहानगरपालिका वडा नं.५ बस्ने
स्व.डा.वशन्त राजभण्डारीको मु.स.गर्ने
डा.विजयबहादुर राजभण्डारी समेत

- अदालतको कारणबाट कुनै पक्षले जिती पाएको हकलाई सामान्य प्राविधिक कारण जनाई अन्तिम फैसलालाई नै शून्यमा परिणत गर्ने अर्थमा ग्रहण गरिनु न्यायसंगत नहुने ।
- अन्यथा प्रमाणित भएमा बाहेक कानूनी कर्तव्यनिहीत कर्मचारीले स्वाभाविक रूपमै कार्य सम्पन्न गरेको मान्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ४)

- सम्बन्धित मिसिलबाट तारेखमा नरहेको भन्ने स्थापित हुन नसकेको अवस्थामा पक्षले तारेख गुजारेको मान्न सम्भन नमिल्ने ।
- मुद्दाका पक्षले तारेख गुजारी बसेको हो भन्ने कुराको स्थापन सम्बन्धित मिसिलबाटै पुष्टि हुनुपर्ने हुन्छ । सम्बन्धित मिसिलमा अख्तियारवाला कर्मचारीले गर्नुपर्ने कार्य नगरी लापरवाहीपूर्ण कार्य गरेको भए त्यस्तो कार्यको नकारात्मक परिणाम न्याय खोज्ने पक्षमाथि थोपरिनु न्यायसंगत नहुने ।
- पक्ष तारेखमा रहेको तारेख पर्चाबाट देखिएको र उक्त तारेख पर्चा अन्यथा प्रमाणित नभएको अवस्थामा त्यसको जिम्मेवार मुद्दाका पक्षलाई बनाई तारेख गुजारेको भन्नु न्यायसंगत नहुने ।

(प्रकरण नं. ५)

- फैसला कार्यान्वयनको अधिकारको प्रचलनको लागि सम्बन्धित पक्षले कानूनद्वारा तोकिएको प्रक्रियाअनुरूप अदालतमा प्रवेश गरेको र प्रत्येक अदालती प्रक्रियामा सहभागी भई रहेको अवस्थामा यथाशीघ्र फैसलाको कार्यान्वयन गरिदिनुपर्ने हुन्छ । अदालती कार्याविधिगत प्रक्रिया लम्बिन गई मिसिलमा अदालतकै कामकारवाहीको कमी कमजोरीको कारणबाट देखा परेको तारेखसम्बन्धी प्राविधिक विषयमा पक्षको कुनै दोष नभई

पक्ष आफ्नो स्थापित अधिकार प्रचलनार्थ सजग भई अदालतको कानूनी प्रक्रियामा सहभागी भइरहेको देखिएको अवस्थामा अदालत आफ्नो फैसला कार्यान्वयन गरिदिने दायित्वबाट पन्छन नमिल्ने ।

- फैसला कार्यान्वयनबाट नै अदालतप्रतिको जनआस्था समेत बढ्ने समेत हुँदा अदालत सधैँ आफ्नो अन्तिम फैसलालाई निष्प्रभावी हुन नदिई त्यसको कार्यान्वयनको लागि सक्रिय हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ६)

निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री लक्ष्मीबहादुर निराला र श्री विश्वनाथ उपाध्याय एवं विद्वान अधिवक्ता श्री प्रमोदप्रसाद साह

विपक्षीतर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी र श्री हरिहर दाहाल एवं विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री सविता बराल र श्री बालमुकुन्द श्रेष्ठ

अवलम्बित नजीरः

सम्बद्ध कानूनः

- मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको ४८ नं.

आदेश

न्या.प्रकाश वस्तीः नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा धारा १०७(२) बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको सक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ :-

विपक्षीसँग धनुषा जिल्ला अदालतमा चलेको संवत् २०४९ सालको दे.नं.२५२५ को मिलापत्र बदर चलन हक कायम मुद्दा तह-तह हुँदै फैसला हुँदा पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट मिति २०५४।२।२८ मा विपक्षीले चलन पाउने गरी फैसला भई धनुषा जिल्ला अदालत तहसील शाखामा १०१ नं. को चलनको दरखास्त विपक्षीले दायर गरेको

थिए । उक्त चलन मुद्दामा धनुषा जिल्ला अदालतबाट दुवै पक्षलाई डोरमा हाजिर हुन मिति २०५६।१२।५ गतेको तारेख तोकिएकोमा हामी निवेदकहरूबाट पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसलाउपर सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दोहोर्‍याई पाऊ भन्ने निवेदन परी सर्वोच्च अदालतमा मिसिल पठाउनु पर्ने अवस्थामा उल्लिखित मिति २०५६।१२।५ को डोरको तारेख वादी प्रतिवादी दुवै पक्षले गुजारी बसेका थियौं । सर्वोच्च अदालतमा धनुषा जिल्ला अदालतबाट मिसिल पठाउँदा “दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल सर्वोच्च अदालतमा पठाई दिनु । दुवै थरिलाई यसै अदालतमा धरौटी तारेखमा राख्नु” भनी मिति २०५६।१२।५ मा आदेश भएको छ । उपरोक्त अवस्थाको चलन मुद्दामा विपक्षीले मिति २०६१।६।१९ मा मुद्दा तामेलीबाट जगाई तारेखमा बसी कारवाही गरिपाऊँ भनी निवेदन दर्ता गराउनु भएकोमा सेस्तेदारबाट मिति २०६१।८।१७ गते तारेखमा राखिरहन परेन कानूनबमोजिम गर्नु भनी आदेश भएकोमा पुनः मिति २०६१।११।३ मा मुलतवी जगाई कारवाही गरी पाऊ भनी निवेदन गर्नु भएको छ । उक्त दोस्रो निवेदनमा धनुषा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारबाट मुद्दा तामेलीबाट जगाई दिएको छ । चलनमा दर्ता गरी फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी मिति २०६१।११।३ मा आदेश भएको र उक्त आदेशउपर हामीले दण्ड सजायको ६१ नं.बमोजिम जिल्ला न्यायाधीशसमक्ष निवेदन गरी सुनुवाई हुँदा वादीले दण्ड सजायको ४८ नं को हदम्याद नाघी मिति २०५६।१२।५ को तारेख गुजारी बसी पुनः २०६१।११।३ गते चलन चलाई पाऊँ भनी दिएको दरखास्तबाट कारवाही हुन नसक्ने हुँदा सेस्तेदारबाट भएको आदेश बदर गरी दिएको छ भनी आदेश भयो । उक्त आदेशउपर वादीले पुनरावेदन अदालत जनकपुरमा १७ नं. को निवेदन दर्ता गराउनु भएकोमा जिल्ला अदालतको उल्लिखित आदेश बदर गरी पुनः आदेश गर्न निर्देशन भएकोमा धनुषा जिल्ला अदालतबाट सम्बन्धित फाँटवाला कर्मचारी समेत बुझी बयान गराई चलन मुद्दाबाट कारवाही गर्न मिलेन भनी

मिति २०६४।१०।२४ मा आदेश भयो । उक्त आदेशउपर पुनः वादीबाट पुनरावेदन अदालत जनकपुरमा १७ नं. को निवेदन परेकोमा मिति २०६५।४।३० मा कानूनबमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नु होला भनी कानून प्रतिकूल आदेश भएको छ ।

ऐनले व्यवस्था गरेको म्यादभित्र तारेख थमाई तारेख नलिने पक्षले कानूनले गरेको व्यवस्थाप्रतिकूल म्याद नघाई अदालत प्रवेश गर्नेलाई अदालतले मद्दत गर्न सक्दैन भन्ने सिद्धान्तअनुरूप विपक्षी वादी मिति २०५६।१२।५ गतेबाट तारेख नलिई तारेख छोडी बसेको अवस्थामा अ.व.५९ नं., दण्डसजायको ४८ नं. को म्याद नघाई २०६१ सालमा ल्याएको निवेदन सर्वथा कानूनप्रतिकूल छ । पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०६५।४।३० को आदेशले नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३ को उपधारा (१)(२)(३) र धारा १९ ले प्रत्याभूत गरेको मौलिक हक समेत हनन् गरेको हुँदा धारा १०७ को उपधारा (२) बमोजिम पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०६५।४।३० को आदेश र सोबमोजिम भएका कामकारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी उक्त आदेश कार्यान्वयन नगर्न नगराउन विपक्षीका नाममा परमादेशको आदेशलगायत अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदनपत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु होला भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६५।५।१३ को विपक्षीका नाममा भएको कारण देखाउ आदेश ।

चलन मुद्दामा वादी प्रतिवादीले मिति २०५६।१२।५ गतेपछि तारेख लिएको नदेखिएको र मिति २०५६।२।३० गते तारेख टुटाउने गरी आदेश भएको भनिएको कुरा मिसिल प्रमाणबाट नदेखिएको र वादीले सोही मिति २०५६।१२।५ गतेबाट तारेख नलिई तारेख गुजारी बसेको देखिएको हुँदा वादीले

अ.व.५९ दण्ड सजायको ४८ नं. बमोजिम थामी थमाउने म्यादभिन्न नआई म्याद व्यतीत गरी आएकोले चलनतर्फ कारवाही गर्न मिलेन भन्ने व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६४।१०।२४ मा आदेश भएको छ। सोउपर वादीले अ.व.१७ नं. को निवेदन दिँदा पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट धनुषा जिल्ला अदालतको मिति २०६४।१०।२४ को आदेश बदर गरिदिएको छ, फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी मिति २०६५।४।३० मा आदेश भई सोअनुरूप चलन मुद्दा कार्यवाही अवस्थामा रहेको छ। धनुषा जिल्ला अदालतको आदेश पुनरावेदन अदालत जनकपुरले बदर गरिसकेको अवस्थामा यस जिल्ला अदालतलाई विपक्षी बनाई रहनु पर्ने औचित्य नै नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको धनुषा जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ।

रिट निवेदकको निवेदन अदालतको फैसला कार्यान्वयन प्रक्रियालाई लम्ब्याउने उद्देश्यबाट दायर भएको छ। मैले अदालतको फैसलाबाट चलन पाउने विषयमा चलनको दरखास्त पेश गरी कार्यान्वयनको क्रममा मिति २०५६।३।२६ देखि पटक-पटक २०५६।१२।१५ सम्म डोरको तारेख तोकिएको छ तर डोर गई चलन चलाउने कार्य सम्पन्न भएको छैन। मिति २०५६।१२।१५ गते म अदालतमा रूजु हाजिर रहेकोमा सो मितिको आदेशले नै देखाई रहेको छ। त्यसलाई तारेख पर्चामा मिति २०५७।१।२९ गते हाजिर हुनु भनी धरौटी तारेखमा जनाइएको तथ्यले पनि पुष्टि गर्दछ। मिसिल सर्वोच्च अदालतमा जाने भएको तथ्यलाई दृष्टिगत गरी चलन चलाउने कारवाही हुन नसक्ने अवस्थामा चलन चलाउने डोर मिति २०५६।१२।१५ मा नगएको हो। ततपश्चात् मिति २०५६।१२।१५ गते दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल सर्वोच्च अदालतमा पठाई दिनु भन्ने आदेश भई पक्ष विपक्षलाई धरौटी तारेख दिने आदेश भई तदनुरूप मलाई तारेख दिइएको छ। निरन्तर तारेखमा रही मिति २०५७।२।३० गतेदेखि तारेख टुटाइएको स्थितिमा विपक्षले अन्यथा जिकीर गर्दैमा दण्ड सजायको ४८ नं. को अवस्था आकृष्ट हुन

सकदैन। तसर्थ पुनरावेदन अदालत जनकपुरको न्यायपूर्ण आदेशलाई कायम राखी प्रस्तुत गैरकानूनी रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको डा.विजयबहादुर राजभण्डारीको लिखित जवाफ।

चलनमा मुद्दामा तोकिएको मिति २०५६।१२।१५ को डोरको तारेख गुजारेको वा टुटाएको भए सोही व्यहोरा र मिति २०५६।१२।१५ मा सर्वोच्च अदालतमा मिसिल गएपश्चात् लगत कट्टा गरेपछि धरौटी तारेखमा नरहेको भए सोही व्यहोरा जनाई जिम्मेवार कर्मचारीबाट प्रमाणित गराई मिसिल सामेल राखिएको हुनुपर्नेमा त्यस्तो कुनै प्रमाणित दस्तावेज मिसिलबाट देखिन्न। पक्षले तारेख गुजारेको हो भन्ने वस्तुनिष्ठताको अभावमा फैसला कार्यान्वयनको दायित्वबाट अदालत पन्छिन र अन्तिम भइरहेको फैसलाको कार्यान्वयनलाई निष्प्रभावी तुल्याउन नमिल्ने हुँदा धनुषा जिल्ला अदालतबाट तामेलीमा राख्ने गरी भएको मिति २०६४।१०।२४ को आदेश वेरितको देखिँदा बदर गरिदिएको छ। अब, चलनसम्बन्धी मुलतवी कारवाही जगाई पक्षलाई तारेखमा राखी कानूनबमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी यस अदालतबाट मिति २०६५।४।३० मा आदेश भएकोले उक्त आदेशसहितको सम्पूर्ण मिसिल सम्बन्धित अदालतमा चलान भई गएको छ। यसरी कानूनबमोजिम अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी कानूनबमोजिम नै आदेश भएको हुँदा यस अदालतको उक्त आदेशबाट रिट निवेदनमा उल्लेख गरेबमोजिम रिट निवेदकहरूको संविधानप्रदत्त मौलिक हक हनन् नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम मुद्दा पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल अध्ययन गरी निवेदकतर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री लक्ष्मीबहादुर निराला र श्री विश्वनाथ उपाध्याय एवं विद्वान अधिवक्ता प्रमोदप्रसाद साह र विपक्षीतर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता द्वय श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी र श्री हरिहर दाहाल एवं विद्वान अधिवक्ता द्वय श्री

सविता बराल र श्री बालमुकुन्द श्रेष्ठले गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

बहस प्रारम्भ गर्दै निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री लक्ष्मीबहादुर निराला र श्री विश्वनाथ उपाध्याय एवं विद्वान अधिवक्ता श्री प्रमोदप्रसाद साहले धनुषा जिल्ला अदालतको तहसील शाखामा दर्ता भएको १०१ नं. को चलन मुद्दाको दरखास्त उपरको कारवाहीमा मिति २०५६।१२।५ को डोरको तारेख गुजारी बसेपश्चात् मिसिल सर्वोच्च अदालतमा पठाउनु पर्ने भई दुवै पक्षलाई धरौटी तारेखमा राख्नु भनी धनुषा जिल्ला अदालतबाट मिति २०५६।१२।१५ मा आदेश समेत भएको छ । उक्त आदेशबाट तारेख टुटाएको छैन । धरौटी तारेखमा राख्नु भने पश्चात् विपक्षी नियमित तारेखमा बस्नुपर्नेमा नवसी तारेख नै गुजारी बसेका छन् । गुजिएको तारेख कानूनबमोजिम थमाउने अवधि समेत व्यतीत भइसकेपश्चात् पछि परेको निवेदनका आधारमा चलनतर्फको कार्यवाही गर्न नमिल्नेमा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको ४८ नं. विपरीत पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट फैसला कार्यान्वयनको कार्यवाही गर्नु भनी मिति २०६५।४।३० मा भएको आदेश त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त आदेश र सोबमोजिम भएका कामकारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी फैसला कार्यान्वयनको कामकारवाही नगर्नु नगराउनु भनी परमादेशको आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

विपक्षीतर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी र श्री हरिहर दाहाल एवं विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री सविता बराल र श्री बालमुकुन्द श्रेष्ठले मेरो पक्षलाई चलन मुद्दामा डोरको तारेख तोकेकोमा डोरमा हाजिर नभएको भनी कुनै मुचुल्का खडा गरिएको छैन । सक्कल मिसिल नै सर्वोच्च अदालतमा पठाउनु पर्ने भई चालू मुद्दाको दायरीको लगत नै कट्टा गरी मिसिल सर्वोच्च अदालतमा पठाएको अवस्थामा मिति २०५७।२।३० गते सम्म मेरो पक्षलाई तारेख तोकिएको र उक्त मितिबाट अदालतले नै तारेख

टुटाई दिएपछि मात्र तारेखमा नबसेकोलाई तारेख गुजारेको भन्ने गलत अर्थ गरी प्रस्तुत रिट दायर गरिएको छ । अदालतकै आदेशबाट तारेख टुटाएको अवस्थामा दण्ड सजायको महलको ४८ नं. आकर्षित हुन सक्दैन । अदालतले पनि सक्कल मिसिल नै सर्वोच्च अदालतमा गएपश्चात् पक्षहरूलाई निरर्थक रूपमा तारेखमा राखी रहनु अनावश्यक मानी तारेख नै टुटाएको र मुद्दा तामेली वा डिसमिस समेत नगरेको अवस्थामा आफ्नो फैसलाको कार्यान्वयन गर्नु अदालतको प्राथमिक दायित्व समेत हुने हुँदा पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०६५।४।३० को फैसला कार्यान्वयन गर्नु भन्ने आदेश कानूनसम्मत हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

उल्लिखित बहस समेत सुनी मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत रिटमा निम्न प्रश्नहरू उपर निर्णय गर्नुपर्ने देखियो :-

- (१) धनुषा जिल्ला अदालत तहसील शाखामा विचाराधीन चलन मुद्दाका दरखास्तवालाले तारेख गुजारेका हुन वा होइनन् ? मुलुकी ऐन दण्ड सजाएको महलको ४८ नं. प्रस्तुत विवादमा आकर्षित हुने हो वा होइन ?
- (२) अदालतबाट अन्तिम फैसला भई रहेको विषयमा कार्यान्वयनको लागी परेको निवेदनमा कानूनबमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट भएको मिति २०६५।४।३० को आदेशमा कानूनी त्रुटि छ वा छैन ?
- (३) निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ?

२. सर्वप्रथम पहिलो विवादित प्रश्नका सन्दर्भमा विचार गर्दा निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा धनुषा जिल्ला अदालत तहसील शाखामा विपक्षी डा. विजयबहादुर राजभण्डारीका पिता डा. वसन्तबहादुर राजभण्डारीले दायर गरेको १०१ नं. को चलन मुद्दामा मिति २०५६।१२।५ गतेको लागि तोकिएको डोरको तारेख गुजारी कानूनबमोजिम तारेख थाम्ने थमाउने म्याद समेत बाँकी नभएको अवस्थामा

मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४८ नं. आकर्षित हुनेमा २०६१ सालमा पुनः मुद्दा जगाई फैसला कार्यान्वयन गरिपाउँ भनी परेको निवेदनका सम्बन्धमा तह-तह आदेश भई पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट मिति २०६५।४।३० गते चलनसम्बन्धी मुलतवी कारवाही जगाई पक्षलाई तारेखमा राखी कानूनबमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी भएको आदेश त्रुटिपूर्ण भएको भन्ने दावी लिएको पाइन्छ। विपक्षीतर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफमा मिति २०५६।१२।५ को डोरको तारेखपश्चात् पनि धरौटी तारेखमा रही मिति २०५७।२।३० को जिल्ला अदालतको आदेशानुसार तारेख टुटाइएको हो। निवेदन दावीबमोजिम तारेख गुजारेको नहुँदा मुलुकी ऐन दण्डसजायको महलको ४८ नं. आकर्षित हुने होइन भन्दै रिट निवेदन खारेजको माग गरेको पाइन्छ। वादी वसन्तबहादुर राजभण्डारी र प्रतिवादी विष्णुशरण रंजित समेत भएको मिलापत्र बदर हक कायम चलन मुद्दामा पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०५४।२।२८ को अन्तिम भई रहेको फैसलाबमोजिम वादी वसन्तबहादुरको हक कायम भई चलन समेत पाउने ठहर भएको घर जग्गा चलनको लागि धनुषा जिल्ला अदालतमा उक्त मुद्दाका वादीबाट १०१ नं.को चलनको दरखास्त मिति २०५४।१०।८ मा परेको देखिन्छ। उक्त चलन मुद्दामा पटक पटकको तारेख तोक्दै मिति २०५५।१।२४ गतेदेखि चलन डोरको तारेख तोकेकोमा चलन चलाउने कार्य नभइ पुनः मिति २०५६।३।२६ देखि मिति २०५६।१२।५ गतेसम्म पटक-पटक डोरको तारेख तोकेको तर अदालतबाट डोर कर्मचारी खटाएको देखिन्छ। फैसला कार्यान्वयनको लागि निवेदन दर्ता भएको दुई वर्ष नाघी सक्दा पनि फैसलाको कार्यान्वयन हुन नसकी रहेको देखिन्छ। यसै अवस्थामा चलन चलाइ पाउँ भन्ने मुद्दाको सक्कलै मिसिल सर्वोच्च अदालतको च.नं. १३१३ मिति २०५६।१०।१२ को पत्रानुसार माग हुन आएकोले दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल सर्वोच्च अदालतमा पठाउने र दुवै पक्षलाई धरौटी तारेखमा राख्ने गरी धनुषा जिल्ला अदालत तहसील

शाखाबाट मिति २०५६।१२।१५ मा तामेली आदेश भएको सम्बन्धित चलन मुद्दाको मिसिलबाट देखिन्छ।

३. मिति २०५६।१२।५ मा चलन डोरको तारेख तोकेको सम्ममा कुनै विवाद देखिन्छ। तत्पश्चात् डोरको उपस्थिति एवं पक्षहरूको डोरमा हाजिर भए नभएको सम्बन्धमा मिसिलको तारेख भर्ना एवं सम्बन्धित कर्मचारीको कुनै व्यहोराको प्रतिवेदन समेत केही देखिन्छ। प्रस्तुत रिटका विपक्षी तथा चलन मुद्दाका वादीले पेश गरेको तारेख पर्चाबाट निज वादी मिति २०५६।१२।५ पश्चात् पनि सर्वोच्च अदालतमा मिसिल गएकोमा वादीलाई धरौटी तारेख दिएको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। तत्पश्चात् मिति २०५७।२।३० को आदेशानुसार वादी वारेशको तारेख टुटाई दिएको भन्ने तथ्य उल्लिखित तारेख पर्चाबाट देखिन आउँछ। चलन मुद्दाका वादीले मिति २०५६।१२।५ को डोरको तारेख गुजारेको भए सोही व्यहोरा र मिति २०५६।१२।१५ मा सर्वोच्च अदालतमा मिसिल गई मुद्दाको लगत कट्टा गरेपश्चात् धरौटी तारेखमा वादी नरहेको भए मिसिलमा सोही व्यहोरा जनाई अधिकारप्राप्त कर्मचारीबाट प्रमाणित गराई मिसिल संलग्न गर्नुपर्ने त्यस्तो कुनै प्रमाणित कागजात मिसिल संलग्न देखिदैन। चलन मुद्दाको सक्कलै मिसिल सर्वोच्च अदालतमा गई सकेपश्चात् तत्काल फैसला कार्यान्वयन प्रक्रिया अगाडि नबढ्ने मात्र नभई सो मिसिलमा तारेख तोक्न सक्ने अवस्था समेत असम्भव हुन्छ। रिट निवेदक पक्ष तारेखमा रहेको र प्रत्यर्थी पक्ष तारेखमा नरहेको अवस्था समेत देखिन्छ। निवेदक पक्षले आफू सो चलन मुद्दामा जिल्ला अदालतमा तारेखमा रहिरहेको देखाउन सकेका छैनन्। अर्कातर्फ चलन मुद्दाका दर्खास्तवाला पक्षले यस सम्बन्धमा पेश गरेका कागजातलाई अदालतका सम्बन्धित कर्मचारीले भरपर्दो ढंगले इन्कार गर्न सकेको अवस्था छैन। अदालतको कारणबाट कुनै पक्षले जितिपाएको हकलाई सामान्य प्राविधिक कारण जनाई अन्तिम फैसलालाई नै शून्यमा परिणत गर्ने अर्थमा ग्रहण गरिनु न्यायसंगत हुन सक्दैन। यतिमात्र नभई प्रत्यर्थी पक्षले प्रस्तुत गरेको कागजातबाट स्वाभाविक रूपमा देखिएको आदेशानुसार तारेख टुटाएको भन्ने व्यहोराको

तारेख पर्चा अन्य कुनै प्रमाणबाट खण्डित हुन सकेको देखिन्न । त्यो कागज नकरा हो भने यी निवेदकले त्यसलाई विधिवत चुनौती दिएको हुनुपर्दथ्यो । अन्यथा प्रमाणित भएमा बाहेक कानूनी कर्तव्यनिहित कर्मचारीले स्वाभाविक रूपमै कार्य सम्पन्न गरेको मान्नुपर्ने हुन्छ ।

५. सर्वोच्च अदालतमा मिति २०५६।१२।१५ मा मिसिल पठाई मुद्दा तामेलीमा राखिएको भन्ने आदेश व्यहोराबाटै उक्त मितिसम्म पक्षहरूले तारेख नगुजारी बसेको स्वाभाविक मान्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै पक्षहरूलाई धरौटी तारेखमा राख्ने भन्ने आदेशानुसार वादीले पेश गरेको तारेख पर्चाबाट वादी तारेखमा रहेको देखिएको र सम्बन्धित मिसिलबाट तारेखमा नरहेको भन्ने स्थापित हुन नसकेको अवस्थामा वादी पक्षले तारेख गुजारेको मान्न सम्भन नमिल्ने हुन्छ । मुद्दाका पक्षले तारेख गुजारी बसेको हो भन्ने कुराको स्थापन सम्बन्धित मिसिलबाटै पुष्टि हुनुपर्ने हुन्छ । सम्बन्धित मिसिलमा अख्तियारवाला कर्मचारीले गर्नुपर्ने कार्य नगरी लापरवाहीपूर्ण कार्य गरेको भए त्यस्तो कार्यको नकारात्मक परिणाम न्याय खोज्ने पक्षमाथि थोपरिनु न्यायसंगत नहुने हुन्छ । मिति २०५७।२।३० सम्म वादी पक्ष तारेखमा रहेको वादीले पेश गरेको तारेख पर्चाबाट देखिएको र उक्त तारेख पर्चा अन्यथा प्रमाणित नभएको अवस्थामा मिति २०५७।२।३० को आदेश मिसिलमा नदेखिँदैमा त्यसको जिम्मेवार मुद्दाका पक्षलाई बनाई तारेख गुजारेको भन्नु न्यायसंगत नहुने हुन्छ । यसबाट धनुषा जिल्ला अदालतमा विचाराधीन १०१ नं. को चलन मुद्दाका दरखास्तवालाले तारेख गुजारेको देखिन आएन । तारेख नगुजारी रूजु हाजिरमा रही मिति २०५७।२।३० को आदेशानुसार अदालतबाटै तारेख टुटाएको अवस्थामा निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा दावी गरेबमोजिम मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको ४८ नं. प्रस्तुत विवादमा आकर्षित हुन नसक्ने देखिन आयो ।

६. दोस्रो निरोपण गर्नुपर्ने प्रश्नतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकले पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट कानूनबमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी भएको मिति २०६५।४।३० को

आदेश त्रुटिपूर्ण छ भन्ने दावी लिएको पाइन्छ । निवेदकले उक्त आदेश त्रुटिपूर्ण भनी दावी गर्नुको मुख्य आधार चलन मुद्दाका वादीले मिति २०५६।१२।१५ को डोरको तारेख गुजारेकोले मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४८ नं. आकर्षित हुने भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । माथि प्रश्न नं. १ मा विवेचना गरेबमोजिम वादीले मिति २०५६।१२।१५ को तारेख नगुजारी रूजु हाजिरमा रही अदालतको मिति २०५६।२।३० को आदेशानुसार अदालतबाटै तारेख टुटाई दिएको पुष्टि भई प्रस्तुत विवादमा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको ४८ नं. आकर्षित नहुने भनी यस इजलास निचोडमा पुगिसकेको छ । अदालतको फैसलाबाट अन्तिम भई रहेको विषयमा फैसलाको कार्यान्वयन गरी पाउनु पक्षको अधिकार नै हो भने त्यस्तो फैसलाको कार्यान्वयन गरी दिनु अदालतको प्राथमिक दायित्व हो । फैसला कार्यान्वयनको अधिकारको प्रचलनको लागि सम्बन्धित पक्षले कानूनद्वारा तोकिएको प्रक्रियाअनुरूप अदालतमा प्रवेश गरेको र प्रत्येक अदालती प्रक्रियामा सहभागी भई रहेको अवस्थामा यथाशीघ्र फैसलाको कार्यान्वयन गरिदिनुपर्ने हुन्छ । अदालती कार्याविधिगत प्रक्रिया लम्बिन गई मिसिलमा अदालतकै कामकारवाहीको कमीकमजोरीको कारणबाट देखा परेको तारेखसम्बन्धी प्राविधिक विषयमा पक्षको कुनै दोष नभई पक्ष आफ्नो स्थापित अधिकार प्रचलनार्थ सजग भई अदालतको कानूनी प्रक्रियामा सहभागी भइरहेको देखिएको अवस्थामा अदालत आफ्नो फैसला कार्यान्वयन गरिदिने दायित्वबाट पन्छन मिल्दैन । फैसला कार्यान्वयनबाट नै अदालतप्रतिको जनआस्था समेत बढ्ने समेत हुँदा अदालत सधैँ आफ्नो अन्तिम फैसलालाई निष्प्रभावी हुन नदिई त्यसको कार्यान्वयनको लागि सक्रिय हुनुपर्दछ । तसर्थ, धनुषा जिल्ला अदालतबाट फैसला कार्यान्वयनको चलन मुद्दा तामेलीमा राखी दिने गरी मिति २०६४।१०।२४ मा गरेको जिल्ला अदालतको आदेश वेरितको मानी उक्त आदेश बदर गरी चलनसम्बन्धी मुलतवी कारवाही जगाई पक्षलाई तारेखमा राखी कानूनबमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट मिति २०६५।४।३०

मा भएको आदेशमा कुनै कानूनी त्रुटि नदेखिई उक्त आदेश कानूनसंगत देखियो ।

७. अब, अन्तिम प्रश्नतर्फ विचार गर्दा प्रश्न नं. १ र २ उपर माथि प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएबमोजिम चलन मुद्दाका वादीले मिति २०५६।१२।५ को तारेख गुजारेको पुष्टि नभई मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४८ नं. प्रस्तुत विवादमा आकर्षित हुन नसक्ने देखिई पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट फैसला कार्यान्वयन गर्नु भनी मिति २०६५।४।३० मा भएको आदेश कानूनसम्मत भएको भनी यस अदालत निचोडमा पुगिसकेको छ । तसर्थ, प्रस्तुत रिट निवेदकको मागबमोजिमको उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको आदेश जारी गर्न मिलेन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । प्रस्तुत रिटको दायरीतर्फको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६७ फागुन १५ गते रोज १ शुभम
इजलास अधिकृत: शिवप्रसाद खनाल

निर्णय नं. ८५६८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
माननीय न्यायाधीश डा.श्री भरतबहादुर कार्की
२०६५-CR-०१६५
फैसला मिति: २०६७।१२।२
मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान ।
पुनरावेदक प्रतिवादी: जिल्ला पाल्पा तानेसन
नगरपालिका वडा नं. १४ घर भई हाल जिल्ला
कारागार कार्यालय पाल्पामा थुनामा रहेको
पदमबहादुर जुगजाली मगर
विरूद्ध
प्रत्यर्थी वादी: शेरबहादुर नेपालीको जाहेरीले नेपाल
सरकार

शुरू फैसला गर्ने:-

मा.जि.न्या.श्री रामचन्द्र राई

पुनरावेदन फैसला गर्ने:-

मा.मु.न्या.श्री मोहनप्रकाश सिटौला

मा.न्या.श्री केशवप्रसाद मैनाली

- मृतकको शरीरमा तथा वारदातस्थलमा कुनै पनि संघर्षका चिन्ह छैनन् । कुनै हतियार वा लाठा दुङ्गाको प्रयोग भएको देखिएको छैन । समान उमेरका दुई पक्षबीच संघर्ष हुँदा जसको मृत्यु हुन पुगेको छ त्यसको शरीरमा तथा वारदातस्थलमा कुनै न कुनै संघर्षका चिन्ह देखिनु पर्ने ।
- हातमा लगाएका चुरा फुटेको छैन । खुट्टामा लगाएका चप्पल पनि लगाइएको अवस्थामा जस्ताको त्यस्तै छैन । वारदातस्थलको वरिपरि दोस्रो व्यक्तिको पद चिन्हसमेत छैन भने मृत्युको कारणमा घाँटी थिचिई श्वास प्रश्वाश रोकिएको (Asphyxia due to strangulation) भन्ने उल्लेख छ । तर, मृत शरीर नै सडी गली सकेको र लासजाँच मुचुल्काले यस तथ्यलाई समर्थन नगरेको अवस्थामा सडे गलेको लाशको भिसेरा परीक्षण समेत गर्नुपर्नेमा सो कार्य पूरा नगरी व्यक्त गरेको विशेषज्ञको रायसमेतलाई न्यायको प्रयोजनको लागि भर पर्न नसकिने ।
(प्रकरण नं.३)
- अनुमान, आशंका र संभावना अनिश्चित तत्व भएकाले यस्ता अनिश्चित तत्वले ज्यान मारेको पुष्टि गर्ने प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न नसक्ने ।
- प्रतिवादीको प्रहरी हिरासतमा नै रहँदा घाँटी रेटिएको भई घाँउ छ । यसलाई प्रहरी कागजमा आफूले नै ल्याएको दाही काट्ने ब्लेडले अपराधबाट बच्न आफैँले काटेको भन्ने भनाई कागजमा राखिएको छ । अचानक पक्राउ परेको थुनुवाले दाही काट्ने पत्ति पनि साथै ल्याउनु र आफैँले घाँटी काट्नु भनिएको तथ्य पनि शंकाको घेरामा पर्न आउँछ । यस्तो अवस्थाको कतैबाट पुष्टि नहुने अनुसन्धान

अधिकारीसमक्षको भनिएको सावितीलाई आधार लिएर ज्यान जस्तो कसूरमा सजाय गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- अन्य प्रत्यक्ष वस्तुगत प्रमाणको सर्वथा अभाव रहेको स्थितिमा केवल मौखिक प्रमाणको आधारमा अपराधी घोषित गर्न अदालतले अत्यन्त संयमता अपनाउनु पर्दछ । मौखिक प्रमाण दिने व्यक्ति स्वयमले देखेको, सुनेको र अनुभव गरेको कुरा भरपर्दो देखिएमा मौखिक प्रमाणले पनि उत्तम प्रमाणको रूप ग्रहण गर्न सक्दछ । तर शंकाको भरमा गरिएको अभिव्यक्तिलाई न्यायको रोहमा विश्वास गरिहाल्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.८)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री लीलामणि पौडेल
प्रत्यर्थी वादी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञवाली
अवलम्बित नजीर:
सम्बद्ध कानून:

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम प्रतिवादीको पुनरावेदन परी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ :-

मेरी श्रीमती वर्ष ३४ की सुकमाया नेपाली केही वर्ष पहिलादेखि अत्याधिक मात्रामा रक्सी सेवन गर्ने, आफूखुसी हिँड्ने डुल्ने कार्य गर्दै आएकीमा २०६३।४।२० गतेका दिन १०:०० बजे घरबाट हिँडी गएकी र घरमा नआएकीले छरछिमेक समेतमा खोजतलास गर्दा फेला नपारी खोजतलास गर्दै रहँदा २०६३।४।२४ गते विहान अ.१०:०० बजेको समयमा जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ स्थित प्रताप थापाको खरवारीमा मेरो श्रीमतीको मृत लाश सडी गली कीरा औंसा परी दुर्गन्धित भएको अवस्थामा फेला

परेकोले कानूनबमोजिम गरिपाऊँ भन्ने जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ बस्ने शेरबहादुर नेपालीको मिति २०६३।४।२४ को जाहेरी दरखास्त ।

जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ प्रभास भन्ने ठाउँ स्थित पूर्वमा चिरन्जीवी ढुङ्गानाको मकैवारी, पश्चिममा सार्वजनिक बगैचा, उत्तरमा प्रताप थापाको जग्गा, दक्षिणमा सार्वजनिक बाटो यति चारकिल्लाभिन्न रहेको प्रताप थापाको खरवारीमा १ मीटर गहिराई र १५ मीटर गोलाईको माटो निकालेको खाडलको पश्चिम किनाराको छेउमा सिरू तथा उन्यूको भाडमा उत्तर टाउको, दक्षिण खुट्टा भई उत्तानो अवस्थामा रहेको मृतक सुकमाया नेपालीको कीरा औंसा परी दुर्गन्धित अवस्थामा मृत लाश रहेको, शरीरमा सेतोमा रातो र हरियो बुट्टा भएको टेरिकटको साडी, रातो ब्लाउज लगाएको, दुबै खुट्टामा नीलो रडको फितावाला चप्पल लगाएको, दाहिने हातमा रातो रडको काँचको चूरा एकवटा लगाएको, कपालमा रातो रडको डोरी बाँधेको, लाशदेखि ३ मीटर पूर्व सोही खाडलको पूर्वतर्फको ढिकमा रातो रडको उनीको सल एक रहेको भन्ने चारकिल्लासहितको घटनास्थल लाशजाँच मुचुल्का ।

२०६३।४।२४ गते जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ स्थित प्रताप थापाको खरवारीमा सडी गली कीरा औंसासमेत परिसकेको अवस्थामा फेला परेको श्रीमती सुकमायाको लाश जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.१४ बस्ने वर्ष ३३ को पदमबहादुर जुगजालीले नै मारी फालेको हो, निजलाई पक्राउ गरी आवश्यक कारवाही गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको मिति २०६३।४।२८ को जाहेरवाला शेरबहादुर नेपालीको जाहेरी दरखास्त ।

जाहेरवालाकी श्रीमती सुकमाया नेपालीसँग मिति २०६३ साल जेष्ठ महिनादेखि मेरो माया प्रेम बसी हामी दुई जनाबीच बेला बखतमा यौन सम्पर्कसमेत हुँदै आई निज सुकमायाले तिमिले मलाई विवाह गर्नुपर्छ भन्दै आएकीमा मेरो श्रीमती छ म तिमिलाई विवाह

गर्न सक्दिन भनी जवाफ दिऐतापनि निजले रक्सी सेवन गरी बेला बखतमा मलाई गाली गलौज गर्दै आएकी थिइन् । यस्तैमा २०६३।४।२१ गते राति मलाई रक्सी खान मन लागी म आफ्नो घरबाट हिंडी जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ स्थित होटल गरी बस्ने आमबोटे कृष्ण भन्ने मानिसको होटलमा जाँदा उक्त होटल बन्द रहेकोले म सो ठाउँबाट आफ्नो घरतर्फ फिर्ता आउँदै गर्दा सोही राति २३:३० बजेतिर सोही वडामा पर्ने खरवारीको बाटो भएर निज सुकमाया नेपाली रक्सी खाएको नसामा चिच्याउँदै कराउँदै आउँदै गर्दा निजसँग सोही स्थानमा मेरो भेट भई मलाई तिमीले विवाह गर्नु पर्छ भनी चिच्याउन लागेकोले सो ठाउँ एकान्त भएकोले रीस उठी निजलाई सोही खरवारीमा पल्टाई घाँटी थिची मारेको हुँ । सोपश्चात् २०६३।४।२९ गते म आफ्नै घरमा रहेको बेला प्रहरी आई पुगी मलाई समाती लिई आएका हुन् । मलाई पक्राउ गरी ल्याई हिरासतमा राखेको कोठामा मैले आफू साथ लुकाई लिई आएको दाही काट्ने ब्लेडले उक्त अपराधबाट बचनको लागि आफ्नो घाँटीको छालाको भाग रेटी काटी रहेको बेला प्रहरीले थाहा पाई मलाई तत्काल नियन्त्रणमा लिई औषधि उपचारको लागि लगेका हुन भन्ने समेत व्यहोराको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरले गरेको बयान ।

निज सुकमाया नेपालीको मृत्यु घाँटी थिचेको कारण श्वास प्रश्वास बन्द भई भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको शव परीक्षण प्रतिवेदन ।

जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ बस्ने वर्ष २९ को खुमबहादुर वि.क. ऐ. बस्ने वर्ष २३ को नवीन महर्जन, ऐ. बस्ने वर्ष २६ को गणेश कुँवर, ऐ. तेल्घा ढ बस्ने वर्ष ३३ को कृष्णबहादुर कुँवर र पक्राउ परी आएको प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली समेत भई २०६३।४।२१ गते साँझ १९:३० बजेतिर जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं. १३ स्थित जंगलमा अरिङ्गाल पोल्न गई सोही राति २१:३० बजेतिर फर्की आई आ-आफ्नो घर तर्फ गएको हो । सोपश्चात् मिति

२०६३।४।२४ गतेका दिन जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ स्थित प्रताप थापाको खरवारीमा जाहेरवालाकी श्रीमती सुकमाया नेपालीको मृत लास सडी गली सकेको अवस्थामा फेला परेको भन्ने गाउँघरमा हल्ला-खल्ला हुँदा हामी समेत उक्त स्थानमा जाँदा निज सुकमाया नेपालीको सडी गली कीरा औँसासमेत परेको लाश देखेका हौं । प्रहरी आई उक्त लाशको मुचुल्का समेत गरी पोष्टमार्टमको लागि लाश लिई आएको हो । पछि २०६३।४।२९ गते निज पदमबहादुर जुगजाली मगरलाई प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याएपश्चात् निजले नै सुकमाया नेपालीलाई २०६३।४।२१ गते राति कर्तव्य गरी मारी फालेको भन्ने कुरा थाहा पाएका हौं । निज प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली राम्रो आचरण भएका व्यक्ति होईनन् । निज रक्सी सेवन गरी गाउँघरमा बिना कारण भै-भगडा गरी अशान्ति मच्चाउने किसिमका मानिस हुन् र मृतक सुकमाया नेपालीसँग भित्र्याउने सम्बन्धमा निजको भै-भगडा हुँदै आएको हो । सोही कारणले गर्दा निजले सुकमाया नेपालीलाई कर्तव्य गरी मारेको हुनुपर्छ भन्ने एकै मिलानको मिति २०६३।५।६ गते खुमबहादुर वि.क.समेतले गरिदिएको कागज ।

जाहेरवालाकी श्रीमती सुकमाया नेपाली २०६३।४।२० गते आफ्नो घरबाट हिंडी फर्की नआएकीले निजको घर परिवारले खोजतलास गर्दै रहँदा २०६३।४।२४ गतेको विहान जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं.११ स्थित प्रताप थापाको खरवारीमा कीरा परी सडेगलेको अवस्थामा लाश फेला पारी हल्लाखल्ला हुँदा हामीहरूले थाहा पाई उक्त स्थानमा जाँदा लाश देखेका हौं । निज सुकमाया नेपाली तथा हाल पक्राउ गरी आएका प्रतिवादीसँग एकआपसमा भित्र्याउने सम्बन्धमा भै-भगडा समेत हुँदै आएको र पदमबहादुर जुगजाली रक्सी सेवन गरी गाउँघरमा भैस्-भगडा तथा बिनाकारण गाली गलौजसमेत गर्ने गरेको र निजले नै सुकमाया नेपालीलाई कर्तव्य गरी मारेको हो भन्ने समेत एकै व्यहोराको खिम्बहादुर थापा समेतले गरिदिएको वस्तुस्थिति मुचुल्का ।

प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली र सुकमाया नेपालीका बीचमा अनुचित यौन सम्बन्ध रहेको र भित्र्याउने विषयमा आपसमा विवाद भैरहेको अवस्थामा २०६३।४।२९ गते राति घटनास्थलमा भेट भई भगडा भै प्रतिवादी पदमबहादुरले ज्यान मार्ने मनसायले सुकमायाको घाँटी थिची कर्तव्य गरी मारी मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १ नं. विपरीत ऐ.को १३(३) नं. बमोजिमको कसूर गरेकोले निजलाई सोही १३(३) नं. बमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको अभियोगपत्र ।

मैले जाहेरवालाको श्रीमतीलाई कर्तव्य गरी मारेको होइन । जाहेरवाला र मेरो बीच दुई महिना अगाडि भगडा परेको थियो । सोही रीस इवीका कारण मलाई किटानी जाहेरी दरखास्त दिएका हुन् । मृतक सुकमाया नेपालीलाई मैले कर्तव्य गरी मारेको नहुँदा भ्रूट्टा अभियोग दावीबाट सफाई पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरले अदालतमा गरेको बयान ।

२०६३।४।२९ गते राति पाल्पा जिल्लाको तानसेन नगरपालिका वडा नं ११ को नयाँ गाउँमा अरिङ्गाल पोल्न गएको थिएँ । राति ९ बजेतिर घर फर्केको हो । जाहेरवालाको श्रीमतीलाई को कसले कसरी मारे केही थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वादीको साक्षी खुमबहादुर वि.क.ले गरेको बकपत्र ।

२०६३।४।२९ गतेको राति पाल्पा जिल्लाको तानसेन नगरपालिका वडा नं ११ को नयाँ गाउँमा अरिङ्गाल पोल्न गएको थिएँ । राति ८ बजेतिर घर फर्केको हो । प्रहरीले पदमबहादुरलाई पक्रा ल्याएपछि निजले सुकमायालाई मारेको भन्ने सुनेको हो भन्ने समेत व्यहोराको वादीको साक्षी गणेश कुँवरले गरेको बकपत्र ।

श्रीमतीलाई पदमबहादुर जुगजालीले मारेको शंका लाग्छ । मारेको देखेको होइन भन्ने समेत व्यहोराको वादीको साक्षी जाहेरवाला शेरबहादुर नेपालीले गरेको बकपत्र ।

२०६३।४।२९ गतेको राति पाल्पा जिल्लाको तानसेन नगरपालिका वडा नं ११ को नयाँ गाउँमा मसमेत पाँच जना अरिङ्गाल पोल्न गएका थियौँ । राति पोलेको अरिङ्गाल बाँडी आ-आफ्नो घर फर्केको हो । जाहेरवालाको श्रीमतीलाई कसले मारेको थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको वादीको साक्षी कृष्णबहादुर कुँवर र इन्द्र महर्जनले गरेको एकै मिलानको बकपत्र ।

प्रतिवादीले सुकमायालाई मारेको देखिन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीको साक्षी शारदा कार्कीले गरेको बकपत्र ।

घटनास्थल तथा लाशजाँच मुचुल्का, शव परीक्षण प्रतिवेदन, वस्तुस्थिति मुचुल्का तथा प्रहरीमा कागज गर्ने मानिसहरूको भनाई समेतबाट मृतकको मृत्यु कर्तव्यबाट हुन आएको देखिन्छ । मृतकलाई तानसेन नगरपालिका वडा नं.११ स्थित खरवारीमा भेटी सोही स्थानमा घाँटी थिचेर मारेको भनी अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष निज प्रतिवादीले बयान गरेको र सोही स्थानमा मृतकको लाशसमेत भेटिएको भन्ने घटनास्थल तथा लाशजाँच मुचुल्काबाट देखिएको तथा जाहेरवाला एवं वस्तुस्थिति मुचुल्का र प्रहरीमा कागज गर्ने व्यक्तिहरूले प्रतिवादीले मृतक सुकमायालाई घाँटी अठ्याएर मारेका हुन भनी बकपत्र गरी लेखाई दिएका आधार प्रमाण समेतबाट निज प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजालीले मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धीको १ नं. विपरीत ऐ.को १३(३)नं. बमोजिमको कसूर गरेको देखिदा निज प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरलाई ज्यान सम्बन्धी १३(३) नं. बमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने ठहर्छ भन्ने शुरू पाल्पा जिल्ला अदालतको मिति २०६४।२।२९ को फैसला ।

जाहेरवालाले शंकासम्म लाग्छ भनी बकपत्रमा लेखाएको, शुरू जाहेरी किटान पनि नभएको तथा बुझिएका साक्षीहरूले समेत प्रत्यक्ष नदेखी भनेको सुनेको हुँ भन्नेसम्म उल्लेख गरी बकपत्र गरिदिएको अवस्था र मेरो अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान स्वेच्छाको नभई

जबरजस्ती सावित्री गराएका हुन भनी अदालतसमक्ष गरेको बयानलाई विचार नगरी कसूरदार ठहर गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा शुरू फैसला उल्टी गरी सफाई पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादीको पुनरावेदन अदालत बुटवलमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा मृतकको लास खाडलमा रहेको भन्ने घटनास्थल प्रकृति मुचुल्काबाट देखिएको र प्रतिवादी आरोपित कसूरमा अदालतमा इन्कार रहेको अवस्था हुँदा शुरूको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिएकोले अ.व.२०२ नं.को प्रयोजनार्थ पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय बुटवललाई पेशीको सूचना दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६४।११।२० को आदेश ।

जाहेरी दरखास्त, घटनास्थल मुचुल्का, लाशजाँच परीक्षण प्रतिवेदन, वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिसहरू र प्रहरीमा कागज गर्ने मानिसहरूको भनाई समेतबाट मृतक सुकमाया नेपालीको मृत्यु स्वभाविकरूपबाट भएको नभई कर्तव्यबाट नै भएको देखिन्छ । प्रतिवादीले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष कसूर स्वीकार गरी बयान गरेको र लाश परीक्षण प्रतिवेदन हेर्दा घाँटीमा डाम (Ligature mark in neck below thyroid cartilage) देखिनुको साथै मृत्युको कारणमा "Asphyxia due to strangulation" भन्ने वरिष्ठ मेडिकल अधिकृतको रायबाट पनि मृतक सुकमाया नेपालीको घाँटी थिचेर श्वास प्रश्वास रोकिएको मृत्यु भएको भन्ने देखिएको र निज प्रतिवादीको मौकाको सावित्रीलाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२)(क) ले प्रमाण ग्राह्य हुँदा प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरलाई अभियोग दावीअनुसार ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने ठहर्‍याएको पाल्पा जिल्ला अदालतको मिति २०६४।२।२१ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्‍छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६४।१।२९ को फैसला ।

लाश खाल्डोमा रहेको भ्याड माथि रहेको देखिन्छ । सुकमायाको मृत्यु हुनुभन्दा पहिले निज रक्सी खाई हिँड्ने भन्ने कुरा जाहेरवालाले कथनबाट पुष्टि हुन्छ । लाश प्रकृति मुचुल्कामा सुकमायाको दुबै खुट्टामा चप्पल लगाएको अवस्था छ । मानिस मार्दा संघर्ष हुने र मारिने मानिसले आफू बच्नको लागि संघर्ष गर्ने तथा हात खुट्टा फाल्नु स्वाभाविक हो । तर, त्यस्तो व्यक्तिको दुबै खुट्टामा चप्पल लगाएकै अवस्था हुनुबाट सुकमायाको मृत्यु कर्तव्यबाट भएको भन्ने कुनै आधार छैन । पहिलो जाहेरीमा मेरो नाम उल्लेख छैन । दोस्रो जाहेरीमा मात्र नाम उल्लेख गर्नु र अदालतमा गरेको बकपत्रमा मारेको देखिन शंकासम्म लाग्छ भनी उल्लेख गर्नु नै जाहेरवालाले कथन विरोधाभाष छन् । जाहेरवालाले घर र घटनास्थल नजिक भएको जाहेरवाला र मृतकबीच भगडा हुने गरेको अवस्थामा जाहेरवालाले विषयमा कुनै अनुसन्धान नै नगरी शंकाका आधारमा मलाई कसूरदार ठहर गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी अभियोग माग दावीबाट सफाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीको यस अदालतमा परेको पुनरावेदनपत्र ।

यसमा लाश जाँच प्रतिवेदनमा "Strangulation" को पुष्ट्याई गर्न देखिनुपर्ने लक्षणहरूमा "Decomposed" भनी उल्लेख भएको र विशेषज्ञद्वारा मृत्युको कारण "Asphyxia due to strangulation" लेखिएकोमा सो निष्कर्षलाई पुष्ट्याई गर्ने मृतकका शरीरमा देखिनुपर्ने अन्य चिन्हको अभाव रहेको, यस्तो विरोधाभाषयुक्त प्रतिवेदन दिने विशेषज्ञलाई जिरहसम्म नगरेको र प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा अनुसन्धानमा भएको सावित्रीलाई मात्र आधार बनाई भएको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा प्रमाणको मूल्याङ्कनमा त्रुटि देखिँदा फरक पर्न सक्ने देखिँदा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई पेशीको सूचना दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६६।७।१८ को आदेश ।

मिति २०६६।७।१८ को आदेशानुसार भएको विशेषज्ञको बकपत्र ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक प्रतिवादीका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता श्री लीलामणि पौडेलले वारदात कुन मितिको भन्ने नै खुलेको छैन । २०६३।४।२० देखि मृतक हराएकी भन्ने र २०६३।४।२१ गतेको वारदात भनी उल्लेख गरिएको छ । यी प्रतिवादी समेत तेलघामा अरिडाल पोली आफ्नो घर लागेको भन्ने संगै जाने व्यक्तिहरूबाट खुलेको छ । मृतकले लगाएका हातका चुरा फुटेका छैनन् । खुट्टामा लगाएको चप्पल जस्ताको त्यस्तै अवस्था रहनुले कर्तव्यको वारदात होइन । मृतक रक्सीको कारणले मरेको हो मार्नमा कसैको हात छैन । मानिस मार्दा घटनास्थलमा संघर्षका चिन्ह देखिनु पर्नेमा त्यस्तो कुनै चिन्ह समेत देखिएको छैन । लासचाँच मुचुल्कामा र शव परीक्षण प्रतिवेदनमा कुनै घाचोटका चिन्ह देखिँदैनन् । मार्नु पर्ने कुनै कारण छैन । मेरो पक्ष निर्दोष हुँदा पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी गरी अभियोग दावीबाट सफाइ पाउनु पर्दछ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञवालीले यिनै प्रतिवादीको कर्तव्यबाट सुकमायाको मृत्यु भएको तथ्यमा विवाद छैन । प्रतिवादीले बयानमा पहिला पनि पटक-पटक यौन सम्पर्क हुने गरेको, तर वारदातको दिनमा यौन सम्पर्क नभएको तर श्रीमती बनाई भित्र्याउनुपर्ने भन्ने मृतकको बनाईको कारण प्रतिवादीले मृतकको घाँटी अठ्याई मारेको भनी स्वीकार गरेकोले कसूरदार ठहर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको हुँदा सदर हुनु पर्दछ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

यसमा विद्वान अधिवक्ता र विद्वान उपन्यायाधिवक्ताले प्रस्तुत गर्नु भएको बहस जिकीर सुनी मिसिल अध्ययन गरी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगर र सुकमाया नेपालीका बीचमा अनुचित यौन सम्बन्ध रहेको र भित्र्याउने विषयमा आपसमा विवाद भई

२०६३।४।२१ गते राति प्रतिवादी पदमबहादुरले सुकमायाको घाँटी थिची कर्तव्य गरी मारेकोले ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं.बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने अभियोग मागदावी भएकोमा अभियोग माग दावीबमोजिम सजाय हुने ठहर गरेको शुरू पाल्पा जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसलाउपर प्रतिवादीको तर्फबाट पुनरावेदन परी निर्णयार्थ पेश हुन आएको देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा पहिलो जाहेरीमा सुकमाया नेपाली केही वर्ष पहिलादेखि अत्याधिक मात्रामा रक्सी सेवन गर्ने, आफूखुसी हिँड्ने डुल्ने कार्य गर्दै आएकीमा २०६३।४।२० गतेका दिन १०:०० बजे घरबाट हिँडी गएकी र घरमा नआएकोले खोजतलास गर्दै रहँदा २०६३।४।२४ गते श्रीमतीको मृत लास सडी गली कीरा औँसा परी दुर्गन्धित भएको अवस्थामा फेला परेको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ भने दोस्रो जाहेरीमा यी प्रतिवादीको नाम किटान गरिएको छ । प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरले सुकमायाको घाँटी थिची कर्तव्य गरी मारेकोले निजलाई ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं.बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने अभियोग माग दावी रहेको देखिन्छ । प्रतिवादीलाई शुरू पाल्पा जिल्ला अदालतले अभियोग दावीबमोजिम सजाय हुने ठहर गरेको उक्त फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसलाउपर प्रतिवादीको पुनरावेदन परेको देखिन्छ ।

३. मृतक सुकमाया नेपाली २०६३।४।२० गते आफ्नो घरबाट आफूखुशी हिँडेकीमा कुन मितिमा निजको मृत्यु भएको हो भन्ने तथ्यको अभाव छ । मिति २०६३।४।२४ मा सडेगलेको अवस्थामा लास भेटिएको तथ्यमा विवाद छैन । तसर्थ सुकमाया नेपालीको मृत्यु यी प्रतिवादीको कर्तव्यबाट भएको हो होइन भन्ने नै यस विवादमा केन्द्रीय प्रश्न रहेको छ । प्रतिवादी अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष आरोपित कसूरमा सावित रहेको देखिएपनि अदालतमा पूर्ण इन्कार रहेको हुँदा उक्त विवादित विषयको निरोपणको लागि

सर्वप्रथमतः लासजाँच प्रकृति मुचुल्कामा उल्लिखित लासको प्रकृति र शव परीक्षण प्रतिवेदनलाई गम्भीरतापूर्वक मनन गर्नुपर्ने हुन्छ। लासजाँच प्रकृति मुचुल्कामा, “जिल्ला पाल्पा तानेसन नगरपालिका वडा नं. ११ प्रभास भन्ने ठाउँ स्थित पूर्वमा चिरञ्जीवी दुङ्गानाको मकै वारी, पश्चिममा सार्वजनिक बगैचा, उत्तरमा प्रताप थापाको जग्गा, दक्षिणमा सार्वजनिक बाटो यति चारकिल्लाभित्र रहेको प्रताप थापाको खर बारीमा १ मीटर गहिराई र १५ मीटर गोलाईको माटो निकालेको खाडलको पश्चिम किनाराको छेउमा सिरू तथा उन्यूको भाडमा उत्तर टाउको, दक्षिण खुट्टा भई उत्तानो अवस्थामा रहेको मृतक सुकमाया नेपालीको कीरा औंसा परी दुर्गन्धित अवस्थामा मृत लाश रहेको, शरीरमा सेतोमा रातो र हरियो बुट्टा भएको टेरिकटको साडी, रातो ब्लाउज लगाएको, दुवै खुट्टामा नीलो रडको फितावाला चप्पल लगाएको, दाहिने हातमा रातो रडको काँचको चुरा एकवटा लगाएको, कपालमा रातो रडको डोरी बाँधेको, लासदेखि ३ मीटर पूर्व सोही खाडलको पूर्वतर्फको ढिकमा रातो रडको उनीको सल एक रहेको” भन्ने उल्लेख छ। लास सडेगलेको अवस्थामा छ। मृतकको शरीरमा तथा वारदातस्थलमा कुनै पनि संघर्षका चिन्ह छैनन्। कुनै हतियार वा लाठा दुङ्गाको प्रयोग भएको देखिएको छैन। समान उमेरका दुई पक्षबीच संघर्ष हुँदा जसको मृत्यु हुन पुगेको छ त्यसको शरीरमा तथा वारदातस्थलमा कुनै न कुनै संघर्षका चिन्ह देखिनु पर्दथ्यो। तर त्यस्ता कुनै चिन्ह मृत शरीर र वारदातस्थलमा देखिएको छैन। हातमा लगाएका चुरा फुटेको छैन। खुट्टामा लगाएका चप्पल पनि लगाइएको अवस्थामा जस्ताको त्यस्तै छन्। वारदातस्थलको वरिपरि दोस्रो व्यक्तिको पद चिन्हसमेत छैन। आक्रमण गरी कुटपीट गर्दा वा संघर्ष गर्दा शरीरको कुनै न कुनै ठाँउमा घाउ चोट परेको नदेखिएकोले संघर्ष भएको भन्ने तथ्य नै स्थापित हुन सकेको छैन। मृत्युको कारणमा घाँटी थिचिई श्वास प्रश्वाश रोकिएको (Asphyxia due to strangulation) भन्ने उल्लेख छ। तर,

मृत शरीर नै सडी गली सकेको र लासजाँच मुचुल्काले यस तथ्यलाई समर्थन नगरेको अवस्थामा सडे गलेको लाशको भिसेरा परीक्षण समेत गर्नुपर्नेमा सो कार्य पूरा नगरी व्यक्त गरेको विशेषज्ञको रायसमेत न्यायको प्रयोजनको लागि भर पर्न सकिने अवस्थाको छैन।

४. प्रतिवादीको अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको बयानमा रक्सी खान मन लागि कृष्ण भन्ने अम्बोटेको पसलमा जाँदा पसल बन्द भएकोले फर्कदा मृतकसँग भेट भएको र भित्र्याउने कुरामा विवाद भएपछि घाँटी अठ्याई मारेको भन्ने छ। अब, यदि मृतकसँग बाटोमा भेट भई विवाद हुँदा घाँटी अठ्याई मारेको भए लास बाटोमा नै हुनुपर्ने थियो। कसैले नदेख्ने खर बारीमा रहनु र ५ दिनपछि लाश भेटिनु पर्ने अवस्था पर्दैनथ्यो। भेट भएकै ठाउँ घाँटी अठ्याई मारेको भए कसैले नदेख्ने ठाउँसम्म पुऱ्याउन बल प्रयोग गर्नु पर्‍यो। बल प्रयोग गर्दा कि त लाश घिसारेर लानु पर्‍यो कि त अन्य साधनको प्रयोग वा कसैको सहयोग प्राप्त गरेको हुनु पर्‍यो त्यस्तो केही देखिँदैन।

५. वादी पक्षले प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत गरेका मौकामा कागज गर्ने र अदालतमा आई बकपत्र गर्ने कृष्णबहादुर कुँवर र इन्द्र महर्जनले गरेको बकपत्रमा २०६४।४।२९ गते तानसेन नगरपालिकाको नयाँ गाउँमा अरिङ्गाल पोल्न गई अरिङ्गाल बाँडी राति ८ बजेतिर पदमबहादुर समेत आफूहरू आ-आफ्नो घरतर्फ लागेको भन्ने उल्लेख छ। गणेश कुँवरले गरेको बकपत्रमा प्रहरीले पक्री ल्याएपछि मारेको भन्ने सुनेको हो भन्नेसम्म उल्लेख गरेका छैन। जाहेरवालाले गरेको बकपत्रमा शंका लाग्छ मारेको देखिन भनी यी प्रतिवादीउपर शंकासम्म गरेको अवस्था छ। सरकारी पक्षका कुनै पनि साक्षीले प्रतिवादी पदमबहादुरको संलग्नता रहे भएको भनी किटानीरूपमा लेखाउन सकेको पाइँदैन। २०६३।४।२९ गते राति ८ बजे तिर प्रतिवादी तथा अन्य व्यक्तिहरू कृष्णबहादुर कुँवर र इन्द्र महर्जनसमेत अलग भई आ-आफ्नो घर फर्केको सो पछि वारदात घटेको भन्ने पुष्टि हुन आएको

छैन। जाहेरीमा श्रीमती अत्याधिक रक्सी खाई आफूखुशी हिड्ने स्वभावकी भनी उल्लेख गरिएको छ। स्वयम जाहेरवालाले आफैँले देखे जानेको नभनी प्रहरीमा सावित भएपछि थाहा पाएको भनी दोस्रो जाहेरी दिएको र सुनेको कुरालाई आधार बनाइएको छ। त्यसरी घटनाको जानकारी दोस्रो स्रोतलाई प्रस्तुत गरिएको छ। दोस्रो स्रोत प्रहरीको सावितीलाई लिइएको पाइदा माथि उल्लिखित व्यक्तिहरूको बकपत्र अस्वाभाविकरूपको देखिनुको अतिरिक्त प्रतिवादीको विपक्षमा रहेको छैन।

६. अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले पुष्टि नगरेसम्म प्रहरीसमक्षको साविती अकाट्य प्रमाण हो होइन भन्नेतर्फ विचार गर्दा मृतक र जाहेरवाला बीच मृतक सुकमायाको विषयलाई लिएर रीस इवी रहेको भनिएको छ। पूर्व रीस इवी रहेकोमा सो रीसइवी साधन भूड्डा आरोप समेत लाग्न सक्ने संभावनालाई नकार्न मिल्दैन। मृतक र प्रतिवादीबीच अनुचित यौन सम्बन्ध थियो भन्ने त्यत्तिकै आधारले दोषी करार गर्ने आधार निर्धारित हुन सक्दैन। यो सम्बन्धको समेत कुनै प्रमाणबाट पुष्टि भएको छैन। चशमदीद गवाहको अभाव छ, विवादास्पद दुई वटा जाहेरी र गवाहीबाहेक यी प्रतिवादी कसूरदार देखिने सबूद प्रमाण तथा परिस्थितजन्य प्रमाणसमेतको अभाव रहेको र जाहेरी र बकपत्रको तादम्यता देखिएको छैन। शरीरले थेग्न नसक्ने गरी रक्सी सेवन गर्ने भन्ने भनाई रहेको र लास जाँच प्रकृति मुचुल्कामा चित्रण गरिएको लासको प्रकृतिबाट मृत्युको कारण कर्तव्य नभई कतै स्वभाविक मृत्यु नै त होइन भन्ने शंका उब्जने ठाउँ छ। मृतक २० गतेबाट हराएकी छन, २४ गते लास फेला परेको छ। त्यसकारण कुनै पनि प्रमाणबाट यी प्रतिवादी कसूरदार हुन भन्ने शंकारहित तवरबाट नदेखिदा प्रहरीसमक्षको एकमात्र साविती बयानका आधारमा दोषी ठहर गर्न मिल्ने देखिँदैन। अनुमान, आशंका र संभावना यी अनिश्चित तत्व हुन। अनिश्चित तत्वले ज्यान मारेको पुष्टि गर्ने प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न सक्दैन। प्रतिवादीको प्रहरी हिरासतमा नै रहँदा घाँटी रेटिएको भई घाँउ छ। यसलाई

प्रहरी कागजमा आफूले नै ल्याएको दाही काट्ने ब्लेडले अपराधबाट बच्न आफैँले काटेको भन्ने भनाई कागजमा राखिएको छ। अचानक पक्राउ परेको थुनुवाले दाही काट्ने पत्ति पनि साथै ल्याउनु र आफैँले घाँटी काट्नु भनिएको तथ्य पनि शंकाको घेरामा पर्न आउँछ। यस्तो अवस्थाको कतैबाट पुष्टि नहुने अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको भनिएको सावितीलाई आधार लिएर ज्यान जस्तो कसूरमा सजाय गर्न मिल्दैन।

७. मृतकको ज्यान लिने कार्य भएको भए प्रतिवादी पदमबहादुरले त्यसरी ज्यान लिने कार्य गर्दा आफ्नो ज्यान बचाउन मृतकले प्रतिरोध र संघर्ष गर्नु स्वाभाविक हुन्छ। यसरी प्रतिरोध गर्दा संघर्षका चिन्ह देखिनु पर्दथ्यो सो वारदातस्थलमा समेत देखिएको छैन। लास जाँच मुचुल्काबाट हत्याको वारदात भएको भन्ने नै स्थापित हुन सकेको छैन। जाहेरवालाले अदालतमा शंकासम्म गरेका छन किटानी गरेका छैनन। वादी पक्षका अन्य साक्षीसमेतले यी प्रतिवादीलाई गढाउ गरेका छैनन। प्रतिवादी प्रहरीसमक्ष सावित भयो भनिएपछि अन्य साक्षी कथन समेटिएका छन्। फौजदारी मुद्दामा दोषी प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा निहित रहेको र कसूर शंकारहित तवरले प्रमाणित गर्नुपर्ने यो फौजदारी न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त हो। यस सिद्धान्तलाई न्याय प्रदान गर्दा हामीले स्वीकार गरिआएको मान्यता पनि त्यही हो। प्रहरीसमक्ष प्रतिवादी मृतकलाई मारेकोमा सावित भएको भनी सो भ्रममा धारणा बनाउने जाहेरवाला समेतका कथनकै भरमा प्रतिवादी दोषी नै हो भनी शंकारहित किसिमले वादीले प्रमाणित गर्न सकेको मान्न न्यायोचित हुँदैन। त्यसमा पनि सरकारी पक्षका गवाह स्वयम जाहेरवालाले अदालतमा शंकासम्म व्यक्त गरेका छन्। यस्ता मौखिक प्रमाणमा निश्चयात्मक अवस्थाको अभाव देखिदा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३७(२) को आधारमा त्यस्ता अस्पष्ट र अनिश्चयात्मक कथन कसूरदार ठहर्न्याउने आधार हुन नसक्ने हुँदा सोको आधारमा हत्याको जिम्मेवार ठहराई सजाय गर्नु कानूनसम्मत र न्यायपूर्ण हुन सक्दैन। अन्य

प्रत्यक्ष वस्तुगत प्रमाणको सर्वथा अभाव रहेको स्थितिमा केवल मौखिक प्रमाणको आधारमा अपराधी घोषित गर्न अदालतले अत्यन्त संयमता अपनाउनु पर्दछ। मौखिक प्रमाण दिने व्यक्ति स्वयमले देखेको, सुनेको र अनुभव गरेको कुरा भरपर्दो देखिएमा मौखिक प्रमाणले पनि उत्तम प्रमाणको रूप ग्रहण गर्न सक्दछ। तर शंकाको भरमा गरिएको अभिव्यक्तिलाई न्यायको रोहमा विश्वास गरिहाल्न मिल्दैन। तसर्थ प्रमाणको विश्लेषण नगरी मनोगत रूपमा दोषी ठहर गरी प्रतिवादीलाई सजाय गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला मिलेको देखिएन।

८. अतः माथि उल्लिखित आधार प्रमाणहरूबाट सुकमाया नेपालीको मृत्यु यी पुनरावेदक प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरको कर्तव्यबाट भएको नदेखिँदा पुनरावेदक प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहर्छ। प्रतिवादीलाई अभियोग दावीबाट सफाई दिनुपर्नेमा ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं.बमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने ठहर गरेको शुरू पाल्पा जिल्ला अदालतको मिति २०६४।२।२९ को फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६५।१।१९ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उक्त फैसला उल्टी हुन्छ। अरूमा तपसीलबमोजिम गर्नु।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम शुरू पाल्पा जिल्ला अदालतको मिति २०६४।२।२९ को फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६५।१।१९ को फैसला उल्टी भई पुनरावेदक प्रतिवादी पदमबहादुर जुगजाली मगरले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहरी फैसला भएकोले निज कारागार कार्यालय पाल्पामा थुनामा रहेको भन्ने देखिदा अन्य मुद्दाबाट थुनामा राख्न नपर्ने भए प्रस्तुत मुद्दामा थुनाबाट मुक्त गर्न निज थुनामा रहेको कारागार कार्यालयमा लेखिपठाइदिनु भनी आज छुट्टै आदेश भई थुनाबाट छाडिदिन पत्राचार समेत भएको हुँदा शुरू पाल्पा जिल्ला अदालतको फैसलाको तपसीलखण्डको प्रकरण १ मा राखेको लगत कार्यान्वयन गर्नु नपर्ने हुँदा सोको जानकारी शुरू पाल्पा जिल्ला अदालतमा लेखिपठाइदिनु.... ..१

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाईदिनु २
उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.डा.भरतबहादुर कार्की
इति संवत् २०६७ साल चैत २ गते रोज ४ शुभम्
इजलास अधिकृत-दीपक ढकाल